

Токарева Н.М.

*ІСТОРИЯ ПСИХОЛОГІЇ:
ВІД ВИТОКІВ ДО ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА*

УДК 159.9 (091) (075.8)
Т 51

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Криворізького державного педагогічного університету
від 08.12.2022 року (протокол № 5)

Рецензенти:

Я. О. Гошовський – доктор психологічних наук, професор
Л. А. Онуфрієва – доктор психологічних наук, професор
М. О. Орап – доктор психологічних наук, професор

Токарева Н. М. Історія психології: від витоків до епохи Просвітництва: підручник для здобувачів освіти ступеня бакалавра освітньо-професійної програми 053 Психологія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2022 (Частина I). 384 с.

ISBN 978-617-8096-12-0

Підручник «Історія психології» висвітлює загальні закономірності та розкриває сенс формування предмету психологічної науки – від уявлень мислителів стародавнього світу до концептуальних підходів науковців епохи Просвітництва. У виданні розглядається динаміка і логіка розвитку психологічних теорій, наукових ідей у контексті загальної історії культури; процесуальні виміри становлення психології характеризуються як поле діяльності видатних вчених, біографічні нариси про яких доповнюють інформаційний континуум представленого курсу.

Підручник буде насамперед корисним для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра спеціальності 053 Психологія, крім того він може бути цікавим усім читачам, котрі не байдужі до проблем психології та історії науки

ISBN 978-617-8096-12-0

© Токарева Н. М.

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ I	
Теоретико-методологічні засади Історії психології	7
1.1. Історія психології у системі наукового знання	7
1.2. Методологічні принципи Історії психології	15
1.3. Методи дослідження у Історії психології	20
1.4. Етапи становлення Історії психології	25
Література	36
Питання для самоконтролю	37
Словник базових понять	38
Розділ II	
Розвиток психологічних ідей у вимірах філософської науки	40
2.1. Психологічна думка у Стародавньому світі	40
2.2. Психологічні ідеї Стародавнього Сходу	53
2.2.1. Психологічні ідеї у Стародавньому Єгипті	56
2.2.2. Психологічне вчення у Стародавній Індії	63
2.2.3. Психологічна думка у Стародавньому Китаї	75
2.3. Психологічні ідеї античної доби	88
2.3.1. Розвиток психологічних ідей у Давній Греції	93
2.3.2. Психологічні погляди у Стародавньому Римі.....	126
Література	145
Питання для самоконтролю	147
Словник базових понять	148
Розділ III	
Психологічні ідеї у Середні віки та у епоху Відродження	150
3.1. Специфіка філософсько-психологічних уявлень в епоху Середньовіччя	150
3.1.1. Розвиток європейської філософсько-психологічної думки у IV-XI століттях.....	155
3.1.2. Розвиток психологічної думки у країнах арабського Сходу	167
3.1.3. Формування психологічних ідей у середньовічній Європі	183

3.2. Розвиток психологічного напрямку думки в епоху Відродження.....	210
3.2.1. Гуманістичний (антропоцентричний) період розвитку психологічних ідей	217
3.2.2. Натурфілософські погляди на природу психічного	235
3.2.3. Психолого-педагогічні ідеї періоду Відродження	253
Література	263
Питання для самоконтролю	265
Словник базових понять	266
Розділ IV	
Філософсько-психологічні погляди Нового часу та епохи Просвітництва (XVII – XVIII століття)	267
4.1. Філософсько-психологічні уявлення Нового часу	267
4.2. Післядекартівська полеміка про природу людини і душі	291
4.3. Особливості психологічних ідей епохи Просвітництва	319
4.3.1. Особливості світосприйняття та специфіка культури епохи Просвітництва (XVIII ст.).....	323
4.3.2. Розвиток французької психологічної думки	329
4.3.3. Розвиток психологічних ідей у німецькій філософії.....	348
4.3.4. Розвиток вчення про нервово-психічні функції.....	357
4.4. Розвиток асоціативних теорій	366
Література	380
Питання для самоконтролю	381
Словник базових понять	382

ПЕРЕДМОВА

Історія психології – одна з небагатьох комплексних дисциплін, що синтезують знання із окремих галузей і проблем психологічної науки. Історія психології дозволяє систематизувати ці знання, зрозуміти логіку становлення психології, причини зміни її предмета й проблемного поля досліджень.

Академічна дисципліна «Історія психології» посідає одне із центральних і системоутворювальних місць у структурі психологічної освіти. Значення курсу «Історія психології» полягає в тому, що зміст цього предмету по суті є основою культури, необхідної для психологів у будь-якій галузі їхньої діяльності. Історія психології вчить не тільки фактам, а й мисленню, вчить розуміти і адекватно оцінювати окремі психологічні явища і концепції. Аналіз різних підходів щодо осмислення сутності психіки сприяє напрацюванню недогматичних поглядів на різні теорії, вчить мислити об'єктивно і неупереджено, знаходити реальні переваги і недоліки як абсолютизованих теорій, так і нових, актуальних у сучасному хронотопі. Вивчаючи курс історії психології, здобувачі освіти дізнаються про складний шлях, пройдений психологічною наукою у пошуках нових, об'єктивних знань про психічне, про ті проблеми, які були розв'язані, і ті, які ще вимагають свого вирішення.

Розділи підручника ілюструють зв'язок психологічних теорій із історичною та соціокультурною ситуацією тієї доби, коли жили і працювали талановиті вчені, із ментальністю науковців, з їхніми ідеалами і ціннісними орієнтирами.

Автор намагався донести до читачів ідею, що історія психології – це не гербарій із запилених стигматів минулого, які не мають практичної користі, але система живих знань, в якій відображено биття думки і сердець вчених.

Підручник побудований передусім на основі принципів:

- достовірності інформації;
- системності викладення матеріалу;
- цілісності, який орієнтує на наскрізний аналіз психологічних проблем в єдності із загальними тенденціями розвитку світової науки, культури і людської цивілізації в цілому;
- студентоцентрованості та гуманізації освітнього процесу;
- планомірної взаємодії суб'єктів навчального процесу (викладачів та студентів) на засадах паритетного діалогу.

Логіка викладення матеріалу зумовлена раціональним поєднанням логічного та історичного способів надання навчальної інформації; у даному контексті історія психології постає як історія величних ідей і наукових шкіл.

Основна мета презентованого інформаційного контенту – ознайомлення здобувачів освіти із історіогенезом психологічної думки,

розкриття особливостей сучасної психології із урахуванням її ретроспективного аналізу.

Процес вивчення навчальної дисципліни «Історія психології» зорієнтований передусім на формування загальнокультурних та професійних компетенцій майбутніх фахівців різних галузей психології.

Запропоновані автором матеріали структуровано у 4 розділи, що дозволяє у логічній послідовності сформувавши цілісне бачення здобувачами освіти тенденцій становлення психологічної науки – від уявлень мудреців стародавнього світу до філософсько-психологічних вчень науковців епохи Просвітництва. Значна кількість інформації має проблемний характер та відображує об'єктивні світоглядні позиції автора.

У змістовому контенті даного підручника передбачені опорні конспекти лекцій до кожної з тем курсу «Історія психології», які не розглядаються як завершене викладення інформації, а являють собою своєрідні схеми, що можуть допомогти здобувачам освіти зорієнтуватися у насиченому інформаційному просторі. Більш ґрунтовне, детальне вивчення представлених у підручнику теорій і концепцій передбачає звернення здобувачів освіти до спеціалізованої навчальної літератури із історії психології, а також до монографічної літератури і першоджерел, перелік яких пропонується автором у межах кожного тематичного розділу даного видання. Підручник містить також необхідний навчально-методичний матеріал (питання для самоконтролю, мотиваційні рубрики «Це варто знати!», «Над цим варто подумати!») і науково-довідковий апарат (словник базових понять до кожного розділу), що сприяє оптимізації засвоєння здобувачами психологічної освіти знань із навчальної дисципліни «Історія психології».

Представлення навчальної інформації у різноманітних формах (лекційні матеріали, таблиці, малюнки, біографічні довідки, резюме, цитати із трактатів науковців тощо) дозволяє здобувачам освіти глибше зрозуміти зміст і тенденції розгортання парадигмальних напрямів становлення психологічної науки в історичному контексті. Разом з тим автор усвідомлює, що дане видання не вичерпує усієї проблемності означеного контексту, і буде вельми вдячний читачам за корисні поради і критичні зауваження, які сприятимуть покращенню книги.

Н. М. Токарева

доктор психологічних наук, професор

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Історія психології у системі наукового знання

... Ми не страждаємо манією величі, думаючи, що історія починається з нас; ми не хочемо отримати від історії чистеньке і пласке ім'я; ми хочемо ім'я, на якому осів пил століть. У цьому ми вбачаємо наше історичне право, вказівку на нашу історичну роль, претензію на здійснення психології як науки. Ми повинні розглядати себе у зв'язку і відносинах із минулим; навіть заперечуючи його, ми спираємося на нього.

Л. С. Виготський

Історія психології як наука

Сучасна психологія являє собою розгалужену систему наукових дисциплін, серед яких особливе місце займає *Історія психології*, пов'язана із вивченням закономірностей становлення психології як самостійної наукової дисципліни.

Поза сумнівом, існує принципова наступність минулого психологічної науки і її сьогоденням. Тож і зрозуміти логіко-сміслові координати сучасної психології можна лише із урахуванням її історичних вимірів. Історія психології дозволяє систематизувати знання про сферу психічного, зрозуміти логіку форматування психологічної науки, усвідомити причини змінення її предмету та провідної проблематики.

Вивчення походження і кристалізації психологічних ідей протягом історії сприяє осмисленню сутності сучасної психології як мультикластерної науки: минуле вибудовується у перспективу, що прояснює сенс теперішнього.

Курс *Історії психології* висвітлює взаємозв'язки між різними ідеями, теоріями і концепціями, дозволяє зрозуміти, як окремі елементи головоломки із назвою *Психологія* шикуються у струнку картину сучасної науки із її надзвичайно багатим досвідом.

Історія психології як наукова дисципліна характеризується власним об'єктом пізнання і предметом.

Об'єкт науки – частина реальності, обраної для вивчення.

Предмет науки – категорія, що позначає певну цілісність, виділений і конкретизований контент реальності, яка вивчається у межах певної дисципліни

Визначення об'єкта наукового пізнання належить до методологічних засад науки і відіграє важливу роль у пошуку наукових джерел, їх опрацюванні, інтерпретації та встановленні достовірності наукового знання. *Об'єкт наукового пізнання* не залежить від суб'єкта пізнавальної діяльності (особи, яка здійснює пізнавальну діяльність) і уособлюється у наукових джерелах, фактах, пов'язаних стійкими і необхідними зв'язками та залежностями. *Предмет наукового пізнання* – це лише частина (аспект) об'єкта, долучена до пізнавального процесу у вимірах певного проблемного поля. При цьому у перебігу процесу наукового дослідження предмет пізнання може видозмінюватися (розширюватися, звужуватися, трансформуватися), тому що уточнюються знання про об'єкт дослідження.

Це варто знати!

Об'єкт і предмет наукового пізнання окреслюють проблемне поле дослідницького інтересу науковців у межах певної академічної дисципліни і співвідносяться між собою, як статичний і динамічний початок

Об'єкт *історії психології* поєднує два виміри реальності:

- 1) об'єкт історичної науки – історична дійсність, процес, події, явища і фрагменти історичного розвитку, його дійові особи, вся сукупність умов, що характеризують життя суспільства і впливають на нього, тобто все, на що спрямовано пізнавальну функцію історичної науки;
- 2) об'єкт психологічної науки – психічна реальність, що висвітлює закономірності функціонування психіки живих істот (людини та тварин) в усій різноманітності її проявів.

Об'єктом історії психології є розвиток психологічного знання як результату пізнавальної діяльності людини на різних етапах культурно-історичної еволюції людства

Історія психології має за мету реконструкцію об'єктивних, незалежних від волі і свідомості індивідуумів, залежностей між історичними реаліями (фактами, подіями, відкриттями, науковими доробками окремих людей та наукових шкіл) та психологічними ідеями. Спроби осмислити вектори розгортання психологічного пізнання, описати його зміст і структуру утворюють *предмет історії психології*.

Предметом історії психології є закономірності формування і розвитку поглядів на психіку на основі аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій і генезису

Марцинковская Т. Д. История психологии. М : Академия, 2009.

На відміну від психології (зокрема – загальної), історія психології вивчає не саму психічну реальність, але уявлення про неї, якими вони були на різних етапах поступального розвитку науки.

Це варто знати!

Історія психології – це особлива галузь знання, що має власний предмет. Його не можна змішувати із предметом самої психології як науки.

Наукова психологія вивчає факти, механізми і закономірності тієї форми життя, яку зазвичай називають душевною або психічною.

Історія науки – особлива область знання. Її предмет суттєво інакший, ніж предмет тієї науки, розвиток якої вона вивчає.

... Історія – це процес, що реально здійснюється у часі і просторі. Він розгортається своєю чергою незалежно від того, яких поглядів щодо нього дотримуються ті чи інші індивіди. Це ж стосується і розвитку науки. Як неодмінний компонент культури, вона виникає і змінюється безвідносно до того, які думки з приводу цього розвитку висловлюють різні дослідники у різні епохи і у різних країнах. У випадку психології століттями народжувалися і змінювали одне одне уявлення про душу, свідомість, поведінку. Відтворити правдиву картину цієї зміни, виявити, від чого вона залежала, і покликана історія психології.

Психологія як наука вивчає факти, механізми і закономірності психічного життя. Історія ж психології описує і пояснює, як ці факти і закони відкривалися (часом у болісних пошуках істини) людському розуму.

Отже, якщо предметом психології є одна реальність, а саме реальність відчуттів і сприйнять, пам'яті і волі, емоцій і характеру, то предметом історії психології служить інша реальність, а саме – діяльність людей, зайнятих пізнанням психічного світу.

Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX в.: учеб. пособ. М.: Директмедиа Паблшинг, 2008. 772 с.

«Будь-яка наука має певний узор фактів і теоретичну канву. Історія кожної науки повинна показувати зв'язки цих фактів і теорій, суперечності між якими та їх розв'язання призводять до науково-історичного поступу...» (В. А. Роменець, 1978: 5).

Структура історії психології

Проблемне поле історії психології (Рис.1.1.1) як інтегративної дисципліни розгортається у таких напрямках:

- *теоретико-методологічні засади історії психології*, що пояснюють особливості функціонування та методологічні принципи історії психології як науки, розкривають її роль і місце у системі наук, характеризують методи дослідження, окреслюють етапи розвитку історії психології як академічної дисципліни;
- *гене́за психологічної науки*, що забезпечує конкретизацію й уточнення загальних тенденцій розбудови психологічної науки у координатах історичного розвитку цивілізації.

Рис.1.1.1. Структура проблемного поля історії психології

Зважаючи на особливості історії психології як науки, виокремлюються і завдання даної наукової дисципліни.

Завдання історії психології (за М. Г. Ярошевським):

- 1) вивчення закономірностей виникнення уявлень і розвитку знань про психіку;
- 2) розкриття взаємозв'язку психології з різними науками, здобутки яких позначаються на її досягненнях і навпаки;
- 3) з'ясування залежності зародження і сприйняття психологічних знань від соціокультурної ситуації розвитку, а також від ідеологічних впливів на творчість науковців, тобто від запитів та очікувань суспільства;
- 4) вивчення значення та впливу особистості, шляху її індивідуального розвитку на становлення психологічної науки.

Специфіка історії психології

Унікальність історії психології як науки полягає передусім у тому, що в ній дивним чином роздуми вчених про людину, про психіку, про сенс життя подані в контексті історичних епох і подій – від перших уявлень про душу і первісних вірувань людей Стародавнього світу до сучасної психології.

Це варто знати!

Аналізуючи теоретико-методологічні засади психологічного знання, М.С.Роговін і Г.В.Залевський виокремлюють специфічний різновид знань – «знання історичне», в якому відображується закономірна послідовність розвитку знань протягом кожного конкретного періоду часу, при кожному хронологічному зрізі

Роговин М. С., Залевский Г. В. Теоретические основы психологического и психопатологического исследования. Томск: ТГУ. 1988. С.8.

Методологічні особливості історії психології:

- історія психології – теоретична галузь психологічної науки, яка пояснює сучасний стан психології на основі її ретроспективного аналізу;
- історія психології реконструює процес розвитку науки в його динаміці, починаючи із стародавніх поглядів на психіку (душу) і закінчуючи сучасними науковими уявленнями про неї; вивчення курсу «Історія психології» формує поглиблене уявлення про процес становлення психологічного знання від стародавніх міфів, сказань, що зародилися на Заході і Сході, до актуальних психологічних парадигм, що пояснюють внутрішній світ сучасної людини;
- історія психології оперує не лише науковими, а й історичними фактами – матеріалами, які історики використовують для того, щоб

відтворити картину життя, подій, епох і які істотно відрізняються від даних науки.

Це варто знати!

Наукові дані здобуваються передусім науковими методами: методом об'єктивного спостереження та експерименту. Досліджуване явище може бути відтворене іншими науковцями у реально контрольованих умовах. Дані історії відновленню та копіюванню не підлягають. Будь-яка подія відбулася у певний час, тож детально відтворити минуле (створити контрольовану ситуацію) неможливо

Розуміння історії психології передбачає розгляд контексту, в якому ця наука зароджувалася і розвивалася, – тобто тих ідей, які були провідними на той час, а також соціальних, економічних та політичних сил. Відтворення подій минулого в історії психології відбувається на підставі аналізу історичних фактів – свідочств очевидців, листів і щоденників, фотографій, речей та інших джерел.

Історичні джерела у історії психології

Джерелами історичної інформації у історії психології є всі матеріали, які відображають історичний процес накопичення психологічних знань. Саме на основі цих даних історики намагаються відтворити події та досвід минулого, нагадуючи при цьому діяльність археологів, які ретельно вивчають старовинні знахідки.

Це варто знати!

Проблеми, пов'язані із пошуком і використанням джерел, становлять особливу галузь – **джерелознавство історії психології**. Прикладом досліджень в цій області є досвід вивчення психологічної думки, що міститься в різних сферах культури, областях суспільної практики і свідомості на ранніх етапах становлення психолого-педагогічних, етнопсихологічних та інших ідей

Можна виокремити декілька *груп історичних джерел*:

- інформація представлена у працях науковців минулого (філософів, фізіологів, психологів), в яких досліджуються психологічні проблеми;
- суспільна практика та історія розвитку суміжних наук, що є важливим джерелом розвитку психологічних знань, а саме: медицина, педагогіка, юридична практика, матеріальне виробництво, а також інші науки – природознавство (включаючи фізику, хімію, астрономію), мовознавство, етнографія, антропологія тощо;
- вивчення архівних матеріалів, спогадів про життя і діяльність відомих науковців у тих чи інших історичних умовах;

- аналіз художньої літератури, що також допомагає історикам психології відтворити соціокультурну ситуацію, дух певного часу.

Робота із історичними даними супроводжується певними труднощами, що ускладнюють відновлення історичної реальності. Дайана Шульц та Сідні Елен Шульц (Д.Шульц & С.Шульц, 1998: 22–25) серед проблем у роботі із історичними джерелами називають такі:

- 1) часткова втрата та/або викривлення історичних даних (наприклад, папери Германа Еббінгауза, видатного дослідника пам'яті, були віднайдені у 1984 році, майже через 75 років після його смерті; це дозволило по-новому поглянути на вивчення психології пізнавальних процесів);
- 2) неточність перекладу іншомовних текстів, зокрема – наукової термінології;
- 3) свідоме (та/або несвідоме) викривлення інформації безпосередніми учасниками або свідками подій з метою самозахисту, самовиправдання або задля перебільшення своєї ролі в очах громадськості (наприклад, Б.Скіннер, видатний дослідник поведінки, у своїй автобіографії наголошував, що у студентські роки він відрізнявся високою самодисципліною. Проте через 12 років після видання його автобіографії Б.Скіннер спростував цю інформацію; коментуючи дану ситуацію, науковець наголосив, що говорив швидше про бажане, ніж про дійсне).

Тож варто враховувати, що розуміння історії має не статичний, а динамічний характер. Із появою нових даних воно змінюється, розвивається, уточнюється.

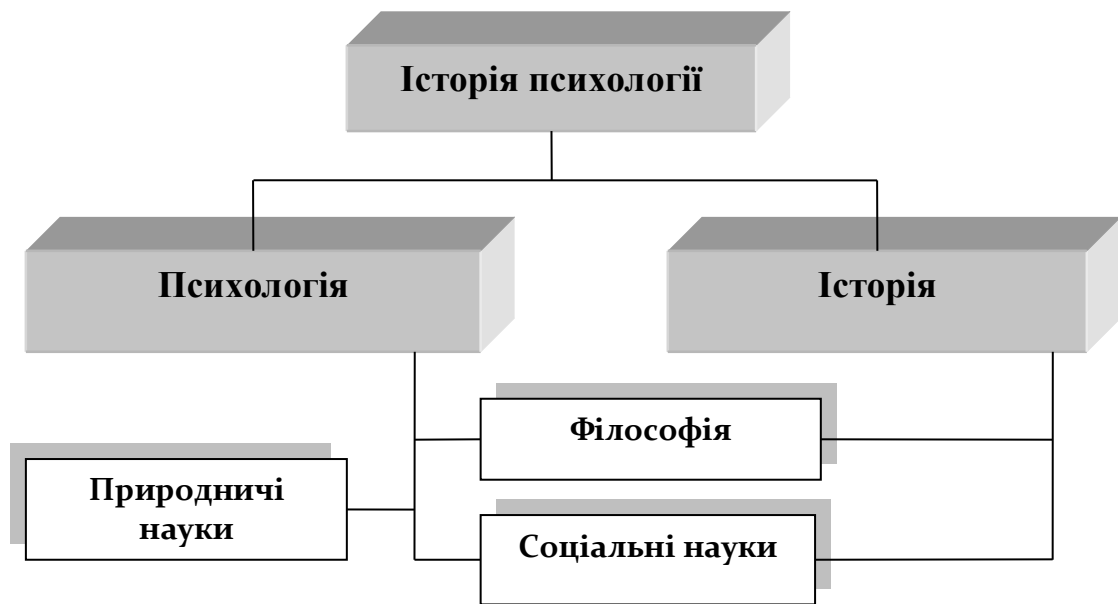
Над цим варто подумати!

Історію не можна вважати закінченою або повною, вона завжди у русі, їй немає кінця. Розповідь історика може лише наблизити нас до істини. Проте із кожним роком, із кожною новою знахідкою і експертизою історія психології стає усе більш повною

Шульц Д. П., Шульц С. Е. История современной психологии / пер. с англ. СПб. : Евразия, 1998. С. 25.

Взаємозв'язок історії психології з іншими науками

Історія психологія у системі наук позиціонується як складне інтегроване знання (Рис.1.1.2), що розвивається у нерозривному зв'язку із суспільними (філософія, соціологія, політологія, педагогіка та інші) та природничими (медицина, фізіологія, нейрофізіологія, анатомія, фізика та інші) науками. Дотичність історії психології до інших галузей пізнання обумовлена передусім генезою формування психологічних ідей у вимірах наукових досліджень.

Рис.1.1.2. Міждисциплінарні зв'язки історії психології

Зародження психологічних ідей відбувається у вимірах *філософії*, що є методологічною основою дослідження психіки, світоглядних підходів і перспектив становлення психологічної науки. Протягом кількох століть роздуми про психіку фактично склали один із розділів філософії. Зв'язок психології із філософією не переривався протягом всього періоду існування психології як науки, то послаблюючись (як, наприклад, на початку ХІХ ст.), то знову посилюючись (як у середині ХХ ст.).

Дослідницькі парадигми історії психології також тісно пов'язані із *природничими науками*. Психофізіологи, рефлексологи, психофізики зробили вагомий внесок у розвиток психологічних ідей, адже потенційні можливості психіки, динаміка розумової продуктивності особистості залежать від функціонування нервової системи, зокрема – від кількості активних клітин кори головного мозку; утвердженню зв'язку природничих наук із психологією сприяло й визнання науковою спільнотою умовнорефлекторної природи психічних явищ та поведінкових реакцій.

Усвідомлення закономірностей розвитку психології як науки потребує також осмислення *впливу соціокультурного середовища* на вектори психічного життя людини, зокрема – видатних вчених, наукові розвідки і відкриття котрих сприяли глобалізації поступу психологічних ідей. Історію психології цікавлять конкретні реалії минулого, висвітлення яких дозволяє розглядати становлення психологічної науки як «драму людей і ідей».

Багатогранність взаємодії історії психології з іншими галузями знання дозволяє більш ґрунтовно пояснювати логіку вибудовування психологічної науки, із розумінням ставитися до важливих для сучасності відкриттів, виважено оцінювати роль видатних дослідників у формуванні психології як самостійної науки.

1.2. Методологічні принципи історії психології

«Історія психології – пам'ять, евристична основа й совість цієї науки»

В. А. Роменець

Історія психології як академічна наука послуговується чіткими методологічними настановами; абстрактні міркування щодо функціонування психічної реальності та житейські умовиводи науковці трансформують у зважені теоретичні концепції.

Методологія – вчення про методи і принципи пізнання, за посередництвом яких у межах певної науки шляхом теоретичного або теоретико-емпіричного дослідження перевіряється істинність теорії або теоретичної гіпотези.

Методологія (*methodology*) – система принципів, методів, способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності для досягнення визначеної мети, а також вчення про цю систему

Вивчення проблемного поля історії психології потребує усвідомлення комплексу *принципів*, що утворюють загальнометодологічну систему психологічної науки.

Принцип (від лат. *principium* – початок, основа) – основне вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду

Методологічні принципи інтерпретуються як *найбільш загальні правила наукового пізнання*. Принципи відображують об'єктивну реальність, що існує поза і незалежно від свідомості людини, а отже, вони – *об'єктивні*. Разом з тим, кожен з принципів – це ідея, тобто суб'єктивна конструкція, яку в думках форматує особистість на рівні знань, усвідомлення власного досвіду.

Принципи психологічної науки охоплюють правила, основні положення і норми, якими керуються науковці. Розуміння сутності методологічних принципів, дотримання їхніх вимог сприяє уникненню помилок у вивченні проблемного поля психології, підвищенню якості наукових досліджень.

Важливу роль у вивченні методологічних принципів психологічної науки відіграли наукові роботи професора **Михайла Григоровича Ярошевського**.

Біографічна довідка

Ярошевський Михайло Григорович (1915 – 2001)

Доктор психологічних наук, професор. Видатний психолог, провідний фахівець із проблем історії, теорії та методології психологічної науки.

Народився у Херсоні, навчався у Ленінградському державному університеті, у 1938 році був репресований (реабілітований у 1991). У 1945 році під керівництвом С.Л.Рубінштейна захистив кандидатську дисертацію; працював у секторі психології Інституту філософії Академії Наук СРСР.

У фундаментальній роботі «Історія психології» (1966 рік) він прослідковує історію розвитку психологічного знання (від давньосхідної психологічної думки до сучасності) під кутом того, як змінювалося розуміння принципу детермінізму.

В якості основних *пояснювальних принципів* наукового пізнання у площині *психологічної науки*, спираючись на які психологія здатна адекватно теоретично відобразити свій предмет, М.Г.Ярошевський (Ярошевский, 2008) виокремлює:

- 1) *принцип детермінізму* – установлення причинно-наслідкових зв'язків у функціонуванні психічних явищ, унаслідок чого з'ясовуються особливості їх витоків, динаміки, прогнозуються можливі напрямки подальшого розвитку;
- 2) *принцип розвитку (генетичний; увійшов у психологію під впливом еволюційної теорії Ч.Дарвина)* – принцип, що регламентує пізнання психічних явищ у розвитку, що дозволяє встановити об'єктивні закономірності, механізми їхнього функціонування; діалектичний розвиток об'єктів, процесів, явищ характеризується спрямованістю, послідовністю, збереженням досягнутих результатів. Розвиток може бути еволюційним і революційним, прогресивним і регресивним;
- 3) *принцип системності* аналізу природи психічних явищ констатує комплексність у вивченні психічних явищ як складної багатомірної, багаторівневої макросистеми, реалізує можливість структурного аналізу психічної реальності, установлення її динаміки, ієрархічних зв'язків; гарантує відсутність еkleктизму, суб'єктивізму в дослідженнях, сприяє побудові довготривалих прогнозів.

Система (від дав.грец. *συστήμα* – ціле, складене із частин; поєднання) – множина елементів, що знаходяться у зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність

Принцип системності сприяє усвідомленню того, що окремі психічні явища (фізичні, біологічні, соціальні підсистеми) внутрішньо пов'язані між собою, утворюють цілісність і набувають завдяки цьому нових властивостей.

Зважаючи на специфіку історії психології як інтегративної наукової дисципліни, що поєднує методологічні складові психології та історії, А.М.Ждан наголошує на доцільності урахування в якості методологічних засад історії психології **принципів історико-психологічного аналізу** (Ждан, 2004: 18):

- 1) *принцип історизму* – вимагає вивчення реальної історії в її конкретному розмаїтті вияву історичних фактів і на цих засадах мисленого відтворення (реконструкції) історичного процесу, що розкриває логіку і закономірності розвитку. Історія науки має бути представлена в усій повноті найбільш значущих її фактів.

Історизм – принцип пізнання речей і явищ у їхньому становленні і розвитку, у органічному зв'язку із умовами, які їх породжують (епохою, географічним розташуванням, місцевою культурою), а також з історією вивчення певного питання

Принцип історизму вимагає такого ставлення до минулого, при якому «...жодна теорія не відкидається у вигляді історичного мотлоху, а, навпаки, отримує своє законне місце ... все мало сенс для свого часу, було результатом історичної необхідності і органічно входило в загальнолюдський прогрес думки»

О. Ф. Лосев

Порушення принципу історизму призводить до однобічності та схематизму зображення подій минулої історії.

Над цим варто подумати!

Принцип історизму у трактуванні подій минулого може бути порушений явищами *презентизму* і *антикваризму*.

Презентизм (від англ. *Present* – сучасний) – явище модернізації історичного процесу, спосіб дослідження історико-наукового матеріалу та розуміння певних подій давнини з точки зору сучасної картини світу (сучасного світобачення, знання, термінології, культури) – перешкоджає об'єктивному дослідженню культурно-історичних подій тим, що орієнтується на більш значуще на сучасному етапі розвитку науки. Такий підхід передбачає виокремлення лише таких фрагментів змісту історичного процесу розвитку науки, які найбільше відповідають сучасним поглядам. Подібне трактування не дозволяє вивчати історію у всій її повноті.

Антикваризм (від англ. *Antiquarian* – антикварний, давній) – прагнення реконструювати події минулого у всій цілісності, без посилення на події сучасності як щось застигле, скам'яніле; спосіб дослідження історико-наукових явищ, при якому відновлюється їх зміст у всіх конкретно-історичних деталях. «Така «чиста історія» перетворюється на просту реєстрацію подій у їх часовій послідовності і не вписується у практику сучасного наукового дослідження» (Ждан, 2004: 22).

Варто зважати, що «презентизм розуміє минуле, а антикваризм пояснює його» (Н. І. Кузнецова)

- 2) *принцип детермінізму* – принцип інтерпретації історичних подій із урахуванням причинно-наслідкових залежностей, прояснення процесів становлення і розвитку психологічного знання у контексті обумовленості факторами, які його породжують;
- 3) *принцип єдності логічного та історичного* – розкриття співвідношення внутрішньо-наукових (теоретичних) та зовнішніх, соціокультурних причин у перебігу реального процесу історичного розвитку психологічної науки; принцип застерігає від абсолютизації історично обмежених істин і дозволяє оцінювати їх дійсне значення, розглядаючи як етап на нескінченному шляху наукового пізнання.

Логічне є результатом узагальнення подій історії науки, з'ясування головних тенденцій історичного процесу, звільнення його від випадковостей; історичне містить у собі логічне як свій основний закон (Роменець, 1978: 9).

- 4) *принцип об'єктивності*, що ґрунтується на визнанні об'єктивної (реальної, не спотвореної суб'єктивними переживаннями науковця) сутності предметів і явищ об'єктивної реальності, незалежної від людини, її свідомості. Умовами об'єктивності наукових висновків є точність, обґрунтованість (валідність), надійність, достовірність (вірогідність), наукова аргументованість;
- 5) *принцип конструктивно-позитивного аналізу* – віднайдення суттєвого і перспективного у кожному психологічному напрямі;
- 6) *принцип періодизації та наступності* – виокремлення та вивчення різних етапів і періодів у поступовому процесі розвитку наукового пізнання); історія науки є сукупністю послідовних, усе більш глибоких інтерпретацій об'єктивної дійсності;
- 7) *принцип єдності минулого, теперішнього та майбутнього* – розуміння ролі та цільової функції історико-психологічних досліджень;
- 8) *принцип єдності колективної та індивідуальної творчості* – розуміння персоніологічного сенсу історії психології, що являє собою результат діяльності як окремих учених, так і наукової спільноти в цілому (Ждан, 2004: 18 – 23; Коханова, 2016: 10 – 11).

Принципи історико-психологічного дослідження у єдності із конкретними методами складають основу наукового аналізу історичного шляху розвитку психології.

Конкретно-історичний підхід до аналізу психологічних проблем (який передусім реалізується у історії психології) вимагає визначати справжній зміст понять на певному етапі розвитку науки: «не модернізувати цього змісту, не приписувати минулим епохам тенденцій сучасного світогляду, хоч історичне бачення обумовлюється позицією сучасності, суспільними ідеалами людей» (Роменець, 1978: 9).

«Діалектика абсолютної та відносної істини допомагає кваліфікувати психологічні вчення минулого не як безплідні помилки вчених, а історично обмежений вираз абсолютної істини, до якої людина безкінечно наближається, але ніколи її не зможе досягти»

В. А. Роменець

1.3. Методи дослідження у історії психології

«Усі наукові ідеї народжуються в драматичному конфлікті між реальністю і нашими спробами її зрозуміти»

А. Ейнштейн

Процес пізнання як основа будь-якого наукового дослідження (і зокрема – у історії психології) є складним і вимагає спеціального підходу із застосуванням певної методології та методів. Водночас, варто розуміти, що відмінність між сучасною психологією та історією психологічної науки – це питання не природи людини, а, передусім, тих *методів*, за допомогою яких її вивчають.

Метод дослідження (від грец. *methodos* – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя) – нормативний спосіб отримання необхідної у вимірах дослідницької процедури інформації про предмети і явища природи і суспільного життя

До останньої чверті XIX століття філософи вивчали людську природу, послуговуючись власним, вельми обмеженим, досвідом, за допомогою міркувань, інтуїції та узагальнень. Зміни відбулися тоді, коли філософська спільнота науковців почала використовувати засоби пізнання, котрі вже успішно застосовувалися у біології та інших природничих науках.

«Лише тоді, коли дослідники переконалися у надійності таких методів вивчення людського розуму, як ретельно контрольоване

спостереження і експериментування, психологія почала відокремлюватися від свого філософського коріння», – наголошують Дуан та Сідні Шульц (Д.Шульц & С.Шульц, 1998: 18).

Це варто знати!

Будь-яке наукове дослідження, від творчого задуму до закінченої наукової праці, здійснюється індивідуально.

Спираючись на загальні та часткові методи дослідження, вчений отримує відповідь на те, з чого потрібно розпочинати дослідження, як узагальнити факти і яким шляхом йти до висновків. При цьому закономірним є дотримання таких рекомендацій:

- нічого не сприймати за істину, що не є достовірним і аксіоматичним;
- складні питання розділяти на стільки частин, скільки потрібно для вирішення проблеми;
- починати дослідження із найпростіших і найзручніших для пізнання речей, поступово підіймаючись до більш складних;
- зупинитись на всіх подробицях, на все звертати увагу, щоб бути впевненим, що нічого не випущено.

В науці недостатньо встановити новий науковий факт, досить важливо дати йому пояснення з позицій науки, показати його загально-пізнавальне теоретичне або практичне значення, а також завчасно передбачити невідомі раніше нові процеси та явища.

Цит. за: Зацерковний В. І. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. С.78.

Основними методами психологічних досліджень традиційно визнано спостереження та експеримент. Проте у вимірах історико-психологічних досліджень ці методи не можуть бути використані. Події, факти, якими цікавиться історія психології, належать минулому, тож спостерігати за ними, відновлювати логічну послідовність подій давнини не можна.

«Історія не терпить компромісів: з тим, що сталося одного разу, вже нічого не поробиш – ви не можете, коли захочете, перенести події минулого в теперішнє, щоб вивчити їх розвиток, причини і наслідки...» (М. Вертгеймер).

Методи, які використовуються у історико-психологічних дослідженнях, суттєво відрізняються від методів загальної психології; вони відповідають завданням не лише відтворення історії розвитку певної події або окремого психологічного спрямування, а й включення його в загальний контекст психологічної науки, історичної ситуації та культури. Деякі з методів и методик історико-психологічного дослідження запозичені із історії, наукознавства, філософії науки. У зв'язку з цим історія психології набуває міждисциплінарного характеру.

В якості основних методів історії психології *Т.Д.Марцинковська* (Марцинковская, 2009: 6) називає, зокрема, такі:

- *історико-генетичний метод*, згідно з яким вивчення ідей минулого неможливо без урахування загальної логіки розвитку науки в певний історичний період;
- *історико-функціональний метод*, завдяки якому аналізується спадкоємність висловлюваних ідей.

Значну роль у дослідженнях з історії психології відіграють *біографічний метод*, що дозволяє виявити можливі причини і умови формування наукових поглядів вченого, а також метод *систематизації психологічних висловлювань*, який передбачає формування широкої електронної бази усіх ідей, висловлювань, посилянь науковців в історії науки.

Протягом останнього часу все частіше застосовується *метод категоріального аналізу*, введений відомим істориком науки М.Блоком. Даний підхід активно розроблявся також М.Г.Ярошевський. Метод категоріального аналізу передбачає врахування соціально-історичних умов, що визначили появу і розвиток певної наукової школи, а також вивчення ідеогенеза, когнітивного стилю, оппонентного кола, соціальної перцепції та інших детермінант, що зумовили появу значущих для психології ідей (Марцинковская, 2009: 6).

Більш детальна класифікація методів історії психології представлена у науковому виданні *О.П.Коханової* (Коханова, 2016: 12–13), котра виокремлює дві групи методів (див. *Рис. 1.3.1*):

1) *Методи планування історико-психологічного дослідження* (організаційні методи, зорієнтовані на планування процедури дослідження з метою отримання наукових даних):

- *структурно-аналітичний метод* – вивчає будову психологічного знання, орієнтований на вияв його структурних компонентів, рівнів за ієрархією та їх взаємозв'язків;
- *порівняльний метод* (синхроністичний), спрямований на фіксацію та співставлення подій різного роду в історії психології;
- *генетичний метод* – спрямований на вияв динаміки і стадій трансформації психологічного знання із урахуванням конкретного предмета історико-психологічного дослідження.

2) *Методи збору та інтерпретації фактологічного матеріалу*, функція яких полягає в отриманні різноманітних фактів задля історико-психологічних досліджень:

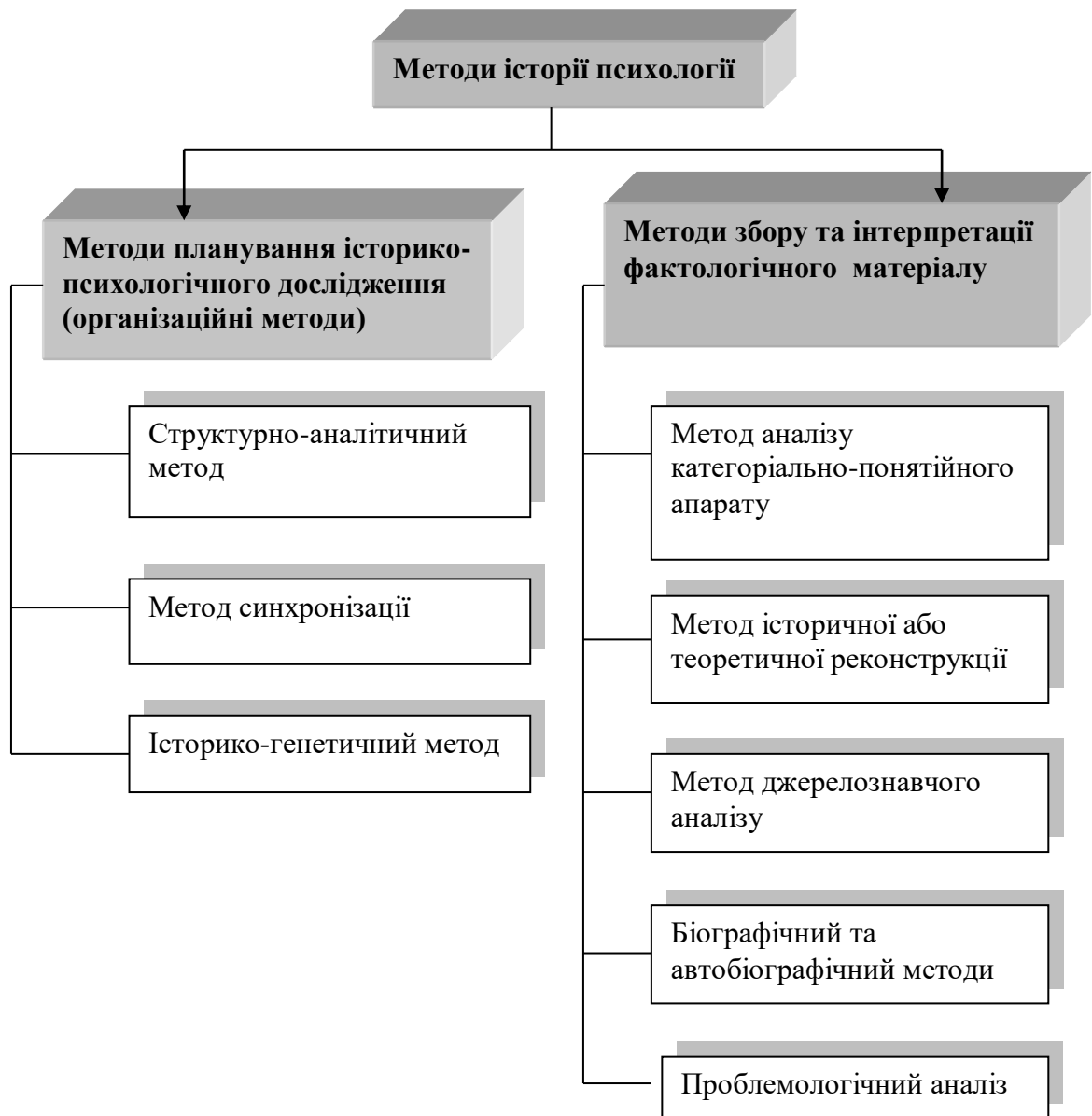
- *метод аналізу категоріально-понятійного апарату психологічної науки* – спрямований на виявлення особливостей розуміння і пояснення певного поняття або терміну у будь-який

хронологічний період або у працях різного періоду творчості одного й того самого вченого;

- *метод аналізу продуктів діяльності* – полягає у вивченні результатів наукової діяльності окремого науковця або наукових груп (наукових шкіл) через аналіз як опублікованих, так і неопублікованих робіт;
- *метод історичної реконструкції*, спрямований на відтворення цілісної картини будь-якого процесу, явища, ситуації або періоду шляхом тривалого і комплексного аналізу компонентів цього цілого;
- *метод джерелознавчого аналізу* зорієнтований на вивчення документального підґрунтя історико-психологічних досліджень (пошук, коментарі, забезпечення посиланнями, примітками архівних матеріалів);
- *тематичний аналіз* виявляє динаміку різних компонентів структури науки або творчості окремого вченого;
- *бібліометричний метод* передбачає кількісне вивчення інформаційної та документальної активності певного науковця та/або психологічної наукової школи в галузі психології; метод побудований на дослідженні інформації про публікації із бібліографій та на аналізі цитування;
- *біографічний метод* в історико-психологічних дослідженнях полягає в створенні повної та достовірної картини траєкторії життєвого і творчого шляху вченого через ретельне вивчення якомога більш широкої та доступної кількості джерел;
- *проблемологічний аналіз* – якісний метод у вивченні динаміки психологічного знання, що спирається на визначення проблеми в якості системоутворювального фактору наукового пізнання.

Система методів дослідження, що використовуються у історії психології, зумовлена особливостями історико-психологічних фактів:

- історичні факти, події, історії відкриттів недоступні безпосередньому спостереженню, тому для їхнього вивчення добираються методи, зорієнтовані на вивчення джерел, що засвідчують певні події минулого, історію психічних феноменів, тоді як самі психологічні факти залишаються прихованими;
- факти історії становлення психології як науки відображують загальний контекст історичної та культурної ситуації минулого, пов'язані із біографічними подіями життя знаних науковців;
- історія психології інтерпретує психологічні явища у широкому науковому контексті.

Рис. 1.3.1. Класифікація методів історії психології

Аналізуючи ефективність методів історії психології, слід зважати на те, що кожний з них має як переваги, так і обмеження. Адже умовиводи, створені на підставі історичної реконструкції, не можуть бути вільними від прийнятої історіографом методологічної схеми, що зумовлює відбір і групування фактів. Саме тому, коли науковці здійснюють історичну реконструкцію подій, які неможливо відтворити задля переконання у правильності уявлень про них, *роль інтерпретації стає більш відповідальною*, ніж у експериментальних науках (Ярошевский, 1976: 6)

Досягнення максимальної достовірності і зниження ступеня суб'єктивізму при інтерпретації або оцінці історико-психологічних фактів становлення і розвитку психологічної науки можливе лише за умови комплексного використання наявних методів.

1.4. Етапи становлення історії психології

*Життя варто запам'ятовувати як події минулого,
але жити, скеровуючись у майбутнє...*

Серен Кьєркегор

Розвиток психологічної науки не визначається лише логікою власного пізнання відповідно до природи психіки як об'єкта вивчення. Як і будь-яка інша наука, психологія відзначається лише відносною самостійністю. Складні взаємозв'язки науки і тенденцій суспільного розвитку означив, зокрема, Л.С.Виготський:

«Закономірність змінення і розвитку ідей, виникнення і загибель понять, навіть змінення класифікацій і т. п. – все це може бути пояснено на підставі зв'язків даної науки:

- 1) із загальним соціокультурним підґрунтям епохи;*
- 2) із загальними умовами і законами наукового пізнання;*
- 3) із тими об'єктивними вимогами, які висуває до наукового пізнання природа досліджуваних явищ на певній стадії їх вивчення» (Выготский, 1982: 302).*

А отже, історію науки не можна пояснити без звернення до *соціальних та соціокультурних факторів*, вони обов'язково мають бути враховані при теоретичній реконструкції історичного процесу розвитку науки. Водночас, історія психології потребує урахування особливостей наукових досліджень протягом певного періоду. Вплив математики, фізики, астрономії, мовознавства, фізіології, біології, етнографії, логіки та інших наук на психологію надважливий: у межах цих наук накопичувалися знання щодо психічних явищ, у психології використовувалися методи цих наук, здійснювалося застосування наукової методології.

Враховуючи зв'язки психології із іншими науками і обумовленість її розвитку соціокультурними факторами, можна цілком свідомо говорити про логіку розвитку (генезису) психологічної науки як об'єктивного процесу.

Генезис (від грец. *genesis*) – походження, виникнення; у широкому сенсі – момент зародження і наступний процес розвитку, що призводить до певного стану, виду предмета, явища

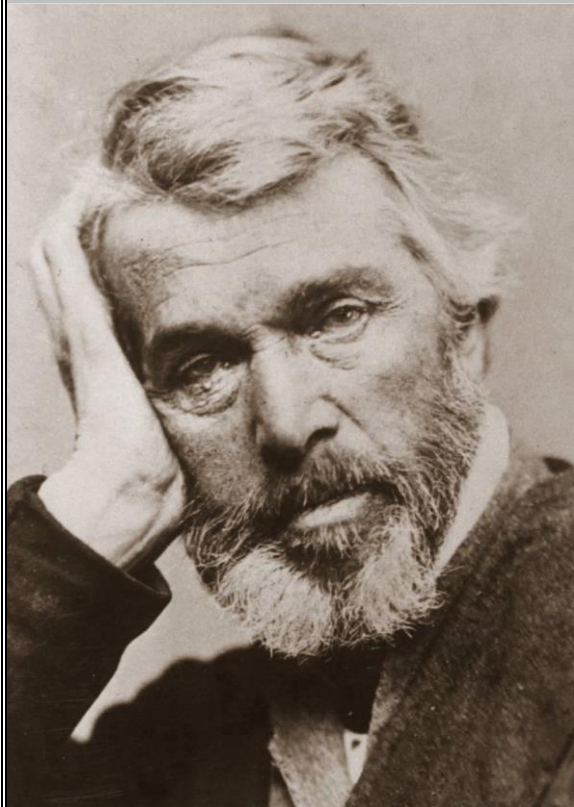
Концептуальні підходи до вивчення історії психології

У психологічній науці співіснують різні концепції тлумачення її історії. Найбільш поширеними серед них є персоналістична та натуралістична (контекстна) теорії.

У проблематиці *персоналістичної теорії* увага науковців зосереджена на монументальних досягненнях *окремих особистостей*, чия воля і розум («спалахи генія») є абсолютними рушіями розвитку науки.

Дана теорія була започаткована англійським істориком і філософом XIX століття **Томасом Карлейлем** (загальновідомим як автор теорії величних людей, «культу героїв»).

Біографічна довідка

Томас Карлейль

(*Thomas Carlyle*, 1795–1881) – британський письменник, публіцист, історик і філософ шотландського походження; автор знаменної книги «Герої, культ героїв і героїчне в історії» («*On Heroes, Hero Worship, and the Heroic in History*»; 1841). Т. Карлейль сповідував романтичний «культ героїв» – видатних особистостей (на зразок Наполеона), які своїми справами здійснюють божественне призначення й рухають людство уперед, звеличуючись над натовпом, масою. Стверджував, що історія людства розгортається по колу, а її творцями є величні люди («обрані», «герої»); народ – це знаряддя у руках благородних і мудрих правителів. «Герої» втілюють «розумний» – позитивний, конструктивний – момент історичного процесу

Т.Карлейль стверджував: історія – громадянська і наукова – створюється величними людьми – освітянами, меценатами, творцями, правителями (такими як Цезар, Кромвель, Галілей, Ньютон). Значимі історичні події, пов'язані із їхніми іменами, могли б ніколи не відбутися без появи саме цих видатних людей. Все, що існує у світі є втіленням їхніх думов і устремлінь, що зумовили змінення перебігу історії.

А отже, саме людина «створює час».

«Історія світу – це ... біографії величних людей», – так висловив свій погляд на значення особистості в історії Т. Карлейль (цит. за: Ждан, 2004: 11).

Персоналістична теорія – наукова ідея (науковий підхід), згідно з якою прогрес і трансформації у науковій історії пов'язані із діяльністю видатних особистостей

Дана теорія має раціональне зерно, разом з тим, доволі часто роботу вчених, філософів, художників за їхнього життя не помічають, навіть відкрито не визнають і заперечують. Кожний такий випадок говорить про те, що схвалення або засудження ідеї можуть залежати від культурної та духовної атмосфери часу. Саме час сприяє появі можливостей для самореалізації тієї чи іншої людини, що актуалізує значимість *натуралістичної теорії* тлумачення історичних подій.

Натуралістична теорія – наукова ідея (науковий підхід), згідно з якою прогрес і трансформації у науковій історії пов'язані із соціокультурним контекстом («духом часу»), що робить людей сприйнятливими до певних ідей

Досить ймовірно, що, як стверджує натуралістична теорія, час «створює людину», робить людство сприйнятливим до одних ідей і несприйнятливим до інших. Згідно із цією теорією якби, приміром, Ч.Дарвін не наважився б опублікувати результати своїх численних досліджень із проблеми еволюції видів, то у середині XIX століття інший вчений, який переймався такою ж проблемою, міг би розвинути еволюційну теорію, тому що інтелектуальна атмосфера того часу була сприятливою для появи нового погляду на походження людини (Д.Шульц & С.Шульц, 1998: 30; Ярошевский, 1976: 6–8).

Випадки одночасних і схожих відкриттів здатні підтвердити натуралістичну концепцію наукової історії. Доволі часто однакові або подібні відкриття здійснювалися людьми, які працювали в географічному віддаленні одне від одного та навіть не підозрювали, що ведуться паралельні наукові пошуки в тому чи іншому напрямі.

Це цікаво!

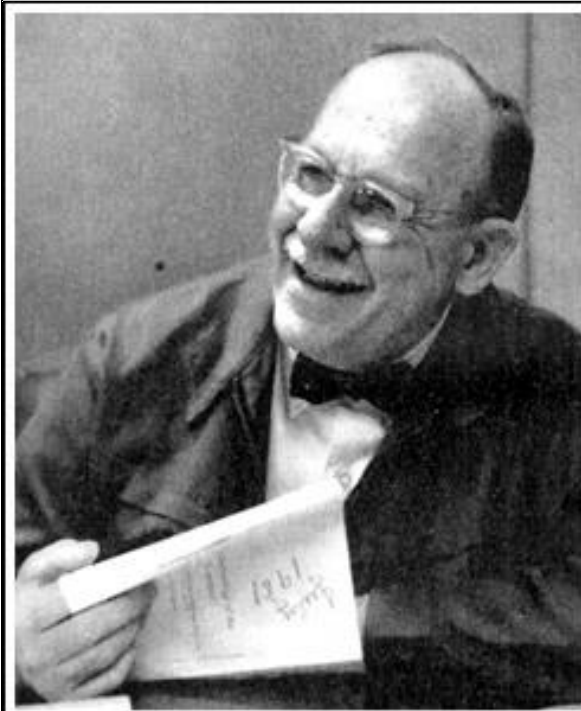
Один із головних прибічників «контекстного» (натуралістичного) підходу, американський психолог Е.Борінг вважає, що історія науки має дотримуватися погляду, висловленого Львом Толстим, котрий у «Війні і мирі» назвав величних людей «рабами історії». Їх імена лише ярлики, потрібні для того, щоб розрізняти епохи, наукові школи, напрями, важливі історичні епізоди.

На думку Е. Борінга, «контекстний» підхід дозволяє ствердити стосовно еволюції пізнання принцип детермінізму... «Контекст», «дух часу», а не особистість породжує і визначає рух наукової думки

Цит. за: Ярошевский М. Г. История психологии. М.: Мысль, 1976. С.7.

Відомий американський історик психології **Едвін Борінг** з метою пояснення наукових відкриттів у психології використовував поняття *Zeitgeist* («дух часу», термін запозичений у В. Гете).

Біографічна довідка

Едвін Борінг

(*Edwin Boring*; 1886 – 1968) – американський психолог, фахівець у галузі експериментальної психології, історії, філософії і теорії психології. Освіту отримав у Корнуельському університеті (магістр інженерної справи, 1908 р.; доктор наук із 1914 р.). Із 1922 р. – професор психології в університетах Кларка і Гарварда, один із перших істориків психології.

У 1928 році був президентом Американської психологічної асоціації.

У 1929 році опублікував своє фундаментальне дослідження «*The History of Experimental Psychology*»

У роботах із історії науки Е.Борінг обґрунтовує гіпотезу, відповідно до якої кожний новий етап розвитку психологічного знання не лише підготовлений попереднім, але й обумовлений певною кількістю характерних для свого часу векторних ідей (*Zeitgeist*), що виявляється, зокрема, у синхронних відкриттях.

Згідно із теорією Е.Борінга, «магічне» поняття *Zeitgeist* (у більш пізніх роботах Е.Борінг використовує поняття «психосоціальна матриця») означає характерну для кожного конкретного моменту атмосферу думок,

під владним впливом яких знаходиться мислення дослідника – *духовний клімат епохи*.

Над цим варто подумати!

Представники американської психології, зокрема Д. Шульц переконані, що обидва підходи до історичного процесу – персоналі стичний і натуралістичний (контекстний) – доповнюють один одного. «Історія не залишає сумнівів у тому, що є величні люди, але є й величні події. Обидва ряди перетинаються і впливають один на одного. Уявляється, однак, що дух часу відіграє більш важливу роль, тому що, якою б величною не була б людина, якщо вона надто далеко знаходиться від клімату часу, вона і її прозріння загинуть безвісно» (*Schultz D. History of modern Psychology. New York, 1975. P.14*)

Цит. за: Ярошевский М. Г. История психологии. М.: Мысль, 1976. С.7.

Розвиток психології стало характеризуватися співіснуванням ряду систем (*психологічних шкіл* як об'єднань вчених, котрі обстоюють певну ідею на протигагу іншим школам або науковому співтовариству в цілому), що розглядається деякими науковцями як теоретична незрілість психології. Разом з тим, конфронтація альтернативних концепцій необхідна для нормального росту науки. Означена теза була обґрунтована американським істориком фізики *Томасом Куном*, котрий у книзі «Структура наукових революцій» презентував схему закономірного руху наукових ідей (*парадигмальна теорія*).

Згідно із теорією Т. Куна у розвитку науки можна виокремити різні періоди. На ранніх стадіях (*передпарадигмальний період*) між окремими дослідниками немає спільної згоди щодо меж, проблем, методів, основних понять досліджуваної галузі. Проте, коли наука досягає високого ступеня *зрілості*, складається *парадигма* як «загальновизнаний зразок актуальної наукової практики»; не сумісні з усталеною парадигмою факти (факти-аномалії) науковою спільнотою ігноруються або ж «раціоналізуються» - підлаштовуються під її канони. Однак ці факти розхитують парадигму і генерують *ситуацію кризи*, що нагадує передпарадигмальний період: суперечки між школами, зіткнення несумісних теорій тощо. Відбувається наукова революція, і як результат – форматується *нова парадигма* (Ярошевский, 1976: 9–10).

Це варто знати!

Сама історична думка також має історію.

Історія історичної науки є **історіографія**;

її предмет – характеристика істориків, історіографічних концепцій

Із позиції методології науки історія психології може бути означена як послідовність етапів становлення уявлень про предмет, метод і

пояснювальні принципи в межах наукових парадигм, у послідовності їх виникнення, співіснування, протистояння і зміни на різних стадіях формування психології як самостійної наукової дисципліни.

Періодизація історичного розвитку психологічних ідей

Психологія має багатовікову історію, адже перші наукові уявлення про психічну реальність виникли ще у стародавньому світі, у VI столітті до нашої ери. Відтак перед науковцями закономірно постає важливе питання щодо *періодизації* становлення психології як науки.

Основне призначення періодизації, – як наголошує М.С.Мишкіна, – полягає у тому, щоб виокремити у загальному процесі розвитку психологічної науки ті докорінні зміни й поворотні моменти, котрі мали місце в її історії, а також узагальнити усе різноманіття історичних фактів, що характеризують процес розвитку психології у загальній історичній перспективі (Мишкіна, 2007: 25).

За умови виокремлення етапів становлення психологічної науки і визначення змісту кожного з них більш чітко простежується динаміка розвитку психології й окреслюються перспективи її подальших прогресивних змін.

Це варто знати!

У спробах дослідити історію розвитку психологічної науки найбільш типовим є підхід, що дозволяє виокремити періоди розвитку за **критерієм наукового статусу**. Відповідно, розрізняється два періоди:

- 1) *філософський період* розвитку психології (починається із античності і триває до 70-х років XIX століття);
- 2) період розвитку психології *як самостійної науки* (від 70-х років XIX століття до теперішнього часу).

Межею між періодами переважна більшість науковців вважає 1879 рік – рік заснування німецьким фізіологом і психологом Вільгельмом Вундтом у Лейпцигу *Лабораторії експериментальної психології*. З цього часу у психології починає активно використовуватися новий метод перевірки наукових гіпотез – експеримент. З цього часу психологія відокремлюється від філософії і починає розвиватися як самостійна наука.

Філософія, звичайно ж, продовжує впливати на психологію (як і на інші науки), але цей вплив стає зовнішнім, дискусії щодо найбільш гострих питань зміщуються у вузькопрофесійний простір.

Цит. за: Вавилова С. А. История психологии: конспект лекций. СПб: Сова, 2005. С.9 – 10.

Розвиток психологічної думки визначався передусім соціально-економічними умовами, які обумовлювали специфіку психологічної проблематики на кожному історичному етапі, надавали своєрідності

змісту, напряму і формам розв'язання важливих психологічних питань. саме тому, зміна суспільних формацій є вагомою підставою для напрацювання періодизації історії психологічних ідей.

Водночас слід зважати й на те, що соціально-економічні фактори впливали на психологію, як і на інші конкретні науки, опосередковано, крізь призму інших чинників: ідеології, релігії, політики, права, моралі, стану розвитку суміжних із психологією наук, власної логіки розвитку психологічних знань. Злиття названих факторів «індивідуалізувало» історичний шлях психологічної науки, визначало внутрішні тенденції її розвитку й наукові досягнення протягом різних історичних періодів.

Загалом у становленні психологічної науки логічно виокремити три основних вектори розвитку:

- 1) формування психології як напряму думки;
- 2) становлення психології як системи знань;
- 3) диференціація прикладних розділів психологічної науки, перетворення психології у загальну теорію і методологічну основу людинознавства.

Серед періодизацій розвитку психології досить поширеним є історичний підхід до означення періодів розвитку психологічних знань у теорії **Михайла Семеновича Роговіна**.

Біографічна довідка	
	<p>Роговін Михайло Семенович (1921 – 1993); доктор психологічних наук (1968), професор (1970). Відомий методолог психології; фахівець у галузі військової і когнітивної психології, історії і філософії психології, патопсихології. Із 1953 до початку 1960-х років працював у фундаментальній бібліотеці із суспільних наук АН СРСР, згодом – на кафедрі психології МДПІ. У 1970–1980 роках – професор факультету Ярославського державного університету. В останні роки життя був завідувачем кафедри психології Московського державного лінгвістичного університету. Одним із перших у вітчизняній психології описав витоки і принципи когнітивної психології</p>

У книзі «Вступ до психології» М.С.Роговін стверджує існування трьох основних етапів у становленні психологічних знань:

- 1) *донауковий етап* (міфологічний етап; «народна психологія» за виразом П.Жане); донауковий період, в якому знання і діяльність злито воедино (пов'язано із практичною діяльністю); панують анімістичні уявлення про душу, що базуються на чисельних міфах, легендах, на казках і первинних релігійних віруваннях, які пов'язують душу із певними живими істотами (тотемами) – завершується приблизно у VII–VI ст. до нашої ери;
- 2) *філософський етап*, що становить собою первісні описові комплекси наукових знань (від античності до XIX ст.); є системою наукових знань про психіку та її матеріальний субстрат із певними логічними та методичними схемами;
- 3) *науковий етап*, який означив початок застосування об'єктивного методу – експерименту і впровадження генетичного підходу у тлумаченні психіки; психологія відокремилася від філософії (друга половина XIX ст.) (Роговин, 1969).

Над цим варто подумати!

На думку М.С.Роговіна, донаукова, філософська та наукова психології не змінюють одна одну, а співіснують, утворюючи складну єдність, яка є психологічним знанням. Взаємодія цих складових, їхній взаємний вплив багато в чому пояснюють специфіку психологічних концепцій.

М.С.Роговін наголошує: «У цій історії науки особливе русло залишається за розвитком психологічних понять. Тут донаукова і філософська психологія не замінюються науковою психологією, а породжувані повсякденною діяльністю людей продовжують існувати та розвиватися поруч із нею. ... З того моменту, коли психологія декларативно відокремлюється від філософії та стає самостійною експериментальною наукою, її подальший розвиток, здавалося б, має вклатися у схему тих закономірностей, які встановлюються і для інших наук. Але цьому перешкоджає особлива лінія розвитку систем психологічних понять, зумовлена складною взаємодією та взаємообумовленням усіх трьох психологій (донаукової, філософської та наукової). Внаслідок цього психологічні поняття виступають як засіб вираження особливостей людської діяльності, як засіб фіксації та передання досвіду і водночас як передумова та результат спеціального психологічного дослідження».

Роговин М. С. Введение в психологию. М.: Высшая школа, 1969. С.377 – 378

У вимірах означення історичних періодів розвитку психологічної науки слід враховувати, що через умовність періодизації розвитку психологічної науки (що, власне, притаманне будь-яким історичним дослідженням) в історії психології прослідковуються різні підходи при встановленні часових меж окремих етапів.

Над цим варто подумати!

Досить часто виокремлення психології як самостійної науки пов'язують із науковою школою В.Вундта і розвитком експериментальної психології (Вавилова, 2005: 9). Проте, як наголошує Т.Д.Марцинковська, психологічна наука визначилася як самостійна значно раніше, починаючи із прийняття незалежності свого предмету, унікальності свого місця у системі наук – як науки гуманітарної та природничої одночасно, що вивчає і внутрішні, і зовнішні (поведінкові) прояви психіки. Визнання психології як самостійної науки було зафіксовано із появою її як предмета вивчення в університетах вже наприкінці XVIII – на початку XIX століть. Таким чином, більш правильно говорити про появу психології як самостійної науки саме з цього періоду, відносячи до середини XIX століття становлення експериментальної психології.

Марцинковская Т. Д. История психологии. М.: Академия, 2009. С.7.

Більш змістовний підхід до виокремлення періодів розвитку психологічних ідей запропонований **Антоніною Миколаївною Ждан** (Ждан, 1999: 13).

Біографічна довідка

Ждан
Антоніна Миколаївна
(1934 р.н.); доктор психологічних наук (1994), професор (1997), професор кафедри загальної психології МДУ ім.М.В.Ломоносова. Визнаний фахівець у галузі історії психології і загальної психології. Автор класичного підручника «Історія психології. Від античності до наших днів», співредатор (разом із П.Я.Гальперінім) відомих Хрестоматій із історії психології

В якості критерію для періодизації розвитку психологічної науки А.М.Ждан було обрано *перетворення предмету психології* протягом історії, що дозволяє виокремити такі *періоди*:

- 1) психологія як *наука про душу*: початок психологічним знанням був покладений ідеєю *душі* як першопричини не тільки психічних, але й усіх процесів у тілі (від античності і до початку Нового часу (XVII ст.)); душа розглядалася як матеріальна, ідеальна, а згодом і

божественна субстанція, завдяки якій людина вважалася здатною до активного сприймання і пізнання об'єктивної реальності;

- 2) психологія як *наука про свідомість* – особливу реальність, усвідомлювану психіку. Період пов'язаний із ім'ям Рене Декарта (починаючи із XVI – XVII століття і до початку XX століття); свідомість розглядалася як світ внутрішньої реальності, відкритої людині у самоспогляданні (інтроспекції);
- 3) психологія як *наука про поведінку* (остання чверть XIX століття – кінець XX століття), пов'язана із ім'ям Джона Уотсона та із розвитком біхевіоризму, орієнтованого на пояснення адаптивної поведінки тварин, психіки у дітей, психічно хворих, проблем психічного розвитку та ін. Психологія у своєму розвитку керувалася подібністю до природничих наук, широко застосовувалися експеримент і методи математичної статистики для обрахування результатів експерименту; при цьому із поля дослідження виключалися психіка і свідомість;
- 4) психологія як наука про *факти, механізми, закономірності психіки* (кінець XX століття і до теперішнього часу); поле психологічних досліджень поєднує чисельні ідеї, що з'являлися із часів античності:
  - когнітивна психологія зробила центральним питання про роль знання у поведінці суб'єкта;
  - із психоаналізом у науку увійшла проблема несвідомого і разом з нею уявлення про предметну область психології як глибинної структури психічного;
  - гуманістична психологія зробила предметом психологічної науки особистісні конструкти;
  - у культурно-історичній і діяльнісній психології розкрили провідну роль засвоєння культури і власної діяльності в породженні, функціонуванні та розвитку психіки, відновлюється єдність історично розірваних свідомості і поведінки (діяльності).

Асиметричність етапів розвитку психологічних ідей робить зрозумілими слова Г.Еббінгауза:

«Психологія має довгу передісторію, але дуже коротку історію» (1908).

Розвиток науки, у тому числі і психології, є не лінійним, а складним процесом, але в цілому «зміна наукових думок – це розвиток, прогрес, а не руйнування».

Простеження процесу вибудовування психологічних знань в хронологічній послідовності їх появи розкриває все нові і нові

сторони психічної реальності і все повніше пояснює їх (Ждан, 2004: 13).

Сучасні тенденції та перспективи історико-психологічних досліджень

Вивчення історії психології має велике освітньо-моральне значення.

«Історія більш корисна, вона сповнена мудрості, – писав італійський філософ-гуманіст XV ст. Лоренцо Валла. – Вона знайомить нас із життям людей науки, розкриває повну драматизму боротьбу в ім'я істини, викликає різноманітні почуття: від шанобливого захоплення до розчарування і здивування» (Ждан, 1999: 10).

На сьогоднішній день більшість провідних напрямів психології уже склалися як самостійні галузі психологічних знань. Разом з тим, не всі з них знаходяться на достатньому рівні свого розвитку за критеріями науковості. Тож говорити про завершення процесу становлення психологічної науки ще зарано, адже деякі напрями психологічних досліджень знаходяться на етапі розуміння й опису.

Серед сучасних тенденцій і перспектив історико-психологічних досліджень заслуговують на увагу, зокрема, такі:

- 1) активізація історико-порівняльних досліджень (особливо вітчизняної психології в різні періоди її розвитку або із зарубіжними напрямками психології і т.п.);
- 2) переосмислення розвитку психологічного пізнання шляхом розробки історії окремих наукових областей, напрямків, проблем психології;
- 3) зростання кількості видаваної літератури із історико-психологічної проблематики та історії психології (як вітчизняної, так і зарубіжної);
- 4) розширення професійного співтовариства істориків психології за рахунок включення у проведення історико-психологічних досліджень представників суміжних із психологією наукових дисциплін: істориків, філософів, фізіологів, культурологів, педагогів;
- 5) збільшення числа наукових центрів, що спеціально розробляють проблеми історії психології;
- 6) розширення джерельної бази історико-психологічних досліджень, що позитивно відбивається на якості і достовірності досліджень з історії психології.

Література:

1. Векилова С. А. (2005). История психологии : конспект лекций. Санкт-Петербург : Сова. 156 с.
2. Выготский Л. С. (1982). Собрание сочинений : в 6 томах. Т.1. Вопросы теории и истории психологии / под. ред. А.Р.Лурии, М.Г.Ярошевского. Москва : Педагогика. 488 с.
3. Євдокімова О. О. (2020). Історія психології : навч. посіб.; вид. 2-ге , допов. Харків : Константа. 320 с.
4. Ждан А. Н. (1999). История психологии : от античности до наших дней. Москва : Наука. 512 с.
5. Жуков С. М., Жукова Т. В. (2009). Історія психології : навч. посіб. Київ : Кондор. 232 с.
6. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. (2006). Методологические основы психологии. Санкт-Петербург : Питер. 320 с.
7. Коханова О. П. (2016). Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посіб. Київ : НВП «Інтерсервіс». 235 с
8. Корольчук М. С., Криворучко П. П. (2010). Історія психології : навч. посіб. Київ : Ельга, Ніка-Центр. 248 с.
9. Марцинковская Т. Д. (2009). История психологии. Москва : Академия. 544 с.
10. Мышкина М. С. (2007). История психологии: учеб.-метод. комплекс. Самара : Изд-во «Универс групп». 232 с.
11. Роговин М. С. (1969). Введение в психологию. Москва : Высшая школа. 384 с.
12. Роговин М. С., Залевский Г. В. (1988). Теоретические основы психологического и психопатологического исследования. Томск : ТГУ. 288 с.
13. Роменець В. А. (1978). Історія психології. Київ : Вища школа. 439 с.
14. Серкин В. П. (2018). Современная психология: теория и методология. Москва : Издательство АСТ, 2018. 310 с.
15. Шульц Д. П., Шульц С. Э. (1998). История современной психологии / пер. с англ. Санкт-Петербург : Евразия. 528 с.
16. Ярошевский М. Г. (1976). История психологии. Москва : Мысль. 463с.
17. Ярошевский М. Г. (2008). История психологии от античности до середины ХХ в.: учеб. пособ. Москва : Директмедиа Пабблишинг. 772с.

Питання для самоконтролю:

1. У чому ви вбачаєте цінність вивчення історії психології для практичного психолога?
2. Чи можна, на вашу думку, стверджувати, що історія сприяє структуруванню наукового досвіду людини?
3. У чому полягає відмінність даних історії від науково-дослідницьких (теоретичних та теоретико-емпіричних) даних? Наведіть приклади викривлення історичних даних
4. Чи змінювався зв'язок психології із іншими науками протягом історії становлення науки? Із чим це було пов'язано?
5. Чим відрізняються методи вивчення історії психології від загальнопсихологічних методів?
6. Як розвивалися методологічні принципи (системності, детермінізму тощо) та методи дослідження протягом історії психології?
7. Які фактори вплинули на розвиток психологічної науки? Наведіть приклад контекстних чинників, що вплинули на становлення психології
8. Як пов'язані між собою соціально-культурна ситуація, методологічні засади розвитку науки і особистість вченого?
9. Які концепції тлумачення історії науки існують у психології?
10. У чому полягає сутність персоналістичної та натуралістичної (контекстної) теорії розвитку науки?
11. У чому полягає сутність феномену *Zeitgeist*, що був використаний Е.Борінгом для обґрунтування натуралістичної концепції історії науки. Як *Zeitgeist* впливає на розвиток науки?
12. Як змінювався предмет психології протягом історії? На вашу думку, зміна предмету психології – це розвиток чи криза?
13. Яке значення має питання щодо предмету психології для реконструкції історико-психологічного процесу?
14. Які етапи розвитку психологічних знань виділяються психологами?

Словник базових питань

Антикваризм (від англ. *antiquarian* – антикварний, давній) – спосіб реконструкції подій минулого у всій цілісності, без посилань на події сучасності, як щось застигле, скам'яніле

Генезис (грец. *genesis* – походження, виникнення) у широкому сенсі – момент зародження і наступний процес розвитку, що призводить до певного стану, виду предмета, явища

Історизм – принцип пізнання речей і явищ у їхньому становленні і розвитку, у органічному зв'язку із умовами, які їх породжують підхід до філософських проблем, який надає особливого значення специфічному контексту: епосі, географічному розташуванню, місцевій культурі, а також історії становлення того чи іншого питання

Історіографія (від грец. *istoria* – розповідь, оповідання; *γράφω* – пишу; буквально – опис, описання історії) – наукова дисципліна (галузь знань), яка вивчає історію історичної науки: темпи, інтенсивність, етапи розвитку історичної думки, соціокультурні та інтелектуальні передумови, чинники функціонування історії

Метод аналізу продуктів діяльності – система дослідницьких процедур, спрямованих на збір, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності людини; продукт (від лат. *productus* – виробляти) – такі реальні та/або ідеальні вияви активності людини, які можуть бути об'єктивно вивчені (малюнки, щоденники, літературні твори тощо)

Метод біографічний – метод дослідження у психології, соціології та інших суспільних науках, спрямований на вивчення особливостей життєвого шляху особи в певному макро- та мікросоціальному оточенні на підставі дослідження мемуарів, листів, автобіографії, біографії, створеної за результатами інтерв'ю тощо

Метод генетичний (грец. *genesis* – походження, розвиток) – спосіб дослідження природних і соціальних явищ, заснований на аналізі їх розвитку, на виявленні зв'язку досліджуваних явищ у часі

Метод джерелознавчого аналізу – система прийомів, засобів пошуку (бібліографічного та/або евристичного), виявлення, відбору історичних джерел із подальшим всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформативної цінності джерел, а також наступним їхнім використанням з метою отримання науково перевіреної інформації про минуле людського суспільства в усіх його проявах

Метод дослідження (від грец. *methodos* – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя) – нормативний спосіб отримання необхідної у вимірах дослідницької процедури інформації про предмети і явища природи і суспільного життя

Метод історичної реконструкції – метод відтворення матеріальної і духовної культури певної історичної епохи або регіону на підставі аналізу археологічних, образотворчих і письмових джерел

Метод порівняльного аналізу (від грец. *αναλυσις* – розклад) – загальнонауковий метод пошуку і виявлення схожості/розбіжності однотипових властивостей (ознак, змін, тенденцій розвитку) досліджуваних об'єктів на основі зібраних статистичних даних або емпіричних досліджень

Методологія (*methodology*) – система принципів, методів, способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності для досягнення визначеної мети, а також вчення про цю систему

Натуралістична теорія історії науки – концептуальна ідея, згідно з якою прогрес і зміни у науковій історії залежать від соціокультурного клімату епохи, що робить людей сприйнятливими до певних наукових ідей

Персоналістична теорія історії науки – концептуальна ідея, згідно з якою прогрес і зміни у науковій історії пов'язані із діяльністю видатних особистостей

Презентизм (від англ. *present* – сучасний) – явище модернізації історичного процесу, спосіб дослідження історико-наукового матеріалу та розуміння певних подій давнини з точки зору сучасної картини світу (сучасного світобачення, знання, термінології, культури)

Принцип (від лат. *principium* – початок, основа) – основне вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду

Психологія (від грец. *psyche* – душа, *logos* – вчення, наука) – наука про закономірності розвитку і функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності

Теорія (*theory*) – система узагальненого достовірного знання про той чи інший «фрагмент» дійсності, яка описує, пояснює та передбачає функціонування визначеної сукупності об'єктів, що його складають

РОЗДІЛ II

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ У СТРУКТУРІ ФІЛОСОФСЬКОЇ НАУКИ

2.1. Психологічна думка у Стародавньому світі

*Світ у своєму розвитку проходить через три фази:
міфологічну – теологічну – наукову*

Огюст Конт

Міфологічний етап становлення психологічних ідей

В усі часи людство цікавилось існуванням конкретної людини, її внутрішнім світом, причинами і закономірностями вчинків, законами поведінки у суспільстві. Перші спроби пояснити сутнісні механізми життєдіяльності людини датуються первісним етапом розвитку людства (приблизно до IV – I тис. до нашої ери), коли еволюція суспільних відносин і духовної культури обумовила найбільш важливі зрушення, що перетворили людину з біологічного організму (який керувався інстинктами) на соціокультурну істоту, здатну дотримуватися норм і правил.

Історично перші уявлення про психічну діяльність людини й тварин з'являються ще в межах *донаукового знання*; у цей період (який визначається як період *міфологічної психології*) уявлення про духовну природу людського існування (і зокрема про душу) ґрунтуються на чисельних міфах та легендах, відображуються у первісних релігійних

віруваннях, що пов'язують душу із певними живими істотами-тотемами (Марцинковская, 2009).

Міфи є першою формою карбування колективного досвіду пращурів у культурі людства.

Міфологія – фантастичне відображення дійсності у первісній свідомості, втілене у характерній для стародавнього світу формі усної народної творчості; є найбільш ранньою формою донаукового пізнання.

Міф (від грец. *mythos* – оповідь, сказання) – розповідь, фантастичні образи якої (боги, легендарні герої, події) були спробою узагальнити і пояснити різноманітні явища природи і суспільного життя

Міфи існували у культурі усіх народів світу і є особливою сакральною формою світогляду, зорієнтованого на адаптацію людини до навколишнього середовища; це обумовлено залежністю від природних стихій, беспорядністю перед їхнім грізним волевиявленням. Міфологічна свідомість архаїчної людини вибудовувалася на засадах *злиття людини із природою*; людина поставала органічною частиною природних процесів, інтегрованою у коловорот природи і залежною від нього.

Традиційним розумінням міфу є первісне сказання, де явища природи виступають в персоніфікованій та одухотвореній формі богів, духів і героїв.

Міфи поставали у вигляді оповідей про події й предмети, явища навколишньої дійсності; міфи висвітлювали найбільш важливі, принципові для певної первісної групи людей проблеми життя: походження і улаштування світу, народження і смерті людини, форм існування явищ живої природи, стосунки між людьми.

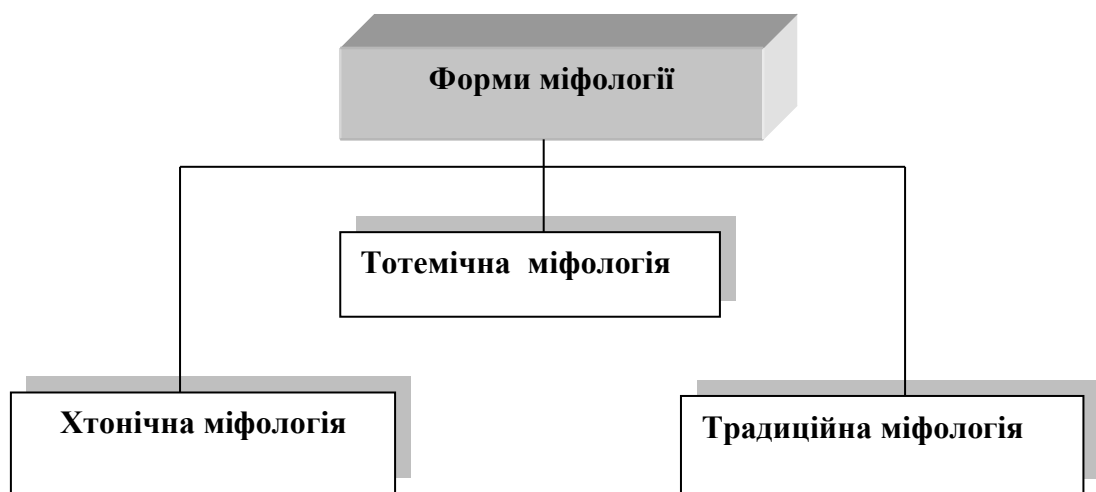
За допомогою первісного міфу людина впорядковує навколишній світ (перетворює Хаос у структурований Космос) та вносить у нього суб'єктивно значимий сенс (Дарморіз, 2010: 19).

«Міф – це не стільки пізнання, скільки освоєння світу, переживання світотворення... через світовідчуття, суб'єктивно-суб'єктивне ставлення до світу»

Мишучков А. А. Специфика и функции мифологического сознания // Credo New. 2000. №6 (24). С. 16.

Міфічні історії – один із найважливіших шляхів розуміння таємниць надприродного, сприймання потаємних джерел існування Всесвіту, уявлень про Потойбічне; у міфах сконцентрований багатовіковий, архетипний і несвідомий досвід людства.

У наукових дослідженнях не існує єдиної типології міфів, проте доцільно розрізнити декілька форм міфологічних історій (*Рис.2.1.1*).

Рис. 2.1.1. Форми міфології

Тотемічна міфологія ґрунтується на вірі у надприродний зв'язок людини (або групи людей) з певною твариною або рослиною (тотемом), що мислиться як могутній пращур, «прабатько», всієї спільноти і є предметом культового поклоніння.

Хтонічна міфологія (від *hton* – земля) відображує вірування у існування могутніх істот, які поєднують людські і тваринні обриси (наприклад, давньогрецький міф про Мінотавра – напівлюдину, напівбика, пов'язаного із підземним світом).

Хтонічні істоти пов'язані одночасно із животворною силою землі (або води) та смертоносною потенцією підземного світу, потойбіччя. Вони породжені землею або вийшли із землі, перебувають у її надрах; часто зберігають риси хтонічних тварин – змій, земноводних тощо; можуть набувати вигляду чудовиськ (Дарморіз, 2010: 77).

Чудовиська є втіленнями Хаосу і підземного світу.

Традиційна міфологія презентує вірування архаїчної людини, у яких хтонічні (твариноподібні) істоти витіснені Богами із людською подобою (наприклад, давньогрецькі міфи про Олімпійських богів).

Бог – фантастичний образ надприродної всемогутньої істоти, якій приписується створення світу і управління ним

Боги постають як могутні надприродні істоти, які є найважливішими персонажами у розвинених міфологіях. В образах богів зливаються риси культурних героїв-деміургів та різноманітних духів; творчі функції богів

тут поєднуються із керуванням окремими силами природи і Космосу загалом (макрокосмос) та впливом на життя людини (мікрокосмос).

Важливим елементом серед міфологічних мотивів є *метаморфози* (від грец. *μεταμορφωσις* – перетворення), котрі часто трапляються у міфах, які розповідають про події епохи першотворення Всесвіту. Герої міфів перетворюють різноманітні об'єкти або перетворюються самі у світила, реалії ландшафту, у людей та тварин. Інша категорія міфів про метаморфози – міфи про переходи з одного світу в інший, що супроводжуються трансформаціями. Перевертнями можуть стати також чарівники чи відьми, феї, інші чарівні істоти та зачакловані ними люди. З метаморфозами пов'язана й міфологізація «обрядів переходу», що відображають зміну соціального стану людини – ініціація, шлюб, смерть як перетворення душі (Дарморіз, 2010: 78).

В історії формування світоглядних уявлень людства міфи несли необхідну інформацію про навколишній світ у персоніфікованому, образному вигляді, а там, де для повноти картини не вистачало фактичних даних чи знань, міфи пропонували прийнятну для певної спільноти фантастичну версію дійсності (Греченко & etc., 2002).

Між давньою людиною та світом природи не існувало чітких якісних меж, тому ця людина, з одного боку, розглядала саму себе як частину природи, а з іншого боку – переносила на природу свої власні сили та властивості, наприклад, одухотворювала природу, бачила у природних явищах наміри, бажання, прагнення (Петрушенко, 2002: 24).

Згідно із дослідженнями професора *В.І.Касьяна* (Касьян, 2008: 14–15) серед *ознак міфологічного світогляду* передусім слід зважати на такі:

- 1) *уявлення про кровно-родинні зв'язки природних сил та явищ*: з тим щоб подолати відчуження природи у первісному суспільстві, пояснити незрозумілі природні явища, людина, яка повністю залежала від них і була безсилою перед наслідками стихії, переносила людські риси на навколишній світ;
- 2) *персоніфікація, уособлення природних сил та способів людської діяльності*. Явища природи отримували імена, «оживлялися», щоб до них можна було звернутися, принести жертву, «задобрити»;
- 3) *міфологічне мислення оперує образами, а не поняттями*. Картина відображення дійсності у міфах постає як поєднання реальності і фантазії, природного і надприродного, думки і емоції;
- 4) *міфи сприймалися як реальність, що не потребувала доказовості, обґрунтування та перевірки*. Інформація, що була закладена у міфах, не підлягала сумнівам і не перевірялася;
- 5) *людина розглядалася як іграшка в руках природних чи надприродних сил, її життєвий шлях визначався долею, фатумом*. Вважалося, що всі людські дії, вчинки, весь життєвий шлях було наперед визначено; звідси – пасивно-адаптивна, пристосувальницька поведінка людини.

Ю.М.Лотман, Б.А.Успенський *ознаками міфологічної свідомості* називають такі:

- 1) *інформаційна насиченість* (комунікативність);
- 2) *синкретизм* (грец. *συνκρητισμός* – з'єднання, лат. *syncretismus* – поєднання) – цілісність, нероздільність; усвідомлення єдності людини із природою, з усім світом, усвідомлення долученості до всього, що відбувається у світі (наприклад, «ефект Метелика»);
- 3) *ірраціональність* – недоступність розумінню, нелогічність, містичність;
- 4) *символічність* (від грец. *symbolon* – умовний знак, прикмета) – розуміння умовності певних понять, предметів, ідей, явищ, що використовуються для позначення ідей (сенсів) більш високого порядку;
- 5) *аксіологічність* (від давн.грец. *ἀξιόλογος* – значний, вагомий, від *ἄξιος* – цінний, дорогий);
- 6) *некритичність* світобачення.

В основу міфологічного світобачення покладено ідею *усезагального одухотворення природи* – *анімізм* і схильність первісної людини пояснювати природні явища на основі аналогії, порівняння явищ природи

із поведінкою людей і тварин. Олюднення сил природи було формою їх освоєння.

Анімізм (від лат. *anima* – дух, душа) – вірування у душу й духів, які начебто впливають на життя людей, тварин, на предмети і явища навколишнього світу й обумовлюють їхні метаморфози

Ідея анімізму має два основних «догмати»:

- уявлення про духів предметного світу (духів природи, духів речей тощо);
- уявлення про чуттєво-надчуттєву душу, здатну існувати самостійно поза людським тілом.

Тож перші психологічні ідеї у Стародавньому світі були пов'язані із визнанням існування *душі*.

Відтворення первісних форм уявлень про душу у ранні періоди людської історії стає можливим на основі аналізу археологічних даних, старовинних ритуалів, що дійшли практично незмінними до нашого часу, вивчення фольклору, первісного мистецтва.

Уявлення людей архаїчного світу про душу значною мірою зумовлює їхню поведінку. Звичаї, ритуали, пов'язані із народженням, наданням імені, одруженням, посвятою у дорослість (ініціацією), похованням, спілкуванням із мертвими – є відображенням міфологічних уявлень про душу.

В межах міфологічної культури завершується *відділення духовного від матеріального*, кожне з яких функціонує як деяка самостійна сутність.

Найвищою міфологічною формою первісних уявлень про душу став образ душі як двійника тіла, тінь.

Душа здатна відвідувати тіла інших людей, тварин і навіть неживі предмети. Поступово наочний образ душі, характерний для ранніх уявлень, поступається місцем безтілесній, знеособленій силі. Душа тлумачиться як своєрідна нематеріальна, безсмертна сутність, *двійник тіла*, що не залежить від тіла, але забезпечує йому індивідуальне існування.

Душа може існувати разом із тілом, але може й залишати його на певний час (під час сну або хвороби) або назавжди (смерть, переселення). Потоїбічне життя у архаїчних віруваннях Стародавнього світу уявляється продовженням життя реального, зв'язок між світами підтримує саме душа.

Люди вірили у складні метаморфози (перетворення) предметного світу. Разом з тим душа при метаморфозах залишається незмінною, вона лише може переходити з одного тіла в інше, тоді як тіло має змінюватися, щоб бути відповідним душі. Метаморфози тіла мають висхідну і низхідну (деградууючу) лінію і свідчать про метаморфози душевних властивостей (Роменець, 1978: 43). Наприклад, в епічні поемі Гомера «Іліада» (IX–VIII ст. до н.е.) супутники Одісея, перетворені Цирцеєю на свиней, забули про свою батьківщину (тобто психічно стали свиньми). Водночас, у міфах простежується й новий контекст: психічна субстанція (душа), пов'язуючи та/або не пов'язуючи своє існування із певним тілом, функціонує як самостійне (незалежне від тіла) утворення.

При порушенні зв'язків між душею і тілом, руйнації їхньої схожості, люди Стародавнього світу вбачали втручання божественних намірів (наприклад, підступи Зевса, коли він викрадав Європу), або покарання за гріхи (наприклад, у міфічній історії про Нарциса, який знехтував любов Ехо).

Уявлення про переходи душі називається *метемпсихозом* – переселення (перевтілення) душ; переселення душ і метаморфози наближають людину до стану досконалості, де душа і тіло будуть життєво адекватні одне одному.

У своїх нескінченних інкарнаціях (*спокута – героїзм – творчість*) душа вбирає в себе незліченне багатство світу (Будда, наприклад, стає просвітленим лише на шляху близько 500 метаморфоз, пошуків адекватного втілення). Досконала повнота розкриття світу можлива лише у людському образі душі (Роменець, 1978: 43).

Первісні уявлення людей архаїчного світу про душу сприяли формуванню світосприйняття і поглядів людини на сутність власного «Я», сутність власної душі. Зацікавленість людини стародавнього світу природою психічного стала першим кроком до становлення психології як науки.

Міфологія є своєрідною формою виявлення світогляду первісного суспільства, що позначила моральні погляди, естетичне ставлення людини до дійсності; міф став наріжним каменем не лише науки та мистецтва, але й релігії.

Телеологічний (релігійний) етап становлення психологічних ідей

Подальше переосмислення психологічних ідей у Стародавньому світі пов'язане із розвитком *релігійного світогляду* людини (від лат. *religio* – *благочестя, святість*) – системи культурних, духовних та моральних цінностей, що обумовлюють поведінку людини, прийняті нею принципи і правила життя.

Релігія (від лат. *religio* – зв'язок; *religare* – бути поєднаним із Богом) – особлива система світогляду та світосприйняття людини або групи людей; погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, в їхнє панування над світом; те, що сліпо наслідують, чому поклоняються

Релігія постає як спосіб духовно-практичного освоєння світу, зорієнтований на оцінку людським стосункам і поведінці у складному і суперечливому взаємовідношенні добра і зла. Вона надає людині надважливі життєві орієнтири, претендуючи на роль життєвого наставництва. Водночас релігія звертається до *віри* як до найбільш ефективної форми освоєння розмаїтої реальності. Сфера людського і сфера божественного (потойбічного), земне і небесне – осередок релігійних міркувань.

Релігійні погляди людини стародавнього світу знайшли вихід у таких *ранніх формах релігії*:

- *тотемізм* – архаїчне вірування у надприродну (містичну) спорідненість людини (або групи людей – роду, племені) та певним видом тварин або рослин (рідше – із явищами природи, предметами; наприклад, у Африці і Північній Америці в якості тотемів використовуються такі природні явища як дощ, грім, громовиця, вітер тощо);

Тотемізм (від слова *ototem*, мовою північно-американських індіанців племені оджибве – «*рід його*») – віра у спільне походження і кривну близькість певної групи людей із певним видом тварин, рослин або явищем; тотемом є тварина-пращур, його зображення або символ

- *анімізм* – віра в «духовні» сутності, які знаходяться в предметах або існують окремо від них;
- *фетишизм* – одне з найдавніших вірувань, що полягає у шанобливому ставленні до матеріальних предметів неживої природи – *фетишів* (від португ. *fetico* – «*зачарована річ*»): камінців, кісток, панцирів черепах, пір'я або щось, вироблене руками самої людини; фетиші наділялися надприродними властивостями відводити від людини негаразди і сприяти успіху, лікувати, берегти від ворогів;

Фетишизм (фр. *fetichisme*, від фр. *fetich* – талісман, амулет, ідол) – архаїчне поклоніння (культ) матеріальним неживим об'єктам, які наділяються магічними властивостями і можливостями впливати на перебіг подій у житті людини

Фетишизація речі мала за мету привласнити і використати прихований в ній духовний початок. Частіш за все це вимагало носіння фетишу із собою у вигляді амулета.

В деяких культурах фетишизм набував анатомічного або фізіологічного характеру, коли сподівання покладалися на певні частки тіла людини або тварини, які потрібно було з'їсти, щоб отримати додаткову силу (Греченко & etc., 2002: 26). У релігіях фетишизм дається взнаки там, де практикується звернення до ікон, книг, амулетів, архітектурних споруд тощо, де має місце сподівання на їхню надприродну силу;

- *магія* – сукупність вірувань і обрядів, в основі яких лежить віра у можливість впливати на людей, предмети і явища навколишнього світу надприродним шляхом.

Магія (від грец. *μαγεία* – ворожба, чаклунство) – тип світогляду і світосприймання, згідно з яким людська воля та уява можуть впливати на матеріальний світ і психіку безпосередньо чи за допомогою певних символів

Магічні обряди пов'язані із чаклунством, віщуваннями, ворожіннями, замовляннями, вірою у вплив виконаного ритуалу на надприродні сили з метою досягти бажаного практичного результату, позбутися чогось випадкового і небажаного у світі.

Відповідно до призначення магія поділяється на військову, мисливську, охоронну, любовну, лікувальну, виробничу, шкідливу тощо. Магія намагається знайти зв'язок між причинами й наслідком у природних процесах, робить спроби пристосувати потреби людини до конкретних обставин життя, утверджує значну кількість правил, що регламентують поведінку і в залежності від дотримання яких очікуються результати магічних дій (Греченко & etc., 2002: 26).

У первісну добу означені форми релігійних вірувань ще не склали єдиної системи; залежно від умов проживання, кліматичних, ландшафтних особливостей ареалу, де існувала первісна спільнота, тваринного і людського оточення, що час від часу зазнавали змін, змінювалися й притаманні людині релігійні уявлення. Значною мірою ці зміни були зумовлені й розвитком мислення людини (зокрема, надбання здатності до абстрагування і узагальнень), але той факт, що в обрядах і релігіях подальших епох завжди присутні елементи первісних форм релігії, стає

вагомим аргументом на користь розуміння важливості цих вірувань у житті людства (Греченко & etc., 2002: 24).

Основні ознаки релігійного світогляду:

- 1) в якості основного світоглядного конструкту стверджується *віра*, а не знання;
- 2) визнання існування у вимірах світобудови природного і надприродного, земного і небесного (потойбічного);
- 3) віра в існування надприродних сил та відведення їм головної ролі у світобудові та житті людей;
- 4) можливість встановлення контакту між двома світами, природним і надприродним за допомогою специфічної культової системи і обрядовості (усталених ритуалів, догматів);
- 5) поклоніння Богу як вищій істоті та вищій системі цінностей (Касьян, 2008: 16; 24–25).

Релігійні вірування *мобілізували психічні і фізіологічні можливості* людини, виконували суспільно *об'єднувальну і організаційну* функцію, *створювали моральне й психологічне підґрунтя* для закладення найважливіших засад таких соціокультурних явищ як мораль і право, що почали спиратися не на страх перед фізичною розправою з боку надприродних сил, а на внутрішні переконання людини (Греченко & etc., 2002: 27).

Разом з тим у межах первісних (міфологічних та релігійних) уявлень психологічні трактування були скуті поняттям душі як пояснювальним принципом, який є причиною не лише внутрішніх (психічних), але й зовнішніх (поведінкових) реакцій.

Згодом у міфологічно-релігійному світогляді людини відбувся перехід від *анімізму* до *гілозоїзму*. На відміну від анімізму, що наділяв душею окремі об'єкти навколишнього світу, гілозоїзм утверджував одухотворення світу в цілому, прояв душі у кожному явищі й предметі.

Гілозоїзм (від грец. *ὕλη* (*hyle*) – речовина, матерія і *ζωή* (*zoe*) – життя) – натурфілософська концепція, що заперечує межі між живим та неживим і вважає всю матерію одухотвореною, визнаючи, що всі тіла космосу мають душу

Прихильники гілозоїстичних ідей стверджували, що світ – це універсум, де Космос є теж живим, одухотвореним; межі між живим, неживим і психічним не встановлювалися. Усе це розглядалося як породження єдиної первинної матерії (Праматерії).

Гілозоїзм уперше долучив душу (психічне) до загальних законів природи і ствердив непорушний постулат про початкову обумовленість психічних явищ коловоротом природи.

Філософський етап розвитку психологічних ідей

... Лише філософія, позаяк вона поширюється на все доступне людському пізнанню, відрізняє нас від дикунів та варварів, і кожен народ є тим більше цивілізованим та освіченим, чим більше в ньому філософствують...

Рене Декарт

Нові соціальні тенденції розвитку цивілізації обумовили появу **філософських шкіл**, котрі, хоча й були тісно пов'язані із релігією, перейшли до раціонального, логічного обговорення докорінних питань людського існування і ставлення людини до світу в цілому. У Індії і Китаї у середині першого тисячоліття до нашої ери в умовах гострої соціально-політичної боротьби складаються філософські напрями світобачення.

Фундаментальна особливість філософського знання полягає у тому, що філософія специфічно теоретичними засобами (і це передусім означає спорідненість філософії і науки) виконує світоглядну функцію (Корнилова & Смирнов, 2006: 13).

Філософія (від грец. *Phileo* – любов і *Sophia* – мудрість) – особлива форма суспільної свідомості, що висвітлює загальні закономірності, яким підпорядковуються як буття, так і мислення людини, процес пізнання

В історії наук філософія постає найбільш універсальною формою суспільного світогляду – відрефлексованою і оформленою у поняттях (теоретично оформленою) його частиною (Серкин, 2018: 12), спрямованою на критичний аналіз світоглядних уявлень задля поглиблення їх достовірності і надійності.

Філософія утворює осереддя світоглядної системи, є теоретичною формою світогляду, його загальнометодологічним ядром (Корнилова & Смирнов, 2006: 14).

Постаючи теоретичною формою світогляду, філософія сприяє свідомому вирішенню найперших питань людського світоорієнтування, самоусвідомлення та самоствердження; вона збирає і концентрує історичний досвід людства, є інтелектуальним ядром людської духовності (Петрушенко, 2002: 9). Йдеться передусім про можливість людини осягнути сутність світобудови, усвідомити власну сутність, піднятися до розуміння сенсу свого життя. Філософський вимір світобачення синтезує в собі відображення усіх форм і аспектів суспільного буття крізь призму основного світоглядного питання щодо ставлення людини до світу.

Висвітлюючи передусім засадничі виміри людського буття, філософія розуміється як *відкрита система знань* (у порівнянні із такими

формами світогляду як наука, мистецтво і релігія), що виявляє характерні риси філософського мислення:

- виведення міркувань на гранично широкий рівень узагальнення;
- аргументованість та внутрішня єдність мисленнєвих позицій;
- саморефлексивність;
- індивідуалізованість;
- готовність постати формою розумового прояснення та свідомого вирішення людиною життєвих ситуацій і життєтворення у цілому.

Зазначені риси філософського мислення резюмуються тим, що саме у філософії та за допомогою філософії людина заявляє про своє бажання взяти на себе відповідальність за свідоме вирішення своєї життєвої долі (Петрушенко, 2002: 29)

Основні ознаки філософського світогляду:

- 1) філософія є теоретично вираженим світоглядом, що виражає ставлення людини до світу;
- 2) філософія досліджує сенс буття людини у світі; людина розуміється як суб'єкт, здатний змінювати світ і самого себе;
- 3) філософія виступає як методологічна основа наукового пізнання (матеріалістичного або ідеалістичного) (Касьян, 2008: 23 – 25).

Наука вибудовує картину світу навколо об'єктів, які розуміються як незалежні від суб'єктивності людини, від впливу її бажань та особливостей світосприймання. Тож філософія виконує *подвійну методологічну роль*:

- 1) здійснює конструктивну критику наукового знання з огляду умов і меж його застосування, адекватності його методологічного підґрунтя і загальних тенденцій його розвитку;
- 2) надає світоглядну інтерпретацію результатів науки з огляду на усталену картину світу (Корнилова & Смирнов, 2006: 20).

Головним у філософських дослідженнях є співвідношення «Людина – Світ», яке розглядається в онтологічному, теоретико-пізнавальному, ціннісному, діяльнісному аспектах. Тому філософські погляди на світ різноманітні і не схожі між собою. Для них характерні:

- 1) інтелектуалізм і постійний сумнів у власних твердженнях;
- 2) критичність мисленнєвих конструкцій (суджень, умовиводів);
- 3) динамічність (змінність) думки.

Цим філософські уявлення про світ відрізняються від міфології та релігії. В історичному контексті філософія постає безумовно своєрідною, особливою формою людського світоосмислення, сприяє людському розумовому розвитку та життєвлаштуванню, є показником того, чого саме досягла людина на певний момент свого історичного самоздійснення.

2.2. Психологічні ідеї Стародавнього Сходу

Якщо уявити історію світової культури у вигляді триактової драми, то першим її актом буде Античність, другим – Середньовіччя, а третім – Новий час. Але деякі драми мають ще й Пролог, який передує першому акту. Є такий і в історії нашої цивілізації. Це Стародавній Схід.

В. Греченко & etc.

Стародавній Схід був тим осередком, де на межі IV–III тисячоліть до нашої ери складаються величні цивілізації: Єгипет, Індія, Китай; у надрах давніх цивілізацій зароджуються ідеї, котрі призвели до формування сучасного наукового знання, і зокрема – психологічного. Основою цього руху став відносно високий рівень виробничої діяльності, матеріальної культури, релігійно-етичного розвитку.

В ідеології країн Стародавнього Сходу домінували релігійні вірування, невіддільним елементом яких є міф про безсмертя душі, здатної залишати тіло, мандрувати, переміщуватися по ту сторону видимого світу. Уявлення про душу культивувалися у міфології, народній творчості (у поезії, казках), релігії народів Стародавнього Сходу; вони відображали первісні знання про душу, у системі яких поступово склалися психологічні світоглядні погляди на життя людини.

На думку Л.С.Виготського, *психологія як наука історично розпочалася із ідеї душі: вона стала «першою науковою гіпотезою давньої людини, величним завоюванням думки, якому ми зобов'язані нині існуванням нашої науки»* (Выготский, 1982: 428 – 429).

Думки східних мудреців щодо першопричин природних явищ, розуміння душі як джерела руху, наділення духовністю усього суцього вражають своєю глибиною, етичністю уявлень про людину та шляхи її удосконалення, силою впливу на людей.

Це варто знати!

Первісні уявлення про будову і зв'язок тіла і душі у донауковий, міфологічний період людства полягали в їх уподібненні за формою і образом. У результаті тривалих спостережень над життям людського тіла було сформовано уявлення про окремі тілесні органи, що найбільше відповідають за здійснення психічних відправлень.

(Цит. за Роменець В. А. Історія психології. Київ : Вища школа, 1978. С.18)

Разом з тим, у світоглядних уявленнях Стародавнього Сходу про психічну діяльність зароджувалися й природничі знання про неї. Передумовою формування цих знань була загальна віра про те, що живе тіло знаходиться у залежності від зовнішньої природи, а діяльність душі у свою чергу – від організму (Ярошевский, 1976: 18).

У межах телеолого-міфологічного способу пояснення речей визрівали уявлення, що їм суперечили. Відбувався процес раціоналізації міфів, суб'єктоподібні сили поступово ставали безособовими. Старі поняття набували нових ознак. І хоча божество все ще залишалося верховним володарем, його вплив на життя людини ставав все більш опосередкованим (Ярошевский, 1976: 18).

Уже найперші наукові уявлення про душу були зорієнтовані на прояснення її сутності і функцій. Психологічні проблеми виявилися частиною філософських міркувань, спрямованих на раціональне пояснення світоустрою у цілому і зокрема – місця людини у світі, співвіднесеності фізичного (тіла) і духовного у життєтворчості людини, з'ясування сутності її духовних устремлінь.

Перші філософські уявлення забезпечили формування основних функцій у вимірах життєтворення людини:

- світоглядної, що полягає у наданні людині *об'єктивних знань* про світ і місце людини у цьому світі, про можливості пізнання і перетворення світу, про усвідомлення людиною цілей та сенсу буття;
- пізнавальної, що спрямовує пізнавальні прагнення людини на розуміння природи і сутності світоустрою та самої людини, законів їхнього розвитку;
- практично-діяльній, що робить знання знаряддям активного, перетворювального впливу на навколишній світ і саму людину.

Філософські міркування мудреців східних цивілізацій (Петрушенко, 2002: 42) відрізняються традиційністю світогляду (Рис. 2.2.1.)

Рис. 2.2.1. Характерні ознаки східних цивілізацій

Початок вивчення історії становлення психологічної думки саме із Стародавнього Сходу пояснюється тим, що релігійно-філософські, психологічні ідеї є продуктами своєї епохи і мають відповідні особливості розвитку:

- 1) східна філософія була тісно переплетена із іншими сферами життя та духовної діяльності суспільства – із міфологією, релігією, магією, певними традиціями та обрядами; звертаючись до перших кроків давньосхідної філософсько-психологічної думки, ми знаходимо її у процесі формування, що дозволяє краще зрозуміти обумовленість психологічних ідей;
- 2) вивчаючи давньосхідні філософсько-психологічні ідеї ми маємо можливість «зазирнути» у досить віддалені глибини людської ментальності, адже філософська думка Стародавнього Сходу спиралася на традиційні тексти та канонічні духовні джерела.

2.2.1. Психологічні ідеї у Стародавньому Єгипті

Наприкінці IV тисячоліття до н.е. у північно-східній частині Африки, в долині річки Ніл (яку єгиптяни називали Хапі) сформувалася ранньоробовласницька держава Та-Кемет (з єгипетської – «чорна земля»), що об'єднала невеликі самостійні політичні утворення («номи») під владою одного фараона – Менеса; за підрахунками жерця Манефона у Єгипті за період його існування як самостійної держави змінилося 30 династій фараонів.

Інформаційними джерелами при вивченні культури Стародавнього Єгипту традиційно вважають:

- релігійні тексти: написи на пірамідах, саркофагах, гімни на честь богів, тексти, пов'язані із ритуалом поховання і піклуванням про душу померлої людини («Книга мертвих», «Книга печер», «Пам'ятка мімфійської теології»);
- філософська лірика (наприклад, «Розмова зневіреного зі своєю душею»);
- дидактична література: «Повчання Птахотепа», «Повчання Аменемхета III» тощо;
- повчальні казки (наприклад, «Казка про правду і кривду»);
- історичні праці єгипетського жерця Манефона (початок III ст. до н.е.), уривки «Історії» Геродота;
- артефакти культури і релігії.

Сутність психолого-культурологічних ідей Стародавнього Єгипту можна зрозуміти передусім через міфологічні та релігійні уявлення давніх

египтян, однією із особливостей яких були стійкі тотемістичні і фетишистські тенденції.

Це цікаво!

За віруванням єгиптян, на початку всього володарем безкрайнього Хаосу був Нун – батько усіх богів, із нього народилося сонце Ра, яке освітіло воду й пустелю. Ра оглянув землю, і з його очей вийшли люди та усе живе. Із вуст Ра вийшли син Шу і донька Тефнут. Шу став володарем повітря; його зображували у вигляді чоловіка, котрий спирається одним коліном об землю, а руками підтримує небо. Тефнут стала володаркою вод, «донькою Ра на його чолі». Коли вранці бог-сонце з'являвся на небосхилі, Тефнут вогняним оком сяяла на його чолі і спалювала усіх ворогів Ра. Коли Тефнут являлася людям, вона перевтілювалася у жовту левицю.

Шу і Тефнут принесли Ра онуків – Геба і Нут. Геб став богом землі, Нут – богинею неба.

Наступним поколінням богів стали двоє братів – Осіріс і Сет, двоє сестер – Ізіда та Нефтіда. Брати поділили між собою владу над Єгиптом: Осіріс отримав долину Ніла, Сет – пустелю. Сет блукав пестелею у злобі і розпачі, а Осіріс став піклуватися про людей. Разом із своєю сестрою і дружиною Ізідою він навчав людей садівництву, землеробству, виноградарству, письму і металообробці.

Сет заздрив братові і вирішив згубити Осіріса; він розділив його тіло на декілька шматків і розкидав по всьому Єгипту. Ізіда збрала тіло Осіріса, щоб він міг відправитися до богів-пращурів. Сама ж Ізіда сховалася у болотах дельти Нілу, де народила божественного сина Гора. 80 років Гор і Сет боролися за владу над Єгиптом. Гор переміг і посів батьків трон. Сонячне око Гора мало чудодійну силу, він дав його проковтнути Осірісу і той – перший серед богів – воскрес і знову повернувся на землю.

Осіріс залишив трон Гору, а сам став володарем загробного царства. Вважалося, що Осіріс щорічно вмирає і відроджується із появою перших зелених пагонів...

Цей міф покладений в основу сакральних обрядів (містерій) стародавніх єгиптян...

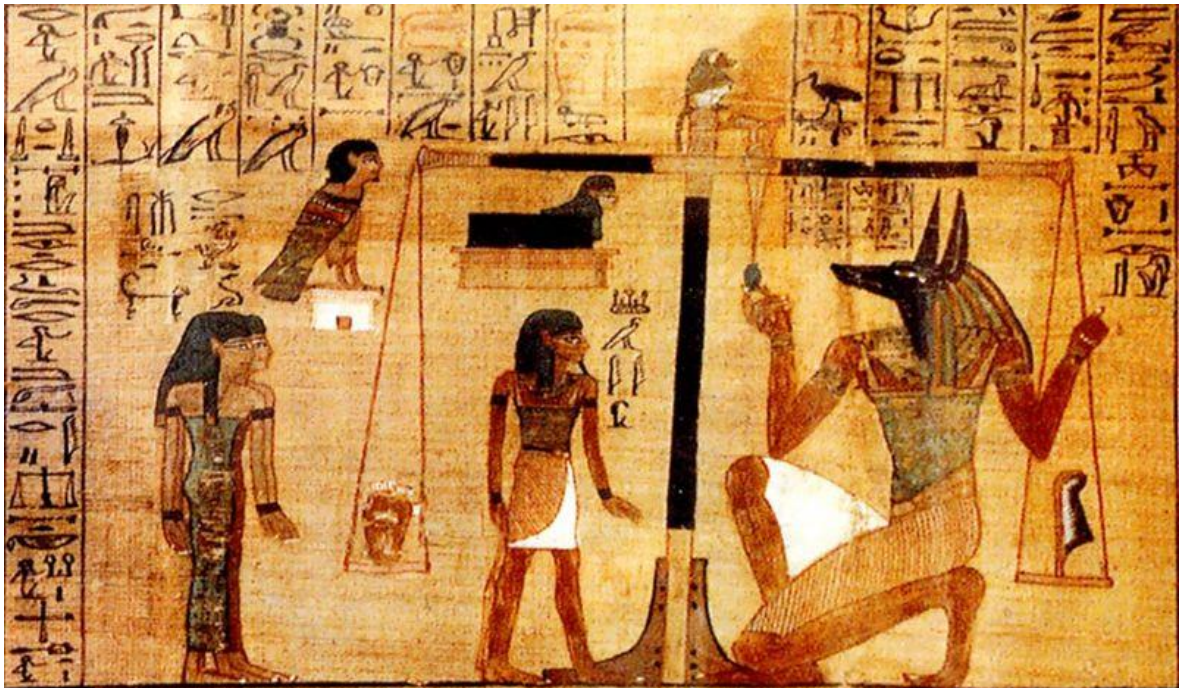
Каріков С. А., Ручинська О. А. Історія релігії. Соціально-психологічні кризи та їх подолання: навч. посіб. Харків : НУЦЗУ, 2014. С.17.

Єгиптяни сприймали міфи буквально і з повагою ставилися до давніх церемоній і звичаїв, проте у Стародавньому Єгипті не існувало ортодоксальної віри. Давньоєгипетська релігія як *політеїстична система* сформувалася у VI – IV столітті до нашої ери. Кожна провінція (нома) мала власну, відмінну від інших, телеологічну систему і пантеон богів; релігія кожної окремої людини залежала передусім від її образу життя. Тож варто говорити лише про релігійні ідеї єгиптян, але ніяк не про єгипетську релігію.

Життя єгиптян настільки залежало від примх природи, що вони у кожному її явищі вбачали прояв божественних сил. Найбільшими богами вважалися життєдайне сонце Ра та годувальник Хапі, повінь якого приносила людям добрі врожаї, а відтак – ситість, спокій, злагоду.

«Слава тобі, Хамі! – проголошувалося у давньому гімні до Нілу. – *Ти прийшов у цю землю, з'явився, щоб віджити Єгипет*»

Перехід до антропоморфізму (олюднення явищ природи, уподібнення богів людям) у Стародавньому Єгипті відбувався повільно. Своїх богів давні єгиптяни уявляли *звіроликими*.

Бог із головою шакала Анубіс допомагав вічно живому богу Осірісу вершити суд над душами померлих, бог-бик Апіс був символом плодovitості, богиню-левицю Сохмет називали «матір'ю царів», бог з головою ібіса Тот навчив людей рахувати і писати, бараноголовий бог Хнум виліпив перших людей на гончарному колі.

Поширеним серед єгиптян був також *культ тварин*, що походить від родо-племенних вірувань – від тотемізму (вірування у походження людини від тварин і птахів). Священних тварин єгиптяни утримували при храмах, а після смерті бальзамували і ховали на спеціальних кладовищах.

Сутність людини розглядалася єгиптянами як сполучення духовного та природного ества, мислительної та фізичної сили. Основними елементами сутнісної природи людини вважалися:

- 1) фізичне тіло (*Хат*) – «дух серця» (вмістилище розуму), котрий символізує волю і бажання людини та пов'язує людину із сяючою життєвою силою (енергією Сонця); Хат залишає тіло після фізичної смерті, щоб доєднатися до зірок;
- 2) душа (*Ба*), яка зображувалася у вигляді птаха із людською головою, котрий був здатний літати між земним і потойбічним світами та був присутнім при міфічному «зважуванні серця людини після смерті»;

- 3) життєва сила, дух людини (*Ka*) – «двійник, невидима схожість», що після фізичної смерті людини продовжувала жити у гробниці і приймати по жертви;
- 4) тінь (*Шу*);
- 5) мумія (*Сах*);
- 6) ім'я (*Рен*).

Це цікаво!

Значний внесок у дослідження культури Давнього Єгипту зроблено Геродотом Галікарнаським, серед праць якого вагоме місце посідає «Історія. Книга друга. Євтерпа». Геродот описував деякі релігійні канони, які на його думку існували в Єгипті:

«123. Єгиптяни першими висловили твердження, що душа людини безсмертна, що із руйнацією тіла вона вселяється в іншу тварину, яка народжується у той самий час; коли обійде усіх тварин, земних, морських і пернатих, душа вселяється знову у тіло людини, яка народжується; коловорот здійснюється протягом трьох тисяч років»

Цит. за: Геродот. Історія. М.: Академический проект. 2016. С.242.

Виключне значення у релігійних уявленнях єгиптян мав заупокійний культ (вчення про потойбічний світ, муміфікацію, зведення гробниць), детально прописаний у «Книзі мертвих» – сувої папірусу, що налічує близько 200 розділів із текстами релігійно-магічної обрядовості (молитов, магічних заклять).

Скервуючись цим збірником, померла людина долала усі перешкоди (передусім – суд Осіріса у потойбічному царстві) на шляху до потойбічного блаженства.

Центр життєвих інтересів єгиптян архаїчної доби становило посмертне відродження людини. Давні єгиптяни вірили у потойбічне життя після смерті. За їхніми релігійними переконаннями, існувала особлива субстанція – двійник душі – *Ka*, уособлення життєвої сили людини.

Щоб *Ка* жила вічно, людина мала дотримуватися певних правил:

- слід було якомога довше і краще зберігати тіло померлої людини (звідси й складний процес бальзамування тіла);
- потрібно було забезпечити душу помешканням – «заупокійною оселею» (гробницею, пірамідою), для вшанування душі споруджувалися пам'ятники та храми.

У розумінні тілесної сутності людини єгиптянами акцент було зроблено на функціонуванні *серця*, що являло собою *першопричину свідомості*, але не душі. Душа для них не підлягала осмисленню, а лише потребувала віри. Разом з тим, єгипетська держава надавала першочергового значення не богословській доктрині, а *ритуалам* (і передусім ритуалам жертвоприношення), які утверджували культ царів і підтримували зв'язок між царствами живих і мертвих (Каріков & Ручинська, 2014: 12).

Над цим варто подумати!

Цікавим є опис механізму психічної діяльності у єгипетському папірусі «Пам'ятка мемфіської теології» (кінець IV тис.до н.е.), згідно з яким, устроїтелем усього суцього, вселенським архітектором є бог *Птах*. Про що б люди не мислили, не говорили, їхніми серцями і язиком відає він. Значення органів чуття, наприклад, таке: боги «створили зір очей, слух вуха, дихання носу, щоб давали вони повідомлення серцю». Що ж стосується серця, то воно «всякій свідомості дає сходити». Інакше кажучи, вже у цьому давньому папірусі містився висновок про те, що умовою «усіякої свідомості» є діяльність центрального тілесного органу...

Тож усі роботи, усі мистецтва, творіння рук та ін. були створені богом Птахом, але плани свої він реалізовував за допомогою тіла, яке діє в силу власного устрою. В цьому устрої периферійні органи поєднані із центральним, із якого походять свідомість і мовлення.

Так народжувалися погляди, які, залишаючись у цілому в межах теологічного світогляду, вели до розуміння причин окремих явищ...

Цит. за: Ярошевский М. Г. История психологии. М.: Мысль, 1976. С.18 – 19.

Цінувалися єгиптянами знання та освіта, шанувалися мудреці.

«Не будь пихатим, маючи великі знання, – говорив Птахотеп, – і не покладайся на себе внаслідок своїх знань. Радься з нетямущим, як і з тямущим, – бо немає межі вмінню і немає умільця, який повною мірою оволодів мистецтвом своїм» (цит. за: Греченко & etc., 2002: 43)

Значними були досягнення єгиптян і у різних галузях науки: фізики, хімії, медицини. Вони створили перші в історії людства медичні трактати, де описувалися ознаки різних хвороб та засоби їх лікування; один із таких трактатів – *медичний папірус Еберса* – сягав 20,5 метрів у довжину і містив

близько 900 медичних рекомендацій щодо лікування різних хвороб. Завдяки бальзамуванню тіл померлих єгиптяни добре розумілися на анатомії людського організму, усвідомлювали механізми кровообігу.

Водночас філософія у Стародавньому Єгипті не склалася: на просторах єгипетської держави продовжила своє існування релігійно-міфологічна ідеологія.

Відповіді стародавніх єгиптян на теологічно-філософські питання були гнучкими, практико зорієнтованими та емоційно виваженими, що пов'язано із національними та історичними аспектами «змішаного народу» Єгипту, який поєднав племенні групи кочових народів пустелі та гірських областей, кочівників Середиземномор'я, котрі осіли на північноафриканських територіях, розселилися Малою Азією, долиною Нілу до самої Нубії.

«Процес расового злиття розпочався у районі Дельти [Нілу] на світанку історії, – писав Еліот Сміт, – і поступово поширився усією землею Єгипту» (Єгипет. міфологія, 2002: 7).

У віддалених областях стародавні жителі долини Нілу приймали релігійні погляди поселенців і поєднували їх зі своїми власними (традиційними). Водночас вони стало дотримувалися грубих і примітивних племенних вірувань своїх віддалених пращурів і не відмовлялися від них навіть після того, як ними були прийняті нові, більш прогресивні ідеї. Єгиптяни не переймалися непослідовністю релігійно-міфологічних та теологічно-філософських поглядів. Тож, замість того, щоб стверджувати конкретні відповіді на ключові питання життя, релігійна філософія стародавніх єгиптян була *плюралістичною* (від лат. *pluralis* – множинний), і декілька тлумачень походження світу вважалися однаково вірними. Наприклад, одна частина населення Стародавнього Єгипту вшановувала Творця, подібного *Птаху*, котрий створив себе сам, перш ніж створити Всесвіт.

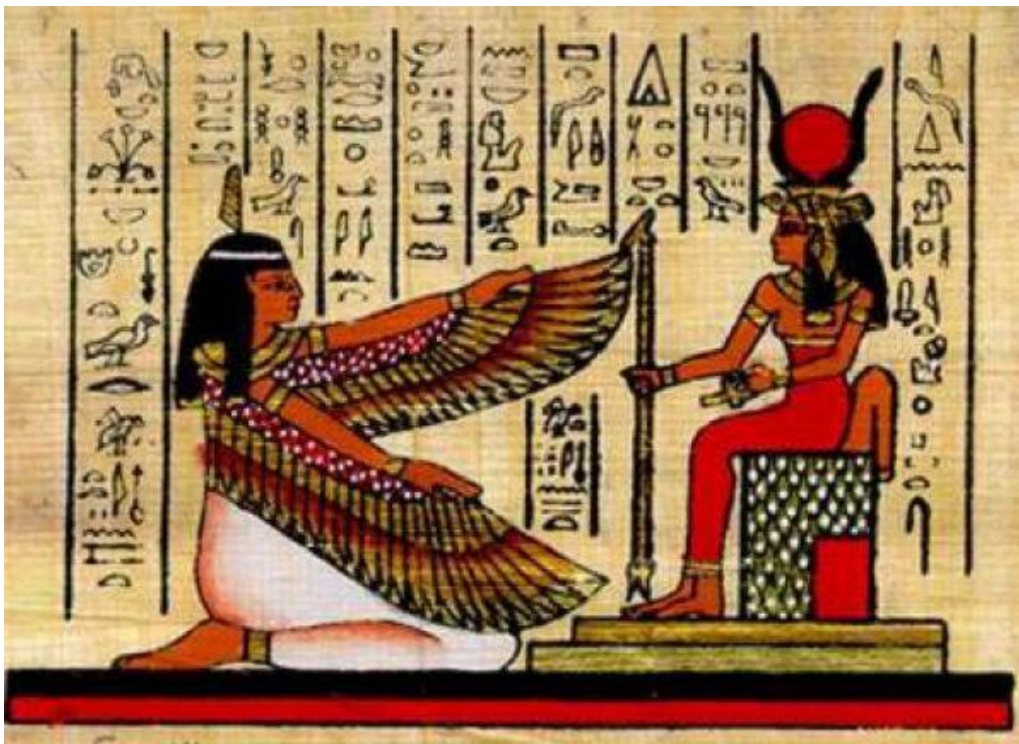
*Немає батька, який породив тебе,
І немає матері, яка дала тобі народитися, – проголошує храмова
пісня єгиптян (Єгипет. миф., 2002: 35).*

Інша ж частина стародавніх єгиптян увіковічила ідею *Великої Матері*, жінки, яка породила усе живе.

У храмовій пісні, присвяченій Осирісу, виголошується:

*Твоя матір Нут прийшла до тебе у світі;
Вона збудувала життя із власного тіла,
До тебе прийшла Ісіда, володарка горизонту,
Яка породила себе одна (Єгипет. миф., 2002: 30).*

Крім того, релігійно-філософські уявлення стародавніх єгиптян були *практичними*, тобто будь-які житейські ситуації могли розглядатися без залучення законоустрою. Літні люди передавали юному поколінню всі свої знання щодо того, із якими проблемами їм належить зіткнутися і як їх можна вирішити. Разом з тим, безумовно вірячи у божественне походження царів Єгипту, єгиптяни визнавали необхідність здійснювати ними земну владу у межах закону справедливості.

Не випадково богиня правди, справедливості, правосуддя – *Маат* (єгипет. *mꜣꜥt*; *'mɪʁʁat*), яка є уособленням світопорядку та істини, встановлення вселенської гармонії і етичних норм, – займала одне з найбільш почесних місць у пантеоні богів Стародавнього Єгипту.

Поцінуючи знання, розум, досвід людини, давні єгиптяни рішуче виступали проті імпульсивних емоційних реакцій у житейських ситуаціях.

Досконалою вважалася лише така людина, котра вміла контролювати свої емоції та думки, перш ніж приймати відповідальне рішення і діяти певним чином.

Релігійно-філософські погляди давніх єгиптян суттєво позначилися на розвитку світової цивілізації, проте більш розгорнуті уявлення про діяльність душі і духовний світ людини представлені у світоглядних міркуваннях Давньої Індії та Китаю.

2.2.2. Психологічні вчення у Стародавній Індії

Цивілізація Стародавньої Індії вважається однією із найбільш самобутніх серед держав Давнього Сходу; Індія славилася як «країна мудреців».

Вже у III тисячолітті до нашої ери уздовж течії річки Інд виникли перші центри добре розвиненої культури (*Хараппська цивілізація*).

У II тис. до н. е. після колонізації півострова арійськими племенами (народи Північної Азії) розпочався новий етап розвитку індійської культури.

Індуїзм

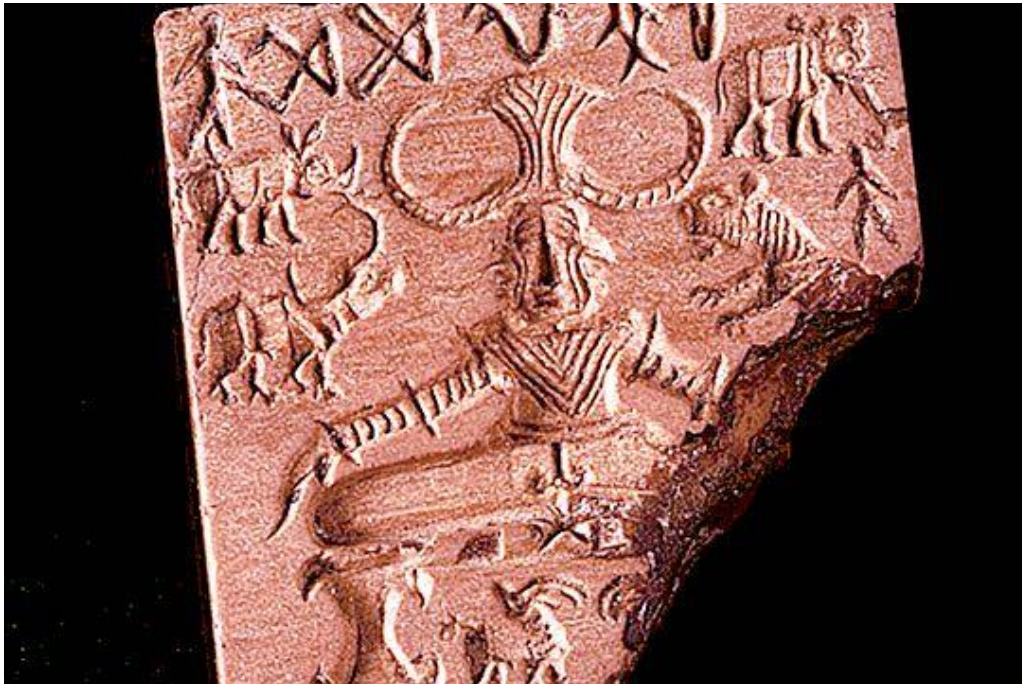
Вважається, що вже тоді було створено літературну мову *санскрит*; нею були написані найдавніші релігійно-філософські пам'ятки Стародавньої Індії – *Веди* («достовірне, священне знання»), що складаються із гімнів, повчань, заклинань.

Веди поділяються на чотири частини:

- 1) *Рігведа* (веда хвали) складається із 1028 гімнів міфологічного і космологічного змісту, зібраних у 10 книгах. У більшості з них прославляються бог вогню Агні та бог космосу і зірок Індра;
- 2) *Яджурведа* (веда жертвоприношень), що описує порядок принесення пожертв богам і душам померлих;

- 3) *Самаведа* (веда пісень) складається із 1549 гімнів, що супроводжуються порадами обрядового порядку;
- 4) *Атгарваведа* – містить магичні заклинання і формули, переважно призначені для лікування хвороб (Каріков & Ручинська, 2014: 15)

Веди тлумачаться як значимий чинник формування уявлень про психіку людини у Стародавній Індії і визнані єдиним фундаментом індуїстської думки і філософії.

До Вед (або саяхит) прилягає об'ємний корпус «навколоведичної» літератури, що визнана джерельною базою інформації про Стародавню Індію:

- *брахмана* – прозові тексти теологічного характеру, що прояснюють ритуали і процес жертвопринесення;
- *араньяки* – «лісові трактати» про споглядання і внутрішню правду, написані для аскетів, які живуть у лісах;
- *упанішади* – філософські трактати («бесіди богів із людьми») у віршах і прозі, змістом яких є роздуми про природу, богів, людину, їхні зв'язки і місце у світі.

Ці книги складають канон індуїстської релігії – *індуїзму* (Греченко & etc., 2002: 54).

Індуїзм (історична назва санскритом – санатана-дхарма (санскр. *सनातन धर्म*) – вічна релігія, вічний шлях або «вічний закон») – стародавня національна релігія Індії

Характеристики індуїзму, попри давню історію, все ще знаходяться у полі дискусій науковців. Зокрема, індуїзм вважається *політеїстичною*

релігією, що поклоняється мільйонам богів, і водночас індуїзм також має одного «верховного бога» – *Брахму*, що дозволяє тлумачити дану релігію як монотеїстичну.

Це цікаво!

На початку творіння Браhma у вигляді сяючого зародку світів прокльовується із золотого пра-йця (звідси й шанування золота і яйця у індійському фольклорі).

У Браhми чотири руки і чотири голови. В руках він тримає чотири книги вічного знання – веди. Згадаймо, що індуси розрізняють 4 основних елементи і 4 основні напрями: *дхарма* – слідування законам життя; *арта* – надбання уміння завоювати собі місце у суспільстві, багатство і владу; *кама* – надбання здатності насолоджуватися життям, подібно до фей; і, нарешті, *мокша* – звільнення від пут повсякдення, внутрішній спокій.

Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов/ пер. с нем. Г. Гаева. М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. С.54 – 55.

Згідно із віруваннями давніх індусів, Браhma присутній у кожній частці дійсності та буття всього Всесвіту.

Над цим варто подумати!

Індійська міфологія заснована на принципі циклічності Всесвіту. Вважається, що Браhma – бог-творець – спить протягом 4 320 000 000 років, потім він прокидається і за такий же термін створює всі світи, щоб потім знову заснути. Світи зникають, а потім знову з'являються, коли пробуджується Браhma.

Загалом індійська філософія зробила свій внесок у створення нових уявлень про світ як постійний коловорот енергії і про поступовий розвиток усіх форм життя, що триває мільйони років...

Цит. за: Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов / пер. с нем. Г. Гаева. М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. С.54 – 55.

Важливу роль у індійському пантеоні відіграє також *Шива* – бог-руйнівник і, водночас, бог часу (маха-кала), який знає закономірності розвитку універсуму, що дозволяє усім істотам досягти досконалості й найвищих цілей. Образ Шиви утверджує думку, що нічого не знищується абсолютно, а лише трансформується; відбувається перехід з однієї форми в іншу. Тож руйнуючи світ, Шива творить благо.

У індійських сагах Шива постає також як майстер і учитель (маха-гуру, маха-риши) пізнання, яке приходить до людини різними шляхами: поглибленим вивченням магічних таємниць тантризму, органістичними танцями або медитацією – у будь-якому випадку мудрість Шиви надає людині душевний спокій і щастя, урівноважує усі сили протидорства. Своєю мудрістю Шива руйнує і надмірне звеличування, і надмірне презирство до сьогодення людини.

Бог-Брахма

Бог-Шива

Вішну-хранитель – індійських бог, котрий покоїться на космічній змії вічності або сидить на золотому троні.

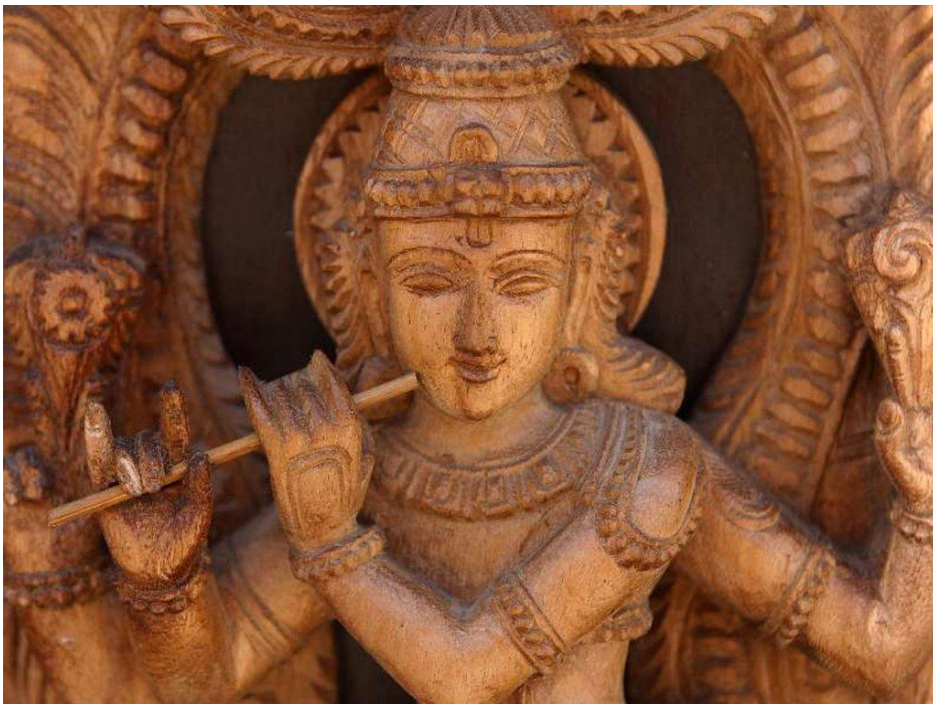

У Хаосі творіння і руйнування до Вішні стікаються усі істоти, налякані тим, що відбувається, Вішну зберігає порядок і відновлює зруйноване.

У Вішну чотири руки, в яких він тримає священні предмети: *булаву* (каумодаки) – символ природної сили Землі, *метальний диск* (чакру) – знак його влади над усім, що означено колом Всесвіту, *ріг*, зроблений із мушлі, – свідчення прадавніх знань і *квітка лотосу* – впевненість у повсякчасній перемозі життя і розвитку.

Індуїзм означає загальний стиль життя Стародавньої Індії – життєві принципи, етичні норми, правила, цінності, уявлення, вірування, обрядові сценарії, міфи та легенди. Для індусів не існувало поділу на світи матеріальний і духовний. Людина розглядається у нерозривному зв'язку із усією природою – живою і неживою; і людина, і природа є формами виявлення божественного (Каріков & Ручинська, 2014: 13–14).

«Релігія для індуса – це відчуття себе частиною Космосу, слідування його вселенським законам. Релігія – це життя, і життя – це релігія», – наголошують у дослідженні історії релігії С. А. Каріков та О. А. Ручинська (Каріков & Ручинська, 2014: 13).

Найбільш важливі догмати індуїзму:

- вчення про одвічну соціальну нерівність людей;
- вірування у переселення душ – здатність душі вселятися у тіла усіх видів живих істот (від комахи до людини)
- переконаність у відплаті за земне життя у потойбічному світі;
- віра у те, що порядок перероджень визначається здійсненими за життя вчинками та їхніми наслідками.

Базові уявленні індусів відображено у священних Ведах (перше Святе Письмо); суттєвим у Ведах стало визнання того, що людина – це духовна істота, ув'язнена у плоті. А відтак її завдання – вирватися із матеріального світу і повернутися до Бога, віднаходячи таким чином істинне щастя (Каріков & Ручинська, 2014: 15). Веди заохочують задоволення матеріальних бажань шляхом поклоніння напівбогам і жертвоприношення.

Це цікаво!

На думку медиків Давньої Індії головний орган психічної діяльності розташований у серці. Лише згодом поряд із «серцецентрованою» з'являється «мозкоцентрована» схема

Ярошевский М. Г. История психологии. М.: Мысль, 1976. С.19.

Приблизно у 600 році до нашої ери індуїзм розділився на дві течії: народну масову релігію та сповнену *філософськими ідеями* релігію освічених верств суспільства – **брахманізм**, що вибудовувалася навколо віри в універсальну, усеосяжну (космічну), абстрактну душу (Брахму). Ключовим положенням брахманізму стало твердження, що Всесвіт є Богом, і Бог є Всесвітом (Каріков & Ручинська, 2014: 16).

Над цим варто подумати!

У I тис. до н.е. філософія індуїзму вступила у ведантичний період. Її основним джерелом стала Веданта-сутра – філософська книга, що базується на ранніх Упанішадах і розкриває метод осягнення ведичного знання. На цьому шляху людина має прийти до звільнення і мусить пройти через стадії прагнення до насолод та світського (мирського) успіху. Тільки із настанням зрілості людина звертається до *ідеї самозречення і морального обов'язку* (дхарми). Проте її основною, найглибшою потребою – усвідомлює це людина чи ні – є *звільнення* (мокша).

Мокша досягається, коли людина робить своє буття, свідомість та думки нескінченно досконалыми. Оскільки Браhma – *абсолютна душа* – є безкінечним життям, свідомістю і блаженством, єдиний шлях досягнення мокші (звільнення) для людини – усвідомити, що її *приховане внутрішнє «Я» (атман) є не що інше, як Браhma*. Отже, індуїстське спасіння уможлиблюється відокремленням від свого смертного «Я» і злиттям із Абсолютом. Тоді людина занурюється у *нірвану* – стан безкінечного спокою, позбавленого найменших бажань і емоцій.

Відомо три способи досягнення нірвани:

- 1) *спасіння через пізнання* (джнана-йога) – вимагає вивчати висловлювання мудреців та священні книги, віддаватися медитації, звертаючи свої думки вглиб себе;
- 2) *спасіння через самопожертвування* (бхакті-йога) – індивідуальний шлях служіння богу, який обирає сама людина;
- 3) *спасіння через виконання обрядів, звичаїв* (карма-йога) – досягається за умови точного (абсолютно альтруїстичного, щирого, із власної волі) виконання усіх ритуалів і церемоній, жертвопринесень, паломництва та інших добрих справ.

Каріков С. А., Ручинська О. А. Історія релігії. Соціально-психологічні кризи та їх подолання: навч. посіб. Харків : НУЦЗУ, 2014. С.17.

Отже, вже у найдавніших теологічних джерелах Стародавньої Індії йдеться про фундаментальні моральні ідеї: про осмислення місця людини у світі, про різні шляхи звільнення від кармічних законів долі, найкращим

з яких є шлях дійового самоудосконалення. Загалом у ведичній літературі роздуми про людину превалюють над роздумами про світоутрій, а людське «Я» стає ключем до пояснення природи.

У VI–V столітті до нашої ери на півночі Стародавньої Індії суспільство переживало гостру соціально-економічну та культурну кризу: розпадалися родова організація і традиційні зв'язки, відбувалося становлення класових стосунків. Разом з тим, у Індії з'являється велика кількість мандрівних аскетів, котрі пропонували своє світобачення. Їхнє протистояння порядкам, які існували у соціокультурному просторі Стародавньої Індії, викликало симпатії народу. Серед реформаційних релігійно-філософських течій варто виокремити джайнизм, буддизм та йогу.

Джайнизм

Виникнення **джайнизму** пов'язане із ім'ям *Махавіри Джини*, котрий належить до небагатьох, хто зміг звільнитися від карми, зруйнувати цикл кармічного переродження і досягти абсолютного спасіння.

Вчення джайнів виходило з того, що дух, душа людини, безумовно, вище її матеріальної оболонки. Досягти спасіння (мокши) або й повного звільнення (нірвани) душа може лише за умови знецінення усього матеріального, і зокрема – руйнації карми.

Джайнизм (санскр. जैन, від санскр. जिन – переможець) – релігійно-філософське вчення, що виникло у VI - V ст. до н.е. у Давній Індії і закликала людину підпорядковувати своє життя суворим аскетичним обмеженням; якщо людина була здатна це витримати і не заподіяти шкоди жодній істоті, вона ставала переможцем карми

Джайнистська релігійно-філософська доктрина вибудовувалася навколо проблеми буття особистості згідно із суворими правилами самообмеження: лише сама людина шляхом особистих зусиль може досягти досконалості. У трактатах-сутрах джайнизму викладено вчення про шлях звільнення людини із коловороту нескінченних кармічних трансформацій, зміни народжень і смертей, що може бути досягнуте надбанням *«трьох здійснень»* (триратна):

- абсолютна переконаність в істинності вчення (*бачення істини*), віра у кожне положення доктрини (*самьягдаршана*);
- *досконале пізнання* (*самьягджняна*): вивчення джайнистської картини світоустрою із її космографією і міфологією, пізнання і розуміння людиною самої себе, свого «Я»;
- *праведне життя*, досконала поведінка (*самьяг-чаріта*), що по суті є не соціальною, а суцього індивідуальною, зорієнтованою на дотримання стандартів джайнизму – дотримання *«п'яти великих обітниць»*: не завдавати шкоди тваринам, бути добродішним,

правдивим, не брати чужого, відмовитися від пристрастей та мирських уподобань.

Дотримання принципів джайнізму потребувало від людини значних обмежень соціально-етичного порядку, обмеження у життєвих задоволеннях, аскетизму. Від своїх послідовників джайнізм вимагає виконання п'яти етичних зобов'язань (*обітниць*):

- 1) *ахімса* – обітниця незавдання шкоди усьому живому; цей принцип стосується не лише дій, а й слів та думок;
- 2) *сатья* – обітниця щирості і благочестя у мовленні, що вимагає завжди говорити правду, ніколи не говорити того, що не відповідає дійсності, не спонукати інших до брехні й не схвалювати тих, хто говорить неправду;
- 3) *астья* – обітниця не красти: джайн-мирянин не повинен брати нічого, чого не дають добровільно;
- 4) *брагмачар'я* – целібат–обітниця – утримання від сексу та тілесних задоволень (для ченців та черниць); миряни дають обітницю чистоти, вірності своїм партнерам;
- 5) *анарітракха* – відмова від накопичення, майнової власності: обітниця передбачає відсутність прив'язаності до матеріального майна, уникнення жадоби й надмірного потягу (Васильєв, 2001).

Буддизм

Найбільш впливовим напрямом релігійної культури Стародавньої Індії стала релігійно-філософська течія, що згодом трансформувалася у самостійну релігію – *буддизм*.

Буддизм (санскр. बुद्ध धर्म – вчення Просвітленого) – релігійно-філософське вчення (дхарма) про духовне пробудження (бодхі), що виникло близько VI ст. до н.е. у Давній Індії

Буддизм першим в історії людства звернувся до людини як до індивіда, особистості, а не представника певної соціальної групи.

Основною метою буддизму є підведення людини до безпосереднього, особистісного розуміння Істини. Вчення Будди надає перевагу досвіду перед теологією і абстрактною філософією (Фрейджер & Фейдимен, 2006: 461).

У широкому розумінні релігійно-філософське вчення буддизму пропонує практичний, досвідний підхід до духовності.

На ранній стадії свого розвитку буддизм розглядає весь світ як безперервний потік, що складається з окремих елементів – фізичних і психічних *дхарм*, які перебувають у постійному процесі змін, оновлення. Так у природі відбувається безкінечні зміни (трансформації), вічне виникнення і знищення. Пізніше буддизм абсолютизує ідею відречення від

життя, самозаглиблення людини у свій внутрішній світ (Касьян, 2008: 27–28).

Це цікаво!

Засновником буддизму вважають принца *Сіддхартха Гаутама*, котрий народився близько 563 року до н.е. у царстві Шакья у Північній Індії (нині територія Непалу) і жив у власному палаці, оточений комфортом і розкошами.

У віці біля тридцяти років Гаутама вийшов із палацу та несподівано для себе зустрівся із реальністю життя і людськими стражданнями. Найбільше його вразили: старий, змучений нужденним життям, людина, яка страждала від важкої недуги, покійник та релігійний аскет, зайнятий індійською духовною практикою. І Гаутама зрозумів, що хвороби, старість і смерть – це неминучий фінал будб-якого життя, навіть щасливого. Питання неминучості людських страждань стало основою пошуків принца. Він залишив родину і палац, щоб віднайти рішення шляхом ментальної і фізичної практики.

Протягом шести років Гаутама проходив навчання у чисельних наставників, відомих йогів, віддаючись суворій аскетичній практиці. Він отримав значний досвід на шляху пошуку безпечної практики самодисципліни і самоконтролю, позбавленої крайнощів. У віці 35 років принц Гаутама прийняв титул (метафоричне ім'я) *Будда* – із санскриту: *пробуджений, просвітлений*.

45 років він проповідував своє вчення, помер у 483 році до н.е. у 80-річному віці.

Тож кожна людина здатна стати Буддою, перетворитися у зрілу і досконалу людську істоту.

Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / пер. с англ. СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. С. 461 – 462.

Характерною особливістю буддизму є його етико-практична спрямованість.

Буддизм виступає не лише проти особливого значення зовнішніх форм релігійного життя (ритуалізму), але й проти абстрактно-догматичних пошуків, властивих брахманістсько-ведійській традиції (Мышкина, 2007: 50). Як центральна проблема у буддизмі постає проблема буття людини.

Пам'ятай: ти маєш ити один; Будди лише вказують шлях.

Будда Шакьямуні

Згідно із концепцією буддизму існуванню притаманні три основні характеристики, що є основними атрибутами цього світу:

- несталість (*impermanence*) – все, що існує, постійно змінюється, знаходячись у русі кожної миті часу;
- відсутність незнищеного «Я», або душі, (*selflessness*) – тіло людини й її особистість утворені із змінних, смертних елементів; жодна частина людини не існує вічно;

- незадоволеність або страждання (*dissatisfaction*), втілено у обмеженому его (відносній свідомості) кожного індивіда (Фрейджер & Фейдимен, 2006: 464).

Своє релігійне світобачення Будда окреслив у чотирьох *благородних істинах*:

- 1) у світі існують страждання, котрим піддаються усі люди; тож усі рівні;
- 2) страждання мають свою причину;
- 3) існує можливість припинення страждань (якщо знати причину);
- 4) існує шлях позбавлення страждання – слідування вченню Будди.

Звільнення від страждань досягається шляхом знищення бажань і пристрастей.

Страждання і звільнення від нього виступає у буддизмі як психологічна реальність – почуття страху, невіддільне від надії, сподівань.

Страждання сприймається не як певна руйнація первинного блага, добробуту, а як органічно притаманне життєвому циклу явище (Мышкина, 2007: 50), привід для розвитку. Шлях звільнення від страждань Будда вбачав не у чисельних кривавих жертвоприношеннях, а в аскетичному самообмеженні, у добродійстві, знаннях, самоспостереженні та самопізнанні, які за умови належної старанності та сконцентрованості дають свободу обмежень земного існування у *нірвані*, яка є виходом із безперервного кола *сансари* (перевтілень) і цілковитим злиттям з божественним абсолютним шляхом особистісної *анігіляції* (цілковитого самозаперечення і розчинення у абсолютному).

Моральний ідеал буддизму постає як абсолютне незавдання шкоди докільню (ахінса), що походить від загальної м'якості, доброти, почуття цілковитого задоволення. У інтелектуальній сфері буддистами знімається відмінність між чуттєвими і розсудливими формами пізнання і встановлюється практика споглядального розмірковування (медитації). Результатом медитації є переживання цілісності буття (нерозрізнення внутрішнього і зовнішнього), повне самозаглиблення.

Буддійська приказка говорить:

*Якщо нам здається, що ми чуємо, тоді ми перестаємо слухати.
Якщо нам здається, що ми бачимо, тоді ми перестаємо дивитися.
Якщо нам здається, що ми знаємо,
тоді ми перестаємо шукати.*

Мудрість передбачає адекватне (правильне) мислення і розуміння. Правильне мислення передбачає неупередженість, любов і ненасилля. Правильне розуміння – це розуміння світу таким, який він є (без викривлень найменуваннями і ярликами), що досягається роботою над Благородними Істинами.

Стан абсолютного задоволення і самозаглиблення, абсолютної незалежності внутрішнього буття як позитивний еквівалент при гашення бажань і є звільненням (нірваною) (Мышкина, 2007: 51)

Творчим початком, кінцевою причиною буття є *психічна активність людини*, що обумовлює як утворення світоустрою, так і його руйнацію: це вольове рішення «Я», що розуміється як певна духовно-тілесна цілісність, автономність, психічно-моральне утворення. Тож метою життя (пошуку) людини є духовна досконалість і відмова від світу, основний акцент робиться на саморозвитку і просвітленні.

Просвітлення – це динамічний стан розуму, що постійно еволюціонує, стан абсолютного спокою і гармонії; він досягається самодисципліною, медитацією і усвідомленням нереальності «Я». За допомогою просвітлення людина долає не світ, а самолюбне его:

«Одна людина перемагає на полі бою тисячну армію. Інша перемагає себе – і вона більш велична» (цит. за: Фрейджер & Фейдимен, 2006: 474)

Йога

Важливу роль у історичній індійській антропології також відіграє *йога*, що охоплює усі релігійні і систематичні практики Індії, призначені для реалізації его за посередництвом заспокоєння свідомості і фокусування свідомості на самій собі.

Йога (санскр. – *поєднання*) – релігійно-філософське вчення, яке, розділяючи основні положення індуїзму, стверджує пріоритетність на шляху злиття індивідуальної душі із божеством систему вправ і медитацій, спрямованих на самореалізацію; виникло близько II – I ст. до н.е. у Давній Індії

Йога розглядається як особлива школа індійської філософії, засновником і систематизатором йоги вважається Патанджалі, який виклав основні принципи вчення у праці «Йога-сутра» (II ст. до н.е.). Теоретична частина трактату розрізняє чисту свідомість як достеменну сутність людини і її психофізичне «Я».

Йога ставить за мету об'єднання сакральної свідомості із самою собою: шлях йоги – це процес відмови свідомості від взаємодії із зовнішнім світом і повернення до джерела «Я»; йога використовує різні техніки самообмежень, самоконтролю, самодисципліни, що сприяють досягненню просвітлення і самореалізації (Фрейджер & Фейдимен, 2006: 434 – 452).

Це цікаво!

Класичне життя мудреця поділяється на чотири стадії: *учень, голова сім'ї, мешканець лісу і аскет*. Згідно із традиційною індійською концепцією, кожна стадія триває 25 років, а весь цикл людського життя має охоплювати 100 років. Для досягнення самореалізації людина має пройти усі чотири стадії. Кожна стадія має свої задачі, кожна дає урок і досвід.

Мета *учня* – стати зрілою особистістю, підготовленою до ведення гармонійного продуктивного життя і не бути рабом свого настрою, звичок, потягів. Крім професійних навичок і вмій, індійська освіта спрямована на формування характеру людини за допомогою емоційної і духовної дисципліни.

Обов'язки *голови сім'ї* – ведення сімейного бізнесу і вирощування нащадків. Він задовольняє потреби у сімейних задоволеннях, у досягненні професійних успіхів, у служінні суспільству як активний і відповідальний громадянин.

З віком людина поступово віддаляється від родини й відходить від професійної діяльності. Старі люди ведуть усамітнене життя, спіл куючись із сім'єю, допомагаючи дітям порадою, якщо вони цього потребують.

Остання чверть життя – фаза відмови. Людина вважається офіційно мертвою, вона вільна від усіх соціальних зобов'язань і особистих зв'язків, може вільно займатися реалізацією свого «Я», не обмежуючись вимогами і умовностями зовнішнього світу.

Перешкоджають зростанню *незнання, егоїзм, бажання, відроза і страх*, що є основними причинами страждання і душевного болю.

Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / пер. с англ. СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. С. 450 – 452.

Психологічне зростання особистості, ідеальний духовний розвиток передбачає служіння і відповідальність, а також практику духовної дисципліни.

«В усіх проблемах людини винна її нездатність контролювати і дисциплінувати свій розум», – наголошує Далай-лама (цит. за: Фрейджер & Фейдимен, 2006: 462).

Таким чином, ведична релігійна філософія та психологічні уявлення у Стародавній Індії змальовують таку антропологічну картину світоустрою, що задовольняє потреби індійського сподвижника, – пізнання природи універсального початку шляхом пробудження свідомості, переживання єдності із нею і через це – спасіння душі.

2.2.3. Психологічна думка у Стародавньому Китаї

Культура Стародавнього Китаю є однією із найбільш давніх та найбільш оригінальних культур стародавнього світу; на території Китаю виявлені залишки первісної культури часів раннього палеоліту та бронзової доби.

Хронологічні межі культурної історії Стародавнього Китаю визначають у часовому відтинку від кінця III – початку II тисячоліття до нашої ери, коли у басейні річки Хуанхе виникли перші землеробські культури, – і до 220 років нашої ери, коли стався занепад імперії Хань (Греченко & etc., 2002: 57).

Інформаційними джерелами при вивченні соціокультурних вимірів Стародавнього Китаю традиційно вважають:

- міфологічні історії, артефакти культури і релігії;
- релігійні тексти: написи у храмових спорудах, гімни на честь богів, тексти, пов'язані із ритуалом поховання і піклуванням про душу померлої людини;
- історичні праці давньокитайських істориків: Сима Цянь (145–86 роки до н.е.) – «батько китайської історії», автор 130-томної історії Китаю «Шіцзи» («Історичні записи»), Бань Гу (32 – 93 роки н.е.) – автор «Хань шу» («Історії Старшої династії Хань»), визнаної пам'ятки офіційної історіографії;
- пам'ятки китайської культури: «Книга перемін», «Книга про гармонію п'ятьми» (IX – VIII ст. до н.е.).

Розвиваючись у загальному напрямі антиентропійних тенденцій людської культури, традиційна китайська культура прагнула максимального упорядкування первісного хаосу, і не лише на макрокосмічному рівні, але й на мікрокосмічному – на якому здійснюється внутрішнє духовне життя людини.

Тому вже на найбільш ранніх етапах розвитку китайської культури інтенсивному вивченню піддавалися й різноманітні сторони психічної діяльності людини задля удосконалення, виховання «природних» психічних здібностей людини, максимальної реалізації усіх потенційних можливостей її психіки, навчання людини методам управління психічними процесами та емоційно-психічними станами (Абаєв, 1983: 4).

У духовній культурі Стародавнього Китаю важливе місце посідав феномен *буденної свідомості*, відомий в історії як «китайські церемонії». Це суворо фіксовані стереотипи етико-ритуальних норм поведінки і мислення, які склалися на основі дотримання культу старовини.

Гіпертрофія цих етико-ритуальних принципів зрештою призвела до того, що вони замінили релігійно-міфологічне сприйняття світу. А деміфологізація й до певної міри десакралізація етики та ритуалу спричинили формування унікальності китайського народу як представника культури.

Характерними рисами міфологічної системи Китаю є такі:

- 1) *фрагментарність і поліморфізм*. Міфи Китаю є поєднанням неоднорідних географічно, етнічно й хронологічно матеріалів;
- 2) *місце культу богів у Стародавньому Китаї посів культ реальних кланових та сімейних предків*. Ті ж боги, які залишилися у пошані, позбавилися найменшого олюднення і стали холодними, абстрактними божествами-символами, як-от Небо, Піднебесна, Дао тощо;
- 3) *історизація (евгемеризацію) міфологічних персонажів*, які під впливом раціоналістичного світогляду почали трактуватися як реальні діячі древності. Культурні герої згодом стають мудрими правителями або іншим шляхом вчиняють величні діяння. Цей

процес почався при правлінні династії Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.). Таким чином міфологія стала частиною традиційної історії Китаю; давні міфи складно відокремити від реальних історичних нашарувань;

- 4) китайська міфологія й філософія приділяють більше уваги людським відносинам, а не походженню світу.

Психологічні ідеї давніх китайців були нероздільно пов'язані із космологічними, етичними, медичними та іншими уявленнями, що поставали як цілісний світогляд. Це, у свою чергу, створювало передумови для оптимізації людиною свого психофізіологічного і біоенергетичного статусу згідно із певними моральними, релігійно-філософськими та соціально-психологічними нормами і критеріями, напрацьованими у вимірах традиційних уявлень китайського світобачення. Етика і ритуали Стародавнього Китаю були позбавлені міфологічного й, певною мірою, сакрального (потаємного) та священного змісту; міфологія і релігія поступалися етико-ритуальним нормам. Вічними цінностями китайської традиційної культури був акцент на розвитку культури, моральному самовдосконаленні людини, гармонії взаємовідносин між особистістю і суспільством; повага до старших, допомога ближньому, традиції родинних стосунків та ін.

Як і в інших центрах давніх культур і цивілізацій, із VI століття до нашої ери у Китаї починають формуватися перші релігійно-філософські течії. Аналіз текстів стародавніх пам'яток китайської культури (наприклад, «Книги пісень» («Шу-цзин»), «Книги змін» («І-цзин») та інших книг «П'ятикнижжя» («У-цзин»)) свідчить про боротьбу між містичним, ідеалістичним та наївно-матеріалістичним розумінням природи. Світобудова у префілософії Стародавнього Китаю являє собою арену безкінечної боротьби протилежних початків – інь та янь, світла та тіні, чоловічого та жіночого початку. Їхня взаємодія породжує різноманітні сполучення *п'яти першоелементів світу*: заліза, дерева, вогню, води і землі, що визнаються основою предметів і явищ; проте ці думки були непослідовними і суперечливими (Касьян, 2008: 28).

Найбільш помітний внесок у формування і розвиток культури психічної діяльності у давньому Китаї здійснили найбільш впливові традиційно китайські вчення:

- *даосизм*, виникнення якого пов'язують із діяльністю мудреця Лао-Цзи;
- *конфуціанство*, засновником якого вважається вчитель Кун-Цзи або, у європейській транскрипції, Конфуцій;
- *моїзм*, що виникає як реакція на конфуціанство (засновник Мо-Цзи або Мо Ді) та інші (Греченко & etc., 2002: 58).

При цьому, як наголошує дослідник давньокитайської культури М.В.Абаєв, ступінь і характер впливу кожного з цих вчень на формування

психічної культури були різними, тому що вони відігравали різну роль у соціальному і культурному життєтворенні держави. Якщо конфуціанство поставало як офіційна ідеологія Китаю, то даосизм, моїзм (а також і буддизм, що прийшов із Індії) завжди знаходилися у певній опозиції до офіційної ідеології і культури, у цілому перебуваючи ближче до народної культури. Водночас, філософські ідеї у Стародавньому Китаї розвивалися у тісному єднанні із іншими протонауковими (або й квазінауковими) дисциплінами: теорією державного управління, етикою, ідеями соціальної психології (конфуціанство, моїзм), медициною і алхімією (даосизм) тощо (Абаєв, 1983: 7 – 9).

Даосизм

Чисельні вірування й традиційні обряди Стародавнього Китаю у VI – III столітті до н.е. були об'єднані у релігійно-філософському – наївно-матеріалістичному і стихійно-діалектичному – вченні **даосизму**, легендарним засновником якого вважається **Лао-цзи**.

Біографічна довідка

Лао-Цзи

(*кит.* 老子 – Старе Немовля, Мудрий Старець).

(604 – 531 роки до н.е.) – давньокитайський філософ, що вважається засновником даосизму, міфологізований автор трактату «Дао де цзін» (Канон Дао (шляху), усезагального Закону і Абсолюту). Народився Лао Цзи у царстві Чу на півдні Китаю. Значну частину свого життя служив хранителем царської бібліотеки держави Чжоу, наприкінці життя залишив Китай. Сучасними науковцями ставиться під сумнів історичність даної персоналії

Даосисти критикували релігійні погляди, зокрема, твердження про створення світу богом; основна ідея вчення зводиться до того, що життя природи і людини підпорядковується не волі Неба, богам, а закону «*Дао*».

Дао (道 – *шлях, дорога*) – належить до найбільш важливих категорій давньокитайського мислення. У категорії *дао* вкарбувалася ідея усезагальної закономірності, що править землею і небом, усим, що відбувається у світі, і привносить порядок у хаос речей; шлях цілісного існування

«Дао» – це закон самих речей і явищ, що існує незалежно від свідомості і волі людини, даосизм вимагає досягнути шлях світового процесу з метою слідувати йому (Ярошевский, 1976: 21). «Дао» необмежено панує у світі; його ніхто не створив, але усе походить від нього.

«Дао» є субстанцією і не-субстанцією (вічним рухом). Невловимість сутності «Дао», відсутність означеного правдоподібного зв'язку між видимим і невидимим зумовлюють містицизм даосизму як релігійно-філософського вчення. Разом з тим, головна задача даоської практики і психічної саморегуляції полягала не у підпорядкуванні людини біологічному началу як такому, а у виявленні споконвічно закладеного у ній космічного начала і у підпорядкуванні психофізіологічних процесів усезагальним космічним законам задля природного і повноцінного самовиявлення та доєднання до космічної тріади «Небо – Земля – Людина».

Це варто знати!

Згідно із вченням даосизму, основою світу є матеріальні частки «ци» (юань-ци – *повітря, ефір*). У процесі руху та розвитку матеріальних часток «ци» виникають жива матерія, тварини, людина. Народження, життя і смерть тлумачаться як процеси, пов'язані із матеріальними частками «ци», із їхнім накопиченням і розсіюванням.

Людина, на думку даосистів, народжується у результаті з'єднання двох видів «ци»: душа складається із найтонших «ци», а тіло – із грубих «ци»; після смерті людини найтонші «ци» залишають тіло людини.

Касьян В. І. Філософія: навч. посіб. Київ : Знання, 2008. С.29.

Тож вищим досягненням даоської практики морального і психічного самоудосконалення виголошувався *стан повної ідентичності* «істинної сутності» самої людини із істиною сутністю усіх речей і явищ (Абаев, 1983: 31 – 33).

Таємниця «Дао» відкривається не всім:

«хто вільний від пристрастей, бачить чудесну таїну Дао, а хто має пристрасті, бачить його тільки у кінцевій формі» (цит. за: Каріков & Ручинська, 2014: 23).

Суть «Дао» зумовлює і правила природовідповідної поведінки людини: хто служить «Дао», поступово пригнічує, обмежує свої бажання, доходячи у наслідуванні «Дао» до не-діяння (у-вей – 無為). Людина ж із неупорядкованими пристрастями, груба і жорстока, агресивна, втягнута своїми бажаннями до коловороту діяльності, з якої вона прагне отримати лише власну вигоду, засуджувалася даосизмом.

«Той, хто знає людей, – мудрий, той, хто пізнав себе – просвітлена людина; той, хто перемагає людей, – має силу, той, хто переміг себе, – могутній», – так прописано у трактаті «Дао-де цзин» (цит. за: Абаєв, 1983: 32).

Усвідомлюючи свою істинну природу, яка є тотожною істинній сутності кожної речі, кожного явища, людина одночасно ототожнюється і зливається зі світом навколишньої природи, утворюючи із нею нероздільну і гармонійну єдність. Адже осягнення «Дао» є таким психологічним досвідом, у якому зникає відмінність між суб'єктом і об'єктом, між «Я» і «не-Я» (Абаєв, 1983: 33). Тож людині не слід змінювати реальність; варто якомога довше залишатися пасивною, уподібнюючись природі і Всесвіту. Не-діяння є найбільшим діянням, завдяки йому можна досягти набагато більшого, ніж активними діями. Мудра людина, яка живе за принципами «Дао», досягає граничної п... ростоти, ясності і спокою.

Над цим варто подумати!

Даосизм пропонує особливий шлях досягнення безсмертя. Це стає можливим через *обмеження в їжі*, яка зміцнює матеріальне начало у організмі. Другий елемент цього шляху – *уміння володіти власним диханням*. Великого значення даоська теорія безсмертя надавала *моральним факторам*. Щоб стати безсмертною, людина має здійснити не менше 1200 добродесних актів; при цьому навіть один аморальний вчинок зводить усе нанівець. Трансформація людини у безсмертного вважалася вельми непростою справою, доступною лише небагатьом.

Каріков С. А., Ручинська О. А. Історія релігії. Соціально-психологічні кризи та їх подолання: навч. посіб. Харків : НУЦЗУ, 2014. С.23.

Конфуціанство

В епоху внутрішньої кризи китайського суспільства, коли руйнувалися патріархальні норми, гинула родова аристократія, яку змінювала влада правителів окремих царств, одним із основних напрямів філософсько-релігійної думки Стародавнього Китаю постає *конфуціанство*.

Конфуціанство (кит. 儒学 (жу-цзя) – *школа вчених-книжників*) – етико-філософське вчення Стародавнього Китаю, напрацьоване Конфуцієм і розвинуте його послідовниками; напрям китайської філософсько-релігійної думки, зорієнтований на міркування про традиції, звичаї, поведіння

Давнє конфуціанство стало втіленням і завершенням усього духовного досвіду попередньої національної цивілізації. Дао для нього – це сила, яка діє у моральному вимірі спілкування людей, у поведінці

правителів і історії держави. Власну історичну місію **Конфуцій** вбачав у збереженні і переданні нащадкам давньої культури (вень), тому він не створював власних трактатів, а редагував і коментував письмовий спадок минулого (історико-дидактичні і художні твори).

Біографічна довідка

Конфуцій

латинізована форма кит.

Кун Фу-цзи (кит. 孔夫子) – учитель Кун (552/551 – 479 до н.е.)

Народився у Цзоу у царстві Лу (сучасне місто Цюйфу провінції Шаньдун) – перший китайський філософ, особа якого є історично достовірною; засновник конфуціанства. Походить із родовитої, але збіднілої родини. Уже замолоду став першим в історії Китаю професійним викладачем і організатором спільноти вчених-інтелектуалів, створеної на егалітарно-демократичному принципі рівних можливостей у навчанні

Необхідною передумовою встановлення жорсткого самоконтролю над психічним життям (що у конфуціанстві вважалося основною метою психічного тренування) було визначено *суворий і ретельний самоаналіз*, який тлумачиться як перший ступінь практики морального і психічного самоудосконалення.

«Я щоденно тричі піддаю себе самоаналізу, запитуючи себе:

- *Чи був я до кінця відданим у служінні людям?*
- *Чи був я до кінця вірним у взаєминах із друзями?*
- *Чи все я виконав з того, що було мені викладено (вчителями)?»,* – говорив один із учнів Конфуція Цзен-цзи (цит. за: Абаєв, 1983: 16).

Погляди Конфуція знайшли автентичне вираження у збірнику сентенцій, діалогів, історичних описів і побутових сцен «Лунь юй» («Судження і бесіди»), що містить висловлювання на різні теми самого Конфуція, його

Над цим варто подумати!

Раннє конфуціанство більш точно було б називати не етико-політичним, а *етичним і соціально-психологічним* вченням із акцентом на соціальну психологію, під якою ми розуміємо певну систему психічного виховання, покликану формувати певний тип особистості із бажаними (або прийнятними) для даного соціуму психологічними параметрами. Головна задача конфуціанської психології полягала у цілеспрямованій, інтенсивній і систематичній «культурації» внутрішнього (психічного) життя людини у відповідності із моральними, релігійно-філософськими і соціально-психологічними принципами і приписами (такими, наприклад, як принцип «гуманності», «справедливості», «синовньої шанобливості»), напрацьованими засновниками даного вчення. На відміну від сучасної європейської психології конфуціанська психологія була суто практичною дисципліною, котра прагнула не стільки вивчати внутрішній світ людини, її психічну діяльність..., скільки виховувати її у соціально схвалюваному напрямі...

Абаев Н. В. Чань-буддизм и культура психической деятельности в средневековом Китае. Новосибирск : Наука, 1983. С.15.

Конфуцій утримувався від суджень про надприродне, розглядаючи в якості вищої сили світоустрою божественно-натуралістичне Небо (тянь), Небо є найвищою духовною силою (вища загальність), яка стежить за справедливістю на землі. Тому й головним божеством у системі Конфуція є Шанді – прабатько людей і бог Неба, якому китайський імператор із прадавніх часів приносив щорічні пожертви; при цьому імператор представляв увесь китайський народ (Каріков & Ручинська, 2014: 20).

Надіслане Небом доленосне «призначення» (мін) має бути осмислене людиною, яка тільки так здатна стати «*благородним мужем*» (*цзюнь цзи*), тобто нормотиповою (шляхетною) особистістю, котра поєднує у собі ідеальні духовно-моральні якості і право на високий соціальний статус.

Шляхетна людина постійно повинна «впорядковувати», виховувати себе, зміцнювати власну волю, володіти такими чеснотами, як людинолюбство (жень), дотримання ритуалу (лі), знання (чжи), обов'язок (і), а також відданість, шанобливість синів, правдивість, обережність, скромність та безкорисливість. Шляхетна людина має бути високоморальним знавцем залишених святими мудрецами канонів.

Антогоністом «благородного мужа» є «*маленька (нища) людина*» (*сяо жень*), що скеровується корисливістю, а не dokonаною

справедливістю, і є низькостатусною особою, прив'язаною до конкретної справи.

Людську «природу» (сін) Конфуцій вважав етично нейтральною («за природою люди близькі одне одному, а за звичками – далекі»). Тому для формування особистості необхідне подолання, «пересилення» себе і повернення до гнучкості, добропорядності (лі), результатом чого стає торжество «гуманності» (*жень*) у Китаї.

Це варто знати!

Центральне місце у конфуціанському віровченні займають проблеми моральної природи людини, її життя у родині, суспільстві, державі... Конфуцій прагнув створити суспільство без конфліктів. А тому він надав перевагу тим правилам управління, які сприяють суспільній рівновазі, – правилам «золотої середини». Мудрець виходив з того, що суспільство тримається на п'яти видах відносин залежності: *між імператором і підлеглими, батьком і сином, чоловіком і дружиною, старшим і молодшим, друзями.*

Ці стосунки базуються на моралі, основним поняттям якої є *шанування*: шанування Творця чи богів учить нас терпимості: боги побудували суперечливий світ, тому ми мусимо сприймати його таким, яким він є, і не прагнути змінити його;

шанування природи викликає у нас доброзичливість. Нам не слід використовувати силу, щоб отримати більше, ніж нам належить;

шанування історії передбачає культ предків і здійснення ритуалів. Якщо люди роблять свою справу і шанують богів, вони приносять благословення і спокій світу.

Аби дотримуватися цієї моралі, необхідно мати три риси: обережність, милосердя і сміливість – та п'ять чеснот: самоповагу, широту поглядів, вірність, старанність, доброчесність.

Каріков С. А., Ручинська О. А. Історія релігії. Соціально-психологічні кризи та їх подолання: навч. посіб. Харків : НУЦЗУ, 2014. С. 19–20.

«Добропорядність» («зовнішня», ритуалізована етико-соціальна норма) і «гуманність» («внутрішня» морально-психологічна установка на «любов до людей») складають двоєдину вісь конфуціанства, навколо якої концентруються його основні категорії.

У цілому доктрина Конфуція базується на пріоритеті моральних цінностей і норм етико-ритуальної добропорядності:

Благородний муж вимогливий до себе, низька людина – вимоглива до інших.

Конфуціанством була поставлена проблема співвіднесення вродженого і набутого у психіці людини. Конфуцій навчав, що знання і психічні властивості є вродженими. Людина за своєю природою добра, псують її зовнішні обставини. Тож необхідно подолати їхній шкідливий

вплив, виховуючи здатність до самозаглиблення і внутрішньої досконалості (Ярошевский, 1976: 21–22).

В цілому ж конфуціанський ідеал культурного (і зокрема – психічного) розвитку особистості означив магістральну лінію розвитку китайської культури психічної діяльності. Разом з тим, у Стародавньому Китаї склалися й інші моделі управління психікою людини, серед яких не останню роль відіграв *моїзм*.

Моїзм

Соціально-етичне вчення **Мо Ді** – *моїзм* – засноване на принципі «усезагальної любові і взаємної користі», що передбачає узгодження людиною своїх дій із користю для країни.

Біографічна довідка

Мо Ді (кит. 墨翟),

або **Мо-цзы** (кит. 墨子)

(близько 470 – близько 391 до н. е.) – давньокитайський мислитель, політичний діяч, засновник школи і організації моїстів (мо цзя).

Імовірно народився у царстві Лу (нині – територія провінції Шаньдун) у незаможній родині.

Намагався утвердити новий суспільно-політичний порядок, заснований на ідеалах любові, взаємної поваги і суспільної користі. Проповідуючи своє вчення побував у багатьох давньокитайських царствах. Славився ораторським мистецтвом, виявляв себе хорошим дипломатом.

Погляди Мо Ді викладені приблизно у десяти главах трактату «Мо-цзи» - «Трактату Учителя Мо»

Основним принципом життєтворення Мо Ді вважав принцип «усезагальної любові»; саме любов, на думку Мо Ді, може вирішити будь-які конфлікти, як у економічній, так і у політичній сферах; у реалізації даного принципу Мо Ді вбачав вихід із політичного і економічного хаосу.

Мо Ді закликав людей допомогати одне одному, займатися корисною працею, відмовитися від насилля і воєн, висувати мудрих і гідних для управління країною, незалежно від соціального статусу. Він підкреслював важливість поцінування талантів. Згідно із тезою Мо Ді щодо «вшанування талантів» (шан сянь), мудрі люди мають висуватися на високі посади незалежно від їхнього походження.

Спростовуючи конфуціанське ставлення до долі, Мо Ді наголошує, що ті, хто стверджує віру у «приреченість» життя людини, – «руйнівники справедливості», бо позбавляють сенсу творчу активність і працю людини. У вихованні провідну роль Мо Ді відводить особистому прикладу:

силою прикладу правитель може змінити і природу людини, і звичаї народу.

Вчення Мо Ді про пізнання протистоїть вченню Конфуція щодо вродженості знань; предмет знання Мо Ді вбачає у «справах досконаломудрих правителів», враженнях і спостереженнях сучасників, у принципах управління країною і стосунках між людьми, у правилах логічних міркувань. Сутність процесу пізнання – розкриття «причинності», визначення схожості і відмінностей предметів пізнання, аналіз і узагальнення. Філософ запропонував «три критерії» істинного знання:

- 1) підстава – «справи досконаломудрих» правителів давнини»;
- 2) джерело – «факти, які чули або бачили маси людей»;
- 3) продуктивність – можливість застосування на практиці, «в управлінні країною».

Природничі теорії

У Стародавньому Китаї, поряд із релігійно-філософськими, етичними ідеями, розвивалися і природничі (матеріалістичні) уявлення у розумінні психічної діяльності.

Це цікаво!

У китайських медичних джерелах («Книга про внутрішнє», основний текст якої датується VIII ст.. до н.е.) головним органом, «князем тіла» вважається серце, а за основу життєвих відправлень приймається повітряутворювальний початок – *ци*. Зміщуючись в організмі із іншими складовими частинами, *ци* поряд із фізіологічними виконує й психічні функції. Воно надає людині дар мовлення і «рухає думками». Якщо думки локалізувалися у серці, то почуття – у печінці.

(Цит. за: Ярошевский М. Г. История психологии. М.: Мысль, 1976. С.19)

Найбільш значимим представником матеріалістичної школи Стародавнього Китаю вважається **Ван Чун** – оригінальний мислитель-матеріаліст, скептик; автор полемічної праці «Лунь хэн» (論衡, «Критичні розмірковування»).

Характерна ознака стилю Ван Чуна – ставити під сумнів загальноприйняті «істини». Наприклад, він спростовував уявлення про те, що небесні затемнення і поява незвичайних тварин і птахів пов'язані із моральними властивостями правителя і загрожують небесними карами, пояснюючи їх як природні явища, які мають об'єктивне пояснення. Він

рішуче виступав проти містики й ідеалізму релігійно-філософських вчень Стародавнього Китаю.

Релігійно-телеологічним ідеям Ван Чун протиставив вчення, пов'язане із досягненнями природознавства і медицини. Він стверджував ідею спонтанності природного порядку речей і визнавав повну обумовленість існування людини природними факторами; констатував, що закономірність природи – засіб пізнання людської психіки; виступав проти постулату щодо вродженості знань і «особливих інтелектуальних переваг» деяких суспільних сил (Ярошевский, 1976: 25).

Біографічна довідка

Ван-Чун

(Ван Чжунжэнь; кит. 王充, Wáng Chōng)

27–97(107) роки н.е. – китайський філософ-енциклопедист династії Хань.

Народився у бідній родині, навчався у столичній Вищій школі (Тайсюе) у Лояні. Був дрібним чиновником, однак втратив посаду через незалежну і антиавторитарну натуру. Коли його запросили стати придворним вченим імператора Чжан-ди, він відмовився, пославшись на хворобу. Розробляв основи раціонального розуміння світу і людини, намагався знайти матеріалістичне і раціональне пояснення походження всесвіту.

Характерною ознакою філософських ідей Ван Чуна є звернення до природничих наук (передусім до астрономії і медицини).

Ван Чун вважається одним з перших проповідників атеїзму і матеріалізму

Вихідним моментом процесу пізнання об'єктивного світу Ван Чун оголошував чуттєві сприймання і відчуття людини, спрямоване споглядання речей і явищ.

Психічні здібності людини, на думку Ван Чуна, коріняться в її кровоносній системі і визначаються матеріальними умовами середовища.

Цікавим для розвитку психологічних уявлень виявився й трактат видатного мислителя **Фань Чжена** (450 – 515) про знищенність духу; філософ захищає ідею про те, що психіка, яка є функцією матеріального тіла, невіддільна від нього:

«Тіло – це матерія духу; дух – це функція тіла... Назви різні, проте сутність одна... Дух для матерії те ж саме, що гострота для ножа... Назва «гострота» не є ніж. Назва «ніж» не є гострота. Природно, що без гостроти немає ножа, а без ножа немає

гостроти. [Ніхто] не чув, [щоб] ніж зникав, а гострота існувала. Хіба ж [можна] припустити, що тіло помирає, а дух [продовжує] існувати?» (цит. за: Ярошевский, 1976: 25).

У спростуванні безсмертя душі Фань Чжен вбачає важливий засіб звільнення людей від страху перед муками пекла і сподівання на потойбічну відплату у колі переродження (карму).

Згідно із поглядами Фань Чжена, світ являє собою єдиний організм, складові якого (і зокрема – життя людини) підпорядковуються лише природним законам. Він спростовував також існування надприродної сутності, піддаючи різкій критиці релігійні упередження і вірування і надаючи їм раціональні пояснення. Наприклад, на думку Фань Чжена, культ пращурів первинно був лише формою виявлення поваги до пам'яті померлих.

Це цікаво!

Від медиків походить і вчення про індивідуальні відмінності між людьми. Обґрунтування цих відмінностей здійснювалося на підставі гуморальних особливостей, що, у свою чергу, пояснювалося теорією про елементи тіла.

Китайські медики виокремлювали такі типи людей:

- із домінуванням *жовчі* (за іншими джерелами – крові): сильні, хоробрі, подібні до тигра;
- із домінуванням *ци* (енергії повітря): неврівноважені, рухливі, подібні до мавпи;
- із домінуванням слиза: повільні, малорухливі.

Цит. за: Ярошевский М. Г. История психологии. М.: Мысль, 1976. С.20

***

В цілому, внесок, зроблений цивілізаціями Стародавнього Сходу до світової культури (і зокрема – до розвитку психологічних ідей на зорі історії), був величезним. Це були перші по-справжньому тверді кроки людини на шляху до опанування і осмислення навколишнього світу та усвідомлення місця людини у цьому світі.

Світ Стародавньої культури окреслив основні можливості осягнення сутності людини та її душі: міфологію, релігію та мистецтво (що вибудовується на основі художнього образу).

Люди Стародавнього світу, збагачені багатовіковим досвідом людинознавства, з якого поставали як міфологічні уявлення про характери і поведінку богів, так і образи героїв епосу, оволодівали цим досвідом крізь магію раціонального пояснення природи речей – земних і потойбічних, вибудовували морально-етичні, релігійні принципи світобудови і людського співіснування.

Із цих уявлень поступово склалися перші паростки майбутньої психологічної науки.

2.3. Розвиток психології у античний період історії

Антична філософія, висунувши та розробивши цілу низку ідей, являє собою колыску не лише європейської філософії, а й культури загалом.

В. Л. Петрушенко

Історія античної культури розглядається науковцями як історія формування, розквіту, подальшого розпаду та загибелі стародавніх суспільств, які існували в умовах рабовласницького устрою на узбережжі Середземного моря, територіях Причорномор'я та суміжних країн у період з III тисячоліття до нашої ери і до середини V століття нашої ери. У світовому культурному просторі держави античної доби (передусім – Стародавня Греція, Стародавній Рим) вважаються носіями культурних цінностей, відносно близьких до сучасної європейської культурної традиції (Греченко & etc., 2002: 60).

Це варто знати!

Термін «античний» (від лат. *antiques* – давній) був введений у наукову практику італійськими діячами епохи Відродження для означення давньої греко-римської культури

М

іфологія античного світу якісно відрізняється від міфологічних систем Стародавнього Сходу послідовним антропоцентризмом.

У стародавніх міфах духовний розвиток сприймався як шлях до ідеального образу людини. Зразками такого ідеалу виступали образи олімпійських богів: люди намагалися бути рівними цим богам, прагнули безсмертя та влади (над усіма аспектами як власного, так і чужого життя). Непересічна людина виокремлюється із загалу своїми вчинками, подвигами; у міфології античного світу з'являються постаті *героїв* (Геракл, Тесей, Ясон та інші), які відходять від стереотипів, відкривають нові шляхи суспільству.

У багатьох міфах античної доби – у міфах Стародавньої Греції, Стародавнього Риму – зображується шлях духовного зростання, саморозвитку особистості. Яскравим прикладом може слугувати міф про історію кохання земної жінки Психеї і бога Амура.

«Амур і Психея», Антоніо Канова (Лувр, 1800 р.)

Психея символізує *душу*, а Амур – *чисту любов*, тобто дух, ідеал духовності для Психеї. У міфі зображений шлях Психеї (душі) до духовного зростання. Спочатку Психея сліпо слідує за Амуром. Психея не бачить свого чоловіка – тобто її духовні здібності ще не розвинені, хоча інтуїтивно вона схильна тягнутися до духовності (до Амура). Проте через певний час вона прагне більшого, хоче побачити свого чоловіка. Не будучи готовою до таких перетворень, вона порушує заборону Амура і таким чином відлучається від духу. Розпочинається довгий шлях духовного зростання; тільки після того, як Психея пройшла випробування, дух (Амур) повертається до неї і розпочинається спільний шлях духовного розвитку.

Зовсім протилежним за змістом є міф про Сізіфа. За те, що йому вдалося ошукати Смерть і певний час протримати її у полоні, він був покараний вічно котити на гору камінь, який щоразу скочувався вниз, як Сізіф ледь досягав вершини.

«Сізіф», картина Вечелліо Тиціана (Галерея Платина, Флоренція, 1545 р)

Історія Сізіфа є свідченням того, що Сізіф ще за свого життя свідомо відмовився від духовного зростання. Він застряг на одному рівні. Він власноруч «обрізав собі крила». Покарання Сізіфа демонструє, що не прийнявши Смерть (вона символізує наступний рівень розвитку людини – життя після смерті), він був приречений одвічно ходити по колу, залишатися на одному рівні внутрішнього розвитку, що є не гармонійним.

Міфи античного світу не лише вказують шлях до розвитку, а й є певними повчаннями та застереженнями, що шлях духовного розвитку «не вкритий квітами» і потребує значних зусиль.

На тлі зміни первісного устрою на рабовласницьке суспільство у античному світогляді із міфу народжується *філософія*, частиною якої постають і психологічні проблеми. Вони виникали неминуче, оскільки предметом філософських роздумів, вкладених у раціональне пояснення загальної світобудови, був світ у цілому (*Космос*), включаючи питання людини та сутнісних ознак її душі.

Антична доба постає в історії цивілізації як неоднорідний період, який умовно (за пріоритетними завданнями та підсумками філософських пошуків) поділяється на *три етапи*:

1. *Досократичний період (натурфілософський)* – з VII (VI) до V ст. до н.е., пов'язаний із виокремленням філософського раціонального мислення із міфології і формуванням першої історичної форми науки – натурфілософії, що вивчає загальні закономірності суспільства, природи і людини; були закладені основи матеріалістичного світогляду.
2. *Класичний період* – із V до IV ст. до н. е. – у філософському вимірі розвитку античної науки матеріалізму починає протистояти ідеалізм, що стверджує пріоритет духовного початку над матеріальним; наукові інтереси філософів зосереджуються на етико-психологічних проблемах.
3. *Елліністичний період (греко-римський)* – кінець IV століття до н. е. до IV (V) століття н.е. (в історичному літописі характеризується як епоха громадянських воєн, жорстоких завойовницьких походів на Азію й боротьби Риму за володарювання у Середземномор'ї), що характеризується переорієнтацією дослідницького інтересу із загальнотеоретичних міркувань на вирішення практичних проблем людей, які переживають найгостріше відчуття нестабільності та небезпеки існування у жорсткому світі.

Це варто знати!

Еллінізм буквально означає поширення давньогрецької науки і культури світом після завойовницьких походів Олександра Македонського, які тривали до піднесення Риму та початку домінування релігії над наукою у період середньовіччя.

Історія античної думки умовно поділяється на *три періоди* (Векилова, 2005: 12–15), кожний з яких відзначається характерними особливостями:

1. Період *атомістичної матеріалістичної античності*, для якого притаманні:
  - значний інтерес до космосу, створення перших космологічних теорій;
  - пошук першооснови світу, її першоелементів, дискусії щодо їхньої значимості;
  - одухотворення світу, приписування йому властивостей розумності і справедливості.
2. Період *гуманістичної ідеалістичної античності*, що характеризується:
  - інтерес до людини, до її взаємин зі світом;
  - створення концепції вищого світу із його ідеальними властивостями;
  - визнання розуму як вищої людської цінності;
  - визнання доброчесності і моральних цінностей людини (особи героїчної і добропорядної);
  - змінення уявлень про зв'язок душі й тіла людини: від розуміння тіла як інакшої субстанції (порівняно із душею) – до сприймання тіла як тимчасового вмістилища (або й в'язниці) для душі.
3. Період *пізньої античності*, характеристиками якого є:
  - створення і поглиблення релігійної концепції людини;
  - суттєві зміни в уявленнях про людину (перехід від уявлень про людину як героїчну особу до усвідомлення гріховної сутності людини, що потребує спокути);
  - формування цінностей страждання, емоційних і вольових властивостей, що стали домінувати над інтелектуальними ознаками людини.

У античний період розвитку цивілізації виникає не лише новий світогляд людства, але й формується людина нового типу – людина вільна від влади міфічних істот і надприродних сутностей. Перед людиною відкривається перспектива осягнення законів буття ресурсом розуму.

2.3.1. Розвиток психологічних ідей у Давній Греції

Стародавня Греція, Еллада (Ἑλλάς) – давня країна II – I тисячоліття до нашої ери. Територіальне ядро – південна частина Балканського півострова і прилеглі острови Егейського архіпелагу, а також західне узбережжя Малої Азії.

На відміну від країн Стародавнього Сходу, у Стародавній Греції на момент її культурно-цивілізаційного розквіту склався не монархічно-деспотичний, а *республіканський тип рабовласницької держави*. Містами-державами правили колективно їх вільні громадяни (своєрідна рабовласницька демократія). Ідеалом суспільства стає вільна і політично активна людина, громадянин полісів (Греченко & etc., 2002: 60).

У світовій історії Стародавня Греція постала ключовим фактором розвитку європейської цивілізації. Історики науки (Векилова, 2005; Греченко & etc., 2002; Хант, 2009 та ін.) наводять декілька причин даного феномену:

- 1) Греція є півострівною державою, де мореплавство розвивалося із давніх часів. Активна торгівля сприяла кроскультурним контактам греків, обумовила багатомірність картини світу, що допускає різноманітність суджень, традицій, світоглядних позицій;

- 2) грецька цивілізація являла собою культуру, вільну від насильницької релігійності;
- 3) еліта грецького суспільства із готовністю використала свої ресурси для філософських міркувань і розвитку освіти.

Найбільш значущими джерелами інформації із історії античного періоду є:

- міфічні історії, легенди Стародавнього Світу;
- літературні твори: «Ілліада» та «Одиссея» Гомера, «Теогонія» Гесіода, «Метаморфози» Овідія;
- історіографічні оповіді Геродота («батька історії»), Фукидіда у V ст. до н. е., Ксенофонта у IV ст. до н. е.;
- філософські трактати знаних мислителів.

Космогонічні уявлення греків архаїчної доби принципово не відрізнялися від уявлень інших народів Стародавнього Світу. Проте, релігія Стародавньої Греції відрізнялася *антропоморфізацією* і *соціоморфізацією*.

Стародавня Греція виявилася тим географічним центром, де виникла нова форма духовного життя людства – *філософія*.

Зародження і розвиток науки у Стародавній Греції пов'язано із двома обставинами:

- 1) наука як особлива галузь людської діяльності постає як зовнішнє утворення відносно релігії та відокремлюється від неї;
- 2) упорядкування космосу (як усього суцього) було узгоджене не із заснуванням надістотою, а із законом усебуття.

Характерною ознакою античної філософії і її відмінністю від східної мудрості є формування нового способу духовного самовираження – у вигляді логічної форми, що підпорядковується раціональним пізнавальним схемам.

Із філософських міркувань сформувалася традиція раціонального мислення, мислення у ключі причинно-наслідкових залежностей. Раціональний, хоча й спрощений, підхід до розуміння світу і місця людини у ньому, переконання, що природні явища мають *природні* (а не надприродні) пояснення, відкрили бажану можливість контролювати світ або й володарювати над природою (Векилова, 2005: 12).

Становлення давньогрецької філософії (античної протофілософії) відбувається у проблемному полі космоцентризму: походження, закономірності існування, сутнісні ознаки космосу, природи стало є предметами роздумів мислителів.

Грецькі філософи VI – початку V століття до н.е. (Фалес, Алкмеон, Анаксагор, Гіппократ, Демокрит та інші) зруйнували міфічну традицію, що слугувала на той час загальноприйнятним описом світу і запропонували натомість *натуралістичний підхід* до пояснення процесів функціонування

Всесвіту; натуралістичні теорії та гіпотези Стародавньої Греції стали передвісниками сучасної науки.

Над цим варто подумати!

Поява психології у Стародавній Греції на межі VII – VI ст. до н. е. була пов'язана із необхідністю становлення об'єктивної науки про людину, що розглядала душу не на основі казок, міфів, легенд, а з використанням тих об'єктивних знань (математичних, медичних, філософських), які виникли у той період

Марцинковская Т. Д. История психологии. М.: Академия, 2009. С.24

Перші психологічні теорії виникли на межі VII–VI ст. до н.е. Вони розроблялися вченими, котрі належали до відомих філософських шкіл того часу (табл. 2.3.1).

Таблиця 2.3.1

Зародження психологічних ідей у Стародавній Греції

Філософська школа	Видатні філософи
Мілетська школа	Фалес (625 – 547 р. до н.е.) Анаксимандр (610 – 547 р. до н.е.)
Піфагорійський союз	Піфагор (571 – 497 р. до н.е.) Алкмеон (близько 500 р. до н. е.) Геракліт (520 – 460 р. до н.е.)
Елейська школа	Ксенофан (близько 580 р. до н.е.) Парменід (близько 515 р. до н.е.) Зенон (близько 490 р. до н.е.)
Італійська школа	Емпедокл (490 – 430 р. до н.е.) Анаксогор (500 – 428 р. до н. е.)
Атомістичний матеріалізм	Демокрит (близько 460 – 360 р. до н.е.)
Класична школа	Сократ (470 – 399 р. до н.е.) Платон (427 – 347 р. до н.е.) Арістотель (384 – 322 р. до н.е.)
Мегарська школа	Евклід Стілоп Евбулід

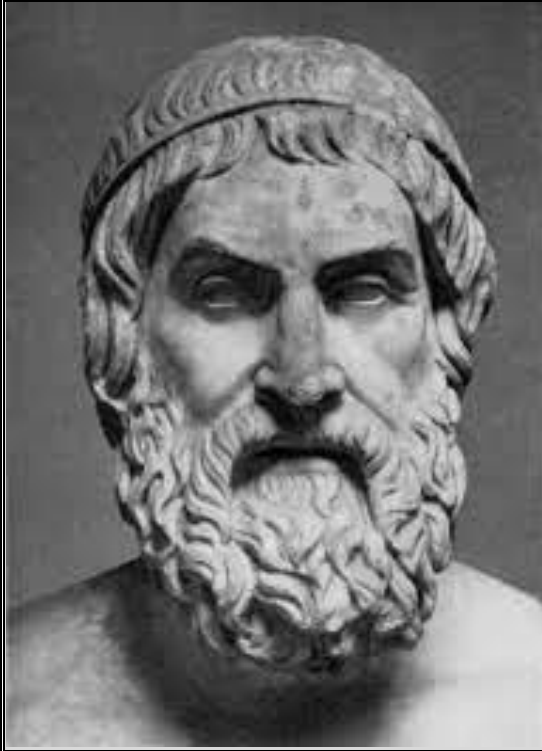
(цит. за: История психологии в схемах и таблицах: пособие / Автор-сост. Н. В. Кухтова. С. 22)

Душа, яка на рівні міфологічного мислення розглядалася як особливий двійник тіла, трактується тепер як часточка матеріальної стихії, як природне явище. Водночас, погляди філософів античної доби щодо того, яка речовина є основою всього суцього, суттєво різняться.

Вагомими для розвитку філософсько-психологічних ідей стали напрацювання відомого вченого, засновника Мілетської школи – **Фалеса**.

Біографічна довідка

Фалес Мілетський

(давн.-грец. **Θαλῆς ὁ Μιλήσιος**, 624 – 547 роки до н. е.) – давньогрецький філософ, математик, астроном із Мілета у Малій Азії (нині Турція). Традиційно, як античними, так і сучасними авторами, вважається засновником давньогрецької філософської думки, «батьком науки».

Фалес багато подорожував, зокрема, у молодості відвідав Єгипет, де у школах Мемфіса і Фів вивчав різні науки. Повернувшись на батьківщину, заснував у Мілеті філософську школу. Вважався одним із Семи мудреців.

Основою всього сущого вважав матеріальне начало, надане людині у її відчуттях – *воду*. Джерелом людської поведінки вважав *душу* або розум («нус»), що відзначалися прихованою фізичною силою

Фалес увійшов в історію як перший мислитель, який спробував встановити «фізичну першооснову» Всесвіту без містичних припущень. Він припустив, що всі види матерії походять із *води*.

Фалес уперше формулює наукову проблему: «Що є все?» – і таким чином спрямовує пізнання на пошук всезагального субстрату світобудови:

- *Що є старшим за все?*
- *Бог, бо він не народжений.*
- *Що найбільше?*
- *Простір, бо він охоплює весь світ, в якому вміщуються всі речі.*
- *Що є найпрекраснішим?*
- *Світ, бо все, що чудово облаштовано, є його частиною.*
- *Що є найшкідливішим?*
- *Порок, бо в його присутності псується майже все.*
- *Що є найсильнішим?*
- *Необхідність, бо тільки вона одна є нездоланною.*
- *Що є найлегшим?*
- *Те, що відповідає природі, бо навіть насолода втомлює* (Фрагменти, 1989: 91 – 93).

Душа, на думку Фалеса, є безсмертною, а основна її функція полягає у наданні руху всьому сущому. Філософ розуміє душу в якості особливого стану води: душа наділена субстратом, спільним для всього світу, і є природним явищем. Дана раціональна ідея поєднується з анімістичним міркуванням про те, що душі властиві усім явищам світу, в тому числі, й неживій матерії:

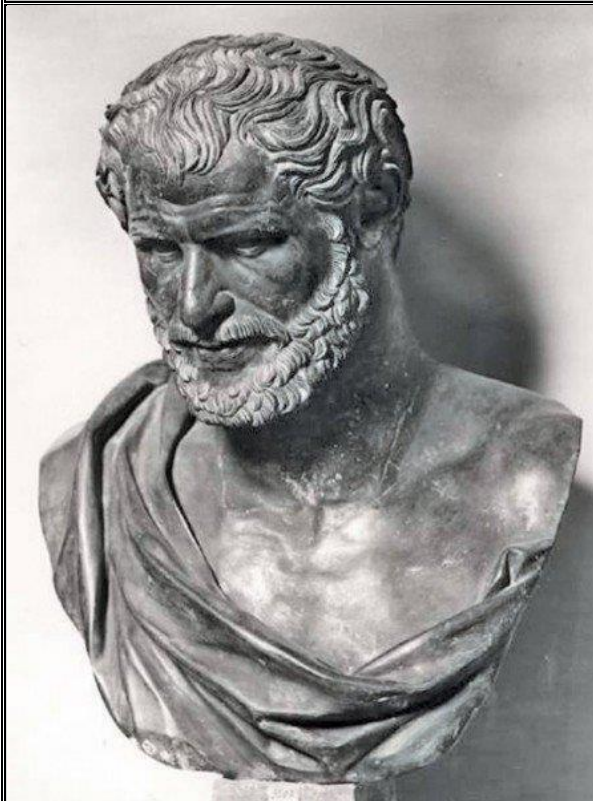
«Магнесійський камінь [магніт] має душу, оскільки рухає заліз; також і буришин».

Душа пов'язана зі здоров'ям: ті люди, в яких тіло здорове, наділені більш високими душевними здібностями.

Визнання Фалесом Мілетським в якості першооснови, єдиного першопочатку елемента матеріального (*води, без якої немає життя*) дозволяє стверджувати, що філософія зароджується як матеріалістичний (хоча й наївний) погляд на світ. Слідом за Фалесом Анаксімен першоосною обирає повітря, Геракліт – вогонь, Демокрит – атоми, Емпедокл – чотири стихії: вогонь, повітря, воду, землю (Касьян, 2008: 31).

Натурфілософську ідею щодо природи людини стверджує у своєму вченні **Геракліт Ефеський**, якому належить ідея про те, що становлення і розвиток світу, природи і людини здійснюється за непорушним законом, який ніхто – ні люди, ні боги – не може змінити (Євдокімова, 2020: 29 – 33).

Біографічна довідка

Геракліт Ефеський

(давн.-грец. **Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος**, 530/544 – 470/483 роки до н. е.) – давньогрецький філософ, етик, політичний мислитель, основоположник діалектики. Народився у малоазійському м.Ефесі, походив із аристократичної родини. За деякими свідченнями, належав до роду базилевсів (нащадків афінського царя Кодра), однак добровільно відмовився від привілеїв, пов'язаних із походженням, на користь свого брата. Був учнем Ксенофана, знайомий із поглядами Гесіода, Піфагора, філософів Мілетської школи. За панівною версією, єдиний відомий твір Геракліта «Про природу» складався з 3-х частин: «Про все», «Про державу», «Про бога» (від оригіналу збереглося лише кілька десятків фрагментів-цитат)

Цей закон – Логос (слово, порядок), що виражається насамперед у слові і пояснює і взаємозв'язок між окремими подіями, у тому числі між різними епізодами у житті людей. Логос у Геракліта є не лише принципом порядку і міри, а тим рушієм, завдяки якому у світі все відбувається і невинно перетворюється у певному порядку; для розуму Логос є тим словом, розумінням, яке є вираженням логічної структури космосу і до

якого «дослухаються» усі речі. Ідея Логосу стала дуже важливим чинником на шляху подолання сакральності і перетворення психології в науку.

Першоосновою всього суцього у теорії Геракліта є світовий *вогонь* у його вічному русі і зміні, що виникає внаслідок боротьби протилежностей:

«Світ є єдиний зі всього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, засобом, що загоряється і згасає».

На основі перетворень вогню вибудовується уся космологія Геракліта. Усе у світі проходить через боротьбу, завдяки якій у ньому встановлюється гармонія.

Геракліту належить і перша *розгорнута філософська концепція душі*. Прагнучи пояснити природу усіх явищ універсальним чином, Геракліт приписував і душі людини вогненну природу. Душа («психея» як її називає Геракліт) – це іскра вогню, що потрапляє з макросвіту, є його частиною і побудована за його законами.

Це варто знати!

Введена Гераклітом назва для позначення психічної реальності – «Психея» – була першим психологічним терміном. На його основі у 1590 р. Гокленіусом буде запропонований термін «психологія», який, починаючи з робіт Х. Вольфа «Емпірична психологія» (1732) і «Рациональна психологія» (1734), стане загальноживаним для позначення науки, що вивчає психіку людини.

Цит. за: Євдокімова О. О. Історія психології : навч. посіб.; вид. 2-ге, допов. Харків : Константа:30 – 31.

«Якими б дорогами ти не йшов, не знайдеш меж душі, такий глибокий її логос», – так наголошував Геракліт, підкреслюючи нероздільність душі і космосу.

Пізнати самого себе, свою «психею» – означає заглибитися в закон (Логос).

Геракліт запропонував і першу типологію душ. Він розрізняв «вологі» і «вогняні» душі; чим більш «вогняною» є душа, тим більш благородною є її сутність.

«Суха, сяюча вогняна душа – наймудріша і найкраща»

«Волога» душа, навпаки, властива слабким, порочним людям:

«... Незмужній отрок веде сп'янілого мужа, котрий хитається і не помічає, куди йде, бо душа його волога...» (цит. за: Мышкина, 2007: 84).

Діяльність душі філософ ставив у залежність як від зовнішнього світу, так і від тіла. Він вважав, що вогнева стихія проникає в організм із зовнішнього середовища, і будь-яке порушення зв'язку душі із зовнішнім світом може призвести до огрубіння «психеї». Велика кількість людей,

згідно із вченням Геракліта, не здатні сприймати речі такими, які вони є насправді через те, що їхні душі «варварські», «вологі». Саме через недосконалість душі існує хибність чуттєвого сприймання:

«Погані свідки для людей очі і вуха тих, хто має грубу психею».

Геракліт не тільки дав загальне уявлення про «психею» та її природу, він також спробував виділити і охарактеризувати окремі сторони душі. Велику увагу філософ приділяв пізнавальним актам. Важливого значення він надавав відчуттям, а серед них – особливо зору і слуху. Геракліт наголошував:

«Я віддаю перевагу тому, що можу почути або побачити».

Функції зору і слуху ставилися в залежність від загального стану душі і самих органів чуття.

Це цікаво!

Геракліт наголошував, що душа людини народжується, росте і вдосконалюється, а потім поступово старіє і, нарешті, помирає. Проводячи порівняння між душею і вогнем (першоосновою світу), Геракліт вимірював ступінь довершеності і зрілості душі за мірою її вогненності. Так, душа дитини є ще сирою, вологою, поступово вона висихає, стає все більш вогненною, зрілою, здатною до чіткого і ясного мислення. У старості, на думку Геракліта, душа знову поступово просочується вологою, відволожується, і людина починає погано і повільно міркувати. Таким чином, Геракліт не тільки вперше сказав про розвиток душі, але і пов'язав цей розвиток з мисленням, ототожнюючи психічний розвиток з розвитком інтелекту.

Цит. за: Євдокімова О. О. Історія психології : навч. посіб.; вид. 2-ге, допов. Харків : Константа: 31.

Хоч Геракліт і відводив відчуттям важливе місце у пізнанні, проте головним у людини він визнавав *розум*, оскільки органи чуття дозволяють встановити лише зовнішню гармонію природи, тоді як розум, спираючись на відчуття, відкриває її внутрішні закони. Думка людини саморозвивається, переходячи від однієї істини до іншої. Основна мета пізнання полягає в тому, щоб, відкриваючи істини, прислухатися до голосу природи і чинити за її законами (цит. за: Євдокімова, 2020: 31 – 32).

Рівень розуміння Логосу, згідно із вченням Геракліта, визначається: грубістю-тонкістю психеї, активністю суб'єкта, що пізнає, його станом тощо. Більшість людей не можуть зрозуміти Логос, оскільки в них грубі психеї:

«Хоча Логос спільний для всіх, більшість людей живе так, якби вони мали власне розуміння».

А отже Гераклітом піднімається питання про індивідуальні відмінності у пізнавальних здібностях людей.

Досить детально розглядаються Гераклітом спонукальні сили, потреби. На думку Геракліта, потреби живих істот визначаються умовами їх життя:

«Свині бруду радіють, віслюки – віддають перевагу соломі над золотом, птахи в пилюці або попелі купуються, морська вода для риб придатна...»

Філософ підкреслює, що пов'язані із потребами відчуття задоволення і незадоволення пізнаються через свою протилежність: голод приємним робить насичення, втома – відпочинок, хвороба – здоров'я. Розкриваючи зв'язок спонукальних сил і розуму, Геракліт відзначав, що будь-яке бажання купується ціною «психеї», тобто зловживання бажаннями і нижчими потребами послаблює «психею». Водночас, помірність у задоволенні потреб сприяє розвитку і вдосконаленню інтелектуальних можливостей людини. Щастя людини, за Гераклітом, полягає не в захопленні тілесними задоволеннями (у такому разі людина уподібнюється бикам, що насичують травною шлунок), а в тому, щоб послуговуватися голосом розуму, який дозволяє людині поводитися згідно із розумінням закону необхідності (Логосу).

Головним у людині є характер, що тлумачиться Гераклітом як доля, як головний психологічний чинник, що визначає шлях людини протягом усього життя.

Загалом, Геракліт вніс у психологію *ідею постійного розвитку і змін*. Його відомий вислів: «Все тече, все змінюється», – стало згодом одним з найважливіших положень не тільки для філософської діалектики, а й для теорій свідомості. Геракліт стверджував, що все рухається і змінюється і не існує однозначної оцінки для оточуючих речей, для світу в цілому. Так, золото, дуже важливе для людини, не має жодної ціни для осла. Погляди Геракліта суттєво вплинули на розвиток філософсько-психологічних ідей у подальшому.

Серед найбільш важливих положень вчення Геракліта варто виділити:

- 1) ідею про матеріальну (вогневу) природу душі і залежності психічного від загальних законів природи (Логосу);
- 2) положення про зовнішню і тілесну детермінацію психічного;
- 3) диференціацію рівнів життєдіяльності і психіки (пізнавальні і спонукальні сили);
- 4) внутрішню залежність і співвідношення пізнавальних і спонукальних сил, відносний характер останніх;
- 5) мінливість психічних станів, перехід їх з одного в інший;
- 6) процесуальний характер психічного і його розвиток (самозростання);

7) введення першого психологічного терміну «психея» для позначення психічних явищ (цит. за: Євдокімова, 2020: 33).

Суттєвий внесок у створення нових філософських ідей належить також **Демокриту** із Абдер, котрий створив атомістичну модель світу, яка втілила у собі принцип причинності.

Біографічна довідка	
	<p>Демокрит Абдерський</p> <p>(давн.-грец. Δημόκριτος; лат. <i>Demokritos</i>) (близько 460 до н. е., Абдери, Фракія – близько 360 до н. е.) – давньогрецький філософ, засновник атомістичного вчення. Походив із заможної родини, у юності багато мандрував світом, вивчав філософські та натурфілософські ідеї Єгипту, Вавілону, Персії та Ефіопії. Відзначався енциклопедичними знаннями: переймався етикою, математикою, астрономією, медициною, технікою, лінгвістикою, теорією музики тощо. Заперечував існування богів і роль всього надприродного в утворенні світу. Душа, згідно із Демокритом, складається із атомів – вогняних, тонких, кулеподібних, що після смерті розпадається, тобто не є безсмертною</p>

У поглядах Демокрита матеріалістична лінія, що походить від Фалеса, отримала найбільш послідовне викладення.

Демокрит стверджував, що все складається із атомів – найдрібніших, неділимих матеріальних часток. Атоми різняться за розміром, формою і твердістю та розділені між собою порожнечою. Механічне переміщення атомів у порожнечі є тим рухом, який Демокрит вважав вічним природним станом космосу. Порядок (космос) є результатом механічної взаємодії атомів, не продуктом (або проекцією) розуму. У цьому й полягає справжня природа світоустрою; усі якісні характеристики речей представлені лише у чуттєвому сприйманні людини:

« ... якості існують лише за визначенням, за природою існують лише атоми і порожнеча... »

Розум людини слідує (не випереджає) порядку взаємодії атомів.

Душа людини принципово не відрізняється від інших матеріальних речей: вона також складається із атомів (найменших і найбільш рухливих сферичних атомів – атомів вогню) і є одним із різновидів матерії. При цьому надрухливі атоми душі людини, яка, як і в попередніх вченнях, є причиною активності тіла, забезпечують рухливість інертному тілу. Тож,

згідно із поглядами Демокрита, така структура душі може забезпечити виконання її найважливішої функції – джерела енергії тіла (Марцинковская, 2009: 40).

Філософ-атоміст вважає, що душею наділені не лише люди, а й інші живі істоти. При цьому різниця між людиною, тваринами і більш низькими формами життя не якісна, а кількісна – у людини атомів душі більше, ніж у тварин.

Необхідною умовою життя Демокрит вважав дихання; із кожним вдихом душа матеріально оновлюється, оскільки насичується вогневими атомами, які існують у повітрі.

Після смерті людини складні тіла розпадаються й атоми душі розсіюються у повітрі, а тому смертним є не лише тіло, але й душа.

Над цим варто подумати!

«Душа переважно і перш за все є рушійне начало. Те, що не рухається само, не може призводити до руху інше тіло. Душа – одне із рухливих тіл. Душа – це щось на зразок вогню чи теплоти. Кулясті (атоми) є душею, оскільки тільця такої форми краще за все проникають через які завгодно тіла і рухають уже інше, рухаючись самі. Душа – це те, що викликає рух живих істот. Демокрит переплітає атоми тіла з атомами душі. У повітрі є велика кількість таких атомів, які Демокрит називає розумом і душею ...»

Лурье С. Я. Демокрит. Л : Наука, 1970. С.314 (Цит. за: Роменець, 1978:22)

Атомістична філософія Демокрита надає природниче (натурфілософське) розуміння душі. Душа постає продуктом організації тіла, а не є першоосновою його існування; вона не існує поза межами тіла.

Демокрит вважав, що у різних пропорціях атоми душі концентруються у різних частинах тіла: найбільш досконалим є співвідношення атомів у мозку, що є місцем локалізації вищих духовних функцій (передусім – мислення, здатності до пізнання); органом благородних пристрастей є серце, чуттєвих бажань і потягів – печінка. Найбільш пристосовані для сприймання зовнішнього світу атоми, локалізовані у органах чуття. При цьому в органах чуття атоми душі знаходяться дуже близько до поверхні і можуть контактувати із мікроскопічними, не видимими оку копіями навколишніх предметів (ейдолами), що носяться у повітрі й можуть потрапляти до органів чуття, несучи інформацію про світ (Ждан, 2004: 24). Узагальнюючи інформацію від різних органів чуття, людина відкриває світ, переходячи на інший рівень пізнання – понятійний, реалізуючи функцію мислення. Таким чином, у теорії Демокрита існують два ступені пізнавального процесу – відчуття і мислення, що виникають одночасно і розвиваються паралельно. Істина у пізнанні досягається, на думку філософа, лише розумом, що забезпечує більш «тонке» пізнання світу, а чуттєвий досвід надає лише

певне враження від світу, адже відчуття не дозволяють нам побачити атоми, але шляхом роздумів ми приходимо до висновку про їхнє існування.

Суттєво позначилися погляди Демокрита на подальшому розвитку теорії регуляції поведінки, і зокрема – щодо ролі емоцій у цьому процесі. Мислитель стверджував, що саме емоції керують поведінкою, адже людина (як і будь-яка інша жива істота) прагне до того, що приносить задоволення, уникаючи того, що несе незадоволення, страждання. Водночас, Демокрит наголошує, що основним регулятором людської поведінки має стати *розум*, який повинен брати гору над пристрастями:

«Не зі страху, а з почуття обов'язку треба утримуватися від учинків».

І в пізнанні, і в діянні Демокрит протиставляє розум чуттям, вважаючи, що на відміну від короточасних насолод чуттів, «насолоди розуму мають у собі щось безсмертне».

Органічною частиною філософії Демокрита є усезагальний детермінізм (причинна обумовленість усього, що відбувається).

Жодна річ у світі, за переконанням Демокрита, не виникає випадково і безпричинно, а лише як необхідність.

Нескінченна черга причин і наслідків утворює неминучу необхідність, а випадковість – лише невідома людському розуму причина (Філософія, 2019 : 46).

Демокрит був переконаний у тому, що моральні принципи не даються від народження, а є результатом виховання, тому люди стають гарними завдяки вправам, а не природі. Виховання, на думку Демокрита, має дати людині три дари: здатність добре мислити, говорити й добре робити. Діти, які виростили в неуцтві, схожі на танцюючих між мечами, поставленими догори лезами. Вони гинуть, якщо під час стрибка не потрапляють у те єдине місце, куди слід поставити ноги.

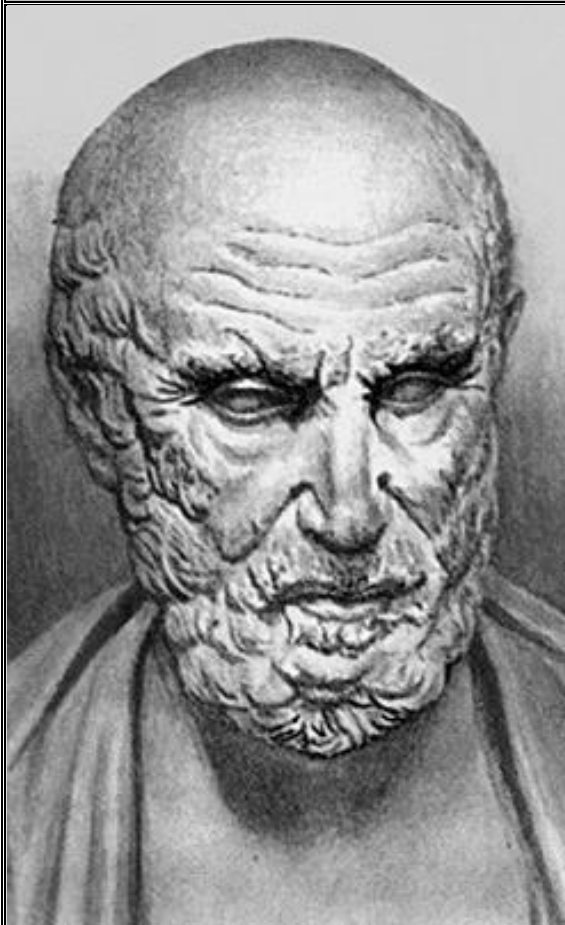
Серед найбільш вагомих філософських здобутків Демокрита варто відзначити:

- 1) атомістичну концепцію, основи якої були напрацьовані вчителем Демокрита Левкіппом;
- 2) визнання того, що людина, як і вся природа, складається із атомів, котрі утворюють її тіло і душу;
- 3) одну з перших комплексних психологічних теорій, в якій були проаналізовані важливі для психології питання – про душу, пізнання, свободу волі і регуляцію поведінки;
- 4) ствердження ролі емоцій у регуляції діяльності людини;
- 5) підхід усезагального детермінізму подій, які відбуваються у світі.

Позиції матеріалізму у вимірах розвитку натурфілософії та психології протягом античної доби були укріплені досягненнями лікарів у анатомії та медицині, і насамперед – успіхами медичної школи **Гіппократа**.

Біографічна довідка

Гіппократ

(давн.-грец. **Ἱπποκράτης**, лат. Hippocrates) (близько 460 р. до н.е. – близько 370 р. до н.е.) – давньогрецький цілитель, лікар-реформатор античної медицини, філософ. Народився на острові Кос (Греція), у династії лікарів, що вела свій рід від Асклепія – бога медицини. Перші навички медицини Гіппократ отримав від батька – лікаря Геракліда: із 7 років Гіппократ долучився до практичної діяльності батька. Із метою наукового вдосконалення у молодості багато мандрував та вивчав медицину в різних країнах з практики місцевих лікарів. Поклав початок методу лікарського спостереження за хворим. Був геніальним хірургом. З-поміж важливих досягнень Гіппократа – вимоги до гігієни пацієнтів і лікарів та помірність у їжі. Він описав у своїх працях близько 250 речовин рослинного і 50 засобів тваринного походження, які використовував для лікування різних хвороб. Увійшов в історію як «Батько медицини»

Гіппократ був одним з перших, хто навчав, що хвороби виникають унаслідок природних причин (клімату, порушення харчування, звичок та особливостей життя людини), спростовуючи містичне втручання богів; він виділив медицину у окрему науку, відділивши її від релігії.

У Стародавній Греції часів Гіппократа розтин тіла людини був під заборонаю. Через це лікарі мали вельми поверхневі знання про анатомію і фізіологію людини. Тож у медичних трактатах Гіппократ відстоював емпіричний характер медичного знання. Він доводив, що воно не може будуватися без дослідів, практичних досліджень, на основі одних лише міркувань. Коська медична школа, до якої належав Гіппократ, при лікуванні людини орієнтувалася на віднайдення причини захворювання; лікування полягало у спостереженні за хворим (зادля створення своєрідної «історії хвороби»), дотриманні такого режиму, при якому організм міг би сам впоратися із хворобою (організація режиму харчування, дотримання дієти, змінення звичок тощо).

Органом мислення і відчуттів Гіппократ вважав мозок:

«І цією саме частиною (мозком) ми мислимо і розуміємо, бачимо, чуємо і розпізнаєм ганебне і чесне, хуже і добре, а також все приємне і неприємне... задоволення і тягар... Від цієї самої частини нашого тіла ми й шаленіємо, і являються нам страхи та жахи... а також сновидіння. І все це трапляється у нас від мозку, коли він нездоровий і виявиться теплішим або холоднішим, вологішим або сухішим від своєї природи або взагалі коли він відчує інше якесь страждання, незрівнянне зі своєю природою та звичайним станом — тоді людина не здорова мислити» (цит. за Ждан, 2004: 38).

Провідною життєвою силою, що забезпечує зв'язок людини із середовищем, Гіппократ називає повітря, яке дає можливість дихати. Водночас, при поясненні фізіологічної основи людини, її тілесної організації Гіппократ застосовує гуморальний (рідинний) підхід, визнаючи, що організм складається із чотирьох рідин (гуморів, соків), які циркулюють у тілі: крові, слизу, жовтої і чорної жовчі. Здоров'я людини є наслідком рівноваги цих рідин, що, у свою чергу, гармонізують основні природні стихії:

- кров (лат. *sanguis*) – виробляється у серці і співвідноситься зі стихією *вогню*;
- слиз/ мокрота/ лімфа (грец. *φλέγμα, phlegma*) – утворюється у мозку і співвідноситься зі стихією *води*;
- жовч жовта (грец. *χολή, choie*) – утворюється у печінці у узгоджується зі стихією *повітря*;
- чорна жовч (грец. *μέλαινα χολή, melaina choie*) – утворюється у селезінці і узгоджується зі стихією *землі*.

Варіативність пропорцій рідин обумовлює відмінності між людьми за конституційними особливостями тілобудови, загальною активністю і рухливістю, душевними ресурсами, схильностями, характером. Гіппократу вдалося систематизувати психофізіологічні особливості людини у трактаті про людські темпераменти.

Важливу роль у концепції темпераменту Гіппократа відіграє поняття міри (*κρσις*); вважалося, що відступ від норми, порушення рівноваги (акразія) у поєднанні чотирьох видів тілесних «соків», спричиняє яскраве виявлення певного темпераменту.

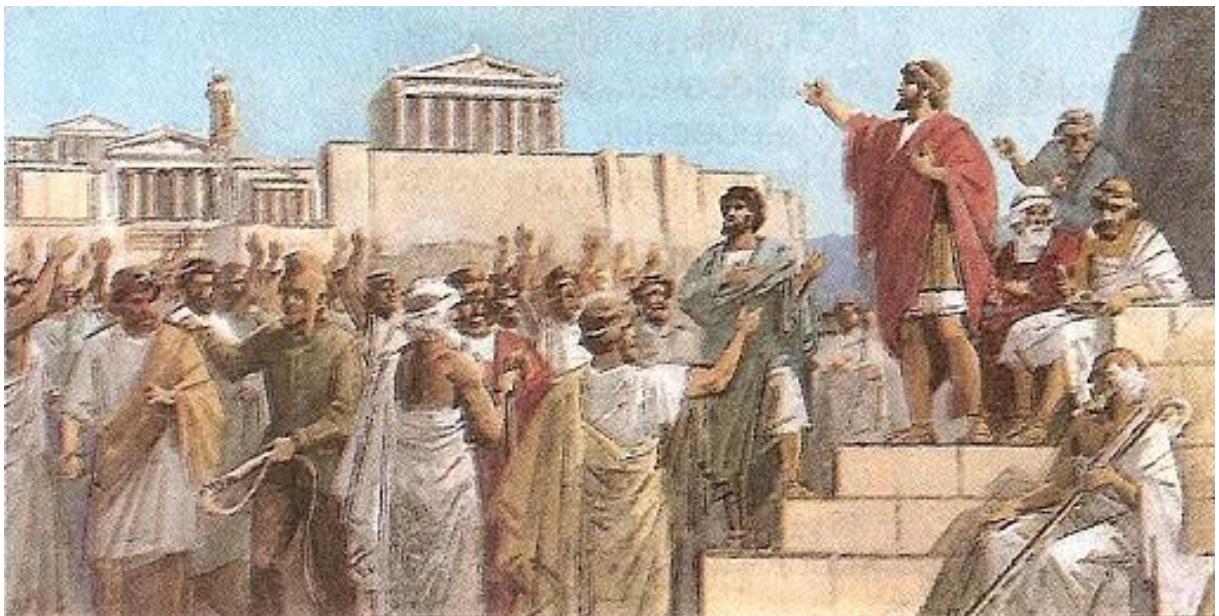
Залежно від того, яка рідина (а отже і стихія) переважає у організмі людини, визначається темперамент і поведінка людини:

- 1) переважання у загальній суміші рідин тіла крові робить людину рухливою, веселою, привітною, схильною до насолоди;
- 2) домінування у організмі флегми спричиняє млявість, повільність, спокійність людини;

- 3) імпульсивність, запальність, активність обумовлені перевагою в організмі людини жовчі;
- 4) боязкість, лякливність, тужливість поведінки людини пов'язані із переважанням серед тілесних «соків» чорної жовчі.

Завдяки виділенню чотирьох типів темпераменту людини, Гіппократ увійшов до історії психології як фундатор диференційно-психологічного підходу до вивчення особливостей людини; індивідуально-психологічна своєрідність людини стала виступати як цілком закономірний феномен.

І.П.Павлов зазначає, що Гіппократ «вловив у масі незліченних варіантів людської поведінки капітальні риси» і посилався на нього у своїй праці про типи вищої нервової діяльності (цит. за: Ждан, 2004: 38).

З-поміж значимих здобутків Гіппократа на теренах вибудовування психологічної науки варто зазначити:

- 1) закладення принципів наукового пізнання і наукового дослідження;
- 2) відстоювання емпіричного характеру медичного знання: Гіппократ вважав досвід і спостереження єдиним плідним шляхом пізнання у медицині;
- 3) пояснення хвороб природними причинами, з'ясування яких дозволяє виробити адекватні методи лікування;
- 4) гуморальний підхід щодо тілесної організації людини, що зумовлює виокремлення видів темпераменту на підставі змішування таких рідин як кров, флегма (лімфа), жовта жовч і чорна жовч; Гіппократ вимагав індивідуального підходу до кожного хворого;

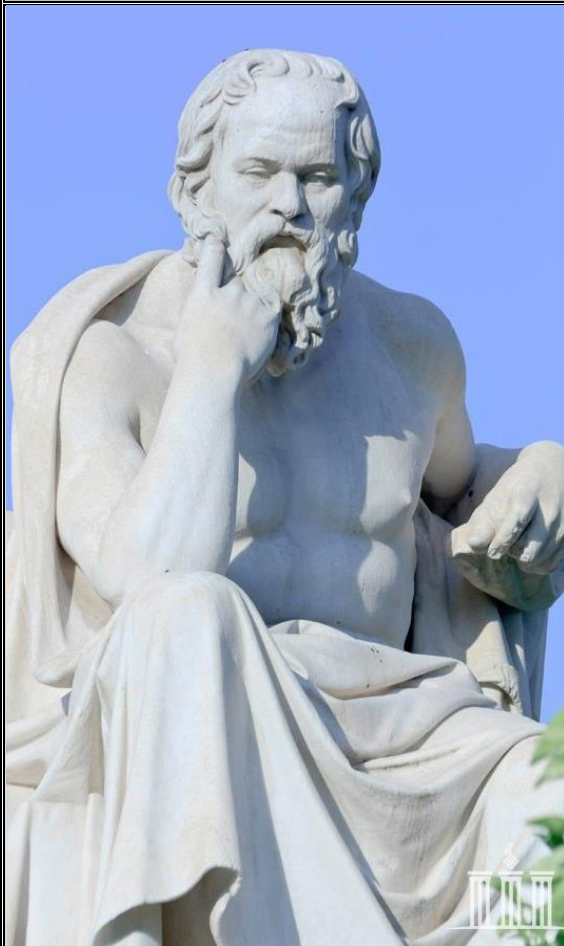
- 5) внесок у розвиток медичної та фармацевтичної деонтології; Гіппократ сформулював основні моральні та етичні принципи для лікаря, зокрема: «Non posere» (*Не зашкодь*).

Принципово новий підхід до вивчення психічних аспектів функціонування людини починає складатися із появою класичних філософських теорій античної доби.

Класична філософія Стародавньої Греції (V – IV ст. до н. е.) – вчення Сократа, Платона, Арістотеля – вибудовується навколо проблем **людиноцентризму**: людина, її сутність, пізнавальні можливості – приваблюють науковців.

Антропологічний поворот античної філософії від питань всесвіту і натурфілософії до проблем самої людини означило вчення легендарного давньогрецького філософа **Сократа**.

Біографічна довідка

Сократ

(давн.-грец. *Σοκράτης*; близько 469 року до н. е. – 399 рік до н. е.) – античний мислитель, філософ-мораліст.

Сократ народився в Афінах. Його батько, Софронікс, був каменотесом, а мати – повитухою. У свого батька Сократ навчився ремеслу скульптора, проте скоро покинув батьківську майстерню, аби навчатись риторики та софістичної мудрості в освіченого афінянина Критона; вивчав філософію, риторику, математику, музику.

Сократ мало мандрував і майже ніколи не залишав Афін, проте у добу Пелопоннеської війни відправився у похід та захищав своє місто; був нагороджений за звитягу у бою.

У 399 році до н.е. Сократа звинуватили у неповазі до богів (він вірив у найвищого бога) і у розтлінні молоді, якій він викладав своє вчення; його осудили й стратили.

Принципом філософських роздумів Сократа став вислів «*Пізнай самого себе*»

Із Сократа розпочинається найважливіша епоха античної філософії. Мислитель надав філософії практичного спрямування і започаткував *моральну філософію*. На відміну від своїх попередників, яких цікавили питання створення космосу і всього, що існує, Сократ вивчав *внутрішній*

світ людини. Метою життя мислитель вважав пошук істини; стверджував, що людина стає такою, якою вона є, завдяки духовному вихованню (пайдейе).

Вся етична система Сократа побудована на прагненні зрозуміти істинне призначення людини, що виражається в набутті благ, чеснот, краси, щастя і багатства. Справжнє значення людського життя полягає в тому, як людина це розуміє, цінує, застосовує і ставиться до цього.

Головний принцип, який пронизує етичну концепцію Сократа, – це принцип помірності. Кожній людині, вважав філософ, властиві потреби, бажання, прагнення. Головне має полягати не в тому, які саме прагнення наповнюють людину, а в тому, яке місце вони займають у її житті.

Людина не може піднятися над природою і вийти з-під залежності інших людей, якщо вона не в змозі приборкати власні потреби, бажання і керувати поведінкою.

«Не мати ні в чому потреби, – говорив Сократ, – означає бути божественним, а мати потребу лише в малому – означає бути подібним до божества. Оскільки божественна природа – найвища досконалість, то йти до неї – означає наблизитися до досконалості» (цит. за: Філософія, 2019 : 47).

Вертаючись до людини, її внутрішнього духовного світу, Сократ вперше підкреслив провідне значення активності самого суб'єкта, його здатності управляти собою відповідно до соціально-етичних понять і принципів, що виступають як регулятори вчинків і поведінки людини.

«Мудрість полягає у тому, щоб перемогти самого себе, тоді як неуцтво призводить до поразки від самого себе»

Сократ не записував свої міркування, вважаючи, що тільки усне спілкування у живій бесіді призводить до потрібного результату – самовдосконалення людини, в утворенні якої він виділяв два ступеня: вивчення етики та вивчення спеціальних практичних життєвих питань. Про його погляди ми знаємо із трьох основних джерел:

- комедій Арістофана,
- спогадів Ксенофонта,
- творів Платона.

Усі автори підкреслюють, що саме Сократ вперше підійшов до душі насамперед як до джерела розуму і моральності людини, а не як до джерела активності тіла.

В учінні про душу Сократ проголошував нематеріальність душі, її невидимість (на відміну від тіла), захищав безсмертя душі (Ждан, 2004: 29), що загалом означило рух античної думки у напрямку *ідеалістичного розуміння душі*.

Смерть Сократа (картина Жака Луї Давида)

Сократ говорив про те, що *душа – це психічна якість індивіда, властива йому як розумній істоті*, згідно з чинними моральними ідеалами (Марцинковская, 2009 : 46).

Це цікаво!

Згідно із міркуваннями Сократа, колись душі були створені богами і тому здатні до вічного життя. Душі постійно переміщуються: їхнє земне життя змінюється на занебесне і навпаки. У занебесному житті душі збагачуються різноманітними чеснотами, але забувають їх, потрапивши на землю. Отже, за Сократом, пізнавати себе – означає відшукувати-пригадувати накопичені в душі забуті істини. Таке пізнання є одночасно і вихованням (віднайденням прихованого), висвітленням забутих чеснот. Знання про себе є одночасно вихованістю, здатністю будувати вчинки за ідеалами справедливості, добра, краси

Цит. за: Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова. Київ: НВП «Інтерсервіс», 2016. С.37.

Сократ пов'язував моральність із поведінкою людини, кажучи про те, що це є благо, яке реалізується у вчинках людей. Остаточною метою існування людини є благо, – наголошував філософ – знання якого мусить бути внутрішнім змістом людської свідомості.

Необхідною умовою здійснення добрих вчинків філософ визнає пізнання, оскільки, не розуміючи сутності блага, людина не може знати, як діяти заради добра.

Божественний розум, згідно із вченням Сократа, є єдиною причиною усіх явищ

Одним з найважливіших положень Сократа була ідея про те, що існує абсолютне знання, абсолютна істина, яку людина в своєму міркуванні про природу речей може пізнати і передати іншим. Засобом, за допомогою якого можливо досягти пізнання абсолютної ідеї блага, був метод позитивної діалектики (метод *сократичної бесіди, майєвтики*); метод ґрунтується на діалозі вчителя і учня, при якому вчитель підводить співрозмовника до правильної відповіді шляхом запитань, які допомагають учневі усвідомити необхідні для вирішення конкретної проблеми знання.

Над цим варто подумати!

Сократ ніколи не надавав співрозмовнику знання у готовій формі, вважаючи, що найважливіше – привести людину до самостійного відкриття істини. Допомогти їй на цьому шляху повинні запитання, які наводять, допомагають шляхом знаходження протиріч у судженнях опонента дійти потрібних висновків

Сократ одним із перших звернувся до визначення ролі мовлення у системі пізнання, стверджуючи, що істина фіксована у загальних поняттях, словах і в такому вигляді передається від покоління до покоління.

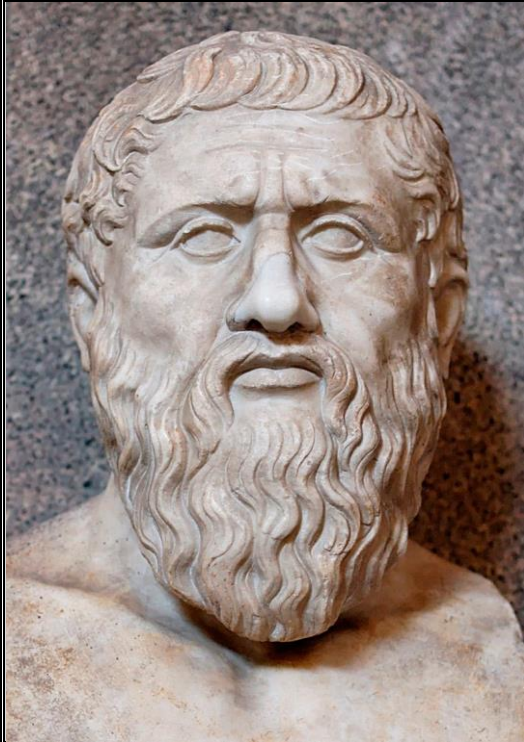
Цінним здобутком філософії Сократа на теренах розвитку психологічних ідей, таким чином, можна вважати:

- 1) обґрунтоване розмежування душі і тіла й проголошення нематеріальності душі;
- 2) звернення до людини, до її внутрішнього, духовного світу;
- 3) ствердження можливості точного знання моральних чеснот; визнання істиним благом людини не задоволення випадкових бажань, а у житті згідно із нормами доброчесності;
- 4) визнання провідної ролі активності людини, її здатності управляти собою, відповідно до соціально-етичних понять і принципів, що є регуляторами поведінки;

Сократ присвятив свій інтелект боротьбі за існування філософії і пов'язаній із нею моральній істині, створив для неї фундамент.

Найвищого рівня розвиток філософії досягає у роботах **Платона**, який став *засновником об'єктивного ідеалізму*.

Біографічна довідка

Платон

(давн.-грец. **Πλάτων**; 428/427–347 роки до н.е.) – філософ, класик філософської традиції. Справжнє ім'я – Аристокл (Арістокλῆς – «найкраща слава»). Прізвисько «Платон» (від грец. «πλατύς» – «широта») – «широкий, широкоплечий» йому дав борець Аристон із Аргоса, його учитель гімнастики, за міцну тілобудову Платона. Народився у аристократичній родині. Отримав хорошу освіту: вивчав риторику, музику, живопис, мистецтво трагиків, навчався боротьбі. У 408 році до н.е. познайомився із Сократом, був одним із найвідданіших його учнів; після смерті Сократа багато мандрував і навчався (Італія, Єгипет, Вавілон). У 385 році до н.е. заснував Академію Афінську (навчальний заклад у священному саду героя Академа), викладачем якої залишався до смерті.

У всеосяжній теорії Платона – теорії об'єктивного ідеалізму – розглядалися проблеми пізнання світу людини, його зв'язку із суспільством, питання державного устрою та способи оптимальної взаємодії особистості та держави. Платон стверджував, що ідеї (загальні поняття) – це ідеальні зразки або моделі існування всього реального світу, чуттєвого розмаїття речей. Вони існують самостійно в особливому світі – світі абсолютних ідей, який відділений від природного та соціального буття. Усі конкретні речі і люди існують в силу причетності до ідей.

Реальний чуттєвий світ є блідю копією Світу Ідей.

Досконалість зразків недосяжна для матеріальних предметів (речей), але змушує їх прагнути бути подібними до них (Марцинковская, 2009: 49 – 50).

Платон розробив філософську систему, в якій відобразилися типові уявлення епохи античності про взаємини людини та світу. Згідно з його твердженням, світ – це усезагальний космос; він – завершений, цілісний, гармонійний. Платон визнає певну аналогію, подібність основних структур світу: космосу, держави, людської душі. Будова усіх їх троїста:

- у *космосі* – це, по-перше, вищий вічний світ ідей (первообрази чуттєвих речей); по-друге, душа світу (те, що об'єднує світ чуттєвих речей); по-третє, тілесний світ речей, даних у відчуттях;
- у *державі* – це ієрархія трьох станів: філософи – правителі; воїни – охоронці, стражі; вільні трудівники (землероби і ремісники);

- в людині – це розумна, шалена (афектна) і пожадлива (хтивна) душа (Касьян, 2008: 35).

Платон розглядає людину як *єдність душі і тіла*. Людська душа безсмертна. До народження людини душа перебуває у потойбічному світі, споглядаючи блискучий світ вічних ідей. Тому у земному житті душі людини є можливим осягнення ідей як пригадування того, що сприймалося (бачилося) раніше. Тілесне начало має специфічно людські ознаки, що єднають фізичні та духовні особливості:

Людина є «... істота безкрила, двонога, з пласкими нігтями, єдина з істот, що здатна до сприйняття знань, які ґрунтуються на міркуваннях» (цит. за: Касьян, 2008: 35 – 36).

Не менш важливим для Платона був зв'язок душі із етикою, тому що він вважав, що душа людини відрізняється від душі тварини тим, що є не тільки джерелом активності, а й берегинею її розуму та моральності. Таким чином, уперше у системі психологічних поглядів з'явилася ідея про якісну (а не лише кількісну) відмінність душі людини від душі інших живих істот. Слідом за Сократом Платон стверджував, що ця відмінність у змістовності душі пов'язана із існуванням у ній етичних категорій, які людина осягає розумом. Дотримуючись принципу раціональності, Платон вважав, що поведінка має спонукатися і спрямовуватися розумом, а не почуттями, і виступав проти теорії детермінізму Демокрита, стверджуючи можливість свободи людини, свободи її розумної поведінки. Згідно із теорією Платона, розум не тільки дозволяє зрозуміти, де добро і де зло, а й допомагає вибудовувати поведінку відповідно до цього знання. Цим людина відрізняється від тварини, поведінка якої спонукається пристрастями, не осмислюється і тому є мимовільною та не вольовою.

Так у психології з'явилася важлива думка про те, що свобода людини, можливість довільної поведінки пов'язані із необхідністю осмислення цієї поведінки, її причин, тобто, розум і є основою гарантією цієї свободи (Марцинковская, 2009: 50 – 51).

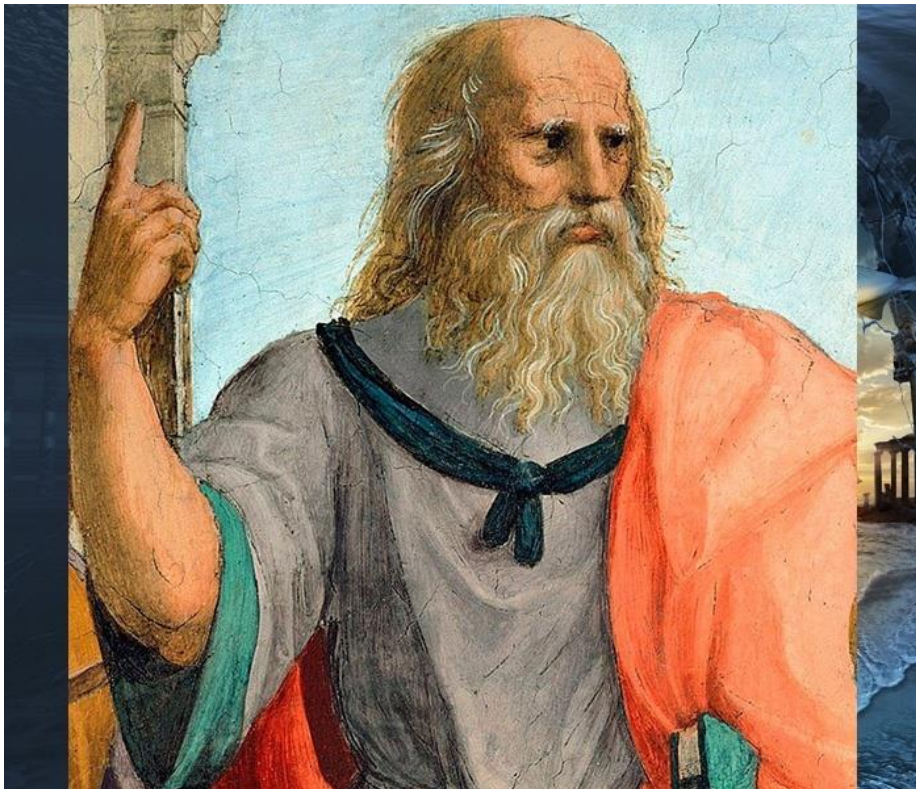
У своїх Діалогах («Федр») Платон уподібнює душу колісниці, запряженої двома кіньми:

- чорний кінь – дика, хтивна, пожадлива душа, що керується бажаннями, інстинктами – не слухає наказів і потребує постійної вуздечки, тому що прагне перевернути колісницю, скинути її у прірву;
- білий кінь – благородний (емоційна, пристрасна душа), хоч і намагається йти своєю дорогою, проте також не завжди слухається наїзника і потребує постійного нагляду;
- розумну частину душі Платон ототожнює із наїзником, який шукає правильний шлях і спрямовує ним колісницю, керуючи рухом коней.

А отже, бажання і пристрасті людини варто не знищувати, а контролювати. Спроба повного пригнічення бажань була б подібна тому, щоб тримати коней на прив'язі, а не спрямовувати їх бігти до мети, яку вказує розум (Хант, 2009: 40).

Платон вперше представив душу не як цілісну організацію, але як певну структуру, що зазнає тиск протилежних тенденцій, конфліктуючих мотивів, що диктуються хтивою і пристрасною частинами душі, які не завжди можна примирити за допомогою розуму.

Платон на фресці Рафаеля Санті «Афінська школа»

При цьому можливість такого примирення із роками Платон оцінював як більш ймовірну, хоча думки про протиборство добра і зла, пристрастей і розуму в душі людини завжди залишалися для нього найважливішими. Ця ідея Платона про внутрішній конфлікт душі стала згодом особливо актуальною у психоаналізі (Марцинковская, 2009: 52). Очищення душі Платон пов'язував із тілесною і розумовою дисципліною, яка внутрішньо трансформує людину, уподібнюючи її божеству. Розсудливість, справедливість, мужність, мудрість – чесноти, які є метою філософського пошуку.

Досліджуючи пізнавальні процеси, Платон розглядав кілька стадій у формуванні знань: відчуття, пам'ять та мислення. І він першим серед учених заговорив про пам'ять як про самостійний психічний процес. Важливу роль пам'яті Платон пояснював тим, що пам'ять є сховищем всіх знань, як усвідомлюваних, і не усвідомлюваних (набутих душею у світі ідей). Відчуття і пам'ять Платон вважав пасивними процесами і протиставляв їх мисленню, підкреслюючи його активний характер.

Механізм мислення філософ розглядає як звернення індивідуальної душі до істин світового розуму через акти пробудження, оживлення і пригадування вроджених ідей.

Активність мислення забезпечує його зв'язок із мовленням, із словом (про що говорив ще Сократ). Водночас, Платон розвинув ідеї Сократа, доводячи, що мислення є діалог душі із собою, тобто, по суті, як наголошує Т.Д.Марцинковська, Платон ототожнює мислення із внутрішнім мовленням (Марцинковская, 2009: 52). Поєднуючи ці психічні процеси між собою, Платон фактично вперше поставив питання про схожість і відмінність їх розвитку та про їх генетичне коріння. Саме ці питання згодом стали центральними для психології та набували нових аспектів протягом століть, особливо із початку експериментального вивчення мислення та мови у ХХ столітті.

У Платона не було трактатів, спеціально присвячених психологічним проблемам, проте ці питання обговорювалися у багатьох діалогах: «Федоні», «Тимей», «Федрі», «Законах», «Меноні» та інших. Із широкого спектру філософських поглядів Платона варто зосередитися на тих, що позначилися на розвитку психологічних ідей:

- 1) універсальна концепція об'єктивного ідеалізму, що поєднує людину і космос;
- 2) визнання первинності душі (ідеальної, божественної субстанції, що існує незалежно від тіла) та вторинності матерії, природи;
- 3) представлення душі як певної структури, що зазнає тиску протилежних тенденцій, конфліктуючих мотивів;
- 4) ствердження душі як інструменту пізнання світу, покликаної керувати тілом, спрямовувати життя людини;

- 5) виокремлення основних стадій пізнання: відчуття – пам'ять – мислення; означення єдності процесів мислення і мовлення;
- б) розкриття своєрідності і специфічної природи розуму як системи загально значимих категорій, понять або ідей.

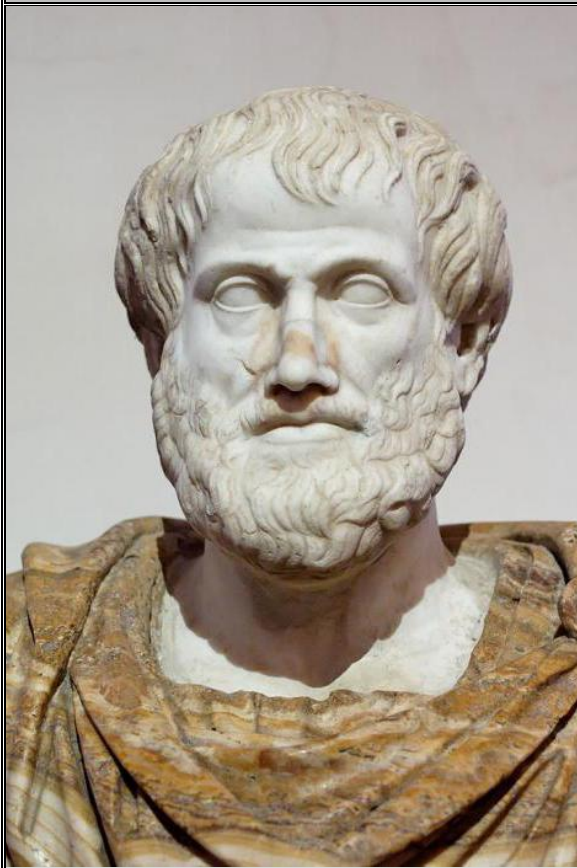
Оцінюючи філософський доробок Платона, знаний історик психології М.Г.Ярошевський зазначив:

«Перед нами настільки послідовний ідеалізм, який тільки може бути. Ідеї первинні, дійсність, у якій живе людина, вторинна, примарна, ефемерна... Ідеї дотичні до космічного розуму (нусу), а світова душа, що є принципом саморухуусього суцього, поєднує космічний розум і пасивну неоформлену матерію» (Ярошевський, 1976: 41).

Разом з тим, як наголошує М.Г.Ярошевський, «ідеалізм виявив і загострив реальні труднощі на шляху проникнення наукової думки у сферу психічного... Висуваючи питання, які до того не поставали у полі філософського аналізу, зосереджуючись на уразливих пунктах, він стимулював пошуки нових рішень...» (Ярошевський, 1976: 41).

Вершиною античної філософської думки стало вчення **Аристотеля**, в якому представлено узагальнення і систематизація поглядів давньогрецької науки.

Біографічна довідка

Аристотель

(давн.-грец. **Ἀριστοτέλης**; 384 – 322 роки до н.е.) – науковець-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної логіки. Народився у давньогрецькій колонії Стагирі (Фракія). Батьком його був Нікомах – лікар при дворі македонського царя Амінти III, і Аристотель отримав широкі знання у галузі біології та медицини. У віці 15 років Аристотель залишився без батьків. 17-річним юнак вступає до Академії Платона у Афінах. Протягом 20 років Аристотель вивчав, а згодом і викладав, математику, фізику, біологію. Залишивши академію, філософ жив у різних містах Малої Азії, вивчав біологію, передусім – поведінку тварин і людини. У 343 – 335 роках до н. е. був вихователем Александра Македонського. У 335 році до н. е. повернувся до Афін, де заснував свою філософську школу – Лікей. Серед його творів – трактат «Про душу»

Згідно із твердженням А.М.Ждан, «історизм, властивий концепції Аристотеля загалом, чудово відбиває зроблене ним проникливе зауваження:

«Не раз і не двічі, але нескінченно повертаються до нас ті самі думки» (Ждан, 2004: 58).

Хоча Аристотель і був учнем Платона, він розходився з ним у розумінні природи ідей, відкидаючи положення про відокремленість ідей від речей:

«... здасться, мабуть, неможливим, щоб нарізно знаходилися сутність і те, чого вона є суть; тому, як можуть ідеї, будучи сутностями речей, існувати окремо від них?» (цит. за: Ждан, 2004: 58).

За Аристотелем, кожна річ є єдністю матерії та форми. Вся природа – це сукупність форм, пов'язаних із матерією. Наприклад, стосовно дому матерією є цегла, колоди, з яких він зроблений, а формою – призначення будинку – бути укриттям від дощу та спеки. Втім, Аристотель допускає також існування форм без матерії – це нематеріальний енергійний розум, верховний розум. Він форма форм.

Душа, за Аристотелем, є формою живого органічного тіла.

В історію психології Аристотель увійшов передусім як автор першого у світовій літературі систематичного дослідження проблем душі – трактату «Про душу» («Peri Psyches»). Важливо відзначити, що в трактаті вперше подано історичний огляд думок про душі попередників, зроблено їхній критичний аналіз.

Над цим варто подумати!

Сам Аристотель надзвичайно ясно і точно висловив думку про значення, яке психологія, на його думку, має для всіх, хто приступає до вивчення філософії і для всього кола інших наук: «Ставлячи одне знання вище іншого або за ступенем досконалості, або тому, що воно є знанням про більш високе і дивовижне, – писав він, – було б правильним з тієї чи іншої причини відвести дослідженню про душу одне з перших місць... Пізнання душі багато сприяє пізнанню будь-якої істини, особливо ж пізнанню природи. Адже душа є як би початок живих істот. Так ось, ми хочемо досліджувати та пізнати її природу та сутність, потім її прояви, з яких одні, варто думати, становлять її власні стани, інші ж притаманні – через посередництво душі – і живим істотам»

Аристотель. О душе. Соч. в 4-х томах. Т.1. М.: Мысль, 1976. С.371

Психологію Аристотель розглядає як науку, що спирається не тільки на спостереження фактів психічного життя, а й на знання соматичних (тілесних) процесів та явищ, що відбуваються в людині (Асмус, 1976: 50).

Душу філософ визначає у системі понять своєї метафізики. Душа, згідно із Аристотелем, є причиною і початком живого тіла. Вона є причиною у трьох сенсах: і як джерело руху, що відбувається в тілі, і як мета, до якої цей рух спрямовується, і як сутність живих тіл. Сутність є причиною буття кожного предмета, але сутність живих істот є життя, а душа є причиною життя.

Це варто знати!

«Душа ... є сутність буття і форма (logos) не такого тіла, як сокира, а такого природного тіла, яке у самому собі має початок руху та нерухомості. Сказане слід розглядати і у відношенні частини тіла. Якби око було живою істотою, то його душею був би зір. Адже зір і є сутність ока як його форма (око ж є матеріал зору), з втратою зору око вже не око, хіба тільки по імені, так само, як око з каменя або намальоване око»

Аристотель. О душе. Соч. в 4-х томах. Т.І. М.: Мысль, 1976. С.395

Душа, таким чином, є здійсненням можливості життя (*ентелехією*), що надає завершеність органічній досконалості тіла. Душа як «ентелехія тіла» складає форму, яка рухає матерію, змінює й формує її.

Душа нероздільно пов'язана із тілом, хоча й не є сама тілом. Здоров'я тіла обумовлює і нормальне функціонування душі. Тіло та всі його органи та частини є інструментом на службі у душі.

«Адже всі природні тіла є знаряддям душі – як у тварин, так і у рослин, і існують вони заради душі» (Аристотель, 1976: 395).

Аристотель визнає, що усі душевні стани супроводжуються тілесними проявами, тож, хоча душа й безтілесна, її носієм є особлива органічна речовина – пневма, яка у тварин виробляється у крові. Орган душі – серце. Мозок виконує допоміжну функцію, у ньому кров охолоджується до потрібної норми. Душа не може існувати поза тілом, тому спростовується теза про посмертне буття душі і переселення душ. Після смерті тіла душа зникає.

У філогенетичному аспекті буття Аристотель розрізняє три види душі (відповідно до трьох ступенів життя):

- рослинну душу – найнижчий род душі, існування якої обмежене здатністю до харчування, росту і розмноження (властива рослинам);
- тваринна душа, що надає тілу активність; основними критеріями є відчуття і сприймання (що у процесі еволюції формуються у тварин), а також здатність мати бажання;
- розумна душа, здатна до міркувань (притаманна лише людині; людина поєднує усі рівні існування душі).

Необхідною умовою життя і джерелом знання для живих істот Аристотель називає відчуття. Пізнавальні здібності беруть початок від чуттєвого пізнання. Тому істота, яка не має жодних відчуттів, нічого не може ні пізнати, ні зрозуміти:

«Немає нічого у розумі, чого б раніше не було у відчутті».

Платон і Аристотель на фресці Рафаеля Санті «Афінська школа»

Збереження та відтворення відчуттів забезпечує робота пам'яті. Згадування є активним пошуком минулого і відбувається шляхом встановлення будь-яких відносин (за подібністю, за контрастом та ін) сьогодення із минулим. Фактично, як наголошує А. М. Ждан, йдеться про механізм асоціацій, хоча Аристотель не дає цього терміну (Ждан, 2004: 63). Зі спогадів складається досвід, з досвідченості ж беруть початок мистецтва і наука.

Надзвичайного значення Аристотель надавав також *уяві* (або фантазії), що полягає в утворенні уявлень. Уявлення – це енергія чуттєвого органу без відповідної дії ззовні; в уявленнях узагальнюється зміст первинних чуттєвих вражень. Узагальнений образ уяви є фундаментом мислення.

Мислення характеризується упорядкуванням суджень. Протікає у поняттях, осягає загальне. Органом мислення є нус – частина душі, властива тільки людині і не прикріплена до певного тілесного органу. Залежно від того, на що спрямовується мислення, Аристотель розрізняє два види розуму: теоретичний та практичний. *Теоретичний розум* пізнає суще, як воно є. Це наука; її предмет – необхідне та загальне. Тут не ставляться практичні питання – для чого, з якою метою. Завдання теоретичного розуму – створення істини про речі. *Практичний розум* спрямовано на діяльність. З його допомогою пізнаються норми та принципи дії, а також засоби їх здійснення. Практичний розум зумовлює

ухвалення рішення у конкретних умовах, на основі якого здійснюються вчинки.

Це варто знати!

«Найбільш важливим із відкриттів Аристотеля є таке: мислячий розум, функціонує він дедуктивно або індуктивно, користується чуттєвим сприйманням або спогадами про нього для отримання узагальнених істин. Відчуття надає нам сприймання світу, пам'ять дозволяє зберегати це сприймання, а уява надає можливість відтворювати із пам'яті психічні образи відповідно до сприймання; із накопичених образів ми здобуємо узагальнені ідеї»

Хант М. История психологии / пер. с англ. А. В. Александровой. М. : АСТ., 2009. С.47

Вчення Аристотеля про душу, засноване на аналізі величезного емпіричного матеріалу, характеристика процесів відчуття, мислення, почуттів, афектів, волі, – доводить якісну відмінність людини від тварин, доводить соціальну природу людини.

Визнаючи вічність існування світу і вічний рух, Аристотель дійшов висновку, що сенс життя людини – досягнення вищого блага діяльністю, творчою, продуктивною працею.

Над цим варто подумати!

«Ми можемо сміятися над деякими недоладними припущеннями Аристотеля (на зразок того, що ми відчуваємо сонливість після вживання їжі, тому що газів і тепло, які виділяються при травленні, накопичуються навколо серця і заважають діяльності психе), але, як зазначає Роберт Уотсон, «вивчення Аристотеля винагороджує нас подивом щодо сучасності багатьох з того, про що він говорить на теми психології... Він, звичайно ж, помилявся на рахунок багатьох «фактів» та ігнорував важливі теми, але його цілісна система, що стосується, зокрема, розвитку, сприймання, запам'ятовування, прагнення, реакції, мислення, якщо внести незначні зміни, виявиться більш ніж подібною до сучасної психології»»

Хант М. История психологии / пер. с англ. А. В. Александровой. М. : АСТ., 2009. С.48.

Вагомими здобутками Аристотеля слід вважати:

- 1) доведення тісного зв'язку між психологією і природознавством;
- 2) заснування функціонального підходу у вивченні психіки;
- 3) вчення про душу, що містить нове розуміння активності душі у філогенетичному та онтогенетичному аспектах;
- 4) системний опис психічних процесів (відчуття, уява, мислення, емоції, воля);

- 5) теорія мотивації у термінах задоволення і болю, аналіз спонукальних причин різних видів поведінки (сміливої, дружньої, стриманої тощо);
- 6) окреслення теоретичних аспектів катарсису (опосередкованого очищення від жалю і страху) для пояснення того, чому людина відчуває полегшення від перегляду трагедії у театрі;
- 7) усвідомлення якісної відмінності суспільного життя від природного; визнання соціальної природи людини як якісної відмінності людини від тварин.

Третій, елліністичний (греко-римський) етап у розвитку античної філософії охоплює кінець IV до н.е. – початок VI ст. н.е. і є завершальним етапом античної філософії.

Елліністичний період (або *еллінізм*; від грец. *Hellen* – грек) – період в історії Східного Середземномор'я, Передньої Азії та Причорномор'я з часу завоювань Олександра Македонського (IV ст. до н. е.) до 30-х рр. н. е. Поняття «Еллінізм» було введено до наукового обігу в XIX ст. Деякі історики розширюють хронологічні межі етапу еллінізму до початку Середньовіччя

Елліністична епоха істориками науки (див. наприклад: Філософія, 2009: 52) поділяється на два періоди:

- ранній еллінізм, або *грецький період* (кінець IV – I ст. до н.е), історично пов'язаний із пануванням Олександра Македонського і занепадом грецьких міст-держав;
- пізній еллінізм, або *римський період* (I ст. до н.е. – VI ст. н.е.), що висвітлює розвиток філософії на теренах Римської імперії.

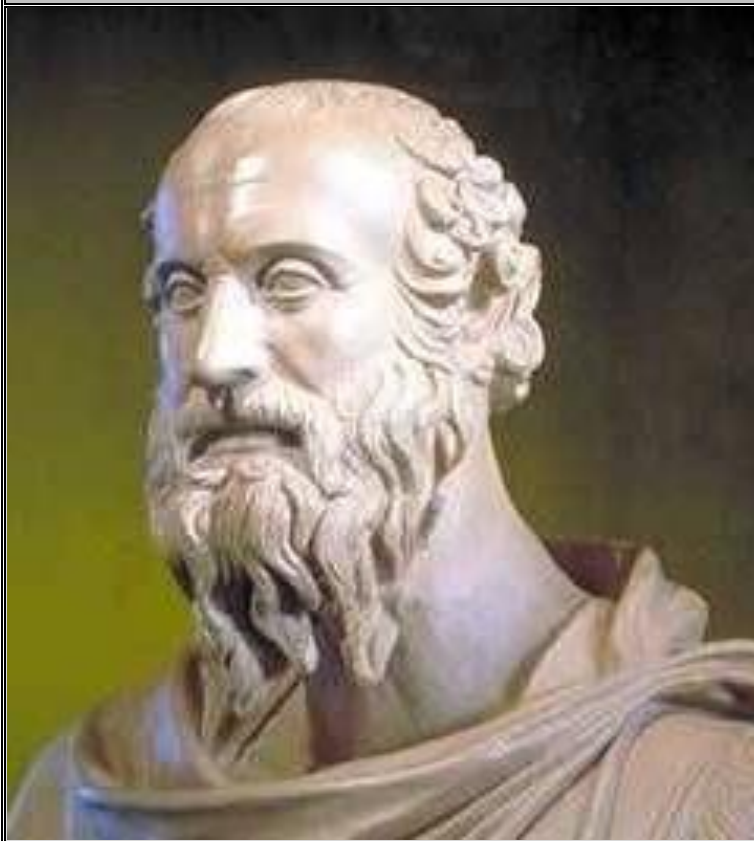
Період раннього еллінізму характеризується не стільки виникненням нових знань, скільки осмисленням, уточненням і коментуванням вчень, створених раніше. До основних понять античної філософії додалися також філософські здобутки інших регіонів, які були культурно споріднені із Грецією. Культурним центром елліністичного світу була Олександрія Єгипетська. Серед інших міст уславилися Антіохія, Неаполіс, Пергам, який, за словами римського історика Плінія Старшого, став учителем Риму.

Антична психологія у період еллінізму була орієнтована на дослідження переважно локальних проблем, що часто мали не стільки загальнотеоретичне, скільки практичне значення. Однією з найважливіших у цей час стає проблема розвитку моральності, формування моральної поведінки. Серед філософів існувало декілька точок зору на ці питання.

Школа кініків (або циніків; давн.-грец. Κυνική Φιλοσοφία) виходила з того, що кожна людина самодостатня, тобто має все необхідне для духовного життя у самій собі.

Проте, як наголошував один із провідних вчених цієї школи – **Діоген Синопський**, не кожна людина здатна зрозуміти себе, прийти до самої себе і задовольнитися лише тим, що вона має у собі самій. Люди звикли до допомоги суспільства, інших людей, комфорту.

Біографічна довідка

Діоген Синопський

(давн.грец. Διογένης ὁ Σινωπεύς бл. 412 – 325 роки до н.е.) – давньогрецький філософ-кінік. Народився у грецькій колонії на узбережжі Чорного моря Синопі у заможній родині банкіра Гікесія. Мандрував Грецією, приблизно у 355 – 350 р. до н.е. він дійшов до Афін, де приєднався до числа учнів філософа Антисфена, який заснував школу кініків. Діоген був відомий своєю мудрістю, стилем життя та епатажною поведінкою. У своєму вченні пропагував аскетизм – відмову від земних благ, незалежність і самодостатність, та космополітизм

Єдину можливість для морального самовдосконалення кініки вбачали на шляху людини шлях до себе, на шляху, що обмежує контакти та залежність від зовнішнього світу. Шлях морального розвитку та навчання кініків складався з трьох шаблів – аскези, ападейкії та автаркії. Перший етап (аскеза) полягав у відмові від комфорту та благ, які дає суспільство. Кініки, як правило, ходили у старому одязі, лахмітті у будь-яку погоду, навіть у дощ і холод не визнавали теплих речей, дуже мало їли, не мали постійного житла (наприклад, Діоген жив у бочці), могли спати і просто неба, не митися. Вони заперечували всі досягнення культури, прагнули максимального спрощення побуту. Таким чином, на їхню думку, долалася залежність від суспільства, яке в обмін на комфорт вимагало від людини нехтування собою. На наступному ступені (ападейкії) людині вселяли думку про необхідність ігнорувати знання, накопичені суспільством; при цьому стверджувалося, що неписьменність також може бути гідністю. На третьому ступені незалежності (автаркії) людину привчали не звертати уваги на громадську думку, на похвалу та осуд людей. З цією метою кініками була впроваджена у системі навчання

спеціальна вправа: учень повинен був просити милостиню у мармурової статуї, яку неможливо розчулити.

При цьому успішною вважалася поведінка, за якої учень продовжував свою промову, незважаючи на кам'яне, холодне мовчання статуї. Так само учнів привчали не звертати уваги на глузування, образи та загрози, якими супроводжувалася їхня поява у містах у драному та брудному одязі (Марцинковская, 2004: 64 – 65).

«Диоген», картина французького художника Жана-Леона Жерома

Фактично кініки, прагнучи незалежності, демонстрували не стільки самодостатність, скільки негативну реакцію, негативізм у ставленні до суспільства, епатуючи громадську думку. І цілком природно, що вчення кініків не знайшло широкої підтримки серед містян.

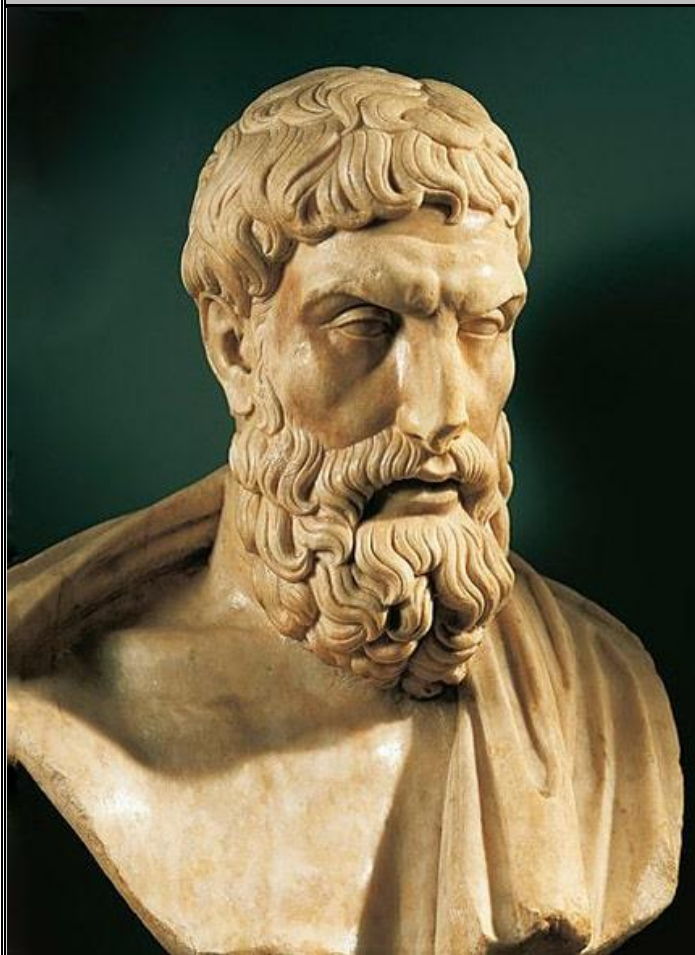
Більш поширеним був підхід відомого грецького філософа та психолога **Епікура**, який доводив, що не негативізм, але відчуження, відхід від суспільства є найбільш етично вірним шляхом духовного саморозвитку та самовдосконалення.

Будучи послідовним матеріалістом і шанувальником атомістичної теорії Демокрита, Епікур водночас прагнув модернізувати вчення Демокрита так, щоб воно відповідало вимогам часу, насамперед – новому розумінню місця людини у навколишньому середовищі та ролі душі у психічній організації людини.

Дослідивши різницю між душею тварини та людини, Епікур виділив чотири частини душі, три з яких існують як у тварин, і у людини. Це вогонь, який дає тепло, пневма, що забезпечує рух, і вітер, котрий дозволяє

дихати. Четверта частина – «душа душі» властива тільки людині й пов'язана із психічними, а не психофізичними функціями душі – почуттями, мисленням, моральністю.

Біографічна довідка

Епікур

(давн.-грец. **Ἐπίκουρος**; 341 – 270 роки до н. е.) – давньогрецький філософ-матеріаліст.

Народився на острові Самос в Егейському морі у родині військового поселенця, там минуло дитинство. Починає вивчати науки у віці 14 років, протягом чотирьох років вивчає філософію під керівництвом Памфілія, послідовника вчення Платона. У віці вісімнадцяти років, Епікур відправляється до Афін, де два роки буде проходити військову службу. У подальшому мандрівки, вчительська праця у Малій Азії розширили світогляд мислителя. У 306 році до н.е. Епікур повертається до Афін, де і пробуде до самої своєї смерті. У цьому місті філософ отримує земельний наділ, де засновує школу, що отримала назву «Сад Епікура»

У теорії пізнання Епікура присутні всі етапи опрацювання знань, про які говорили Платон і Аристотель: відчуття, мислення, пам'ять і уява. Разом з тим філософ рішуче відстоював думку про те, що саме відчуття є основою всіх знань людини, у тому числі й найбільш абстрактних.

Аналізуючи сутнісні аспекти поведінки людини, Епікур наголошував, що єдиним джерелом добра і зла є сама людина, вона ж є головним суддею власних вчинків. Таким чином, джерело активності, як і джерело моралі, Епікур вбачав у самій людині.

Стверджуючи свободу волі, Епікур намагався подолати детермінізм Демокрита, не виходячи за межі атомістичної теорії. Для цього він ввів нову властивість атомів – вагу. Під дією власної ваги атоми можуть відхилятися від заданої траєкторії, так само зусиллям волі людина може змінювати свої вчинки, змінювати свою долю (Марцинковская, 2004: 67).

Говорячи про моральність як основну якість, яка відрізняє людину від інших живих істот (у цьому Епікур був згоден із Аристотелем і Платоном), Епікур виступав проти їхньої ідеї про те, що моральною є лише

поведінка, заснована на розумі. Він думав, що ні розум, а почуття керують поведінкою людини, викликаючи у неї прагнення робити те, що викликає почуття задоволення, і уникати того, що викликає почуття невдоволення. Разом з тим, Епікур наголошував, що людина повинна вміти розрізняти свої бажання і вибудовувати свою поведінку, спираючись на це знання, тобто в його теорії мислення, розум також відігравали значну роль у регуляції поведінки, тому що розрізняти бажання без їх усвідомлення неможливо. Тож можна говорити про те, що особливість позиції Епікура не у запереченні значення розуму, а в обґрунтуванні провідної ролі емоцій, які є, на його думку, причиною активності.

Усвідомлення своїх емоцій, мотивів своїх вчинків дозволяє людині зробити позитивні переживання не випадковими, але постійними фактами життя.

При цьому Епікур доводив, що немає суперечності між приємною та моральною поведінкою. Адже все, що викликає приємні почуття, є моральним:

«Не можна жити приємно, не живучи розумно, морально і справедливо, і навпаки, не можна жити розумно, морально та справедливо, не живучи приємно».

При цьому Епікур писав про те, що справжню насолоду приносять лише духовні насолоди, які є вічними і неминущими, тоді як тілесні задоволення мають тимчасовий характер і можуть обернутися для людини своєю протилежністю.

Основною проблемою людського життя Епікур вважав подолання страху страждань, головним чином страху перед смертю, потойбічним життям. На його думку, не страх перед покаранням, перед загробними муками, але власний розум, власна воля мають утримувати людину від ганебних вчинків. Страх не може призвести до моральності, тому що в його основі лежить страждання. Крім того, він висловив важливу думку про те, що будь-який страх, і насамперед страх перед учителями, правителями, як і перед Богами, гальмує розвиток людини. Атеїзм, що проповідується Епікуром, був пов'язаний саме з цією ідеєю, так як, за його переконанням, Боги хоч і існують, але не втручаються у життя людей. Це занурені у найвище щастя самонасолоди та блаженства вищі істоти, які живуть у просторі між світами абсолютно безвідносно до цих світів. Тому людині не треба ні боятися їх, ні сподіватися на їхню допомогу та спиратися тільки на себе, свої потреби та мотиви, свої уявлення про добро і зло.

Аналізуючи причину страху смерті, Епікур стверджував, що це не страх перед покаранням (адже ніхто точно не знає, чи він буде покараний і чи взагалі є потойбічне життя), а страх перед невизначеністю, невідомістю. Таким чином, розум людини не тільки робить більш стійкими позитивні емоції, але також є причиною негативних переживань. У даному контексті,

як наголошує Т.Д.Марцинковська, можна говорити, що саме Епікур заклав передумови когнітивної теорії емоцій (Марцинковская, 2004: 68).

Щастя, згідно із уявленнями Епікура, полягає в *атараксії*, тобто у стані душевної незворушності. Атараксія досягається вихованням, роздумами. Людина, яка досягла її, прагне «прожити непомітно», тобто не брати участь у суспільному житті, у політиці, у безплідних суперечках із невченими людьми, котрі не здатні зрозуміти висловлюваних вченим думок.

Знання, наголошував Епікур, не можна нав'язувати людям, вони самі повинні прийти до нього у своєму прагненні до щасливого життя.

Епікур доводив, що тільки усамітнення та роздуми у спілкуванні із близькими друзями дають людині справжнє задоволення і призводять до відкриття істини.

Це варто знати!

Епікурейці доводили етичну обґрунтованість відчуження від суспільства тим, що суспільне життя є джерелом тривоги, заздрощів, жорстокості та конформізму; на відміну від нього моральне життя – це життя особисте, у колі книг та близьких, життя, що має метою самовдосконалення та пізнання

Вразливим місцем концепції Епікура була, насамперед, відсутність чітких критеріїв добра і зла, моральної та аморальної поведінки, що було важливою обставиною для науки того часу. Якщо морально те, що приємне для конкретної людини, то моральним доведеться визнати вчинок, який приносить біль іншому, а це вже не може вважатися чеснотою з позиції суспільства.

***

Філософія античної доби поклала початок європейської філософії. На теренах Стародавньої Греції вона відокремилась від інших напрямів людського життєтворення; завдяки збігу сприятливих обставин філософія набула унікальних властивостей: постала відкритою та доступною, толерантною, пластичною та динамічною системою, а тому означила основні напрями розвитку філософсько-світоглядної проблематики, серед яких – філософсько-психологічні ідеї.

Вагому роль у вибудовуванні психологічного континууму досліджень відіграв і греко-римський етап становлення філософії

Греко-римський етап становлення філософії (і психологічних ідей зокрема) – кінець IV ст. до н. е. – IV ст. н. е. – пов'язаний із занепадом грецької демократії і переміщенням центру політичного і духовного життя із грецьких полісів (міст-держав) у столицю Римської імперії.

2.3.2. Психологічні погляди у Стародавньому Римі

Стародавній Рим – одна із провідних держав Стародавнього світу, що отримала свою назву за назвою головного міста (Рим; лат. – *Roma*), заснованим, як передає легенда, 753 до н. е. братами-близнюками Ромулом і Ремом на лівому березі річки Тибр (25 км від узбережжя Тірренського моря). Ядро міста становили поселення племен латинів і сабінів, за визначального впливу етрусків у його ранній історії.

Поняття «Стародавній Рим» не лише умовне, а й змінне. Якщо у VI – IV ст. до н. е. Стародавній Рим займав лише центральну частину Апеннінського півострова, то від кінця III ст. до н. е. це вже наймогутніша держава західного Середземномор'я: Рим зумів підкорити собі весь Апеннінський півострів, римляни перемогли Карфаген, завоювали Грецію і Східне Середземномор'я. У I – II століттях Стародавній Рим – гігантська імперія, яка обіймала чималі території Західної і Південно-східної Європи, Північної Африки та Західної Азії, у тому числі – усе Середземномор'я.

Завойовники і солдати, римляни створили міцну військово-адміністративну державу, що базувалася на особливій системі цінностей громадян. Її визначав, насамперед, патріотизм – уявлення про особливу богообраність рим. народу і самою долею призначені йому перемоги, про Рим як найвищу цінність, про обов'язок громадянина служити йому всіма силами. Для цього громадянин мав бути відважним, стійким, чесним, вірним, поміркованим у способі життя, здатним підкорятися залізній дисципліні на війні, затверженому закону і встановленому порядками звичаю в мирний час, шанувати богів – покровителів своїх сімей, сільськогосподарських общин і самого Риму.

Римляни, як і більшість давніх народів, були *політеїстами*. Але, на відміну від давньогрецької культури і релігії, давньоримська релігія (а відтак і художня фантазія) були більш прозаїчними і раціональними. Якщо греки відділяли міфи від своєї сучасності (міфи – легендарні історії давнини, невизначеного «міфологічного часу»), то римляни розглядали міфи як конкретну частину власної історії, нерідко із точними датами (навіть якщо вони містили елементи впливу надприродних сил). Як наслідок міфологічні події розглядалися як реальні, а реальні історії – міфологізувалися, що сприяло прийняттю вірувань інших народів до римської міфології та пізніше обожнення імператорів Римської імперії. Діяльність надприродних сил бачилася такою ж активною тепер, як і в давнину, що відбивалося у віруваннях римлян у чисельних божеств, у віщування і ворожбу.

Водночас, міфологічні історії Стародавнього Риму часто пов'язувалися із політикою та мораллю, особиста недоторканність людини співвідносилася із її відповідальністю перед суспільством та Римською державою.

Особливо інтенсивний розвиток у елліністичний період історії Стародавнього Риму отримала антична наукова думка через зростання ролі науки в цілому та її диференціацію на окремі галузі знань.

На теренах Римської держави виникають великі наукові центри: у Пергамі (Мала Азія), на острові Родос; в Олександрії (Єгипет), яка у III ст. до н.е. стає головним центром античної культури, починає розвиватися позитивне знання. В Олександрійському Музеї – по суті Академії – працювали фундатор геометрії Евклід, геніальний математик Архімед, географ Ератосфен, дослідник живої природи Стратон, творець геоцентричної системи астроном Клавдій Птолемей (Ждан, 2004: 38).

Нові вектори розвитку прослідковуються й у філософській думці Стародавнього Риму епохи пізнього *еллінізму*. Філософи-римляни, які вже писали латиною, вже не цікавилися проблемами світоустрою; свої інтереси вони зосереджували переважно на тому, як людині облаштувати своє життя таким чином, щоб уникнути небезпек і лиха. Філософія стає засобом звільнення людини від страху, переживань, омани та ненадійності навколишнього світу. В елліністичний період вивчення природи остаточно

виноситься на другий план і підпорядковується етиці як засобу досягнення людиною благого життя. Навіть заняття із природознавства були призначені лише для того, щоб забезпечити спокій душі, позбавити її страхів (Філософія, 2019: 52 – 53).

Це варто знати!

Характерною особливістю елліністичної філософії був її підвищений інтерес до особистості та його особистих нагальних проблем. Досягти самодостатності та душевного спокою – основна мета людини, проголошена тогочасними мудрецьми

Філософія: навч. посібник / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачківська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019. С.53

Однією із найбільш відомих філософських шкіл пізнього елліністичного періоду є **стоїцизм**.

Стоїцизм (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) – одна з філософських течій пізньої античності, що обґрунтовувала внутрішню незалежність і нездоланність людської особистості в умовах розпаду полісних і ствердження імперських відносин

Стоїки дотримувалися принципу внутрішньої незалежності, автономії людини. Однак, на відміну від Епікура, вони наголошували на необхідності ранньої соціалізації, підпорядкування законам, що діють у даному суспільстві; наполягали на тому, що кожен повинен чесно виконувати покладені на нього обов'язки, які диктуються його роллю. Так у психології вперше з'являється термін «роль» – один із найважливіших у сучасній науці.

Стоїки поділяли погляди Демокрита на атомістичну будову світу, що є першоосновою всього Всесвіту, у тому числі й душі та тіла людини. Поділяли вони також ідею *пантеїзму* (загального одухотворення природи) перших психологів. Розуміючи природу як ціле, вони стверджували, що душа – божественне начало (яке ототожнюється з долею, провидінням) властиве усій природі.

У цій школі була розвинена і концепція Геракліта про те, що чотири основні елементи природи – вогонь, повітря, вода та земля – перебувають у постійній взаємодії та взаємоперетворенні, тобто «все знаходиться у всьому і все виникає з усього». Однак ці перетворення підпорядковуються певним законам, насамперед закону «світового року», що визначає виникнення світу з вогню, його розквіт, захід сонця, загибель, а потім нове відродження. Проте, на відміну від Геракліта, стоїки бачили метою цього розвитку – людину, і не просто як таку, а мудреця, який упорядковує життя за допомогою свого розуму, в якому відкривається світовий Логос. Стоїки

не протиставляли ідеальне буття матеріальному – у Логосі зливаються духовне та тілесне, божественне та земне.

Грунтуючись на ідеї Логосу, стоїки визнавали наявність у природі активного та пасивного початку, пов'язуючи їх із причиною та матерією.

Стоїкам належить найбільш прийнятна для більшості людей античної доби етична концепція. Долучаючи поняття про причину до уявлення про долю людини, стоїки будували своє вчення про психічну активність, свободу волі та моральність.

Так, римський філософ-стоїк *Луцій Сенека* писав:

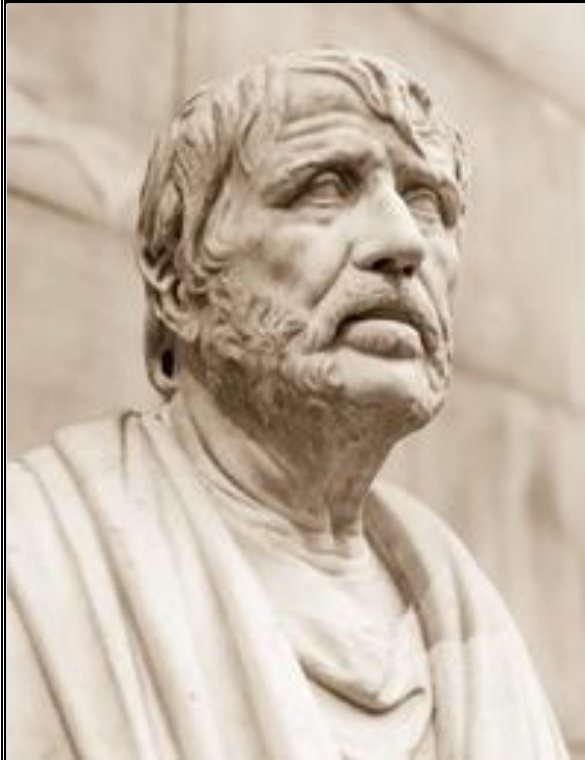
«матерія костеніє у нерухомості, причина ж, або розум, обертає матерію як хоче, надаючи їй форму... так у статуї існує і матерія – бронза, і причина – художник, який надає матерії обличчя».

У цьому уривку ілюструється одне із найважливіших положень концепції стоїків: вони пов'язували причину із скульптором, художником, від якого залежить причина всіх причин, і ототожнювали її з долею (Марцинковская, 2004: 72).

Для стоїків життєве кредо визначалося стоїчною безстрашністю і спокоєм перед лицем особистої трагедії.

Прикладом реалізації такого життєвого сценарію є історія філософа, державного діяча **Луція Сенеки**.

Біографічна довідка

Луцій Анней Сенека

(лат. Lucius Annaeus Sēnēca minor)
(4 р. до н.е. – 65 р. н.е.) – римський філософ-стоїк, поет, драматург, державний діяч.

Народився у Кордубі (Кордова, Іспанія) у заможній родині. Батько – видатний ритор, заради освіти дітей перевіз родину до Риму. Сенека отримав гідну освіту, захоплювався філософією. Під тиском батька Сенека став успішним адвокатом, державним діячем. Виступав проти падіння моралі правителів.

Був одним із вихователів Нерона, сподіваючись виховати правителя-мудреця.

У 65 році за підозрою у змові був засуджений Нероном до смерті; вчинив самогубство. Смерть Сенеки нагадала його сучасникам смерть Сократа

Сенека, дотримуючись загальної логіки стоїцизму, визнає, що у людині, як і у Всесвіті, є матерія (тіло) й душа, причетна до Бога:

«Хвали в людині те, що не можна ні відняти, ні дати, що належить самій людині. Ти запитаєш, що це? Душа, а в ній – досконалий розум».

Душа скеровує моральний розвиток людини, веде її до добродетності, до блага, до щастя. Мета людини – через удосконалення своєї природи прийти до добродетності, стати «людиною добра», а потім і мудрецем.

Вищою цінністю для людини Сенека вважав прагнення до самовдосконалення і добродетності (наприклад, у філософському трактаті «Моральні листи до Луцилія»). Філософ відстоював основний моральний закон стоїків:

особиста свобода полягає у тому, що кожна людина може зберегти свою сутність, свою гідність у будь-яких, найважчих обставинах.

Людина з ранніх років повинна зрозуміти, що вона не в силах змінити свою долю, ухилитися від неї. Сенека писав, що «того, хто бажає, доля веде, а хто не бажає – тягне». Тому хоче людина чи ні, вона все одно виконуватиме волю року. Але вона може являти собою жалюгідне видовище людини, яка плаче і не розуміє своєї мети, а може йти життям із гордо піднятою головою, усвідомлюючи свій шлях.

Над цим варто подумати!

Сенека виділяє три ступеня розвитку особистості, якими людина піднімається до досконалості.

На першому ступені людина перемогла багато душевних хвороб, але гнів ще не переможений, хіть переможена, але честолюбство залишилося. Страх переможений наполовину; страх до смерті переможено, але страх болю залишився.

Досягши другого ступеня, людина викорінює більшість пристрастей, хоча може впасти і повернутися до минулого.

На останньому ступені, стоїк повністю позбавляється душевних хвороб та пристрастей. Людина більше не може скотитися назад, проте пристрасті все ж таки залишаються, і людина стоїть на слизькому місці.

Перемагаючи злостивість, стоїк стає мудрецем.

Сенека Луцій Анней. Нравственные письма к Луцилию. М.: Наука, 1977. С.57 – 59.

І хоча багато вчених античної доби доводили, що існують певні умови, в яких людина позбавляється моральних сил, і які перетворюють людину на тварину, позбавляючи її духовності, Сенека, згідно із основними положеннями стоїчної школи, заперечував це, підкреслюючи, що сильна людина в будь-яких умовах, навіть у рабстві та в'язниці, внутрішньо вільна. На відміну від епікурейців стоїки не вважали, що людина має ухилятися від життя, вони говорили, що будь-яку послану

долею роль (чи то роль імператора, чи раба), людина повинна грати чесно та сумлінно. Втіхою було те, що імператор і раб насправді рівні й у принципі можуть помінятися місцями в іншому житті, тим більше що рабство, на думку стоїків, не поширюється на особистість раба, а лише на його тіло (Марциновская, 2004: 73).

Говорячи про труднощі на шляху до ідеалу, Сенека визнає різницю між людьми: одні йдуть до істини без сторонньої допомоги (наприклад, Зенон Кітійський). Іншим потрібна допомога у сходженні до мудрості. І до третьої групи належать люди, які потребують настанови та спрямування.

Сенека уточнює, що одні люди слухняні від природи та легко йдуть шляхом зростання і стають мудрецами, іншим необхідно надати хорошу основу, і на шляху до розвитку їх чекає боротьба. Філософ наголошує, що удосконалення обмежене, тому що чесноти та блага однакові і не можуть бути вдосконалені; тоді як від негативних рис людини варто позбуватися. Їх Сенека ділить на *душевні хвороби*, тобто прагнення того, що не потрібно, не цінно, і на *пристрасті* – душевні пориви, раптові та нестримні, схожі на ускладнення після хвороби, наприклад, після сухот.

Сенека ставить мудреця вище звичайних людей. Мудрець, згідно із переконаннями Сенеки, має жити у гармонії із природою, підкорятися власній долі, гідно долати перешкоди і випробовування, зберігаючи абсолютний душевний спокій.

Бути мудрецем – це:

«Не бути рабом ні в обставин, ні у неминучості, ні у випадку; звести фортуна на один щабель із собою; а вона, тільки-но я зрозумію, що можу більше за неї, виявиться безсила наді мною. Чи мені нести її ярмо, якщо смерть – у моїх руках?» (Сенека, 1977: 58).

Тож завдання стоїка Сенека вбачає не в тому, щоб терпіти приготовані долею страждання, а в тому, щоб знайти такий стан душі, коли вони вже не хвилюватимуть. Інакше кажучи, має бути щось більше, причетність до чого дає таке сильне відчуття життя, яке перебиває будь-які страждання. Найголовніше – відчуття власного існування, а зовсім не слава, багатство чи задоволення від володіння деякими речами. Проте, коли людина вчиняє усупереч собі, пристосовується, вдається до життєвої метушні або гонитви за зовнішніми задоволеннями, то вона залишається незадоволеною і її відчуття життя слабшає. Але якщо людина поводить відповідно до себе, реалізує себе у вчинках, слідує внутрішньому покликанню, то це відчуття зростає, що приносить незрівнянно більшу радість, ніж володіння зовнішніми речами.

Вчиняючи розумно, ми розкриваємо свою справжню природу і виявляємо причетність до вищого буття.

Сенека ставить мудреця вище звичайних людей. Мудрець, згідно із переконаннями Сенеки, має жити у гармонії із природою, підкорятися

власній долі, гідно долати перешкоди і випробовування, зберігаючи абсолютний душевний спокій.

Це цікаво!

Школа стоїцизму зародилася ще у Стародавній Греції. Закладали основи стоїчної етики декласовані люди: колишній борець Зенон (336 – 264 рр. до н. е.), відпущений на волю раб Хризіп (281-208 рр. до н.е.). У них, природно, не було грошей на покупку землі для своєї школи, часто не було навіть свого будинку. Тому свої бесіди вони вели, прогулюючись зовнішньою колонадою грецьких храмів – *стої*. Звідси і назва цієї школи – *стоїки*, яка згодом стала номінальним, позначаючи твердість духу та сталість.

Поступово набуваючи все більшої популярності, концепція стоїцизму завойовувала нові верстви суспільства, і у римський період ця школа вже була однією з найбільш відомих і найпоширеніших, до неї належало багато знаних політиків, у тому числі сенатори Сенека, Катон Молодший, Цицерон, Брут, імператор Марк Аврелій (I-II ст. н.е.).

Марцинковская Т. Д. История психологии. М.: Академия, 2004. С.70

Марк Аврелій – один із останніх представників славетної когорти давньоримських стоїків, «філософ на троні». У контексті вчення Платона Марк Аврелій сповідує ідею існування світової душі, фрагментом якої є людська душа.

Філософські погляди Марка Аврелія викладені у роботі під умовною назвою «Роздуми» (лат. «*Meditationes*»); у рукописі заголовок був позначений: «Нотатки, що відносяться до самого себе» (тобто «Особисте» (грец. *Τα εἰς ἑαυτόν*, лат. *Ad semet ipsum*). Суть цієї книги – етичне вчення, оцінка людського життя з точки зору філософії та моралі.

В основі «Роздумів» – розвиток трьох топосів (фундаментальних тем):

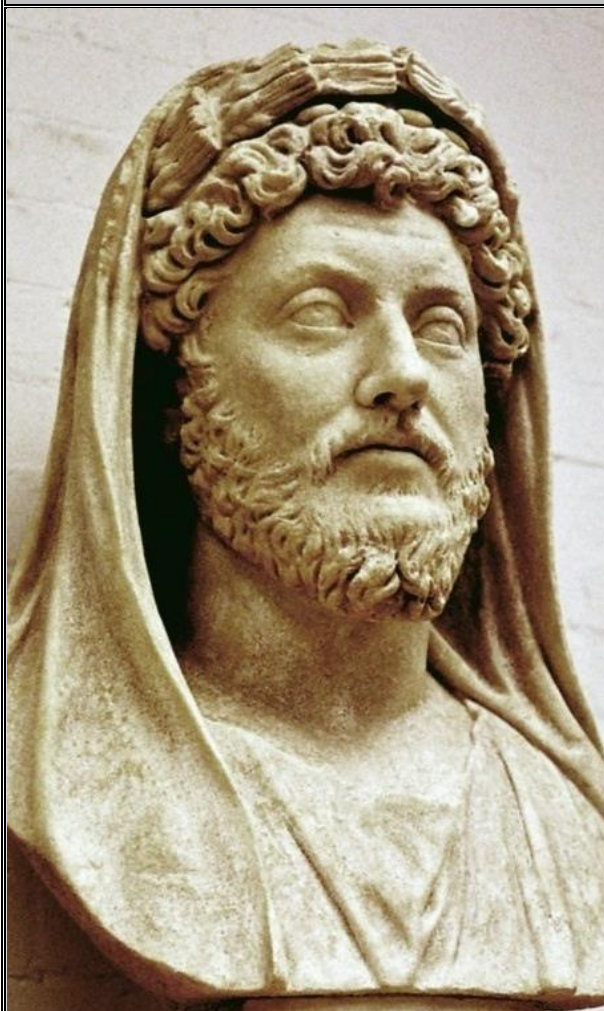
- ставлення людини до світу і богів;
- ставлення мудреця до інших людей;
- ставлення людини до себе і насамперед – до своїх суб'єктивних «уявлень» про речі (*phantasiai*).

Філософія стоїцизму успадкувала концепцію Платона про існування світової душі й ідеальну сутність буття: людська душа є складовою світової розумної душі. Людський розум – частина світового розуму – *Логокосмосу*. Завдяки розуму людська душа здатна пізнавати дійсність і саму себе, здатна осягнути сенс життя людини. Розмислюючи сутнісні виміри розумної душі, Марка Аврелій наголошує:

«Властивості розумної душі: вона споглядає саму себе, аналізує себе, робить себе такою, якою бажає, сама користується своїми плодами, досягає необхідної мети на кожному етапі загального перебігу життя... Розумна душа облітає далі увесь світ і оточуючу

його порожнечу, досліджує його форми, проникає в нескінченну вічність, осягає періодичні відродження Цілого і розуміє, й усвідомлює, що наші нащадки не побачать нічого нового, як і наші предки не бачили нічого, крім того, що бачимо ми» (Аврелій, 1993: 100).

Біографічна довідка

Марк Аврелій Антонін

(лат. **Marcus Aurelius Antoninus**; 121 – 180) – римський імператор (161–180) з династії Антонинів, філософ, представник пізнього стоїцизму. Народився у Римі, у впливовій заможній родині, яка належала давньому італійському роду. Його рідний батько помер невдовзі після народження Марка, його виховував вітчим. Сім'я дитини була знатною і постійно знаходилася при імператорському дворі. На Марка звернув увагу сам правитель Риму (Адріан), який відзначив незвичайні здібності малюка, його потяг до знань та наук. Імператор наказав віддати хлопчика до школи, де викладали найкращі вчителі того часу. Вивчав цивільне право, філософію, етику, готуючись до державної служби. У 12 років став дотримуватися правил помірності (сипав на землі, обмежувався малим у одязі й їжі

Помер від чуми під час військового походу. Девізом життя вважав: *«Вчи не словами, а власним прикладом»*

Людська душа трактується Марком Аврелієм як синонім свідомості (самосвідомості) людини. Розум і серце, логічне і чуттєве, мислення й емоції, раціональне й ірраціональне – усе це містить душа. Але означені вище складові душі, на думку філософа, не рівнозначні. Ось як мислитель характеризує чуттєву рефлексію:

«Усе, що сприймається чуттями, мінливе, нестійке, самі ж чуття незрозумілі й оманливі» (Аврелій, 1993: 41).

Чуттєве сприйняття світу саме по собі нерозумне, багато в чому обтяжене тваринною природою. Філософ ґрунтується на тому, що всередині людської природи співіснують дві окремі природи:

- 1) *тваринна*, тобто біологічна, проявляється у психофізіологічному комплексі (інстинкти, рефлексі, позасвідоме), що існує в межах

вищої нервової діяльності, забезпечуючи цілісне функціонування організму й окремих його органів;

- 2) *розумна*, суто людська природа, яка домінує над першою, контролює її й одночасно є репрезентантом соціального, громадянського статусу.

Обидві ці складові людської природи нерозривно пов'язані. І, відповідно, головне завдання істинно людської істоти, а також оптимально організованого громадянського життя, полягає в узгодженні цих двох складових людської природи – біологічної і розумно-соціальної та всієї людської природи з природою-космосом, світопорядком як Цілим.

Визначаючи в людській душі дві складові – розум і чуття, Марк Аврелій надає перевагу розуму і таким чином позицією себе як послідовний раціоналіст (Дьяченко, 2018: 47–48). Тому людська душа, на думку філософа, у сутнісному вимірі – це розумна духовна реальність. Розум як складова душі, безперечно, має пріоритет над чуттями:

«Це, – зазначає мислитель про розум, – домінуюча частина твого ества, спрямована на користь людей» (Аврелій, 1993: 23–24).

Але філософ не забуває, звичайно, що людина – чуттєва істота, а емоції – невід'ємна складова її духу. Чуттєво-емоційна рефлексія здатна затьмарити світло розуму. Тому розум як домінуючий чинник у душі людини повинен бути напоготові, контролювати всі вияви духу. За послабленого контролю душа стає «бунтівною», тобто набуває стану бентежності. Це призводить до того, що людина стає засобом пристрастей, втрачає розум, залишає недобру пам'ять про себе. Тому важливо прагнути спокою душі (*атараксії*), досягти якого можна тільки зважаючи на розум.

Розумна людина, вважає Марк Аврелій, ближча до природи, ніж нерозумна, і той, хто керується у своєму житті розумом, тобто живе в злагоді з природою як Цілим (Богом), стає істинно природною, богоподібною людиною. Як переконаний раціоналіст, філософ формулює свої думки іноді занадто категорично:

«Утікач той, хто відхиляється від розуму громадськості, сліпець – хто заплющує очі духовні, убогий – хто потребує допомоги іншого, не маючи потреби робити корисне для життя. Хто відступає і віддаляється від розуму загальної природи, висловлює незадоволення тим, що в ній відбувається, – відступник від світу. Адже породжує все, що відбувається, та сама природа, яка породила і його. Недостойний Граду той, хто відокремлює свою душу від душі, єдиної для всіх» (Аврелій, 1993: 27).

Отже, згідно із мислителем, усе, що відбувається у світі, суспільстві зокрема, слід сприймати таким, яким воно є.

Другий топос роздумів Марка Аврелія стосується ставлення мудреця до інших людей: треба любити людей як братів за розумом (Логосом). Люди – розумні істоти, розум підказує їм: необхідно жити за етичним принципом справедливості, який є втіленням вселенського закону симпатії. Адже люди «народжені один для одного». Якщо ж людина порушує розумну поведінку, і її дії суперечать загальному природному закону симпатії, вона поводить себе нерозумно.

Мудрість полягає в тому, щоби сприймати людей такими, якими вони є насправді. Слід намагатись нейтралізувати негативні, нерозумні прояви душі, облагородити їх, спрямувати на взаємодопомогу і взаємоповагу.

Філософ також наголошує, що життя людини буде гідним за умови, якщо вона не бажає бути ні рабом, ні тираном у ставленні до інших людей. Отже, помірковане обмеження своїх можливостей як у духовній, так і в практичній діяльності, концентрація уваги на необхідному, дотримання міри в усьому, що робиш, – такі, на думку Марка Аврелія, умови розумного життя людини.

«Неухильно виконуй ці вимоги і чини так, як це найбільшою мірою відповідає справедливості; дотримуй доброзичливості і скромності, уникай лицемірства» (Аврелій, 1993: 67).

Гуманне ставлення до ближнього і соціуму загалом потребує від людини духовних зусиль, самокритичності і самодисципліни. Легше осуджувати інших за їхні недоліки і вади, але складніше бути суддею стосовно себе:

«Коли тебе обурих чиясь безсоромність, – зазначав Марк Аврелій, – відразу запитай себе: «Чи можливо, щоби у світі не було безсоромних людей?» Ні, неможливо. Не вимагай неможливого. Адже і ця людина – одна з тих, хто не має сорому, і такі люди існують у світі. Ця ж думка хай буде наготові і стосовно людини віроломної, і будь-кого, хто певним чином провинився. Якщо ти пам'ятатимеш, що такі люди не можуть не існувати, то будеш прихильнішим до кожного з них» (Аврелій, 1993: 37).

Отже, щиросердно любити людей може лише людина з розумною душею, у котрої інтелект і моральні відчуття є гармонійними.

Третій топос міркувань Марка Аврелія звертає рефлексію філософа на особливості ставлення людини до себе.

Усвідомлення і дотримання принципів стоїцизму надає людині можливість напрацювати певну стратегію життя, оптимізувати власну поведінку у ситуаціях повсякденності. Саме роздуми (аналіз і співставлення фактів, їхня оцінка з певних світоглядних позицій, рефлексування) є для людини необхідною умовою гармонізації внутрішнього стану, духовному оновленню людини:

«Адже є можливість у будь-який час залишитися віч-на-віч із собою. Ніде людина не усамітнюється так спокійно і безжурно, як у власній душі. Особливо той, у кого всередині є щось таке, до чого тільки варто пильно придивитися, як відразу стане легше. Це полегшення, на мою думку, є не що інше, як душевна упорядкованість. Ось чому усамітненню ти і приділяй уваги, таким чином оновлюй себе» (Аврелій, 1993: 21).

Досягти миру душевного – ось головна мета людини, котра прагне роздумів, перебуваючи на самоті. Духовний спокій, душевний мир, згідно з філософією стоїків, – мета розумної людини. Повне володіння собою, спокій, який не порушується жодними життєвими хвилюваннями, є ознакою найвищого психічного здоров'я із погляду Марка Аврелія, який говорив:

«Вважай за ознаку повного розвитку, якщо тебе не буде бентежати ніякий гомон, не хвилюватимуть жодні голоси, чи чуються в них улесливі слова, чи погрози, чи просто порожні звуки» (цит. за: Марцинковская, 2004: 75).

Ще однією умовою досягнення означеної мети є виховання в собі здатності до самообмежень як у пізнанні світу, так і в обсязі власних повноважень і практичних дій (Дяченко, 2018: 50). Слід також знати собі ціну, не переоцінювати власних можливостей, не завдавати зайвого клопоту через обставини, які не залежать від дій самої людини:

«Не думай про те, чого в тебе немає і що тобі не належить, – зазначав філософ. – Вибери з того, що тобі належить, найцінніше, і поміркуй, скількох зусиль потребувало таке придбання в разі, якщо в тебе його не було раніше. Але остерігайся переоцінки його значення і не втрачай душевного спокою через можливу пропажу» (Марк Аврелій, 1993: 58).

Крім того, у концепції стоїків не було ідеї про пасивність, безпорадність людей, навпаки, вона була сповнена віри в людину, у могутність її розуму. З ранніх років дітей навчали, що вони можуть абсолютно все зрозуміти та подолати. Зокрема, Марк Аврелій у своїй настанові юнакам писав:

«Якщо тобі недоступно щось, не думай, що це недоступно всім, але якщо це доступно комусь, то і тобі також, бо ти – людина» (Марцинковская, 2004: 74).

Таким чином, кожна дитина повинна була зрозуміти, що, незважаючи на зовнішні обмеження (бідність, хвороба, рабство тощо), у моральному та інтелектуальному плані вона нічим не відрізняється від більш успішних однолітків, і тому закони і вимоги щодо діяльності, поведінки мають бути усезагальними.

Загалом, Марк Аврелій в історії філософсько-психологічної думки постає як стоїчний мудрець, розумно-добропорядна особистість, переконана в тому, що

«тільки одне дійсно цінне: прожити життя, дотримуючись істини та справедливості і зберігаючи доброзичливість стосовно людей брехливих і несправедливих» (Аврелій, 1995: 47).

Життєва філософія Марка Аврелія, виходячи із переважання позитивних цінностей (ствердження добра, служіння суспільству, любов до людей) над негативними мотивами (втрата сенсу життя, страх смерті, недовіра до ближніх), може бути означена як «стоїчний оптимізм».

Психологічні ідеї набули поширення у медицині пізнього еллінізму, яка відобразила натурфілософські погляди філософів у практиці лікування та фізіологічних досліджень. У Олександрії елліністичного періоду деякий час було дозволено розтин трупів «безрідних» людей. Це сприяло важливим відкриттям, пов'язаним з іменами двох олександрійських учених-лікарів – Герофіла та Еразистрата.

Герофіл, коментатор Гіппократа, лікар Птолемея II, вперше встановив різницю між нервами, сухожиллями та зв'язками. Він описав мозкові оболонки, шлуночки мозку, яким надавав важливого значення. Він же дав опис пристрою ока, описав його оболонки, кристалик. *Еразистрат*, виходець із Книдської школи, докладно описав різні частини мозку. Звернув увагу на звивини, пов'язав багатство звивин мозкових півкуль у людини із її розумовою перевагою над тваринами. З ім'ям Еразистрата пов'язана перша згадка про патогенну роль затриманих емоційних переживань (Ждан, 2004: 38).

Разом з тим найбільший внесок у формування психологічних ідей у медичній сфері знань належить знаному римському лікарю **Клавдію Галену**, який об'єднав і доповнив анатомо-фізіологічні відомості періоду еллінізму.

Гален Пергамський був одним із найбільш яскравих представників пізньоантичної медицини, автором зведеного твору із медицини, анатомії та фізіології, який був настільною книгою лікарів аж до XVII ст.

Анатомічні, фізіологічні та медичні погляди Галена спиралися на філософію Платона та Аристотеля, поєднувалися із ідеями знаних мудреців. Так органами душі Гален вважав мозок, серце і печінку, кожному з яких приписувалася одна з психічних функцій згідно із описом Платона: печінка – носій бажань, похоті, серце – гніву і мужності, мозок – розуму.

Теоретичне обґрунтування медико-біологічних поглядів Галена багато в чому спиралося на ідейні позиції школи Гіппократа, Алкмеона та інших вчених пізнього періоду Олександрійської школи. Слідом за Аристотелем Гален вважав, що відправною точкою пізнання є досвід.

Підстави досвіду – у відчуттях та спогадах. Якщо немає відповідного предмета відчуття, то немає і відповідного достовірного знання.

Біографічна довідка

Клавдій Гален

(грец. *Γαληνός*; лат. *Claudius Galenus*; 129 – близько 216 роки) – давньоримський (грецького походження) лікар, хірург і філософ. Народився у Пергамі (Мала Азія), важливому культурно-освітньому центрі еллінського світу. Його батько Аелій Нікон був відомим грецьким архітектором, заможним патрицієм. У рідному Пергамі у віці 15 років Гален почав вивчати філософію Платона й Аристотеля, стоїків та епікурейців. У віці 16 років Гален розпочав чотирирічні ґрунтовні заняття медициною при місцевому святилищі Асклепія – давньогрецького бога, покровителя цілителів. Навчався у Олександрії. У 157 році працював лікарем у школі гладіаторів, де отримав досвід хірурга і травматолога. Із 168 року – лікар при дворі імператора. Мав близько 300 праць із медицини, анатомії, фізіології, гігієни та патології

Головним пояснювальним поняттям у аналізі нервово-психічної діяльності Клавдій Гален називає *пневму* – особливу життєтворчу речовину; пневма є матеріальною основою якісно несхожих процесів (харчування, зростання, розмноження, відчуття, мислення). Пневма, згідно із уявленнями Галена, рухається нервами.

Покладаючись на умовиводи стоїків, у традиціях яких виховувався Гален, він розрізняв два види пневми:

- *тваринну*, джерело якої знаходиться у серці і породжує фізіологічні функції;
- *психічну*, джерело якої у мозку управляє довільними рухами та психічними переживаннями.

Водночас, у Галена намітилося розмежування психічної пневми на периферійну (нею наповнені нервові канали) і центральну, що неперервно рухається у мозку. Вплив на органи чуття змінює стан психічної пневми в органі, проте як наголошує М. Г. Ярошевський, цього недостатньо, щоб виникли враження, щодо яких індивід може звітувати. Необхідно, щоб поєдналися периферійна і центральна пневми психічного типу і було

здійснено розпізнавання душею тілесне змінення (Ярошевський, 1976: 47 – 48).

У праці *«Про частини людського тіла»* Клавдій Гален, спираючись на чисельні спостереження та експерименти, узагальнюючи пізнання медиків Сходу і Заходу (і зокрема олександрійських), описав залежність життєдіяльності цілісного організму від нервової системи. Галену належать відкриття, пов'язані із з'ясуванням будови та функцій головного та спинного мозку. Здійснивши серію дослідів із перерізанням нервів, що забезпечують функціонування різних м'язів, Гален дійшов висновку:

«...лікарями точно встановлено, що без нерва немає жодної частини тіла, жодного руху, званого довільним, і жодного почуття» (цит. за: Ждан, 2004: 73).

Також експериментально Гален встановив функції спинного мозку: при поперечному перерізання спинного мозку знищувалася довільна рухливість і чутливість всіх частин тіла, що лежать нижче місця перерізання, при цьому параліч наступав від порушення передніх корінців, а втрата чутливості – задніх. Таким чином, Гален розрізняв за функцією передні та задні корінці спинного мозку. Ряд творів Гален присвятив головному мозку. Він критикував розуміння Арістотелем сутності мозкової діяльності: мозок не охолоджує серце, як думав Арістотель; він – осередок інтелекту і почуттів.

Клавдій Гален лікує пораненого гладіатора

В умовах повної заборони анатомічних досліджень тіла людини Гален, працюючи хірургом у гладіаторів, зміг розширити уявлення про анатомію людини, і зокрема – про нервову систему, мозок.

Крім автоматизмів серця, судин та інших внутрішніх систем, всі інші рухи Гален вважав довільними. М'язовий рух спричиняється нервом за посередництвом психічної (душевної) пневми, яка рухається нервами.

Основним внеском Клавдія Галена у розвиток психологічних ідей є його теорія особистості, заснована на теорії гуморів (рідин, «соків») Гіппократа. Гален розвинув вчення Гіппократа про темпераменти; він виділяв чотири начала всіх речей (*тепле, холодне, сухе, вологе*) і чотири рідини («соки») як будівельний матеріал організму тварин та людини. Кожна рідина має свої властивості: кров – тепло, слиз – холод, жовта жовч – сухість, чорна жовч – вологість.

Комбінація рідин обумовлює типологічні характеристики людини. Гален наголошував на існуванні «нормального темпераменту», що відповідає родовим ознакам людини на відміну від інших живих істот, та іншими різновидами відхилень від нього. Абсолютно нормальне змішування «соків» – це ідеал, тоді ж як у реальності одні «соки» (а отже й якості) домінують над іншими. У Галена ще *відсутнє виокремлення чотирьох типів темпераментів*, що згодом стало класичним, проте йому належить перша розгорнута класифікація темпераментів (у своєму трактаті «*De temperamentum*» Гален виокремив 13 типів темпераментів: 4 основних і 9 перехідних, комбінованих) та їхній психологічний опис:

- *холеричний* – від грец. χολή – жовч; із домінуванням *сухого* – імпульсивний, гарячий, різкий;
- *сангвінічний* – від лат. *sanguis* – кров; із домінуванням *теплого* – мужній, енергійний, емоційний, привітний;
- *флегматичний* – від грец. φλέγμα – лімфа, слиз; із домінуванням *холодного* – спокійний, повільний, стійкий;
- *меланхолічний* – від грец. μέλαινα χολή; із домінуванням *вологого* – сумний, пригнічений, боязкий, нерішучий.

Над цим варто подумати!

...Гален вбачав не лише медико-фізіологічний, але й філософський сенс вчення про темпераменти, його несумісність із платонівською ідеєю безсмертя душі. Якщо душа визначається поєднанням у певній пропорції тілесних часток, то як вона може перебувати поза цією пропорцією після її руйнації? Що стосується вищої форми діяльності душі – розуму, то й вона, як суміш чотирьох елементів у головному мозку, подібна до інших функцій душі й зникає разом із руйнуванням суміші

Ярошевский М. Г. История психологии : учеб. пособ. М. : Мысль, 1976. С.57

Значну увагу Гален приділяв афектам; він стверджував, що первинними при афектах є зміни в організмі («підвищення серцевої теплоти»), а суб'єктивні переживання – вторинні.

Найбільш вагомими здобутками Галена слід вважати такі:

- 1) встановлення ролі нервової системи як «провідника» впливу душі на тіло;
- 2) припущення щодо двостороннього взаємозв'язку соматичного та психічного: не лише душа через нервові шляхи здійснює контроль на тілесні прояви, але й фізіологічні (тілесні) зміни впливають на перебіг душевних процесів;
- 3) синтез досягнень античної психофізіології у цілісну систему;
- 4) визнання залежності життєдіяльності організму від нервової системи;
- 5) ствердження первинності впливу вегетативних змін (зокрема теплоти крові) на емоційні переживання.

Неоплатонізм

Останньою віхою розвитку релігійно-філософських ідей пізньої античності, і зокрема – психологічних думок, стало нове авторське прочитання вчення Платона – *неоплатонізм*.

Неоплатонізм – філософська школа епохи занепаду Римської імперії (III – VI ст.), що посилила містичний зміст вчення Платона

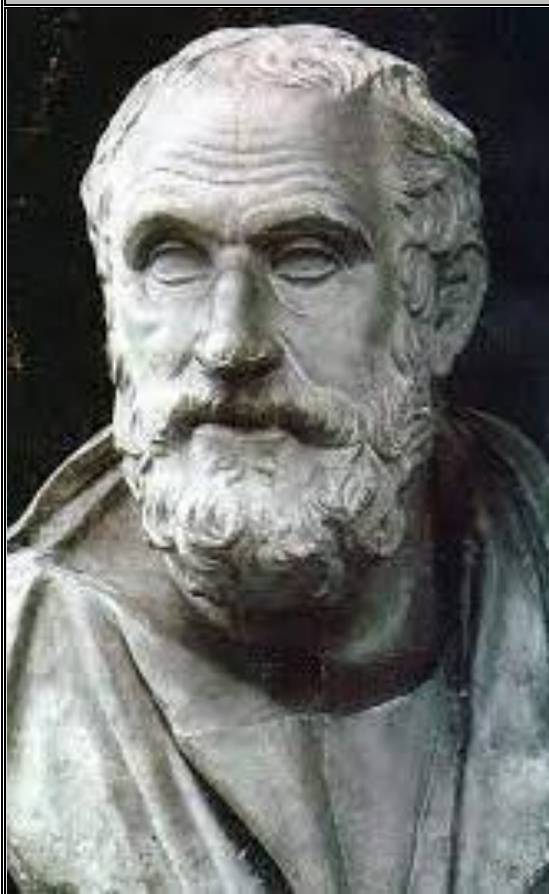
Завершення античної доби розвитку людства супроводжувалося руйнацією римської цивілізації – рабовласницької, сповненої насиллям і несправедливістю. На фоні наростання ідеологічної реакції зародження у площині філософських проблем розуміння нероздільного зв'язку людини із космосом, розуміння феномену психіки, розуму, свідомості було використане задля укріплення і поширення догматів християнської релігії, що з'явилася на авансцені історії. Інтерес до психології людини в кризових умовах соціокультурного буття набуває ознак зречення від реального світу. Занепокоєні своїм майбутнім люди усе частіше зверталися до філософії неоплатонізму, що поєднувала етику стоїцизму із містичними компонентами поглядів Платона, зокрема і з «ненауковими» духовними аспектами психологічних ідей (Хант, 2009: 59).

Філософська наука після Сократа стала ототожнюватись із самопізнанням і виступати як вища форма «турботи про себе», тобто плекання власної натури, що дозволяло людині не просто позбавитися моральних травм або помилок, а й свідомо відкрити деякі містичні сторони своєї душі. Таким чином, етична філософія в античному світі була не просто засобом формування портрету ідеальної людини («людини добра», як у стоїків), але майже релігійним закликком звернутися до себе, кардинально змінити своє життя. Неоплатонізм постав як напрям

філософської думки, що забезпечив синтез окремих елементів аристотелівської, стоїчної доктрин із тими інтерпретаціями текстів Платона, які затвердилися серед його послідовників, починаючи із середини I ст. до н. е.

Фундатором нового філософського напрямку елліністичної культури став **Плотін**. Його вчення увібрало в себе досягнення майже всіх давньогрецьких філософських шкіл.

Біографічна довідка

Плотін

(давн.-грец. **Πλωτῖνος**; 204 – 270) – античний філософ-ідеаліст, засновник неоплатонізму.

Народився у Лікополі, у Нижньому Єгипті. Молоді роки провів у Олександрії, на той час одному з найбільших центрів культури та науки. У 231/232 – 242 навчався філософії. Був оригінальним мислителем і разом з тим ерудитом, знавцем античності. У 242 році, щоб познайомитися із філософією персів та індійців, супроводжував імператора Гордіана III у перському поході. У 243/244 повернувся до Риму, де заснував власну школу та розпочав викладання. Тут склалося коло його послідовників, що об'єднує представників різних верств суспільства та національностей. У 265 під заступництвом імператора Галлієна зробив невдалу спробу здійснити ідею платонівської держави - заснувати місто філософів, Платонополь, який став би центром релігійного споглядання

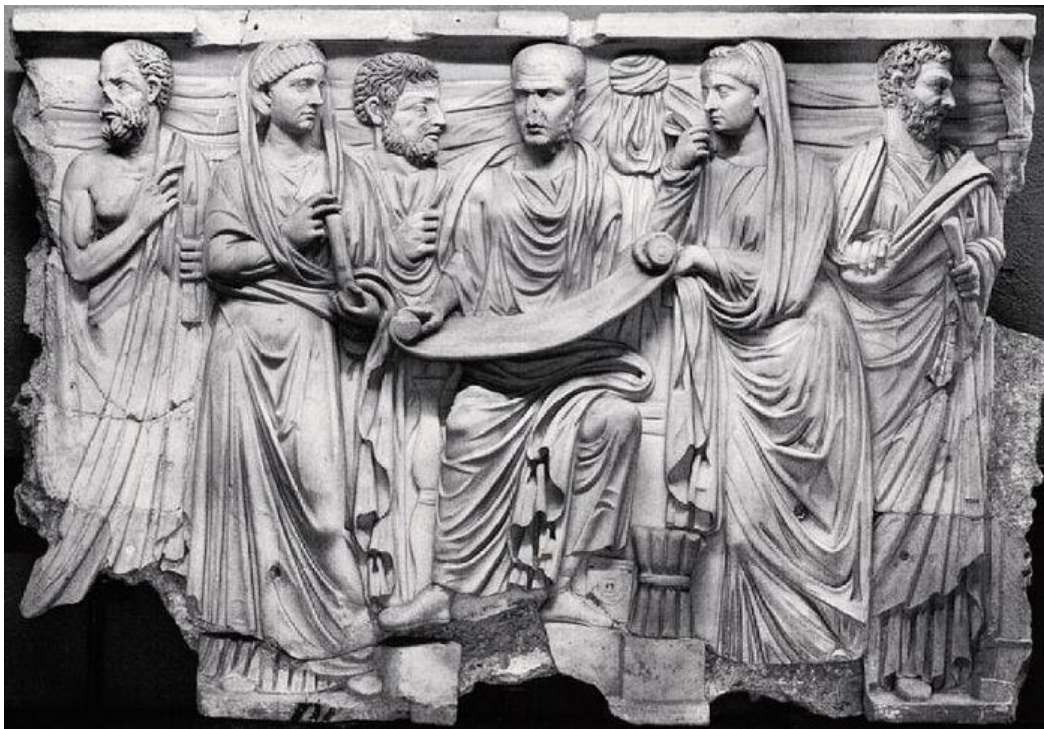
Плотін визначає душу людини як похідне від світової душі в процесі випромінювання творчої діяльності Бога. Сповідуючи абсолютно нематеріальність душі, Плотін стверджував, що активність душі має здатність спрямовуватися не лише «вверх», до першоджерела – світового розуму, божества, і «вниз», до матеріального, чуттєвого світу (зокрема й тіла), але й до самої себе, сприймаючи тим самим свою власну діяльність. Якщо перші два напрями були запозичені у Платона, то останній був власним умовиводом Плотіна (Ярошевський, 1976: 48 – 50).

Розглядаючи тіло як темницю душі, метою життя людини Плотін вважав сходження до першопочатку, що досягається шляхом стримування і підкорення тілесних потягів, бажань, а також розвитком духовних сил (у тому числі й пізнавальних). На шляху сходження людська душа повинна згадати про своє справжнє джерело, про занебесний світ. Хоча цей спогад

приходить відразу, подібно до одкровення, воно ще не може бути умовою порятунку та переродження. Необхідна кропітка робота із самопізнання і очищення від усього зайвого, привнесеного чужими для душі формами буття – тілом, соціальними думками та звичками. А це і є сходження, наполегливе і непросте, на початок, що є причиною і змістом всього сущого, більше того, божественною безоднею, яку душа може виявити лише звернувшись до себе.

Як і Платон, Плотін вважав свідчення органів чуття другорядними порівняно із міркуваннями. Він вважав, що найвища мудрість, абсолютна істина досягається, коли душа тимчасово залишає тіло у стані трансу і знайомиться із потойбічним світом.

Основу цілісності душі Плотін пояснює самосвідомістю, яку будь-який психічний акт перетворює на духовний, оскільки всі, навіть чуттєві відчуття тіла, пов'язані з діяльністю душі, яка є творчістю Бога. Ідея Плотіна про внутрішнє психічне життя передбачила принцип інтроспекції, який став основним у психології до кінця ХІХ століття. Практичний сенс запровадження категорій самосвідомості та рефлексії виправдовувався необхідністю перемикання уваги людей зовнішньої важкої реальності до внутрішньої, душевної, створеної та наповненої Богом.

Суттєвим доробком Плотіна слід вважати:

- 1) систематизацію вчення Платона про втілення тріади у природі та космосі;
- 2) визначення Божества як першосутності, що стоїть вище за всяке розуміння і породжує собою все різноманіття речей шляхом еманції («виліву»);
- 3) спробу синтезувати античний політеїзм з ідеями Єдиного Бога.

***

Античний період розвитку світової цивілізації означив базові проблеми, які й сьогодні спрямовують розвиток психологічних ідей. У поясненнях давньогрецькими та давньоримськими мислителями генезису і структури душі прослідковуються три спрямування:

- 1) пояснення психіки на підставі законів руху і розвитку матеріального світу; основною постала ідея щодо визначальної залежності душевних проявів від загального світоустрою матеріальної реальності, її фізичної реальності. Домінантною ознакою античної психології є її стихійно-матеріалістична спрямованість. Більшість античних мислителів були не лише матеріалістами, але й діалектиками: вони розуміли світ єдиним, безкінечно рухомим і мінливим;
- 2) напрям античної думки, започаткований Арістотелем, орієнтувався передусім на живу природу; вихідним положенням визнано відмінність органічних тіл і неорганічних. На першому плані постала проблема психіки як форми життя. Це дозволило розглядати феномен психічного не як душу, що перебуває у тілі, має просторові параметри і здатна (згідно із уявленнями як матеріалістів, так і ідеалістів) залишати організм, із яким вона пов'язана, а спосіб організації поведінки живих систем;
- 3) аналіз душевної діяльності індивіда у залежності від форм, які створюються не фізичною або органічною природою, а людською культурою, а саме – від понять, ідей, етичних цінностей. Ці форми були відчужені від матеріального світу, від реальної історії культури і суспільства та представлені у вигляді своєрідних духовних сутностей, не властивих тілам, що сприймаються органами чуття.

Античні філософи, лікарі-фізіологи намагалися відповісти на питання, як співвідноситься у людині тілесне і духовне, особистісне і соціокультурне, розумне та ірраціональне, а також інші аспекти людського буття. Відкриття нових фактів, вибудовування нових моделей і пояснювальних схем життєтворення людини означили культуру теоретичної думки і трансформації емпіричного досвіду античної доби.

Всі ці ідеї, що певною мірою інтерпретувалися мислителями античного світу, донині створюють ядро пояснювальних схем, крізь призму яких реалізує виміри емпіричної діяльності сучасний психолог.

Література

1. Абаев Н. В. (1983). *Чань-буддизм и культура психической деятельности в средневековом Китае*. Новосибирск : Наука. 126 с.
2. Аврелий Марк (1993). *Наедине с собой. Размышления* / пер. с древнегреческого под общей ред. А. В. Добровольского с примечаниями Б. Б. Лобановского. Киев: Collegium Artium Ing, Ltd – Черкасы : Реал. 148 с.
3. Аристотель (1976). О душе. *Соч. в 4-х томах. Т.1.* / ред. В. Ф. Асмус. Москва: Мысль. С. 370 – 448.
4. Асмус В. Ф. (1976). Трактат «О душе». *Аристотель. Соч. в 4-х томах. Т.1.* / ред. В. Ф. Асмус. Москва : Мысль. С.50 – 62.
5. Васильев Л. С. (2001). История религий Востока. Москва: Книжный дом «Университет», 432 с.
6. Векилова С. А. (2005). История психологии: конспект лекций. Санкт-Петербург : Сова. 156 с.
7. Выготский Л. С. (1982). Собрание сочинений : в 6 томах. Т.1. Вопросы теории и истории психологии/ под. ред. А. Р. Лурии, М. Г. Ярошевского. Москва : Педагогика. 488 с.
8. Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. (2002) *Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти*. Київ : Літера ЛТД. 464 с.
9. Дарморіз О. (2010). *Міфологія : навч. посібник*. Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 248 с.
10. Дяченко М. В. (2018) *Марк Аврелій : розмисли про розумну душу. Культура України. Серія «Культурологія». Вип. 62. С.42 – 51.*
11. Євдокімова О. О. (2020). *Історія психології : навч. посіб.; вид. 2-ге , допов.* Харків : Константа. 320 с.
12. Египетская мифология: Энциклопедия / ред. Е. Басова; пер. с англ. Д. Воронина. Москва: Изд-во Эксмо, 2002. 592 с.
13. Ждан А. Н. (2004). История психологии. От Античности до наших дней: учеб. для вузов. Москва : Академический Проект. 576 с.
14. Каріков С. А., Ручинська О. А. (2014). *Історія релігії. Соціально-психологічні кризи та їх подолання : навч. посібник*. Харків : НУЦЗУ. 118 с.
15. Касьян В. І. (2008). *Філософія : навч. посіб.* Київ : Знання. 347 с.
16. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. (2006). *Методологические основы психологии*. Санкт-Петербург : Питер. 320 с.
17. Коханова О. П. (2016). *Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посібник*. Київ : НВП «Інтерсервіс». 235 с.
18. Марк Аврелий (1995). *Наедине с собой. Размышления* / пер. С. М. Роговина. *Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий*. Москва : Республика. С. 271–363.
19. Марцинковская Т. Д. (2009). *История психологии: учеб. пособ.* Москва : Академия. 544 с.

20. Мышкина М. С. (2007). История психологии: учеб.-метод. комплекс. Самара : Изд-во «Универс групп». 232 с.
21. Петрушенко В. Л. (2002). Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. Київ: «Каравела»; Львів: «Новий світ-2000». 544 с.
22. Роменець В. А. (1978). Історія психології: учеб. пособ. Київ : Вища школа. 439 с.
23. Роменець В. А. (1983). Історія психології Стародавнього світу і середніх віків : учеб. пособ. Київ : Вища школа. 412 с.
24. Сенека Луцій Анней (1977). *Нравственные письма к Луцилию*. Москва : Наука. 384 с.
25. Серкин В. П. (2018). Современная психология: теория и методология. Москва : Издательство АСТ. 310 с.
26. Філософія (2019): навч. посібник / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ. 368 с.
27. Фрагменты ранних греческих философов. Семь мудрецов. (Ч. 1). От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики (1989) / Автор-сост. А. В. Лебедев. Москва : Наука. 576 с.
28. Фрейджер Р., Фейдимен Д. (2006). Личность. Теории, упражнения, эксперименты / пер. с англ. Е. Будагова, М. Васильева [и др.]. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК. 704 с.
29. Хант М. (2009). История психологии / пер. с англ. А. В. Александровой. Москва : АСТ. 863 с.
30. Ярошевский М. Г. (1976). История психологии : учеб. пособ. Москва : Мысль. 463 с.

Питання для самоконтролю:

1. Поясніть значимість історичних форм психологічного знання: буденні уявлення про душу; міфологія, релігія та мистецтво як джерела та форми розвитку психологічних ідей.
2. Розкрийте особливості поглядів про душу у вимірах міфологічних і релігійних пояснень світоустрою.
3. Проілюструйте міфологічно-релігійний формат розвитку психологічних ідей у Стародавньому Єгипті.
4. Яку роль у становленні психологічних ідей відіграли канонічні джерела Стародавньої Індії?
5. Психологічні погляди у Стародавній Індії. Тлумачення душі і свідомості в буддизмі і джайнізмі (проблема самосвідомості).
6. Поясніть своєрідність трактування душі, особистості і її морального розвитку у Стародавньому Китаї. У чому полягає суперечливість конфуціанських поглядів?
7. Загальна характеристика психологічних ідей у античній філософії, основні етапи розвитку античної філософії.
8. Розкрийте сутність трактування душі у працях натурфілософів. Атомістичний підхід Демокрита та Геракліта.
9. Чому Сократ вважав душу джерелом моральності? У чому полягає новизна психологічних поглядів Сократа?
10. Розкрийте сутність психологічних ідей у філософській системі Платона.
11. У чому ви вбачаєте сутність теорії пізнання Аристотеля? Підтвердіть свої твердження цитатами із трактату Аристотеля «Про душу». Розкрийте внесок Аристотеля у розвиток психології.
12. Охарактеризуйте елліністичний період розвитку науки у Стародавній Греції та Римській імперії. Які основні психологічні проблеми вирішувалися вченими протягом періоду еллінізму?
13. Чим відрізняються філософсько-психологічні теорії мудреців Стародавнього Риму від поглядів попередників?

Словник базових понять:

Амулет (лат. *amuletum*) – особистий талісман, часто у формі тварини або бога-тварини, призначений для наділення носія певними якостями або для захисту від злих духів

Анімізм (від лат. *anima* – дух, душа) – одухотворення сил і явищ природи; вірування у душу і духів, які впливають на життя людини

Античний (від лат. *antiques* – давній) – давньогрецький або давньоримський (про культуру, мистецтво, суспільний устрій)

Антропоморфізм (гр. *anthropos* – людина та *morphe* – вид, форма) – донаукове уявлення про притаманні тваринам, рослинам і явищам неживої природи (стихії) людські властивості – думки, почуття, волі; властиві багатьом релігіям представлення божества у людській подобі

Буддизм – релігія, що виникла у середині I тис. до н. е. в Індії і поширена у Центральній і Східній Азії; названа за ім'ям напівлегендарного засновника цієї релігії – Будди («просвітленого»). Проповідує позбавлення від страждань шляхом відмови від бажань

Гедонізм (від гр. *hedone* – насолода) – етичне вчення, розвинене давньогрецькими філософами (4 ст. до н.е.), яке стверджує, що метою життя і вищим благом є насолода

Гілозоїзм (від гр. *hyle* – речовина, матерія та *zoe* – життя) – натурфілософське вчення про універсальне одухотворення матерії; гілозоїзм знімає принципові розходження, відмінності між неорганічною та живою природою

Ідея (або **Ейдос**) (із грец. *idea* – «те, що видно», образ) – вид, вигляд; основне поняття філософії Платона, що позначає внутрішню неподільну цілісність будь-чого, завершену, одвічну його сутність (сенса, значення)

Йога (із санскр. – поєднання) – індійське релігійно-філософське вчення, в основі якого покладено уявлення про поєднання (злиття) індивідуальної душі із божеством; система вправ, що призводить до стану містичного екстазу і повного трансу, в якому зникає реальний світ людини

Конфуціанство (кит. 儒学 (жу-цзя) – школа вчених-книжників) – етико-філософське вчення Стародавнього Китаю, напрацьоване Конфуцієм і розвинуте його послідовниками; напрям китайської філософсько-релігійної думки, зорієнтований на міркування про традиції, звичаї, поведіння

Космос (з грец. *kosmos* – порядок, влаштування, оздоблення) – розуміння Всесвіту (світу в цілому) як розумно та закономірно впорядкованого

Магія (від грец. *μαγεία* – ворожба, чаклунство) – тип світогляду і світосприймання, згідно з яким людська воля та уява можуть впливати на

матеріальний світ і психіку безпосередньо чи за допомогою певних символів

Міф (від грец. *mythos* – оповідь, сказання) – розповідь, фантастичні образи якої (боги, легендарні герої, події) були спробою узагальнити і пояснити різноманітні явища природи і суспільного життя

Міфологія (від грец. *mythos* – оповідь, сказання і *logos* – вчення) – фантастичне відображення дійсності у первісній свідомості, втілене у характерній для давнини усній наодній творчості

Ноос (або **Нус**) (з давньогрец. *nous* – розсудок, розум, мудрість) – у давньогрецькій (античній) філософії – Світовий Розум, розпорядник та упорядник усього суцього у світі.

Релігія (лат. *religio* – благочестя, святість) – форма суспільної свідомості, що базується на поглядах та уявленнях, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, в їхнє панування над світом

Рефлексія (від лат. *reflexio* – загинати, обертати) – унікальна здатність людської свідомості (і думки) у процесі сприйняття дійсності сприймати і себе саму; внаслідок цього людська свідомість постає водночас і як самосвідомість, думка про щось – як думка про думку, знання про щось – як знання про саме знання

Світогляд – сукупність узагальнених уявлень людини про світ, місце людини у світі, підвалини людських взаємин зі світом, що виконує функцію людського самоусвідомлення та світо орієнтування

Стоїцизм (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) – одна з філософських течій пізньої античності, що обґрунтовувала внутрішню незалежність і нездоланність людської особистості в умовах розпаду полісних і ствердження імперських відносин

Тотем – у первісних релігіях: тварина (рідше рослина, явище природи й т. ін.), що вважалася родоначальником і охоронцем роду або племені й була культовим об'єктом поклоніння

Тотемізм (одж. *ot-totem* – його рід) – одна з первісних форм релігійних вірувань, за якою нібито існує надприродний зв'язок між певною родовою групою людей і тотемом

Філософія (дав.-гр. *φιλοσοφία* – любов до мудрості або любомудрість) – дисципліна, що вивчає найбільш загальні суттєві характеристики та фундаментальні принципи реальності й пізнання, буття людини, відносини людини і світу; теоретична форма світогляду

РОЗДІЛ III

ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ У СЕРЕДНІ ВІКИ ТА ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ

3.1. Специфіка філософсько-психологічних уявлень в епоху Середньовіччя

Середньовіччя – найбільш загадкова і чарівна епоха світової історії, сповнена антитез та суперечностей... Це епоха величного напруження духу, величного томління за абсолютною, невтомною роботою думки...

М. О. Бердяєв

Доба Середньовіччя – це досить тривалий історичний період, надзвичайно насичений подіями у культурно-науковому житті людства. Термін «Середні віки» (від лат. *medium aevum*) виникає в Італії XV – XVI ст.. Деякі італійські гуманісти під цим терміном розуміли період глибокого занепаду європейської культури, втілення догматизму, релігійного фанатизму, придушення свободи особистості. Разом з тим, видатний філософ М.О.Бердяєв (1874 – 1948) наголошував на неоднозначному і складному характері епохи Середньовіччя:

«Середньовіччя не є епохою варварства та пітьми; цей застарілий погляд вже залишений культурними істориками, навпаки, ... це епоха культурна і творча... Епоха не лише найбільш аскетична, але й найбільш чуттєва... епоха ця загострила дуалізм і усіх сферах буття і поставила перед майбутнім людством нерозв'язувані проблеми: насамперед проблему введення усієї дійсності у огорожу церкви, перетворення людського життя на теократію... Уся антична культура увійшла до Середньовіччя, світова душа жила і розвивалася протягом цих зневажених наклепом століть. Напружене відчуття особистості, особистісного порятунку (у чернецтва) та особистої честі (у лицарства) утверджувалося в епоху, яку прийнято вважати часом повного поневолення особистості» (Бердяев, 1989: 161–162).

У цій характеристиці відзначається динамізм епохи Середніх віків, такі важливі її ознаки, як значний вплив релігії та церкви, з одного боку, і водночас – успіхи у розвитку філософії та культури, підкреслюється своєрідність середньовічної людини, її свідомості та світоглядних настанов (Бердяев, 1989: 162; Ждан, 2004: 42). Сучасна наука більш зважено тлумачить події Середньовіччя як історично закономірну складову розвитку цивілізації.

Середньовічний світогляд суттєво відрізняється від античного світобачення – таблиця 3.1.1.

Таблиця 3.1.1.

Співставлення ознак античного та середньовічного світоглядів

Античний світогляд	Середньовічний світогляд
Космоцентризм , зорієнтованість на зовнішній світ; «космос» постає як «порядок» (законовідповідна і симетрична просторова структура)	Теоцентризм світосприймання, який ґрунтується на християнській релігії
Людина займає центральне місце в силу центрального положення Землі у структурі світобудови	Центральне місце людини у світоустрої обумовлене тим, що вона є вищим творінням Бога, створеним за образом і подобою його
Визнається нерівність людей, що пояснюється різницею їхньої природи (за Аристотелем раби є знаряддям праці)	Свердження природної (людина – творіння Бога) і духовної рівності людей
Розуміння циклічності часу, час постає в модусі просторовості (симетричність, здатність до вічного повторення)	Час втрачає циклічність: світ рухається від створення його Богом – до майбутнього «страшного суду»; простір постає в модусі часового руху як «вмістилище» незворотних подій

Культ людської тілесності, захоплення красою тіла	Центрованість на внутрішньому (духовному) світі людини; людська плоть розуміється як носій гріховності і потребує постійного приборкування
---	--

У соціально-економічному плані для Середньовіччя характерне панування *феодалного ладу*, що складається у результаті взаємодії рудиментів античного рабовласницького і «варварського» родоплемінного устроїв. Ідеологія феодалізму, зорієнтована на соціально-економічне поневолення народу, виключала можливість збереження особистістю самостійної позиції у суспільному світоустрої (Ярошевский, 1976: 83) й підпорядковувала земну поведінку людей ірреальним цілям дотичності із Божественним порядком.

Феодалізм (від лат. *feudum* – утримання, даріння) – суспільно-економічний лад (аграрний, доіндустріальний), основою якого була власність феодала на засоби виробництва, насамперед на землю, і неповна власність на основних виробників (кріпаків), а також право здійснювати державну владу на своїй території

У контексті ідеологічного диктату найбільш важливим фактором формування і розвитку культури Середньовіччя стало утвердження *монотеїстичної* релігійності, що ґрунтується на вірі в єдиного Бога.

Монотеїзм (від грец. *monos* – один, єдиний та *theos* – бог) – єдинобожжя; релігія, що визнає лише одного бога (протилежне - *політеїзм*)

Панівною релігією Середньовіччя було утверджено *християнство*, що пронизувало усі сфери суспільства, життя та свідомості. У буремний і вкрай нестабільний період пізньої античності науково-культурна еліта формує у суспільній думці уявлення про творчий потенціал нової всесвітньої релігії та консолідуючу силу триєдиного Бога. Церква переймає на себе право оцінювати істину. Над розумом панує авторитет церкви і догмат віри.

Вчення про людину у добу середньовіччя ґрунтується на ідеях *креаціонізму* (людина – творіння Бога) та *провіденціалізму*.

Креаціонізм (від лат. *creatio* – створення) – релігійно-філософське вчення про створення світу, живої та неживої природи, людини Творцем (Богом) у єдиному творчому діянні

Провіденціалізм (від лат. *providentia* – провидіння, передбачення) – релігійно-філософська концепція, яка ґрунтується на усвідомленні причин усіх подій як вияву волі Бога. Це стосується і розуміння сенсу всього, що

Релігійно-філософське розуміння ролі людини та її місця у світовій картині буття у період Середніх віків спричиняє двоїстість трактування природи людини: з одного боку, людина – вершина Божественного творіння створена «за образом і подобою» Божою і наділена такими величними рисами, як розум, душа, здатність до морального вибору (здатність розрізняти добро і зло) і створення чогось нового. З іншого боку, людина – істота слабка, ница (через гріхопадіння була вигнана із Раю), залежна від волі Бога. Доля людини, її земне існування, ще до її народження, визначене Богом (що реалізує *ідеї провиденціалізму*). Разом з тим, для людини завжди існує можливість морального вибору – обрати шлях святості чи гріховності, добра чи зла; Бог ніби повсякчас випробовує людину. Таким чином проголошувався *принцип свободи волі людини у межах Божественного напередвизначення* (приречення) її долі (Філософія, 2019: 61).

Культурна спадщина Середніх віків посіла важливе місце в історії людства й позначилася на розвитку передусім гуманітарної культури (філософії, релігії, права, літератури та мистецтва), а також, у дещо меншій мірі, природничих наук (Греченко, 2002: 91), і зокрема – психологічних ідей. Водночас, попри значимість і самобутність середньовічної культури Середземноморського ареалу, існують певні хронологічні ускладнення у визначенні історичних меж Середніх віків. Початок доби досить непросто вичленувати із контексту культури еллінізму, а згасання розтяглося на кілька століть, так що деякі стереотипи середньовічного світовідчуття, мислення і способу життя успішно дожили до початку індустріалізації кінця XIX ст.. Але попри численні ускладнення, період виразного домінування середньовічної культури у Середземномор'ї умовно поділяють (Греченко, 2002: 91) на три основні етапи:

- раннє Середньовіччя – IV – VIII століття;
- зріле Середньовіччя – IX – XII століття;
- пізнє Середньовіччя – XIII – XV (XVII) століття.

Раннє Середньовіччя становить собою своєрідну перехідну культурно-історичну добу, коли старі античні традиції залишаються ще досить відчутними, тоді як на тлі падіння Римської імперії нові процеси активно набирають сили.

Найбільш визначальними у цей період були три соціокультурні фактори:

- 1) культурна *еволюція пізньоантичного (елліністичного) світу* (романізація (пріоритет латинської мови і культури Риму;

- захоплення символікою, знаковими та емблематичними образами), культура придворного етикету, традиції лицарства);
- 2) *традиції народної культури «варварів»* (приспонування високої культури до смаків простолюдинів – найбільш інертної й найбільш численної групи носіїв культури (часто неписьменної): традиції племінного язичництва, міфопоетичне сприйняття дійсності, усна поезія, гострий гумор карнавалів);
  - 3) *християнська релігія*, фундаментальною ідеєю якої став усебічний теоцентризм (Бог є початок і кінець життя, у тому числі й людського; Бог створив і світ, і людину, зберігаючи над ними повноту владу).

Наука раннього Середньовіччя мала передусім гуманітарне спрямування й відзначалася заглибленням у внутрішній світ людини. Філософська еволюція християнського віровчення сприяла розвитку наук про людину, що спиралися на досягнення елліністичної культури. Науковців цікавили питання взаємозв'язків внутрішнього світу людини (мікрокосму) і зовнішнього світу (макрокосму). Специфіка світоглядних позицій раннього Середньовіччя була зумовлена значним впливом філософсько-релігійних уявлень, і зокрема – богослів'я. Середньовічний філософ прагнув передати універсальне розуміння істин відповідно до ідеологічного контексту всієї доби.

Період *зрілого Середньовіччя* (IX – XII ст.) загалом є добою розквіту культури Візантійської імперії й активного зростання культурно-цивілізаційного рівня середньовічного Заходу. В ареалі Середземномор'я постала доба активної взаємодії нових надетнічних культур (Греченко, 2002: 112).

Епоха Середньовіччя відзначилася й виходом на арену всесвітньої історії арабських племен та їх поширення значною частиною Старого Світу – від Аравійського півострова до берегів Атлантики, з одного боку, і до Індонезії – з іншого; утворився ряд арабських народностей, які створили свої держави.

Безсумнівними у розвитку наукових ідей зрілого Середньовіччя є досягнення ісламської цивілізації, і передусім – у галузі точних і природничих наук. У VIII ст. за активної участі сирійських вчених було започатковано традицію перекладів творів класичних та елліністичних авторів, а також деяких візантійських та персидських трактатів арабською мовою. Із IX ст. ця традиція набуває всеосяжності і систематичності.

Відлік *пізнього Середньовіччя* (XIII – XV (XVII) ст.) пов'язаний передусім із послабленням Священної Римської імперії і посиленням позицій Ватикану на початку XIII ст. на фоні лицарських Хрестових походів.

Культурний розвиток Візантії та країн ісламського Сходу у період пізнього Середньовіччя стає все більш *традиціоналістським*, нові явища й процеси долають традиційні світоглядні погляди із значними

ускладненнями (Греченко, 2002: 147); це обумовлено передусім потребою збереження власної ідентичності перед загрозою її втрати внаслідок сельджуцьких, хрестових, монгольських та османських завоювань.

Загалом культура та філософсько-психологічна думка Середньовіччя органічно поєднали західні й східні елементи, відрізнялася принциповим синкретизмом, завдяки якому і культура Еллади, і культура східних країн постали загальним надбанням і частиною культури всесвітньої.

3.1.1 Розвиток європейської філософсько-психологічної думки у IV – XI століттях

Fides quaerens intellectum – віра, що шукає розуміння: ось початок будь-якого середньовічного світобачення

Етьєн Жильсон

Епоха Середньовіччя постала на теренах європейської цивілізації IV – VIII століть як складний період мороку і руйнації. Велична Римська імперія увійшла в стадію занепаду. Відсутність стабільності, міцної державної влади, набіги варварів, епідемії робили життя людей – як королів і лицарів, так і простих поселян і воїнів – складним, повним негараздів та небезпек.

Постійні війни унеможливлювали створення країн у власному розумінні цього слова, не було ще й сильної світської влади загалом. До кінця VI століття зникли залишки римської цивілізації, коли всі заможні члени суспільства вмели читати і писати, існували світські навчальні заклади, а вчені зверталися до всіх членів громади. Величезна військова машина імперії перемелювала і людей, і культури, і релігії, зробивши врешті-решт окрему людину безпорадною та беззахисною. Зневірившись у

матеріальних засадах буття, люди звернули свої погляди та сподівання до світу духовного.

Поява християнства добре вписалася у загальний духовний настрій епохи, а тому воно досить швидко поширилося на теренах імперії. Християнство не просто визнало автономію людського духу, а дало їй своє пояснення: в людській душі є частка божественного, тобто абсолютного духу. Це значить, що людина долучена своїм духовним еством до найбільшої світової всемогутності, адже Бог творить світ, і притому – із нічого. Як наслідок, вся епоха Середньовіччя жила в умовах домінування християнської релігії в усіх сферах суспільного життя. Фактично єдиним осередком стабільності, культури, сподівання на краще майбутнє на той час була *церква*, вона ж об'єднувала в єдине ціле розрізнені племена, що ворогували між собою.

Фундаментальною ідеєю церковної доктрини періоду раннього Середньовіччя є всебічний *теоцентризм* – концепція, згідно з якою Бог визнається початком і кінцем життя, у тому числі й людського; Він створив і світ, і людину, зберігаючи над ними повноту влади.

Теоцентризм (грец. *Theos* – Бог + лат. *Centrum* – центр кола) – філософська концепція, в основі якої лежить розуміння Бога як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела всього життя і будь-якого блага

Водночас, на фоні зміцнення панування християнської церкви (V – VI століття), виникла необхідність внести доповнення, пояснення або й трансформувати деякі положення християнства. Крім того, потрібно було також канонізувати постулати, що впливають із нових реалій, для того щоб запобігти поширенню неправди, ерісі, що несла розкол церкви.

Це варто знати!

Вихідним джерелом середньовічного світобачення постає Біблія у складі Старого та Нового завітів. Біблія озброює християн цілою низкою вихідних догматів. Але ці догмати потребували певних пояснень і тлумачень, з одного боку, тому, що людина повинна розуміти, у що вона вірить, а, з іншого боку, – тому, що життя завжди постає багатшим та розмаїтішим, ніж текст, навіть священний; звідси виникає потреба поєднувати догми із змінними ситуаціями життя. Нарешті, тексти Біблії мають символічний, образно-притчевий характер і тому потребують певних тлумачень. Перші введення християнської догматики в контекст життя здійснювали апостоли (перші учні Христа), але розгалужено та деталізовано здійснили це історичне завдання, водночас осмислюючи реалії життя під кутом зору положень Святого Письма, представники *християнської патристики* – так звані Отці Церкви (лат. *pater* – батько)

Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. Київ : «Каравела»; Львів : «Новий світ-2000», 2002. С.83.

Тож у розвитку релігійно-філософських ідей раннього Середньовіччя постає новий етап – *патристика*.

Патристика (від лат. *pater* – отець, род. відм. *patris*; грец. – *отець*) – філософія і теологія Отців церкви, духовно-релігійних керівників християнства; охоплює I – IX ст.

Патристика означає період, коли активно здійснювалося напрацювання та оформлення основного змісту християнського віровчення на засадах релігійних постулатів Ісуса Христа, викладених у Нагірній проповіді, й філософської теорії Платона. Тож цінність творів отців церкви була передусім ідеологічною: середньовічний богослов не мав права на суб'єктивізм думок; він прагнув передати універсальне розуміння християнської істини і мусив дбати про відповідність своїх трактатів ідеологічному контексту ортодоксального (православного) канону.

Богослови раннього Середньовіччя вибірково ставилися до знань, накопичених античними філософами, спростовуючи наукові твердження язичницької філософії, які суперечили християнським догматам. Отці церкви до найменших подробиць намагалися канонізувати головні *догмати* (непорушні істини) християнського віровчення і увесь комплекс питань їх застосування до суспільного та повсякденного життя людини. Необхідність прийняття догматів і *канонів* (правил) була спричинена потребою збереження церковної однаковості перед загрозою різного розуміння спірних питань віровчення.

Це варто знати!

Наука раннього Середньовіччя відбивала світоглядні імперативи доби і мала передусім гуманітарне спрямування у значенні заглибленості у внутрішній світ людини. Філософська еволюція християнського віровчення сприяла розвитку наук про людину, які спиралися на закладений культурою еллінізму базис... Тогочасних науковців цікавили питання взаємозв'язків внутрішнього світу людини (мікрокосмосу) і зовнішнього світу (макрокосмосу). Як і за античності, наука не була ще відділена від філософії, а за тих умов це означало, що принаймні гуманітарні, а в ідеалі – і всі інші науки мають розвиватися в межах богослов'я

Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти. Київ: Літера ЛТД, 2002. С.100.

Психологічні ідеї античної доби у період раннього Середньовіччя були не стільки забуті, скільки адаптовані патріархами церкви для підтримання релігійних вірувань християнства.

У патристиці раннього Середньовіччя були висловлені діалектичні міркування із філософії, етики, естетики та інших сфер знання; у галузі психології були сформульовані ідеї щодо розвитку психіки, зв'язку тілесних і душевних процесів, висловлено припущення про роль фізичної діяльності у формуванні особистості (Греченко & etc., 2002: 103). Але разом із завершенням форматування основних світоглядних установок, що вважалися остаточно окресленими і не підлягали принциповому перегляду, філософський напрям розвитку світогляду поступово гальмується. У дослідницьких трактатах богословів раннього Середньовіччя здійснюється передусім трактування раніше накопичених знань та накладання нових знань на відпрацьовану схему релігійних догматів.

Психологічні міркування із IV до XII століть зберігалися у тій витонченій формі, в якій вони були викладені у писаннях «християнського Арістотеля» – **Августина Аврелія**, знаного церковного авторитета, релігійно-філософське вчення якого означив перехід від античної традиції до середньовічного християнського світогляду. Богослов Августин увійшов до історії науки під ім'ям **Августина Блаженного**; його праці, написані латиною, значно вплинули на західноєвропейську філософію раннього Середньовіччя.

Біографічна довідка

Аврелій Августін Іпонійський

(лат. *Aurelius Augustinus Hipponensis*), або **Блаженний Августін** (354 – 430 рр.) – християнський теолог і церковний діяч, головний представник західної патристики, єпископ міста Гіппон Регій (сучасна Аннаба, Алжир), родоначальник християнської філософії історії. Визнаний святим Католицькою, Лютеранською та Православною церквами. Народився у місті Тагасті, у Північній Африці, яка тоді була частиною Римської імперії і була населена латиномовними християнами. Батько його був язичником, мати – глибоко релігійною християнкою. Сім'я була заможна, тож юнак зростав гультьєм, проте згодом відмовився від розпусти. Вивчав риторіку у столиці Африки Карфагені, жив у Мілані. Захоплювався творами Платона і неоплатоніків. У 389 році прийняв християнство, а 391-го був рукопокладений в пресвітери; згодом став єпископом. Решту життя провів в африканському місті Гіппон

До Аврелія Августина керманичі християнської церкви (Отці церкви) не приділяли надто уваги філософії, а якщо й зверталися до неї, то не для того, щоб продукувати нові ідеї. Перші апологети були за своєї професією риторами-юристами. Серед інших пасторів переважали вузькоспрямовані інтереси – теологічні та пасторські, або ж філологічні інтереси ерудитів. Тим більше на цьому тлі більш ніж скромних здобутків попередників прозвучав могутній голос святого Августина.

Філософія Августина, видатного представника патристики, виникла як симбіоз християнських і античних доктрин. Із давньогрецьких філософських вчень головним джерелом для нього був платонізм. Ідеалізм Платона у метафізиці, визнання відмінності духовних принципів у структурі світу (добра і погана душа, існування окремих душ), наголос на містичних факторах духовного життя – все це вплинуло на формування його власних поглядів (Кремень & Ільїн, 2005: 106).

Найбільш важливими для історії психології є релігійно-догматичні трактати Аврелія Августина, що містять філософсько-психологічні думки: «*Про безсмертя душі*» (*De animae immortalitate*», 386 – 387), «*Про величину душі*» («*De quantitate animae*», 388–389 роки) – про взаємодію душі й тіла, «*Про свободу волі*» («*De libero arbitrio*», 388–395 роки), «*Сповідь*» («*Confessiones*», 400 рік), «*Про душу та її походження*» («*De anima et ejus origine*», 400 – 416 роки).

У працях Августина світ, створений Богом, постає як усталена ієрархічна структура, підґрунтя якої складають неживі, бездуховні тіла, що просто існують. Над ними звеличуються рослини, які не лише існують, але й живуть. Далі розташовані тварини, до функцій яких додається відчуття (ця схема світу нагадує концепцію Аристотеля, згідно з якою світ життя визначається трьома типами душі: рослинною, чуттєвою і розумною, притаманною лише людині). Проте у догматах Августина визнається:

душею володіє тільки людина, тому що лише вона серед усіх земних істот певною мірою нагадує Бога (цит. за: Соколов, 1979: 63).

Душа людини – розумна. На відміну від неоплатонівського панпсихізму, вихідною ідеєю якого є визнання вічності душ та їх космічного коловорота, християнський філософ визнає вічність душ лише після твердження, що вони створені Богом. Таким чином Аврелій Августин формулює ідею індивідуальності, духовної неповторності кожної людини. Душа має початок, проте вона не може бути скінченною; душа безсмертна, вона існує і після смерті того тіла, яке вона одухотворювала за життя.

Душа у вченні Августина є самотньою субстанцією, яка не може бути ні тілесною властивістю, ні різновидом матерії, тіла. Вона не містить у собі нічого матеріального, характеризується лише функціями *мислення, волі, пам'яті*, але не має нічого спільного із біологічними функціями:

Душа «не є ні земля, ні вода, ні повітря, ні вогонь, ні поєднання усіх цих елементів або також деяких із них» («Про величину душі»; цит. за: Соколов, 1979: 63).

Від тіла душа відрізняється досконалістю, яка обумовлюється тим, що душа близька Богу і безсмертна. Душа, а не тіло пізнає Бога. Не у дослідженнях природи та світу, а заглиблюючись у виміри душі, людина знаходить Бога. *Тайнопис душі – знаки Бога.* Перевага душі над тілом вимагає, щоб людина піклувалася про душу, пригнічуючи прагнення до чуттєвих насолод.

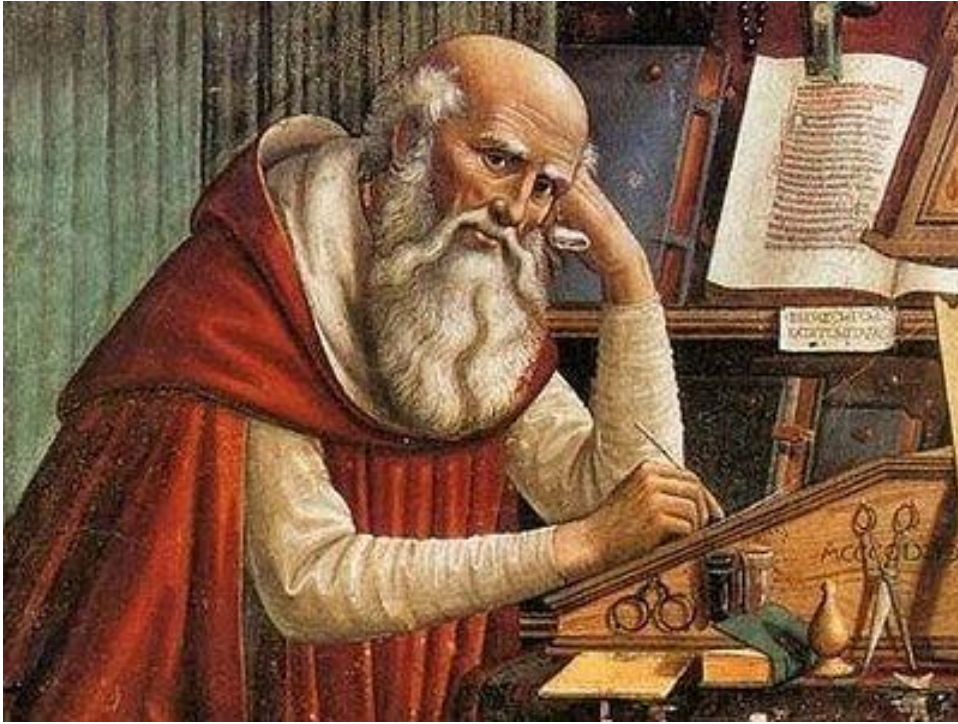
Августин високо цінує можливості душі до пізнання, ототожнюючи розум із душею людини:

«Мислити – значить існувати, відповідно, мислити про вищу сферу існування – значить бути частиною цієї сфери» (цит. за: Хант, 2009: 68 – 69).

Тим не менше Августин розглядає знання, отримане завдяки органам чуття, як недостовірне, тому що людина не може бути впевнена в тому, що її сприймання вірно передає реальність. Достовірним, поза сумнівом, є первинний досвід самосвідомості: людина мислить, а отже існує; сам акт сумніву підтверджує те, що людина жива і мислить. Тож Августин (ще більше, ніж Платон) покладається на інтроспекцію як спосіб досягнення знань та істини:

«Завдяки міркуванням ми можемо піднятися над обмеженнями відчуттів й оволодіти такими поняттями як «число» або «мудрість» («Про град Божий»; цит. за: Хант, 2009: 69).

Водночас Августин визнає, що істину про Бога (богопізнання) у повному обсязі не може пізнати розум; її може пізнати лише *віра*, яка виявляється у волі людини.

Воля і віра, які ведуть людину життям, набагато вищі за розум, який часто є відірваним від життя, схильним до помилок, недостовірним (цит. за: Касьян, 2008: 41).

Індивідуальна воля, згідно з Августином, залежить від божественної і діє у двох напрямках: *управляє рухом душі та звертає її до себе самої*. Усі зміни, що відбуваються з тілом, стають психічними завдяки вольовій активності суб'єкта. Підставою істинності знання є внутрішній досвід: душа повертається до себе, щоб осягнути із граничною достовірністю власну діяльність та її незримі продукти (цит. за: Марцінковська, 2004: 89). Водночас, віра і її одкровення не спростовують цінностей розумного пізнання природи та суспільства. Підкреслюючи роль почуттів або серця, Августин стверджував єдність віри і пізнання. При цьому він прагнув не піднести розум, а лише доповнити його. Віра і розум взаємно доповнюють одне одного.

Теза Августина: «Шукай не розуміння, щоб повірити, але віри, щоб зрозуміти», – стала основним життєвим керуванням мислителя.

Порада Сократа «Пізнай себе самого», згідно із вченням Августина, зорієнтувала пізнання людиною себе як образу та подоби Божої.

Новим філософсько-психологічним досягненням Августина стало висвітлення проблеми реальної динаміки конкретного людського життя на протилежність конкретній історії суспільства. У трактаті «Сповідь» (397 – 400 рр.), розглядаючи життєвий шлях людини від появи на світ немовляти до особи, що самоусвідомлює себе християнином, Августин створив першу філософську теорію, де досліджується психологічний бік життя.

Слідом за Плотиним Августин зосередився на питанні пізнаваності людиною своїх психічних актів і станів, що відрізняється від сприйняття предметів за посередництвом зовнішніх органів чуття, тим самим зупинивши увагу на проблемі самосвідомості. Мислитель увів поняття про вроджену активність душі як основу її розвитку. Саме активність, спрямовуючи та трансформуючи пізнання та поведінку людини, є основою її волі. Надалі ця ідея Августина реалізувалася в концепції саморозвитку психіки, в якій стверджувалося, що *генезис психіки не залежить від зовнішнього впливу і спрямовується власною, вродженою активністю, спрямованою до розвитку.*

Важливим моментом у роботах вченого було й різке засудження насилля над дитиною, прагнення дорослих жорстко керувати її поведінкою та спрямовувати її інтереси.

Августин стверджував, що вольова активність спрямовується лише Богом, причому це управління здійснюється за допомогою самосвідомості, тобто усвідомлення людиною своїх можливостей та прагнень (Марцинковская, 2004: 90).

Такий шлях власного саморозвитку і був описаний Августином у його трактаті «Сповідь», сповненому глибоких роздумів про ставлення особи до інших людей. Ця робота стала дороговказом для інтроспективної психології наступних століть, тому що у ній вперше постало питання про пізнавальну активність душі, яка є незалежною від тіла, але використовує його як знаряддя, і доводилася непогрішність внутрішнього досвіду.

Окресливши колізії становлення особистості, Августин у роботі «Сповідь» створив у європейській культурі традицію «сповідей» як творів, що відтворюють процес осмислення індивідом свого життя та прагнення самовдосконалення (Марцинковская, 2004: 90).

Прогресивним досягненням філософсько-психологічних уявлень Августина є також визнання будь-якої людини (навіть раба, дитини) особистістю. Він наголошує, що людина не просто «раба Божа», вона – створена за подобою Бога, а тому може володіти волею, спрямовувати її до спасіння, до віри або зневіри, до добра або зла. Людська особистість вільна вибирати між добром, благом і злом. Зло – це відсутність добра (Бог не створював зла. Він є творцем гармонії добра, благодаті і любові):

людина може за власною волею не вибрати добро або навіть вибрати не-добро – так і виникає зло (цит. за: Хант, 2009: 70).

Висловлюючи свої думки щодо історичного розвитку людини і суспільства, мислитель наголошував, що історія визначається божественним провидінням (цит. за: Касьян, 2008: 40), має спрямування (вектор руху від земного буття до царства Божого). Досліджуючи історію як цілеспрямований процес, у трактаті «*Про Град Божий*» (410 р.)

Августин визнає існування двох видів людської спільноти: «Град Земний», тобто державність, яка заснована на «самозакоханості, доведеній до зневажання Бога», і «Град Божий» – духовна спільність, заснована на «любові до Бога, доведеній до зневаги самого себе».

Міркування Августина забезпечили форматування принципів нової християнської філософії. Він подає Бога як нескінченність, а світ – як продукт надприродної сили і творення милості. Творчість мислителя була сполучною ланкою між філософією Платона і мислителями Середньовіччя (Кремень & Ільїн, 2005: 107).

Оцінюючи *внесок Августина Аврелія* у становлення релігійно-філософських ідей проблемного поля психології, варто наголосити, що ним:

- 1) здійснювалося поширення наукових ідей дослідників античності (наприклад, твердження лікаря Галена щодо взаємозв'язку душі і тіла);
- 2) запропоновано лінійне уявлення про час;
- 3) доведено ідею соціального конформізму (можливості примирення із бідністю та владою іншої людини);
- 4) доведено значимість пізнавальної активності душі, яка є незалежною від тіла, але використовує його як знаряддя;
- 5) констатовано непогрішність внутрішнього досвіду людини у визначенні істинності знань;
- 6) ствердження унікальності, цінності і волі будь-якої особистості, її відповідальності за свої дії.

Погляди Августина Блаженного і його послідовників склали основу подальшого розвитку релігійно-філософських поглядів Середньовіччя, хоча цей процес і був пролонгований.

Протягом IV – VI століть колись могутній Рим розграбовувався варварами, його мешканці поступово переселялися до провінційних містечок й укріплених поселень. Бібліотеки Риму та інших міст знищувалися; наукові знання минулого (як і гігієна, культура, мистецтво) були забуті. Епоха руйнації античної рабовласницької цивілізації і становлення феодального устрою у Європі супроводжувалася інтелектуальною варваризацією.

«У жорстокому світі, де життя було складним і коротким, психологія виявилася таким же забутим артефактом, як геометрія Евкліда або трагедії Софокла, і таким же непотрібним», – наголошує відомий історик психології Мортон Хант (Хант, 2009: 72).

Проте вже на межі V–VI століть у культурі європейського Середньовіччя повільно і поступово почала складатися нова система освіти, ствердження якої засвідчило болісне народження із надр язичництва нової феодально-середньовічної культури. І римо-католицька церква постала у країнах Західної (і в деяких країнах Східної) Європи як

посередник цього процесу. Перші церковні школи стали провідними осередками середньовічної культури й освіти. У деяких із цих закладів освіти було впроваджено викладання філософії, яка отримала назву *схоластики* – «шкільної філософії»; характерним для схоластики стало осмислення догм християнського віровчення не лише за допомогою Божественного Одкровення, а й із позицій раціонального мислення. Тож поняття «схоластика» означає не так доктрини богословських ідей, як філософію і теологію, що викладаються у середньовічних школах.

Схоластика (лат. *Scholastica*, від лат. *schola* – школа) – панівний у середньовічній Європі філософський і педагогічний метод, сконцентрований навколо університетів, що був синтезом християнського (католицького) богослов'я та логіки Аристотеля

Схоластика являла собою не лише пасивне засвоєння старого, а й активне тлумачення і модифікацію готового знання, розвивала вміння логічно мислити, наводити систему доказів і будувати нове мовлення. Той факт, що схоластика покликана оперувати готовими знаннями, що вона ґрунтується на використанні репродуктивного, а не творчого мислення, тоді мало кого непокоїв (Коханова, 2016: 66), адже у країнах із наднизьким рівнем грамоти серед населення освітянський рух був прогресивним кроком розвитку культури.

Як тип філософії схоластика стверджується у IX столітті. Головне призначення схоластичної філософії мислителі вбачали у поєднанні філософсько-педагогічних ідей із теологією. Філософами-схоластами виголошувався принцип гармонії віри та розуму.

Видатним представником *передсхоластичного періоду розвитку філософії* (VI – IX ст.) та «Батьком схоластики» називають **Іоанна Скота Еріугену**, знаного вченого-богослова західноєвропейської культури Середньовіччя.

Біографічна довідка

Йоан Скот Еріугена

(Johannes Scotus Eriugena; 810–877 pp.) – видатний ірландський філософ часів формування схоластики, богослов, перекладач (знавець латини і грецької мови); тлумачив християнське вчення у дусі неоплатонізму. Народився в Ірландії, у заможній шотландській родині. У Францію він був запрошений єпископом Реймса й Ліону для перекладу з грецької на латину філософських трактатів (Ареопагітик). У 847 році був запрошений до двору франкського короля Карла Лисого для керівництва придворною школою. Головний трактат Еріугени «Про розподіл природи» (865 рік) був засуджений Церквою як еретичний. Останні роки життя (із 870 р.) перебував у Англії, працював у Оксфордській теологічній школі

Характерною ознакою релігійно-філософської системи Еріугени в умовах темної, варварської епохи Середньовіччя стало прагнення *максимально підкреслити цінність і роль людини* на противагу ідеології, що домінувала у системі феодальної ієрархії і підкреслювала ницість людського існування перед усемогутністю Бога.

Теоцентризм Еріугени в його трактатах переплітається із *антропоцентризмом* – вираженням особистісним початком філософських догматів. Підкреслюючи свій інтерес до людини, автор «Розподілу природи» («*De divisione naturae*») наголошує:

«...Найважливіший і ледве не єдиний шлях до пізнання істини – спочатку пізнати й полюбити людську природу...Адже якщо людська природа не знає, що діється у ній самій, як вона хоче знати те, що існує над нею?» (цит. за: Соколов, 1979: 119).

Самопізнання людини мислиться як умова пізнання світу. Той же, хто не ступає на шлях самопізнання і пізнання людської природи, дорівнюється «безмовній худобі». До того ж самопізнання – основний шлях «до найчистішого споглядання першообразу», бога (цит. за: Соколов, 1979: 119).

По суті, Іоанн Скот Еріугена прагнув створити християнську філософію, ґрунтуючись на засадах розуму, що узгоджується із принципом пізнання, розуміння.

Теоретичною формулою, що найбільш відповідає теологічно-філософським напрацюванням Еріугени може бути визнане твердження:

Credo et intelligo – вірую та розумію.

Віра – це стан душі, набутий, але непохитний, що визначається самою сутністю людини.

Водночас, людина рефлексує, створює системи, трактує священні тексти, ґрунтується на досвіді та знаннях, щоб розуміти та знаходити пояснення всьому, із чим стикається її розум. Знаряддя розуму філософ Еріугена вважав діалектику, яка розглядалася ним як мистецтво виділяти істину із протилежних точок зору.

Цим варто знати!

Серед біографічних фактів Еріугени є такий:

Одного разу мислитель був запрошений єпископами на диспут із питання щодо призначення людини. Більшістю з присутніх вважалося, що всім людям Богом визначена доля: одним долею призначене пекло, іншим – спасіння у раю. Свою позицію Еріугена висвітлив у написаному ним творі *«Про божественне призначення»*, в якому доводив, що людині не може бути призначений рай або пекло, адже, головне, чим Бог нагородив людину, – це свобода вибору.

Мислитель міркує так: *оскільки Бог передусім добрий, то він пропонує людині вибір Добра. Відтак у кінцевому випадку, всі, включаючи Сатану, повернуться до Бога.*

Подібні думки були нетрадиційними на той час, і робота мислителя була визнана церквою єретичною.

Незважаючи на церковне засудження цього трактату та інших його творів, Еріугена отримав визнання і сприяв стимулюванню наукової думки для наступних поколінь науковців. Крім того, він продовжував користуватися милістю короля й при його дворі проводив свої філософські заняття.

Коханова О. П. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник. Київ : НВП «Інтерсервіс», 2016. С. 70.

Іоанн Скот Еріугена був незалежним мислителем, впевненим у християнській ортодоксальності свого вчення; він користувався значним авторитетом у світських колах і водночас, будучи світською людиною, консультував церковників із теологічних питань. Філософ досліджував традиційне для Середньовіччя питання про взаємовідношення віри й розуму. На його думку, отримане людиною знання (науку) слід вважати не менш важливим авторитетом, ніж божественне одкровення. Виходячи із цієї позиції, Еріугена побудував і свої доведення свободи, яку отримує людина в процесі наукової діяльності.

Велике значення Еріугена надавав розуму; це відображено у його концепції розвитку людини. На думку мислителя, людина у своєму

становленні проходить ті самі стадії, що й Всесвіт. Загалом сенс вчення Еріугени пов'язаний із тріадою послідовних станів людини відносно істини: між першородним гріхом та пришестям Христа, коли розум вступає в другий стан і приходиться до нього істина Одкровення. Надалі другий стан має змінитися третім, у якому віра відступить перед баченням Істини.

Людина, у розумінні Еріугена, за своєю природою є двомірною, тобто є істотою, наділеною розумом і божественним призначенням, а отже – причетною до одкровенного знання, яке несе їй розуміння свого місця в ієрархії духовного світу та свободу усвідомленої участі у ній відповідно до свого призначення.

Таким чином, розум здатний пізнавати істину в силу наданих людині від природи здібностей до цього через пізнання людиною самої себе та через явлені їй текстами біблійного Одкровення символи.

Тож у концептуальних твердженнях Іоанна Скота Еріугени поєднується досвід античної філософії, апокрифічного ранньохристиянського містицизму та тлумачень біблійних текстів, закладаються перспективні принципи подальшого розвитку філософської науки. Для Еріугени істинна релігія є справжньою філософією, яка не є служницею теології (*ancilla theologiae*), як для схоластів згодом, але постає як *вільне дослідження релігійної істини людським розумом*.

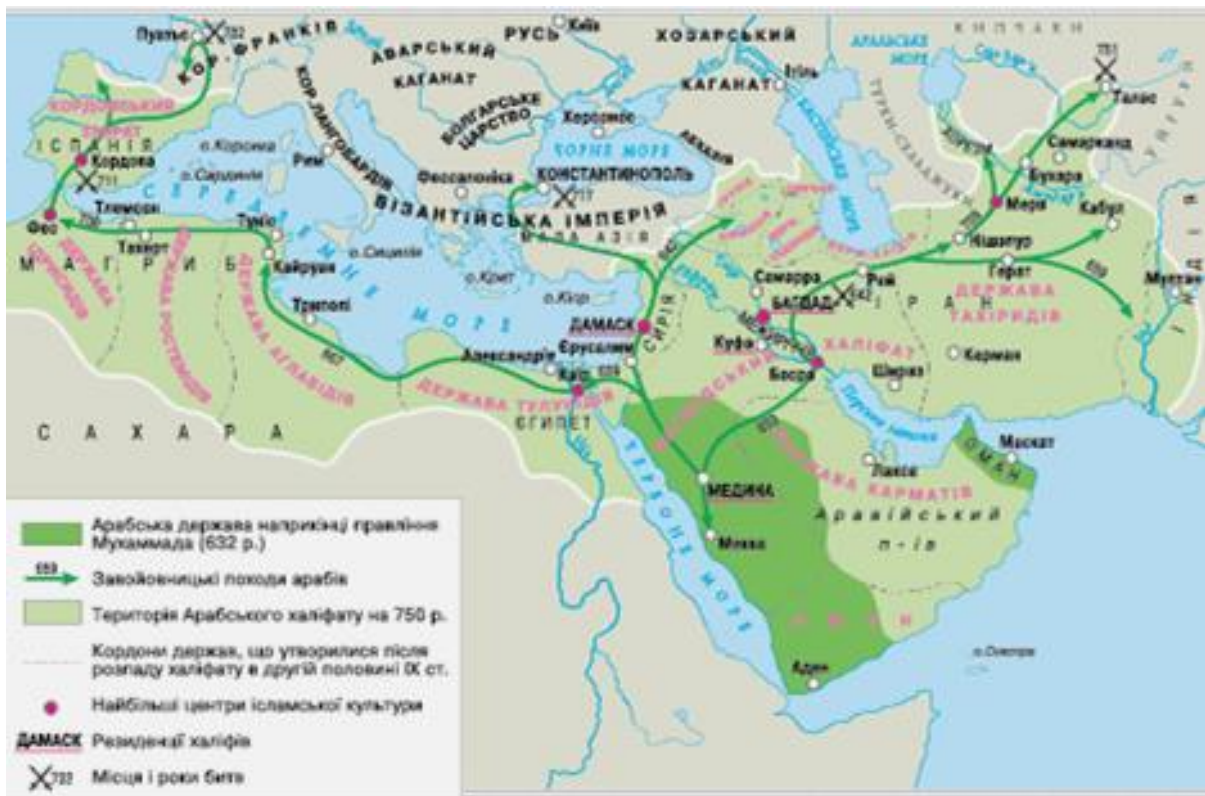
Найбільш значимим здобутком Іоанна Скота Еріугени варто вважати:

- 1) створення чіткої філософської системи, яку розвивали наступні покоління мислителів-схоластів;
- 2) ствердження цінності розуму людини у пізнанні істини;
- 3) приділення значної уваги самосвідомості; засобом самосвідомості було визнано внутрішнє чуття;
- 4) визнання того, що незаперечність передбачення Творця не обмежує вільних рішень людської волі.

3.1.2. Розвиток психологічної думки у країнах арабського Сходу

Переорієнтування філософсько-психологічного мислення у напрямі зближення із емпірією, із позитивним знанням про природу здійснювалося у добу Середньовіччя у надрах не Європейської культури – арабомовної, що постала на Сході у VII – XII століттях. *Арабського халіфату*.

Потужна держава Арабського халіфату склалася у добу Середньовіччя у результаті об'єднання арабських племен-бедуїнів, центром розселення яких був Аравійський півострів.

Протягом першої половини VII століття відбувалося об'єднання арабських племен із наступною швидкою їх експансією на північ Африки, великі території Ірану, Середньої Азії й Закавказзя, включаючи Вірменію. На Заході арабські володіння простягалися вздовж африканського узбережжя Середземного моря аж до Піренейського півострова, завоювання більшої частини якого завершилося в середині другого десятиріччя VIII століття.

За формою державного устрою Арабський халіфат являв собою одну із наймогутніших імперій середньовіччя.

Халіфат (араб. *خلافة* – заміщення, успадкування) – арабо-мусульманська держава, утворена після смерті ісламського пророка Мухаммеда (близько 570 – 632 рр.) і очолювана халіфами («послідовниками»; верховними духовними правителями); система феодально-теократичної ісламської держави

Самобутність Халіфату визначала передусім *релігія ісламу*, що стала ідеологічним підґрунтям арабської культури і цивілізації Середньовіччя.

До VII століття у арабів (і передусім у кочовиків) релігійні уявлення не були поєднані у певну ідеологічну систему: вони являли строкату суміш фетишизму, тотемізму і анімізму. Найбільш давньою формою арабських вірувань дослідники вважають фетишизм, що знаходив вияв у вшануванні каменів метеоритного та вулканічного походження. Поширеною у

давньому арабському суспільстві була й віра у джинів, яких уявляли у вигляді істот із бездимного вогню та повітря, наділених розумом і пристрастями (Каріков & Ручинська, 2014: 85). Язичницька культура арабів відзначалася політеїзмом (у святилищі Кааба перебували близько 300 ідолів аравійських богів і містився чорний камінь (можливо, метеоритного походження), що уособлював небесну силу найвищого божества – Хубала). Біля ідолів арабами здійснювалися культові жертвоприношення й ворожіння.

Починаючи із 610 року, коли Мухаммед оголосив себе посланцем єдиного бога – Аллаха, на Аравійському півострові постала нова монотеїстична релігія арабо-мусульманського світу – *іслам*; головним священним текстом ісламу є Коран, складений ритмізованою прозою.

Ісла́м (араб. الإسلام, – смирення, сумирність, упокорення Єдиному Богу і Його волі) – одна з найбільш поширених світових релігій, що сформувалася у VII столітті у південно-західній частині Аравії в період розпаду родо-племінного устрою і формування централізованої держави. Засновником вважається пророк Магомет або Мухаммед (570–632 рр.); осіб, які прийняли релігію ісламу називають мусульманами (араб. *віддані*)

Основним завданням, яке ставив перед собою Мухаммед, було відродження суворого монотеїзму (єдинобожжя), від якого, на його думку, відступили іудаїзм та християнство. Молитва, читання переданого через пророка останнього послання Бога людям і завоювання місця на небесах завдяки невідворотному слідуванню праведним шляхом становить сенс життя людини.

Мусульманське віровчення швидко поширилося Аравією.

Інтегруючим початком у формуванні ірано-арабської культури виступала *арабська мова*, разом з тим розвиток арабської культури відбувався у щільній взаємодії культур підкорених і сусідніх із Халіфатом народів. Араби сприйняли елементи культури Давнього Ірану і через них – елементи культури Індії, а також засвоїли елементи культури Сирії і через них – елементи грецької. Якщо Індія дала арабам основи точних наук, математики, художню літературу, то Греція – філософію.

У середині VIII століття, на фоні першої економічної революції Середньовіччя, Халіфат переживає значні зміни, наслідками яких стали зростання ісламських міст, розвиток міжнародної торгівлі, розквіт наук, мистецтв, освіти і ремесел. Характерною особливістю розвитку арабської культури у період Середньовіччя була відсутність, попри неодноразові спроби їх запровадити, чітких загально визнаних вірознавчих установлень. Мусульмани досить терпимо ставилися до християн та інших «людей писання» – іудеїв та сабіїв; розвиток арабської культури відбувався у щільній взаємодії культур підкорених і сусідніх із Халіфатом народів.

Столицею Халіфату до 762 року був Дамаск, пізніше нею став Багдад (з перської мови – «Богоданний»), який швидко став одним з найбільших

мегаполісів і з яким пов'язується розквіт ісламської культури і цивілізації IX – XII століть.

Багдад, заснований 762 року

Халіф аль-Мамун у 832 році заснував у Багдаді «Будинок мудрості» (аналог Александрійського науково-освітнього центру періоду еллінізму), у якому функціонували бібліотека (що нараховувала близько 400 тис. книг), обсерваторія, здійснювалися різноманітні експериментальні дослідження, особливо культивувалися медицина і право; у Багдаді також був створений «Дім перекладів», безпосереднім завданням якого було вивчення і переклад творів класичних та елліністичних грецьких філософів, візантійських та персидських трактатів арабською мовою.

Культурні цінності ірано-арабського світу стали пізніше надбанням і Західної Європи. На латину та національні мови західних народів перекладали твори арабомовних авторів, античних й інших письменників, праці яких збереглися арабською мовою. З арабської мови перекладали ще у X столітті, та особливо інтенсивно у XII столітті. Перекладали найбільше у Толедо, де виникла ціла корпорація перекладачів. Завдяки переведеній на латину ще у XII столітті фундаментальній праці Абу Алі Ібн Сіні «Канон медицини», Європа вперше познайомилася з надбаннями античної медицини. Різними мовами Заходу з арабської перекладали Птолемея, Евкліда, Галена, Гіппократа, Аристотеля, Порфирія й інших античних мислителів (Козлик, 2011: 37–39).

У VIII–XI століттях творчий розквіт переживають іранські народи, культурними центрами стають Самарканд, Басра, Каїр, Дамаск, а в XI–XII століттях культурний злет переміщується в Кордову, Севілью, Толедо й інші міста на Піренейському півострові. При цьому культура народів і східної, і західної частин ірано-арабського світу зберігала свою єдність.

Це варто знати!

Культура арабів жила переважно сирійсько-грецькими та перськими (іранськими) джерелами. Ще до захоплення арабами Персія (Іран) переживала культурний розквіт. У той час, коли у 489 році закрили Едеську школу, а 529 року візантійський імператор Юстиніан I закрив Олександрійську та Афінську академії, персидський шах Хосров I Ануширван (531–573 рр.), навпаки, відродив їх у себе. Вчені, вигнані із візантійських країн, знайшли притулок у Персії: в місті Ніссібіні продовжувала свою діяльність школа з Едесси, в місті Гундешапури знайшла прихисток Афінська академія.

Араби-завойовники не руйнували шкіл, музеїв, бібліотек, а зберігали захоплені ними на Сході міста, і головне – вчилися у завойованих ними країн. Завдяки цьому розвиток культури народів Сходу за часів арабського панування не знав перерви і йшов по висхідній.

Козлик І. В. Світова література доби Середньовіччя та епохи Відродження («Картина світу». Естетика. Поетика) : навч. посіб. Івано-Франківськ : СИМФОНІЯ форте, 2011. С. 38.

С

Середньовічний мусульманський світ створив високо розвинену цивілізацію, однією з найважливіших рис якої була велика любов до книги, висока оцінка праці та особистості вченого. Так, халіф аль-Хакім II придбав один рукопис за тисячу динарів. Араби домовилися з Візантією про те, що вони будуть отримувати по одному примірнику грецьких рукописів. Коли місто Тріполі захопили хрестоносці, два сусідніх еміри відразу поїхали до завойовників, щоб викупити двох людей – вченого та каліграфа (Козлик, 2011: 37).

У культурні центри Халіфату спрямовувалася література з усіх кінців цивілізованого світу усіма відомими на той час мовами.

Саме тут, на Сході, паростки точного знання, яке зародилося в елліністичний період, отримують подальший розвиток... Соціально-економічні потреби змушували [Халіфат] збирати і вивчати твори «невірних», підтримувати зростання і поширення наукових уявлень про природу, а у зв'язку із розвитком медицини – і про людину (Ярошевський, 1976: 85).

Ідеї і відкриття філософів і вчених античної доби ставали надбанням арабомовних народів; праці Платона і Аристотеля, Галена і Архимеда перекладалися і переписувалися, поширювалися арабською мовою від Середньої Азії й Індії до Піренейського півострова, стимулюючи формування власної культури, філософії і науки (Ярошевський, 1976: 85).

Це варто знати!

Арабо-мусульманська філософія починається із заборони, викорінення язичництва у християнізованій Візантійській імперії і перенесення осередків язичництва на Схід, та із виникнення ісламу. У часи, коли християнство

більше і більше укріплювалося на Близькому Сході, антична філософія вимушена була шукати собі притулок в інших країнах. Декретом імператора Зенона у 489 році була заборонена й закрита аристотелівська перипатетична школа, а у 529 році декретом Юстиніана була закрита остання язичницька філософська школа в Афінах – школа неоплатоників. Тому багато хто з філософів переселяється до країн Близького Сходу. Одним із центрів переселення був Дамаск. Відомо, що деякі з неоплатоників були сирійці за походженням (Порфирій, Ямвліх).

Спочатку в Сирії, а потім в Ірані розвиваються філософські школи античності. Туди перевозяться бібліотеки, книги Платона, Аристотеля, античних математиків, лікарів, астрономів.

Лега В. П. История западной философии. М., 2003. С. 35

У становленні арабської (арабомовної) філософії можна умовно виокремити два періоди:

- 1) період зародження арабської філософії (VII – IX ст.);
- 2) період інтегрування арабською філософією давньогрецької філософії та перетворення арабської філософії у арабо-грецьку (IX – XVI ст.).

Особливістю арабо-грецької філософії стало посилення матеріалістичних тенденцій. У Халіфаті були прийнятними не лише відмінні від ісламу релігійно-філософські погляди на світоустрій та природу людини, але й не заборонялися природничо-наукові дослідження, і зокрема – вивчення функціональних можливостей органів чуття і мозку.

У країнах арабомовного Сходу активно розвивалися наука і медицина, що зробило вагомий внесок й у розвиток психологічних ідей.

Це варто знати!

Основними умовами розвитку науки арабомовного Сходу у період Середньовіччя можна назвати:

- 1) геополітичні фактори розвитку величної імперії середньовіччя – Арабського халіфату: міграція населення, розвиток економіки, культури, поширення наукових поглядів шляхом перекладу наукових праць та популяризації закладених у них ідей;
- 2) вплив гуманістичних ідей свободи та рівності (значимих ідей ісламської релігії) на арабську культуру;
- 3) вплив античної культури та науки, що обумовив розквіт арабської системи прикладних наук (медицини, фізики, геометрії, астрономії, математики, алхімії)

Особливості соціального і релігійного життя у країнах Близького Сходу, суттєвий розвиток наукових знань призвели до поширення критичного ставлення до релігійних догматів періоду раннього

Середньовіччя. Одним із найбільш відомих представників середньовічної східної філософії, котрий порушив проблему співвіднесення релігії і філософії, є **аль-Фарабі** – автор коментарів до творів Аристотеля (через що отримав почесне ім'я «Другий учитель»; Першим вважався сам Аристотель) та Платона.

Біографічна довідка

Аль-Фарабі

(повне ім'я: **Абу Наср Мухаммед ібн Тархан ат-Туркі аль-Фарабі**; араб. الفارابي; 870 – 950) – відомий філософ (представник етико-філософського напрямку), математик, теоретик музики. Вчений перського походження (за даними Терези-Енн Дрюарт). Вважається, що аль-Фарабі народився у м.Фараб (сучасний Отрар, Південний Казахстан). Здобувати знання майбутній філософ поїхав до Багдаду – столиці і культурного центру Арабського халіфату; вивчав медицину, логіку і грецьку мову. У 949 – 950 роках аль-Фарабі відвідав Єгипет, тривалий час жив у Алеппо. Він став відомим завдяки коментарям до праць Аристотеля, через що отримав почесне ім'я «*Аристотель Сходу*». Зібрав і упорядкував увесь комплекс «Органона» Аристотеля (доєднав «Риторіку»), написав декілька власних робіт із питань логіки

Аль-Фарабі – перший філософ арабомовного Сходу, якому належить система філософських поглядів, що охоплює усі сторони дійсності (Соколов, 1979: 219). Особливе значення у картині світу аль-Фарабі набуло прояснення місця у ній людини та ролі пізнання у осягненні Бога. Це означається передусім у вимірах розгляду людської душі та людського розуму (аристотелевський *nous* арабською мовою передавався словом «акл», яке іноді перекладається латинським словом «інтелект»).

У розумінні душі філософ не визнає існування душ поза тілом, їх посмертні міграції з одного тіла до іншого. У тлумаченні функцій душі аль-Фарабі близький до концепції Аристотеля, підкреслюючи залежність душі від тіла. Також мислитель наголошує, що діяльність тіла неможлива без спрямовуючих сил душі. На відміну від душ рослин і тварин людські душі мають духовні функції – усвідомлення краси та досконалості.

Пізнавальна функція людської душі не може здійснюватись без опору на відчуття. Сприйняття і уява – основні знаряддя *чуттєвого знання*. Разом з тим воно не придатне до осягнення складних сутностей як

головних означень буття. Це під силу лише *розуму*, що є «*сила, яка діє без посередництва тілесного органу*» (цит. за: Соколов, 1979: 226).

Лише у розумі здійснюються вищі духовно-пізнавальні здібності людини, і лише він здатен досягнути форми самого буття, особливо вищі духовні форми, позбавлені тілесності. Згідно з теорією аль-Фарабі, розум існує як *розум пасивний*, потенційний, найбільш пов'язаний із матерією та чуттєвістю (тому й пов'язаний із душею). Йому притаманна здатність до узагальнень на підставі чуттєвих образів.

Принципово відрізняється від нього *актуальний розум*, позбавлений властивостей тілесності та матеріальності. Він є чистою формою, здатною до дії і тим самим до досягнення об'єктивних форм, що існують поза ним. Крім того, розум постає як набутий – той самий актуальний розум, але *збагачений пізнанням певних форм*. Або *діяльний розум*, який на основі форм набутого розуму досягає духовно-космічні форми і зокрема найвищу з них – Бога. І хоча своє вчення про розум аль-Фарабі нерозривно пов'язав із містичними цілями, але досягнення їх, згідно із трактуванням філософа, стає можливим лише завдяки граничній напрузі інтелектуальних пізнавальних сил: розуміння Бога неможливе для того, хто не здатний до активної пізнавальної діяльності, що починається із емпірично-наукового знання потенційного розуму.

Психологічний підтекст простежується й у етико-соціальной доктрині аль-Фарабі, у якій наголошується, що щастя становить головну мету людської діяльності; воно неможливе поза і без пізнання. Умовами досягнення щастя визнані воля та її свобода. Воля із необхідністю пов'язана із чуттєвим пізнанням, її свобода – із логічним міркуванням, що й відкриває можливість певного вибору. Тож лише у вимірах розумно-розсудливої діяльності можна говорити про справжнє щастя людини. Але реалізація його можлива лише за умови урахування закономірностей суспільного життя людей.

Надпотужно розвиток точних і природничих наук Середньовічного Сходу виявився у працях знаного енциклопедиста Золотої орди ісламу, «князя вчених» – **Ібн Сіна (Авіценни)**, який одним із перших заклав своє бачення психофізіологічної сутності людини.

Біографічна довідка

Авіценна

(повне ім'я: **Абу́ Алі́ аль-Хусейн ібн Абдалла́х ібн Сіна**; *Avicenna*; 980 – 1037) – перський вчений, філософ і лікар, хімік, астроном, теолог, поет, представник східного аристотелізму. Народився поблизу Бухари у селищі Афшана (нині Узбекистан). Із 5 років навчався у мусульманській школі, вражаючи своїми здібностями. Згодом батько винаймав для нього кращих вчителів, юнак опановував метафізику, логіку, природничі та математичні науки. Із 16 років зацікавився медициною. У 1015–1024 рр. жив у Хамадані, поєднуючи наукову діяльність з активною участю в державних і політичних справах емірату. Був придворним лікарем саманідських емірів і дайлемітських султанів, деякий час був візиром в Хамадані. Останні роки життя провів в Ісфахані, при дворі еміра Алаат-Давла

Ібн Сіна (Авіценна) намагався відродити інтерес до філософського пізнання природи, вивільнити науку із об'ємів теології. Він коментував і поглиблював філософське вчення Арістотеля, розробляв проблеми гносеології та логіки, розмірковував над питаннями про взаємини Бога та світу, душі та тіла, справедливості та моралі.

У своїх філософських працях Ібн Сіна розробив так звану *теорію двох істин*, яка мала велике значення для розвитку не лише психологічних ідей, а й інших наук у середньовічній період. У теорії двох істин доводилося існування двох незалежних, як паралельні прями, істин – *віри і знань*. Тож істина знань, не перетинаючись і не йдучи всупереч релігії, має право на власну галузь досліджень та на методи вивчення людини. Відповідно складалося два вчення про душу – релігійно-філософське та природничо-наукове.

У психології теорія двох істин сприяла виведенню її предмету вивчення із загального предмета богослов'я. Таким чином, перед психологією відкривалося поле власних досліджень, незалежних від

релігійних постулатів і схоластичних силогізмів (Марцинковская, 2004: 93).

Аналізуючи процес пізнання, Ібн Сіна наголошував, що у кожній з речей є загальне, яке ріднить її з іншими предметами даного класу, а також відмінне від інших, одиничне – те, що характеризує саме цю річ. Такі різні властивості є у всіх навколишніх предметах, зокрема й у людині, і є предметом дослідження різних наук. Виходячи з цього, вчений і доводив, що медицина та психологія мають особливий предмет. Філософія досліджує суще, множинне у кожній речі, в той час як медицина та психологія мають вивчати конкретне, одиничне.

Така установка, – як наголошує знаний історик психології М.Г.Ярошевський, – дозволила Ібн Сіні широко розгорнути дослідне вивчення психофізіологічних фактів і надавати їм пояснення, несумісні із вірою у безсмертя та іматеріальність душі (Ярошевський, 1976: 86).

Узагальнене знання, що поєднувало віковий досвід вивчення поведінки живих істот, їх проявів та реальні (дослідні, емпіричні) досягнення східної медицини, було викладено у медичному трактаті Ібн Сіна «Канон лікарської науки» – медичній енциклопедії у п'яти частинах (1012 – 1024), в якій представлено анатомічний опис людини, надається характеристика її тілесної структури, розглядаються проблеми нервових і психічних хвороб та їх лікування.

Це цікаво!

Серед книг, написаних Авіценною, не тільки фундаментальні медичні трактати, а й книги з астрономії, математики, теорії музики, теорії геології, філософські праці, книги з мовознавства та художні повісті. Авіценна вніс нове у чисельні галузі людської діяльності. Найбільш відомими роботами дослідника є «Книга зцілення» (складається із 18 томів), велика філософська і наукова енциклопедія і «Канон лікарської науки», який був основним підручником для вивчення медицини у багатьох середньовічних університетах не лише на Близькому Сході, але й на Європейському Заході (після його перекладу латиною у XII ст.)

Деякі серйозні наукові книги Ібн-Сіна писав як поеми, звучними образними віршами. Всього написав понад 450 праць в 29 областях науки, з яких до нас дійшли 274. Більшість з його праць (близько 150) присвячені філософській тематиці, 40 – медицині

Об'єктом медицини, на думку Ібн-Сіни, є тіло людини, а головними задачами – дослідження причин здоров'я та нездоров'я. Матеріальними причинами стану тіла науковець вважав закладені у ньому основи (елементи, пневма, соки), дієвими причинами – підтримуючі життя організму фактори (повітря, вода, їжа, стан житла, вікові та статеві

відмінності, звички, сфера професійних занять, час бадьорості та сну, душевний спокій).

Вихідним філософським постулатом Ібн-Сіни було визнання вічності матерії та її ролі як першооснови речей. Сам він не був абсолютним матеріалістом, але спрямованість його світогляду можна охарактеризувати як матеріалістичну. В основу психологічної концепції Ібн-Сіни покладено учіння Аристотеля про форму та матерію. Душа є формою тіла, її живильною силою і джерелом розвитку. Але якщо Аристотель – прихильник серцецентристської концепції, то Ібн-Сіна погоджувався з думкою Галена про зв'язок вищих психічних функцій з мозком. Серце в нього є центром емоційної сфери людини, а здібності рослинної душі зосереджені в печінці (Коханова, 2016: 80).

Найбільш цінною та новаторською частиною вчення Ібн-Сіни є *психофізіологія*.

Психофізіологічною сутністю усіх життєвих та психічних станів і процесів організму Ібн-Сіна вважає *пневму*.

Пневма тлумачиться філософом як субстанція (сутність), що складається із пароподібних частин чотирьох «соків» організму (кров, слиз, жовта та чорна жовч); у пневмі Ібн Сіна вбачає тілесний процес і носій душевних сил.

Ібн Сіна розрізняв три види *пневми*, що логічно узгоджені із відповідними *силами (здатностями) душі*:

- 1) *природна (натуральна) пневма* – природна сила, що знаходиться у печінці та яйцеклітинах;
- 2) *тваринна пневма* – тваринна сила, яка міститься у серці та є основою душевних сил;
- 3) *душевна пневма* – розумна сила душі, що знаходиться у мозку; виникає внаслідок потрапляння до мозку тваринної душі та є основою осягнення всього суцього у середині та ззовні.

Положення Ібн Сіна про залежність психічних явищ від фізіологічних стосувалося передусім чутливості організму, його здатності реагувати на зовнішні подразнення. У «Каноні» Ібн-Сіна говорив про

залежність людської психіки (душі) від мозку: із переднім шлуночком мозку він пов'язував відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять; із заднім відділом – рухові здібності; мислення Ібн Сіна пов'язував із роботою середнього відділу мозку. Відповідно, науковець констатує, що духовні сили не існують самі по собі, а потребують конкретного тілесного органу.

Емоційна сторона психічного життя також безпосередньо узгоджувалася Ібн Сіною із тілесними змінами. Афекти розглядалися філософом як сили, що виконують регулятивну функцію організму та активують внутрішнє життя людини.

Це цікаво!

Збереглися відомості, що Ібн Сіна інколи поставав як непересічний психотерапевт, зокрема йому вдалося визначити душевну причину тілесного виснаження юнака, який відмовлявся від їжі. Ібн Сіна, називаючи цьому юнакові різні об'єкти, за зміною пульсу встановив, які саме з цих об'єктів провокують у нього афект, що перешкоджає прийому їжі. Тож філософ застосував психодіагностичне вимірювання із залученням прийому, який у сучасній психології визначається як асоціативний експеримент.

Ярошевский М. Г. История психологии : учеб. пособ. М. : Мысль, 1976. С.87

Пізнання функцій душі у працях Ібн Сіни було спрямовано на пізнання матеріального, органічного тіла, доступного чуттєвому спостереженню, впливу лікарських та хірургічних засобів. Загалом, є підстави констатувати зародження у працях Ібн Сіни експериментальної психофізіології афективних станів людини (Ярошевський, 1976; Марцинковская, 2009).

Це цікаво!

Із ім'ям Ібн Сіни пов'язують дослід, що має безпосереднє відношення до психології емоцій. Двом баранам давали їжу, однакову за кількістю та якістю, проте один з них знаходився у звичних умовах, а поблизу іншого був прив'язаний вовк. Попри нормальне годування, другий баран став худнути і загинув. Невідомо, яке пояснення було надано цьому досліді, однак його схема фіксує розуміння ролі зіткнення протилежних емоційних настанов у виникненні глибоких соматичних зрушень.

Ярошевский М. Г. История психологии : учеб. пособ. М. : Мысль, 1976. С.87

Ібн Сіні також належать дослідження із вікової психофізіології, орієнтовані на вивчення зв'язку між фізичним розвитком організму та його психологічними особливостями у різні вікові періоди. Генезу буття людини Ібн Сіна поділяв на 4 періоди:

- 1) вік «зростання» («юність»), що охоплює період від народження до 30 років: дитинство, підлітковий вік, період отроцтва і статевого дозрівання, юність;

- 2) вік «зупинки зростання» («молодість») – від 30 до 40 років;
- 3) вік «зниження при збереженні частини сил» («зрілість») – від 40 до 60 років;
- 4) вік «занепаду при ослабленні сил» («старість») – від 60 років до кінця життя.

Вирішальну роль у розвитку людини Ібн Сіна надавав вихованню: саме за посередництвом виховання здійснюється, відповідно до поглядів філософа, вплив сфери психічного на стійку структуру організму. Почуття, що позначаються на перебігу фізіологічних процесів, виникають не спонтанно, а внаслідок впливу на дитину соціального оточення, передусім батьків. Спілкуючись із дитиною, батьки (та або інші дорослі) впливають на афективну сферу особистості, формують її натуру (Ярошевский, 1976: 87). І не можна у даному контексті не звернути увагу на те, що за всіма цими положеннями прихована загальна думка Ібн Сіни про здатність регулювати внутрішні психічні стани людини шляхом зовнішніх впливів на її поведінку (Марцинковская, 2004: 95).

Доволі цікавими є також міркування Ібн Сіни стосовно особливостей людини як носія душевних сил, її відмінності від тварин:

- 1) людина здатна ставити цілі й досягати їх:
  - людина має спрямованість діяльності;
  - потреби індивіда переважають над потребами виду;
- 2) людина – істота суспільна:
  - важлива роль у розвитку людини належить «звуку» (слову, мовленню);

- людина здійснює моральну регуляцію вчинків і поведінки;
- 3) людина – істота діяльна:
- людина має душевний стан передчуття (побудова планів, надія, здатність до антиципації);
  - людина здатна до «усезагального споглядання» і міркування.

Найбільш вагомим здобутком Ібн Сіна (Авіценни) варто вважати:

- 1) утвердження раціонального мислення і поширення ідей природничих і математичних знань;
- 2) визнання вічності матерії як першопричини різноманітності одиничних речей;
- 3) ствердження думки про обумовленість психічних якостей природними причинами, про залежність психіки від умов життя, виховання;
- 4) детальний опис зв'язку процесів відчуття і мислення із мозком – тілесним субстратом духовних сил;
- 5) започаткування експериментальної психофізіології емоційних станів.

Одним з яскравих представників арабської філософської думки є також **Ібн Рушд (Аверроес)**.

Біографічна довідка

Аверро́ес

(повне ім'я: **Абу́-ль-Валід Муха́ммад ібн А́хмад аль-Курту́бі**; відомий як **Ібн Рушд** (араб. رشيد ابن); (1126 – 1198) – андалуський філософ. У Західній Європі відомий під латинізованим ім'ям **Averroës**. Народився у Кордові (нині Іспанія); його батько був головним суддею і муфтієм Кордови. Аверроес навчався у найкращих учених свого століття. При султані Юсуфі (1163–1184) досяг вищих почесних посад (був суддею та придворним лікарем) і тривалий час жив у Марокко. Був звинувачений заздрісниками у недотриманні вчення Корану, жив у вигнанні поблизу Кордови. Помер у Марракеші на території сучасного Марокко. Автор праць із логіки, аристотелівської та ісламської філософії, теології, релігійного права, психології. Перипатетик, видатний представник східного аристотелізму

Філософ перекладав роботи античних мислителів та писав коментарі до вже відомих фундаментальних філософсько-наукових робіт. Основні праці Ібн Рушда були оригінальним коментарем до творів Аристотеля; захоплення Ібн Рушда грецьким філософом не знало меж. Він вважав вчення Аристотеля найвищою істиною, бо його розум – межа людського розуму. Аристотель, на думку Ібн Рушда, був створений і даний людству божественним провидінням, щоб люди пізнали те, що можна пізнати.

Сучасники говорили, що Аристотель пояснив природу, а Аверроес – Аристотеля.

Цей коментар набув значення самостійного вчення (*аверроїзму*), яке суттєво вплинуло на західноєвропейську думку епохи Середньовіччя. Цей вплив, як наголошує М.Г.Ярошевський (Ярошевский, 1976: 89), визначався передусім новим трактуванням аристотелівського вчення про душу, точніше, про вищу здатність душі – розум («нус»).

Ібн Рушд доводив, що, згідно із вченням Аристотеля, необхідно вивчати нерозривні зв'язки між функціями організму та тими відчуттями, почуттями, думками, які людина відчуває як процеси, притаманні її душі.

Індивідуальній душі, вважав Ібн Рушд, притаманні певні властивості, що коріняться у чутливості і дозволяють їй сприймати той божественний розум («нус»), про який писав Аристотель. Подібно до сонця, яке впливає на зір, «нус» активує індивідуальні душі, пробуджуючи в них розум – потенційний і актуальний, викликаючи думки (Ярошевский, 1976: 89).

Це варто знати!

Незвичну для ісламської філософії ідею ми зустрічаємо в Ібн Рушда: він заперечує безсмертя індивідуальної людської душі. Розумна душа людини, діяльність якої пов'язана із пам'яттю, уявою, не може зберегтися після припинення роботи цих сил, бо матеріальний розум – це тлінне утворення. Індивідуальна душа смертна, безсмертний лише загальнолюдський, універсальний розум.

Корбен А. История исламской философии / пер. с франц. М. : Прогресс-Традиция, 2009. 480 с.

Головний висновок Ібн Рушда полягав у тому, що разом із розпадом тіла й властивих йому психічних здібностей нижчого рівня, індивідуальна душа людини також знищується. Разом з тим арабський мислитель висловив незвичайне припущення: те, що було надбано божественним розумом як наслідок його актуалізації в індивідуальній душі, не зникає, а поглинається ним і продовжує існувати як момент універсального розуму, притаманного усьому людському роду.

Академік М.Г.Ярошевський наголошує: два положення концепції Ібн Рушда, що були принципово несумісні ні з Кораном, ні з Біблією, стали об'єктом тривалої ідеологічної боротьби. По-перше,

положення про знищуваність індивідуальної душі і, по-друге, – положення про богоподібність людини. Частинам душі, що руйнуються разом з тілом, аверроїсти протиставили універсальний для всіх розум, що свідчить про рівність людей за інтелектуальними здібностями і є несумісним із уявленнями феодального суспільства.

Таким чином, у трактатах арабського мислителя безсмертний розум відокремлювався від смертної душі.

Це розділення розуму та душі, – як наголошує Т.Д.Марцинковська, – було одним із найважливіших положень теорії Ібн Рушда і стало об'єктом особливої критики для теологів (Марцинковская, 2004: 96).

Ібн Рушд стверджує також можливість пізнання світоустрою: світ вічний і рухається за власними законами, які можна логічно пояснювати. Можливим є також і дослідне вивчення природи речей, у тому числі – душі людини. І кожен має здібності до такого пізнання. Не заперечуючи індивідуальних здібностей, що обмежують можливості кожної окремої людини, Ібн Рушд підкреслював, що можливості людини в осягненні істини необмежені, і важливо лише навчити людей правильно мислити, прищепити бажання роздумувати. Загальна здатність до мислення, пізнання світу та його законів, будучи вродженою, властива кожній людині. Для її актуалізації, усвідомлення необхідні певні умови, зокрема: пізнавальна мотивація, зовнішні враження, добрі вчителі.

Долучився Ібн Рушд і до досягнень середньовічної психофізіології; як лікар мислитель ретельно вивчав анатомію людського тіла та його органів чуття, доводячи залежність сприйняття навколишнього світу від властивостей нервової системи. Особливо значимих результатів Ібн Рушд досяг у дослідженні функції ока: йому належить відкриття того факту, що

чуттєвою частиною органу зору є не кришталік ока (як вважалося раніше), а сітківка.

Особливо варто відзначити думку Ібн Рушда про те, що *релігію можна розглядати як вірування, яке містить у алегоричній формі філософську істину* (Марцінковская, 2004: 95).

Найбільш вагомими здобутками Аверроеса слід вважати:

- 1) доведення вічності і нетворення матерії і руху;
- 2) заперечення безсмертя індивідуальної душі (за це вчення Аверроеса жорстоко переслідувалося як мусульманською, так і християнською церквами);
- 3) системні коментарі до вчення Аристотеля (із акцентом на поділі душі і розуму) відіграли значну роль в ознайомленні європейських філософів із античною філософією;
- 4) визнання рівності людей за інтелектуальними здібностями (божественний Розум лише ініціює в людині рух, появу думки);
- 5) дослідження фізіологічних особливостей зору та зорового аналізатора.

Загалом науковці й філософи, а також мусульманські богослови *зрілого Середньовіччя* використовували і розвивали у своїх трактатах ідеї та методи систематизації, розроблені передусім аристотелівською школою та перенесені на ґрунт арабо-мусульманської культури. Це дозволяє говорити про них як про попередників західноєвропейської схоластики.

Над цим варто подумати!

Відмінні риси арабо-мусульманської культури та філософії Середньовіччя:

- 1) зв'язок арабо-мусульманської філософії із нагальними потребами сучасного їй суспільства;
- 2) космополітизм, обумовлений соціально-економічними засадами функціонування Арабського халіфату;
- 3) критичне ставлення до релігії: на відміну від середньовічної західноєвропейської філософії арабо-мусульманська філософія не стала «служницею богослов'я»;
- 4) ствердження філософії як раціонального утворення на противагу ірраціональному віровченню іслама

Чисельні роботи арабських мислителів (особливо праці Ібн Рушда) вже до кінця XII століття були перекладені латиною, що суттєво вплинуло на подальший розвиток європейської наукової думки. Важливим фактором виявився і церковний розкол, що відбувся у середині XI століття і який розділив християнську церкву на Східну (Візантійську) православну та Західну (Римську) католицьку. З цього часу психологічна ідеї Західної Європи протягом кількох століть розвивалися автономно, мало контактуючи із наукою Східної Європи.

3.1.3. Формування психологічних ідей у середньовічній Європі

Філософія Середньовіччя, утворившись у суспільстві з однозначною орієнтацією на духовні абсолюти, із суцільним пануванням релігій, зайняла специфічне місце в європейському духовному житті того часу: вона обслуговувала богослов'я

В. Л. Петрушенко

XI – XII століття означили новий період історії Західної Європи – *період укріплення феодалізму*. Характерними ознаками даної епохи стали:

- інтенсифікація процесу закріпачення селянства;
- відокремлення ремесел від сільського господарства, посилення торгівлі (передусім між різними країнами, зокрема – європейськими і близькосхідними);
- виникнення нових міст (не лише як адміністративних та церковних центрів, але й як осередків ремісництва і торгівлі);
- ускладнення класової структури і класової боротьби у феодальному суспільстві: зростання напруження у стосунках між феодалами і кріпосними, розвиток класів ремісників і бюргерів;
- зростання ролі римо-католицької церкви як центрального елементу та носія ідеологічної доктрини середньовіччя.

Ускладнення соціально-економічних стосунків, поза сумнівом, знаходило своє відображення у ідеологічному житті, важливим елементом якої постала філософія (Соколов, 1979: 122).

Суттєві зміни у соціокультурному просторі середньовічної Західної Європи (поява міського життя, зміни в економіці, державоустрої) обумовили принципові зміни у сфері культури. Церква перестає бути єдиним носієм освіти та освіченості, як це було у попередні століття. У містах поступово почала формуватися світська культура, котра вступала в антагоністичні відносини із церквою та її субкультурою. Серед міського населення зростала потреба у знаннях – правових, медичних, технічних. Освіченим людям – носіям такого знання – зовсім не обов'язково було бути служителями церкви, кліриками. Свої функції вони успішно могли виконувати, залишаючись поза її системою.

Для задоволення потреби у знаннях у містах (раніше за все у італійських) виникають нецерковні, часто – приватні школи, що утворювалися навколо певного вчителя (магістра). І хоча контроль церкви зберігався і над цими школами, але здійснювати його було складно. Розвиток таких шкіл більш залежав від міської влади, ніж від церковної; наукова сторона освіти нерідко брала гору над теологічною. Як наслідок освіта і духовне життя переростають у схоластичні диспути.

Починаючи з XIII століття Західна Європа перетворюється на арену жорстких протистоянь. Могутність католицької церкви похитнулася, стали з'являтися єретичні рухи. Задля відновлення рівноваги була заснована санкційна інституція: трибунал Католицької Церкви – інквізиція, створені церковні (чернечі) ордени – домініканський і францисканський, покликані передусім оберігати ортодоксальну доктрину (Ярошевський, 1976: 90). Разом з тим на теренах середньовічної Європи продовжувався розвиток світської культури і освіти: відбувалося змішування елементів культури арабів, греків і латинських народів. При дворі Фрідріха II Гогенштауфена опікуються філософією Ібн Рушда, надають притулок арабським та єврейським ученим. Активується також інтерес до філософії античності, перекладаються і вивчаються праці Платона, Аристотеля. Інтерес до трактатів Аристотеля виявляють і представники ортодоксального християнства. Генерал ордену домініканців Гумберт де Романіс говорив:

«Вивчення філософії потрібне для захисту віри, тому що язичники саме нею послуговуються як зброєю для боротьби з вірою; воно потрібне і для розуміння Святого Письма, бо деякі місця в ньому можуть бути розтлумачені тільки філософією» (цит. за: Козлик, 2011: 41–42).

Світоглядну систему для церкви створив домініканець *Альберт Великий* (1193–1280), якого за глибоку пошану до Аристотеля сучасники навіть прозвали «мавпою Аристотеля», але який запозичив виклад аристотелівського вчення у Ібн Сіні – упорядника коментарів та парафраз до творів грецького філософа. Проблему безсмертя душі за Аристотелем трактує й учень Альберта Великого домініканець Тома Аквінський, філософія якого виявилася вершиною схоластичної філософії й була

реакцією на філософію Ібн Рушда. При цьому схоласти не обмежилися Арістотелем, а вибірково зверталися і до філософії ірано-арабських перипатетиків, а також до праць Платона, неоплатоніків, до арабської схоластики, зокрема до творів ашарітського теолога Абу Хаміда аль-Газалі (1059– 1111) (Козлик, 2011: 40 – 42).

Із XIII століття поступово набирає обертів наукова діяльність у всіх галузях знань, відбувається процес відділення області віри та знання; створюється світська дослідна наука. Першими на цьому шляху були науки про природу – природознавство, астрономія та математика. Їх розвиток мав справді революційне значення, оскільки був ознакою початку звільнення з-під влади релігії.

Психологічні ідеї у Середньовіччі набувають етико-теологічного містичного характеру.

Характерною ознакою наукового філософсько-психологічного пошуку у Середні віки стала дискусія між *номіналістами і реалістами* щодо природи загальних понять – *універсалій* (від лат. *universalis* – спільне, родове), що постають у вигляді ідей. У формі логічної суперечки про універсалії між номіналізмом і реалізмом висувалися важливі питання філософії та психології пізнання: що є первинним – об’єктивні речі, які чуттєво сприймаються людиною, або навпаки – ідеї передують речам? Людське пізнання відбувається від відчуттів, які відображають речі, до понять про них або від понять – до речей?

Реалізм проголошував первинність універсалій, які існують раніше за речі й незалежно від них, являючи собою думки та ідеї божественного розуму. Згідно із твердженням *реалістів* загальні поняття (універсалії) існують реально, утворюючи самостійний і безтілесний світ сутностей, первинний щодо людського мислення й одиничних предметів; загальне, таким чином, існує до конкретної речі, поза нею, є її причиною, породжує її й визначає її значення у ряду інших предметів (наприклад, ідея людини зумовлює буття окремих індивідів; ідея кулеподібності зумовлює існування кулі). Середньовічний реалізм продовжує «лінію Платона» – ідеалістичну тенденцію у західноєвропейській філософії (Філософія, 2019: 62).

Реалізм середньовічний (лат. *realis* – дійсний, опредмечений) – напрям середньовічної схоластики, що стверджував реальність існування загальних понять (*універсалій*) та їх первинність відносно одиничних речей; тяжіє до ідеалістичних тенденцій вчення Платона

Номіналісти (від лат. *nomen* – ім’я) означають у середньовічній філософії «лінію Демокрита» – позицію матеріалізму і раціоналізму (Філософія, 2019: 63). Вони вважають, що справжніми є лише речі, що сприймаються органами чуття, а не їх ідеї – загальні ідеї (універсалії).

Номіналізм (лат. *nomen* – ім'я, назва) – напрям середньовічної філософії, що розглядав поняття як імена одиничних предметів; пов'язаний із матеріалістичними тенденціями у визнанні первинності речей і вторинності понять. Номіналісти стверджували, що реально існують лише окремі речі із їхніми індивідуальними якостями

Універсалії не мають реального (незалежного від матеріальних речей) існування. Вони – лише назви або імена реально існуючих речей. Загальні поняття породжені мисленням людини і можуть існувати лише у людському розумі (тобто ідеально, а не реально). Тому будь-яка ідея є словесною, а не онтологічною реальністю.

В епоху Середньовіччя провідною була позиція реалізму (бо об'єктивного ідеалізму). В цих умовах номіналізм був «...першим вираженням матеріалізму» (Коханова, 2016: 63). Одним із найбільш яскравих представників поміркованого номіналізму у західноєвропейській середньовічній філософії XII століття є французький вчений **П'єр Абеляр**, відомий протистоянням релігійно-церковному авторитаризму.

Біографічна довідка

П'єр Абеляр

(фр. *Pierre Abailard/Abélard*; 1079 – 1142) – французький богослов, філософ-схоласт і поет. Працював над питаннями логіки і теології. Народився поблизу міста Нант у Бретані, був старшим сином дрібного західнофранцузького лицаря; відмовився від своїх спадкових прав на користь молодших братів, бо з юних років прагнув знань, філософії. Освіту здобув в Паризькій кафедральній школі. Викладав у паризьких школах, керував школою при Соборі Паризької Богоматері. У 1117 році П'єру довелося залишити соборну школу через скандал, пов'язаний із його романом із власною ученицею Елоїзою; обидва коханці здійснили постриження. У 1127 Абеляр став абатом у монастирі в Бретані. У 1141 році на Санському соборі релігійно-філософське вчення Абеляра було засуджено як еретичне, а його самого було відлучено від церкви із приписом «вічного мовчання»

П'єр Абеляр за життя здобув популярність як блискучий полеміст, що мав безліч учнів і послідовників. Праці П'єра Абеляра умовно можна поділити на теологічні («Так і Ні» («Sic et Non»), «Вступ до теології» «Християнська теологія»), філософські («Діалектика»), етичні («Пізнай самого себе»).

У релігійно-філософських міркуваннях Абеляр зосереджує увагу на розумі, мета якого – є стати подібним до божественного Логосу. Усвідомлюючи свої межі, розум здатний зрозуміти деякі християнські істини, які можуть здаватися абсурдними. Не розум поглинає віру, навпаки, віра включає розум.

Розум необхідний, оскільки механічне повторення сакральних формул – це не віра, а невибагливість та некритичність, які принижують вірянина (цит. за: Реале & Антисери, 1997: 72)

Філософський дискурс не підміняє собою теологічного, але робить його прийнятним, сприяє засвоєнню істини. Абеляр розрізняє два поняття – «розуміння» та «прийняття». Перше досягається за допомогою раціо та віри, друге – божественний дар. Він сходить на тих, чиє серце відкрите для Благодаті та її таємниць.

Над цим варто подумати!

У Пролозі до науково-методологічного трактату «Так і ні» П'єр Абеляр наголошує:

... той, хто читає навіть священні тексти не розуміючи в них нічого, уподібнюється до віслюка з лірою, який вважає, що можна здобути з неї мелодійні звуки без будь-якої попередньої підготовки

Цит. за: Соколов В. В. Средневековая философия: учеб. пособ. М. : Высш. школа, 1979. С. 161.

Благодать, «*donum Dei*», необхідна для єднання свідомості з вищими істинами як гарантія невідвернення її від Бога. Тоді як розум є важливий інструмент пошуку істини, інструмент вибудовування логічних умовиводів у дискусії. П'єр Абеляр посилається зокрема на загальновідомий початок Євангелія від Іоанна, де стверджується, що *спочатку був Логос*, який, наголошує філософ, має бути перекладений не лише як «слово» (як його зазвичай перекладають), але й як «розум». Отже, якщо Ісус Христос, син божий, іменується словом «логос», то й слово «логіка», що походить від цього слова, має бути священним для християнина. Засновник християнства постає у даному контексті свого роду просвітителем, бо у своїх суперечках з юдеями він перемагав їх *«як писанням, так і розумними доказами і... зміцнив віру в себе не тільки могутністю чудес, а й особливо силою слів»* (цит. за: Соколов, 1979: 158). Тим самим, Абеляр закликає до

осмисленого сприймання християнських канонів, підкреслює переваги знання, розуміння перед сліпою вірою у догмати церкви.

П'єр Абеляр підкреслював пріоритет розуму, стверджуючи «розумію, щоб вірити» («Intelligo ut credam»), а не «вірю, щоб розуміти».

У своїх міркуваннях П'єр Абеляр звертається також до проблеми розвитку моральності та самопізнання людини. Всупереч панівному у теології й філософії Середньовіччя твердженню про повну залежність моральної поведінки людини від Бога, філософ-богослов *повертає людині відповідальність* за власні ініціативи, за вчинки і за гріхи. Дії людини прямо залежні від її намірів, свідомості, совісті. Тому гріх – це вчинок, скоєний людиною всупереч її переконанням. Абеляр доводив, що критерієм моральності є злагода людини зі своїм сумлінням, що є суб'єктивним показником, а тому не залежить від зовнішньої оцінки дій людини. Більш того, П'єр Абеляр визнає безсумнівну шкоду суто засуджувальних оцінок поведінки людини за відсутності розуміння намірів та цілей її вчинків.

Багато людей, – говорив Абеляр, – схильні судити з того, що лежить на поверхні, не утруднюючи себе зайвими питаннями, що за цим приховано, не вбачаючи за дією спонукання (цит. за: Реале & Антисери, 1997: 73)

У цьому питанні позиція Абеляра подібна до поглядів Епікура та Лукреція, які також відстоювали суб'єктивний, особистісний критерій моральності. Водночас, Абеляр, відповідно до поглядів Середньовіччя, вважав совість божественним даром, а її зміст тотожним біблійним заповідям.

Це цікаво!

Життя і творчість П'єра Абеляра були сповнені тріумфами і драматичними подіями, успіхами і розчаруваннями.

Стала притчею його любов до Елоїзи, пов'язана з її викраденням, а потім трагічним розлученням. Лише через сім століть прах Абеляра і Елоїзи з'єднали і поховали на цвинтарі Пер-Лашез у Парижі. Збереглося листування між Абеляром і Елоїзою, яке належить до найкращих скарбів світової літератури і свідчить про духовну та моральну красу Абеляра. Як мислитель він був винятковою, зовсім не типовою для свого часу особистістю.

Кремень В. Г., Ільїн В. В. (2005). Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник. Київ : Книга. С.108

Історично виваженим внеском П'єра Абеляра у розвиток філософсько-психологічної думки доби Середньовіччя слід вважати:

- 1) утвердження впевненості людини у своїх пізнавальних можливостях;
- 2) виокремлення на засадах позиції Аристотеля сфери чуттєвого пізнання, відрізняючи його від пізнання власне розумового, інтелектуального;
- 3) в умовах майже безмежного панування у середні віки суто умоглядних теологічно-ідеалістичних уявлень про знання концепцією помірною номіналізму Абеляр наголошував на його дослідно-індуктивному змісті;
- 4) напрацювання моральної доктрини суб'єктивної відповідальності людини за свою діяльність, індивідуалізація моральної поведінки людини.

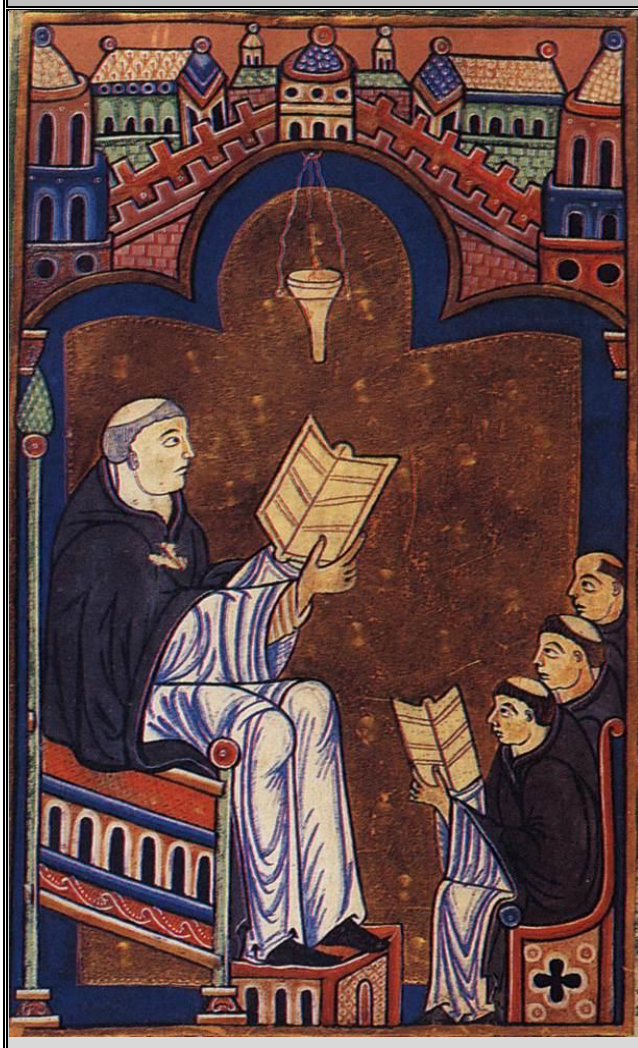
Більш помірковані позиції співіснування церковних догматів та філософських ідей схоластики демонструють представники *Сен-Вікторської школи*, що утворилася при абатстві святого Віктора каноніків-августиніанців (*abbaye de Saint-Victor*) на околиці Парижу (монастир був заснований у 1108 році відомим теологом і схоластом Гільйомом де Шампо); монастир був визнаним центром філософсько-теологічної освіти Західної Європи.

Сен-Вікторська філософська школа на початку XII століття стала центром релігійно-містичних пошуків. На фоні «інтелектуального ренесансу» – повернення до витоків, до духовних істин – школа концентрувалася на переосмисленні віровчення ортодоксальних богословів із урахуванням реалій XII століття, тлумаченні релігійних текстів, зосереджувалася на цінності божественного споглядання. Послідовники ідей школи абатства Сен-Віктора, аж ніяк не відкидаючи ні вільних мистецтв, ні певних принципів схоластики, натомість підкреслювали, що як перші, так і друга можуть знайти свій справжній зміст і мету тільки у *містичному осягненні Бога*, що з необхідністю має увінчувати будь-які пізнавальні прагнення людини. Містицизм і культура, таким чином, у світобаченні сен-вікторців були системно поєднані, що «нейтралізувало» вплив раціоналістичних тенденцій на формування філософсько-релігійних ідей; у школі ставилися питання про «необхідні логічні підстави» навіть «таїнств віри», але водночас визнавалося підпорядкування розуму вірі.

Найбільш видатним представником (а згодом і керівником) Сен-Вікторської філософсько-релігійної школи був **Гуго Сент-Вікторський**, який поєднав релігійну містику із умоглядним мисленням, відрізнявся широтою інтересів. «Про таїнства християнської віри» («*De sacramentis Christianae fidei*»), «Короткий екскурс у філософію» («*Epitome in philosophiam*»), «Настанови до навчання» («*Didascalicon*») у семи книгах – основні його праці, в яких постає ієрархічно організована структура

реальності, нижня частина якої долається розумом, верхня – може бути досягнена лише вірою.

Біографічна довідка

Гуго Сен-Вікторський

(фр. Hugues de Saint-Victor, лат. Hugo de Sancto Victore; 1096/1097 – 1141) – французький богослов, філософ-схоласт, педагог. Походив з родини впливових графів Благенбургів із Саксонії. Початкову освіту здобув у Хаммерслебенському монастирі поблизу міста Хальберштадт; перебував під протекцією дядька, єпископа Хальберштадта. У 1115 році переїздить до Парижу, де у монастирі Сен-Вікторського абатства продовжив своє студіювання у Гільйома. Був магістром, а у 1138 році очолив філософську школу монастиря. У 1139 році став кардиналом єпархії Фраскати. Був знавцем і поціновувачем вільних мистецтв і філософії, та водночас захоплювався теологією і містикою. Основні праці: філософсько-дидактична праця «Didascalion» (сім книг настановчого навчання) та «Про таїнства християнської віри»

Психологічні спостереження Гуго Сен-Вікторського пов'язані із августиніанським розумінням сутності людського «Я» та душі; людина для філософа постає як чистий дух, і цей дух не вічний, але був створений.

Людина пов'язує собою чуттєвий світ і Бога, належить тілом до першого, а духом – до другого (цит. за: Реале & Антисери, 1997: 69).

Душа ж людини не просто «Я», але єдиний духовний і безсмертний початок, що утворює сутність людської особистості.

Як людина освічена, Гуго Сен-Вікторський цінував знання. Однак, хоча він і визнавав, що знання може бути корисним для земного життя (і у цій якості виступає як *наука – scientia*), набагато важливішою є його етична функція (визначена, як і у Августина, словом *мудрість – sapientia*). Вершина ж мудрості, згідно із твердженням Гуго Сен-Вікторського,

можлива лише у *осягненні Бога (intelligentia)*. Цим трьом ступеням пізнавального стану загалом відповідають *три органи людського пізнання*:

- 1) *oculus carnis* (око тілесне) – чуттєво-тілесний орган, що оперує відчуттями і образами та забезпечує пізнання зовнішнього світу; це своєрідний міст, перекинутий від тіла до духу;
- 2) *oculus rationis* (око розумове) – духовно-розумний (логічний) орган пізнання, неможливий поза поняттями; на цьому рівні душа, визнаючи у собі божественну присутність, пізнає і розуміє світ, створює науку;
- 3) *oculus contemplativus* (око споглядальне) – споглядально-інтуїтивний орган; за допомогою «третього ока» душа підноситься до Бога і споглядає чисту Красу, що сприяє розширенню можливостей людського розуму в осягненні Бога (цит. за: Реале & Антисери, 1997: 69; Соколов, 1979: 189).

Трирівневному пізнанню відповідають і три ступеня розуміння:

- 1) *cogitatio* – поверхневий та приблизний погляд на речі, події;
- 2) *meditatio* – у певному сенсі вивільнена рефлексія;
- 3) *contemplatio* – інтуїція глибока і осмислена, а також гранично інтенсивна думка.

Вартує уваги при вивченні історії становлення психологічної думки в епоху Середньовіччя також аналіз Гуго Сен-Вікторським *типології істин*. Одні з них виводяться з розуму (є результатом міркування), інші узгоджуються з ним, треті суперечать йому, а четверті завжди перевершують його можливості та сили. Перші повністю пізнавані і не потребують підтвердження вірою, останні ж ґрунтуються лише на вірі. Гуго Сен-Вікторський трактує її, по-перше, у сенсі неминучої недостовірності багатьох наших знань. Вони можуть містити істини, узгоджені з розумом (і менш достовірні, ніж перший різновид істин), але які стосуються об'єктів, котрі ще не існують і мисляться у перспективі майбутнього. По-друге (і це набагато важливіше), віра, пов'язана з істинами, що перевершують сили розуму, є суто релігійною вірою у незбагненність божественної волі. Остання проявляється для людини як надприродне одкровення або через зовнішні події, які є дивними (і звернення до дива характеризує важливу рису містицизму), або ж божественне одкровення постає як внутрішнє осяяння у душі богобоязної людини.

Богослов-схоласт послуговався у своєму житті принципом, якому навчав учнів:

Вчись усьому, і ти потім побачиш, що ніщо не марно.

«Дідаскалікон», написаний Гуго Сен-Вікторським у 20-х роках XI століття, узагальнив дидактичну літературу пізньої античності та раннього Середньовіччя. Філософ конструє систему знань (теоретичних і практичних), способів та послідовності їхнього освоєння, пов'язуючи все

це із картиною світоустрою та із сенсом існування людини. Гуго Сен-Вікторський наставляє учнів у тому, що, як і в якій послідовності читати, щоб швидше осягнути мистецтва та науки; він наполягає, що читання має перемежуватися із роздумами та запам'ятовуванням прочитаного та почутого від вчителя.

Досягненнями Гуго Сен-Вікторського слід вважати:

- 1) уточнення із урахуванням новітніх досягнень науки класифікації знань (теоретичних і практичних) та класифікації істин;
- 2) створення дидактичної моделі викладання системи наук (теології, філософії, математики, фізики, етики (особистісної і політичної), логіки) у церковних школах із урахуванням картини світоустрою;
- 3) визнання доступності для розуміння порядку універсуму і важливості емпіричного досвіду для розвитку практикоорієнтованих наук (наприклад, механіки);
- 4) створення передумов для розвитку метафізичного мислення.

Соціально-економічні зміни у західноєвропейському феодальному суспільстві XIII століття, особливо прогрес ремісничого виробництва та успіхи торгівлі у містах, що активно утворюються на території Європи, знайшли своє відображення і у посиленні інтересу до природничих ідей і навіть досліджень. Натурфілософські твори Арістотеля та арабомовних вчених і філософів стали у XIII столітті першорядними духовними стимуляторами (а у багатьох випадках і зразками) такого роду інтересів. У Англії XIII століття названі соціально-економічні зміни стали особливо інтенсивними. Осередком науково-викладацької діяльності англійського Середньовіччя був визнаний Оксфордський університет.

Це варто знати!

Протягом XI – XIII століть у великих містах Європи починають створюватися вищі школи (*studium generale*) світської освіти – **університети** (від лат. *universitas* – сукупність), що постають як активні центри науково-викладацької діяльності і об'єднують викладачів і студентів різних кастових груп. Перші подібні об'єднання виникли в італійських містах Салерно і Болонья, де вивчали медицину і римське право. Упродовж XII—XIII ст. кількість університетів постійно зростала. Найвідомішими були Паризький (*Univertitas studiorum et magistrorum parisiensis*; 1200 р.); Оксфордський і Кембриджський (в Англії; 1096 та 1284 р.), Саламанкський (в Іспанії; 1218) тощо

Порівняно із Паризьким університет в Оксфорді мав певні переваги, сприятливі для розвитку природничих знань. Теологічний факультет Паризького університету став головним богословським центром католицької церкви, і римська курія ретельно опікувалася ним, стримуючи

прогресивні тенденції розвитку. В Оксфордському університеті, який знаходився тоді на периферії католицького світу, був відсутній жорсткий контроль римської курії, що дозволило викладачам і науковцям зосередитися на роботі із перекладу античних і арабомовних філософів (Соколов, 1979: 321–322) та займатися емпіричними аспектами натурфілософії.

Над цим варто подумати!

Середньовічні університети були передусім «народними» («popularis»): діти селян і ремісників через систему привілеїв (у вигляді низьких цін за навчання та безкоштовне житло) ставали студентами, беручи на себе суворі зобов'язання оволодіння знаннями.

Іхнє «благородство» визначалося не становим походженням, але залежало від напрацьованого культурного багажу.

З'явився новий сенс поняття «шляхетства» («nobilitas») і «витонченості» («gentilitas») у значенні *аристократизму розуму та поведінки, тонкощів психіки та рафінованості смаку*. Справедливо висловиться з цього приводу Бокаччо: «освічений не той, хто після довгого навчання в Парижі готовий продати свої знання дріб'язком, як це багато хто і робить, але той, хто вміє дізнаватися до причин всього у витоках».

Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.2. Средневековье (от Библейского послания до Макиавелли); пер. с итал. С.Мальцевой. СПб: Петрополис, 1997. 368 с.

Серед видатних теоретиків і філософів XIII століття заслуговує на увагу англійський науковець **Роджер Бекон** – один з найбільш оригінальних мислителів свого часу, що закликав звільнити науку від релігійних забобонів і перейти від умоглядних побудов до правдивого і досвідного вивчення природи і людини. Роджер Бекон сміливо виступав проти схоластичної рутини, протиставляючи схоластичним методам науки, які можуть бути корисними людям на відміну від безплідних міркувань. У невеликому трактаті «Послання про таємні дії мистецтва та природи та нікчемність магії» його автор виступив з крилатою мрією, що суттєво випереджала його епоху: про створення суден без веслярів, якими могла б керувати лише одна людина, найшвидших колісниць, що пересувалися б без коней, про літальні апарати із птахооподібними крилами та інше.

У своїх працях він наголошував, що найбільш небезпечними для людства є не стільки помилки, скільки невігластво, що занурює світ у морок, знищити який можуть лише знання (Марцинковская, 2009: 97).

«Дивовижним доктором» – «*doctor mirabilis*» – називали Роджера Бекона вже його сучасники.

Біографічна довідка

Роджер Бекон

(англ. *Roger Bacon*, бл.1214 – 1292) – англійський філософ, науковець, викладач Оксфордського університету. Народився у Ілчестері (графство Сомерсет) у заможній родині. Навчався (а згодом і викладав) у Оксфордському та Паризькому університетах, вивчав «вільні мистецтва» (був магістром мистецтв), латину, аристотелівську логіку, арифметику та геометрію; цікавився алхімією, біологією, фізикою, магією, грецькою і арабською мовами. Здобув ступінь доктора філософії. У 1277 році засуджений церквою за «деякі нововведення» (єресь), відсторонений від викладання в Оксфордському університеті й ув'язнений (за легендою пробув у в'язниці 14 років).

Психологічні уявлення філософа спиралися передусім на умовиводи Аристотеля, котрий був для нього найдосконалішим серед людей. Намагаючись відтворити сутність аристотелізму, Роджер Бекон трактував душу як єдність форми і матерії, а не як чисту форму (Ярошевский, 1976: 92).

Спростовуючи умоглядно-теологічну схоластику, Роджер Бекон протиставляв їй програму практичного призначення знання, за допомогою якого людина може домогтися розширення своєї могутності та покращення свого життя; він наполягав, що *досвід, експеримент і математика* мають бути покладені в основу усіх наук.

Мрії про практичну цінність знань поєднувалися у Роджера Бекона із різко критичним ставленням до авторитаризму середньовічної схоластичної філософії у Європі:

Істина – дитя часу, – наголошує Роджер Бекон, – а наука є донькою не одного чи двох науковців, а всього людства. Тому кожне покоління приходить, щоби виправити помилку попереднього. І лише так ми можемо просунутися уперед (цит. за: Реале & Антисери, 1997: 100).

У «Opus maius» («Великому творі») він засуджує «приклад жалюгідного та негідного авторитету» (*fragilis et indignae auctoritatis exemplum*) як найбільшу перешкоду у розвитку дійсного, корисного

знання. Проте автор тут же зауважує, що він при цьому зовсім не має на увазі «той незрівнянний і справжній авторитет», який належить церкві (цит. за: Соколов, 1979: 328). Тож критика авторитаризму практично зводилася у Роджера Бекона до заперечення умоглядно-теологічної схоластики.

Роджер Бекон визнавав (зокрема у праці *«Компендія філософії»*) існування трьох способів пізнання: *віра в авторитет*, *міркування* та *досвід*. Авторитет сам собою зовсім недостатній, якщо він не спирається на міркування. Але й міркування може досягти своєї остаточної переконливості лише тоді, коли воно спирається на досвід. У *«Opus maius»* («Великому творі») неодноразово наголошено, що на досвіді замикається будь-яке знання, бо *«без досвіду нічого не можна зрозуміти достатньою мірою»*. Аргументи дозволяють сформулювати висновок, але не позбавляють сумнівів, не додають впевненості. Тому істину потрібно шукати на коліях експерименту, – наголошував філософ (цит. за: Реале & Антисери, 1997: 100).

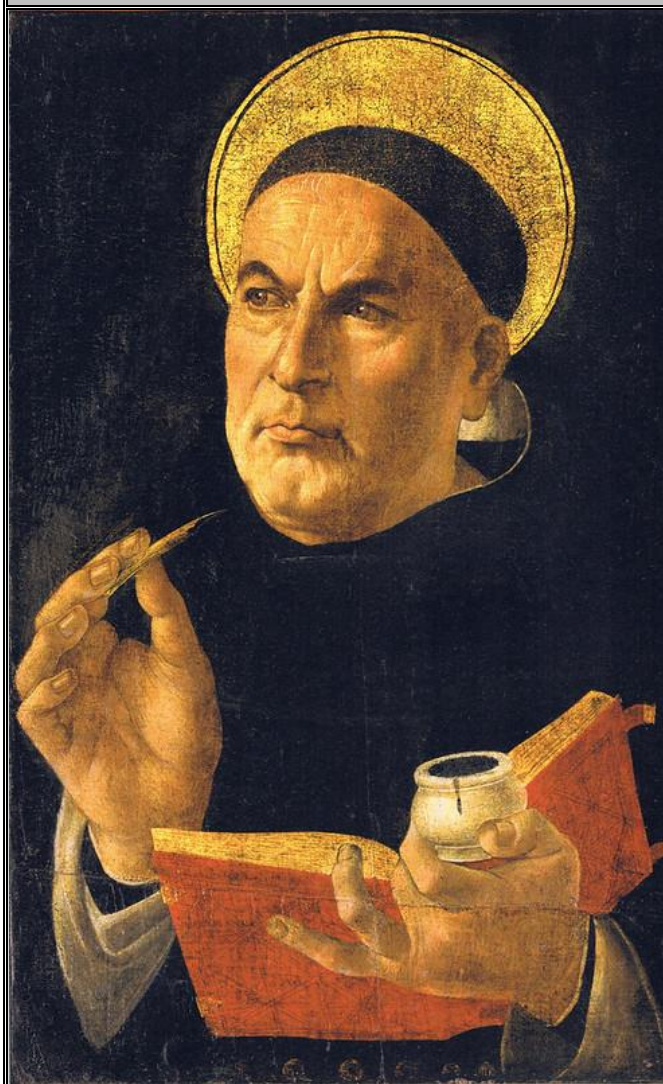
Роджер Бекон дає узагальнююче формулювання свого емпіризму: «Досвідна наука – володарка умоглядних [споглядальних] наук». Очевидно, вперше в історії філософії Роджер Бекон вжив тут поняття «досвідна наука (scientia experimentalis)» (цит. за: Соколов, 1979: 330).

Досвід, згідно із концепцією Роджера Бекона, насамперед той, який набувається «за допомогою зовнішніх відчуттів» – досвід людський та філософський; на досвіді ґрунтується все природниче знання, бо людям притаманний «спосіб пізнання від відчуття до розуму, тож, якщо немає

відчуттів, немає і науки» («*deficiente sensu deficit scientia*») (цит. за: Соколов, 1979: 330).

У період розквіту схоластики у Західній Європі (XIII століття) особливу увагу привертає творчість італійського теолога **Фоми Аквінського** – одного з найбільш впливових мислителів Середньовіччя, який не оминав зокрема й проблеми психолого-філософського спектру; «ангельський доктор» («*doctor angelicus*»). Основними роботами богослова є «Сума філософії» («*Summa philosophiae*»), «Сума теології» («*Summa theologiae*»), що є своєю енциклопедією католицизму).

Біографічна довідка

Фома Аквінський

(частіше – **Томá Аквінський**, (лат. *Thomas Aquinas*; італ. Tommaso d'Aquino; 1225–1274) – католицький теолог, філософ-схоласт, монах-домініканець, святий. Народився у замку Роккасекка поблизу містечка Аквіно у королівстві Неаполітанському у заможній графській родині. З п'яти років навчався у бенедиктинському монастирі Монте-Кассіно, у 1239 р. переведений до Неаполя (до одного з найкращих світських університетів, де міг вільно вивчати праці Аристотеля). У 1244 році всупереч волі родини приймає чернечий чин Домініканського ордену. Ступінь магістра отримав у Паризькому університеті; викладав теологію в університетах Парижу, Неаполі та інших домініканських школах Італії. Був засновником теологічної школи **томізму**; науковий наробок Аквіната складає 34 томи творів. У 1323 р. під час понтифікату Папи Іоанна XXII Фому Аквінського було канонізовано

Фома Аквінський (*Аквінат*) прагнув обґрунтувати принципи християнської теології, спираючись на вчення Аристотеля, довести можливість гармонії між знаннями і вірою. Майстер систематизації і компромісу, своєю творчістю Аквінат створив грандіозний теолого-філософський синтез – *томізм*, що містив глибокі міркування у площині сутнісного поля проблем католицизму.

Основна ідея віровчення Фоми Аквінського – підпорядкування істини розуму істині одкровення.

Томізм (від лат. *Thomas* – Фома) – напрям схоластичної філософії і теології католицизму, породжений впливом середньовічного Фоми Аквінського, згідно з яким розум має підпорядковуватися вірі, а філософія – бути служницею богослов'я. Тривалий час був офіційною доктриною католицизму

На противагу платонівсько-августиніанській традиції, що розглядала вселення душі в тіло людини як покарання для неї і вбачала в тілесному існуванні душі значну недолугість, Аквінат вважав поєднання душі та тіла нормотиповим явищем буття. Людина як їх єдність є цілісною субстанцією, в той час як посмертне існування душі, що відокремилася від тіла, становить неповну субстанцію. Тож тіло є зовсім не кайданами для душі, а її необхідним доповненням. Богослов наголошував, що «душа не є повноцінною особистістю, і моя душа не є Я». Але душа визначає, яким буде тіло, яку форму набуде матерія, щоб стати її тілом.

У «Сумі теології» Фома Аквінський заявляє, що *«душею називають первинний початок життя у всьому, що живе в нашому світі, так що ми називаємо живі істоти «живими» («одухотвореними»), а мертві речі – «неживими» («неодухотвореними»)»*. Головні прояви життя, згідно з теорією Аквіната, – рух і пізнання. Фома Аквінський наполягав на єдності і неподільності душі; вона має буття окреме від тіла (хоча і міститься в тілі), нематеріальне та індивідуальне. Душа виступає джерелом рухів тіла; їй притаманні специфічні здібності (розум (нус), воля), що обумовлюють її божественну природу. Реалізація ж рослинних (вегетативних) та чуттєвих функцій душі (харчування, розмноження, зростання, зір, слух тощо) у земному житті відбувається за посередництвом тіла.

*Продовжуючи стародавню християнську традицію неповторної індивідуальності будь-якої людини, що виражається саме її душею, Фома Аквінський теж вважав, що безтілесна душа твориться Богом для даного індивідуального тіла і завжди пропорційна (*commensuratio*) йому (цит. за: Соколов, 1979: 365)*

Співвідношення між душею та тілом розглядається як співвідношення форми та матерії: форма виражає загальний зміст речей, матерія пояснює індивідуальність та конкретність їх існування (*principium individuationis*). Кожна одинична субстанція обов'язково постає як конкретна єдність форми і матерії. Подібно до Аристотеля, провідним початком Фома Аквінський вважає *форму*, бо «все, що діє, діє настільки, наскільки має форму».

Водночас матерія є продуктом надприродного творіння Бога «з нічого», носієм пасивного початку (цит. за: Соколов, 1979: 356 – 357).

Це варто знати!

Співвідношення між душею та тілом розглядається [Фомою Аквінським] як співвідношення форми та матерії... Розрізняються чисті форми у безтілесному світі та форми, що здійснюються лише у матерії. Людська душа – найнижча з тих чистих форм (тому вона є безсмертною) і найвища із форм другого порядку (тому вона – принцип всього органічного життя). Завдяки такому розділенню понять душа набуває значення вузлового елементу світобудови, а людині на долю припадає почесне покликання – поєднати у собі обидва кола буття. Душа, яка зараховується до чистої форми, замкнена в собі, її не стосується руйнування тіла. Вона безсмертна. Але природа її не цілком божественна. Про це свідчить процес пізнання, який не є чисто духовним процесом (як у Платона).

Ждан А. Н. История психологии. От Античности до наших дней: учеб. для вузов. М.: Академический Проект, 2004. 44 с.

У своїх теологічно-філософських працях («Сума філософії», «Сума теології») Фома Аквінський широко використовує поняття «природне знання» («*naturalis cognitio*»), без якого неможливе жодне людське життя. Воно ототожнюється ним із чуттєвим знанням, бо

«наше природне знання може сягати тих меж, до яких ним керує чуттєве сприйняття» («Сума теології»; цит. за: Соколов, 1979: 367)

Без нього людське пізнання просто не може початися.

Безтілесна і безсмертна розумно-пізнавальна душа людини (*mens*) здійснює пізнавальну діяльність за допомогою розуму (*intellectus*). Гносеологічним фактором, підпорядкованим розуму, виступає свідомість (*ratio*). Але всі ці душевно-пізнавальні здібності дотичні лише до того матеріалу, який надається їм досвідним, чуттєвим знанням. Воно здійснюється з необхідністю, але не тому, що душа безсмертна (в якості розумної), а саме смертна як чуттєва (якою вона і залишається у тварин).

Найнижче місце в ієрархії відчуттів займають зовнішні відчуття (*sensus exteriores*). Вони починаються дотиком, що носить найбільш тілесний характер, і продовжуються смаком, до якого приєднується ще досконаліший нюх. Але у пізнавальному відношенні найбільш цінними Фома Аквінський вважає слух і зір, що стоять вище за попередні. Таким чином Аквінат підкреслює пасивний, суто рецептивний характер людського пізнання, найбільш явний на рівні чуттєвої стадії, коли суб'єкт особливо зримо залежить від об'єкта і немов би уподібнюється йому. Це відбувається при виникненні чуттєвих образів (*species sensibiles*), у яких є максимум ознак індивідуальних речей. З цього починається ніби

дематеріалізація об'єкта, який у своїй тілесній формі не може впливати на безтілесну розумну душу.

«Предмет думки присутній у розумі не через самого себе, але через свою подобу» («Сума теології»; цит. за: Соколов, 1979: 368), що передусім і постає як чуттєвий образ.

Наступна стадія обробки множини чуттєвих образів відбувається тоді, коли вони потрапляють у сферу дії внутрішніх відчуттів (*sensus interiores*), до яких належать пам'ять, уява (фантазія) і особливо загальне відчуття (*sensus communis*). Можна зазначити, що воно встановлює просторово-часовий порядок у хаосі чуттєвих образів, котрі породжуються зовнішніми відчуттями. Залежність всього людського знання від дослідно-чуттєвої інформації виключає його апріорність, вродженість знань у тому сенсі, на якому наполягала платонівсько-августиніанська традиція.

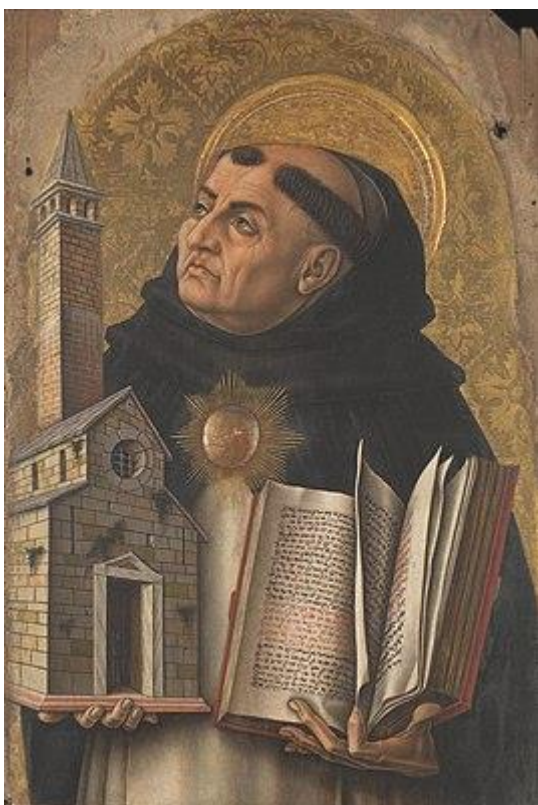
Повна дематеріалізація чуттєвих образів досягається шляхом їх опрацювання розумом. Процес абстрагування, що позбавляє чуттєві образи індивідуальних ознак і виявляє родові та видові форми речей, перетворює чуттєві образи в розумові образи (*species intelligibiles*). Активний розум, таким чином, став у Фоми Аквінського тією основною силою, за допомогою якої чуттєві образи трансформуються у розумові (мисленнєві) образи. Тим самим Аквінат перетворює пасивний розум на імовірнісний розум – розум можливостей (*intellectus possibilis*), названий так тому, що богослов розглядає пізнання і як процес переходу *можливості пізнання*, закладеної у розумі (як головному пізнавальному знарядді душі), у *дійсність пізнання*, в акт. Саме у пізнавальному процесі форми, що існують у світі в тілесній оболонці, звільняються від неї і отримують суто духовне існування у вигляді осяжних розумом образів. Збережені імовірнісним розумом мисленнєві образи піддаються подальшій обробці активним розумом, внаслідок чого виникають поняття, по-різному звані автором «Сум»: розумно виражені образи (*species expressae*), слова розуму (*verba mentis*), прості розуміння (*apprehensiones simplices*, власне інтуїції). З'єднання та роз'єднання понять утворюють позитивні та негативні судження, а зв'язок останніх утворює умовиводи, міркування (*rationatio*). Вони є вже функцією свідомості (цит. за: Соколов, 1979: 367 – 371).

...Не слід упускати з уваги те, що розум утворює сутнісну характеристику людини: не користуватися ним, значить не поважати його природних вимог. Таке применшення не виправдовує навіть посилення на Всевишнього (цит. за: Реале & Антисери, 1997: 84).

Згідно з поглядами Фоми Аквінського, душа людини не просто розумна, але й свідома і цим відрізняється від несвідомої душі тварин. Усвідомленість є загальною властивістю душі людини. Тому після томізму

у психології з'явилася нова характеристика духовної активності – свідомість, яка протиставлялася несвідомим проявам душевного життя інших живих істот та тілесної організації.

Доводячи необмежені можливості розуму у пізнанні світу, у тому числі й у розумінні найскладніших його законів, божественного Логосу, Фома Аквінський виступав проти тези Ібн Рушда про відокремлення душі від розуму. Він доводив, що мислення – це іманентна, головна властивість душі, без неї душа не існує, а тому неможливо говорити про смерть душі та безсмертя розуму. Таким чином, він відстоював ідею вічності душі, а також неможливість пояснити її закони без теологічного підґрунтя (Марцинковская, 2009: 97).

Соціальні зміни в західноєвропейському суспільстві XIII століття, як і ознайомлення з етико-соціальними творами Аристотеля, зумовили нові моменти в означеній Фомаю Аквінським етико-соціальною доктрині християнства. Основна ідея етичної доктрини Аквіната загалом та сама, що й у августиніанців, – споглядання бога і підготовка до вічного, посмертного життя, але засоби її досягнення значно відрізняються. Як пізнавальна діяльність неможлива без чуттєвих образів, так і земне життя людини неможливе без задоволення її тілесних потреб та певних пристрастей (у цьому Фома Аквінський йшов назустріч новій епосі).

Антропологічною передумовою етичної доктрини Аквіната була ідея проміжного становища людини, чуттєва душа якої поєднує її із твариною, а розумна – наближує до безсмертної сутності ангелів.

Етика Аквіната інтелектуалістична, наскільки можливим є інтелектуалізм у рамках релігійно-монотеїстичної доктрини.

Людина, згідно із твердженням Фоми Аквінського, це істота раціональна: «Ratio est potissima hominis natura» («Розум є наймогутніша природа людини»). Призначення людини – розуміти і діяти із розумінням (цит. за: Реале & Антисери, 1997: 89).

У системі томістських уявлень Фоми Аквінського про Бога констатовано, що вольовий чинник його діяльності підпорядкований

розумовим засадам. Відповідно й у людині пізнання випереджає бажання, *воля слідує за розумом (ratio causa libertatis: розум – причина свободи)*. Визнання свободи волі, таким чином, є необхідним фактором існування людства, оскільки без такого визнання знецінюється відповідальність людини за власні вчинки. Тим самим у наукових положеннях Фоми Аквінського зазнала обмежень фаталістична тенденція, притаманна будь-якому монотеїзму і з особливою силою підкреслена філософами-августиніанцями. Формально Фома Аквінський наслідує Аристотеля, визнаючи право людини на щастя та розглядаючи пізнання як головний засіб його досягнення, що означило правомірність ствердження цінності реальних, земних людських справ. Але вищим благом, без усвідомлення якого така цінність зникає, залишається, звичайно, пізнання Бога, релігійних таїнств та шлях до порятунку під керівництвом церкви (Соколов, 1979: 373).

Слідом за Аристотелем Аквінат розрізняв розум теоретичний, котрий пізнає основні принципи буття, і практичний, що виявляється у вольових процесах. Свобода волі дозволяє людині робити вибір між добром і злом, морально цінними вчинками, які ведуть його до Бога, і аморальними діями, що відхиляють від нього. Проте за цією начебто вільною діяльністю людини приховано мудрий вплив всевишнього благодійника, який скеровує (веде) першим шляхом і не відповідає за другий.

Над цим варто подумати!

Завдяки середньовічній геврейській та арабській філософії творчість Аристотеля була загальновідомою в XIII ст. Його світська наука була великим відкриттям того століття; і вона почала свій переможний рух на християнському Заході, який не могли зупинити ніякі церковні авторитети; водночас вона виявилась причиною і симптомом інтелектуальної кризи, яку важко собі уявити. Поруч зі своїм учителем Альбертом Великим Тома Аквінський був, напевне, першим (і найбільш значним) з тих, які стояли на вершині «аристотелівської революції». Тома стверджував не лише сумісність цієї язичької філософії з християнством, а навіть те, що християнство неодмінно потребує такої науки про світ, що лише з її залученням християнство стає завершеним. Поєднуючи у такий спосіб аристотелівську філософію з християнством, він її певною мірою змінює та релятивізує: говорять, що Тома «охрестив» Аристотеля»

Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера : пер. з нім. / ред. Є. Причепий. Київ : Тандем, 2002. С. 88–89

Вчення Фоми Аквінського стало спробою оновити християнську думку у світлі метафізики та теології, систематизованої на основі принципів аристотелізму.

Історично виваженим внеском Фоми Аквінського у розвиток філософсько-психологічної думки доби Середньовіччя слід вважати:

- 1) примирення поглядів давньогрецьких філософів із офіційною теологічно-філософською доктриною католицизму в часи догматичних дискурсів Середньовіччя;
- 2) систематизацію католицького віровчення, прагнення створити енциклопедично-теологічну систему, яка б могла відповісти на всі питання, що поставали в епоху Середньовіччя;
- 3) пристосування теології до запитів практики, прагнення примирити богослов'я з наукою, перш за все – з античною теорією Аристотеля;
- 4) визнання істин науки і віри, що не суперечать одна одній, а співіснують у гармонії й мудрості.

У вченні Фоми Аквінського яскраво виявилися основні риси середньовічної схоластики. Наприкінці XIII – початку XIV століть томізм ствердився на теренах католицизму як офіційна доктрина католицької теології.

Разом з тим тенденції соціально-економічного розвитку західноєвропейського феодального суспільства у XIV столітті суттєво змінюються. Прогрес ремісничого виробництва та збільшення масштабів торгівлі сприяли подальшому розвитку міського життя (особливо у Північній Італії та у Фландрії). Зіткнення міських громад та союзів із королівською владою (а також і з владою папського феодалізму) нерідко закінчувалися перемогою містян (наприклад, поразка французького короля Філіпа IV у війні з фландрськими містами). Важливим політичним чинником життя західноєвропейського феодального суспільства XIV століття було зміцнення національних держав, насамперед у Франції та Англії. У них, як і у деяких інших державних утвореннях, все більше стали позначатися національні кордони, а головне, зміцнювалася сама державна влада.

У такій ситуації по-новому постала першорядна політична та ідеологічна проблема Середньовіччя – проблема взаємовідносин папської теократії та національної світської влади. Проте криза римо-католицької курії і очолюваної нею католицької церкви визначалася не лише вичерпаною квотою домагань папства бути наддержавною та наднаціональною силою. Ще більше ця криза була пов'язана з подальшим падінням морального авторитету римо-католицької курії серед різних верств населення. За час свого панування римська церква перетворилася на потужну бюрократичну організацію, фіскальне відомство, зацікавлене насамперед у збагаченні: у збиранні податків та дарувань, у продажу індульгенцій. Така корумпована церква глибоко розчарувала народні маси; в умовах Середньовіччя з властивим для нього пануванням релігійної ідеології церква ставала головним об'єктом моральної критики. Виразниками народних інтересів ставали різні єретичні діячі та доктрини (Соколов, 1979: 384 – 385).

Вагому роль на зламі століть відіграла зокрема філософська діяльність **Іоанна Дунса Скота** – шотландського філософа і теолога, погляди якого суперечили томізму. *Doctor subtilis* («Доктор тонкий») – так називали сучасники Дунса Скота за витончено-рафінований дух його доктрини (цит. за: Реале & Антисери, 1997: 100).

Біографічна довідка

Іоанн Дунс Скот (Блаженний)

(лат. *Ioannes Duns Scotus*; 1265/1266–1308) – філософ, теолог Високого Середньовіччя, представник неортодоксальної галузі схоластики. Сучасники звали його *Йоганнесом Дунсом*, що за звичаями того часу вказувало на його походження з міста Дунс у Шотландії. Ще підлітком, у 1278 році вступив до францисканського ордену; потім роки навчання у Нортгемптоні, в Англії, де у 25 років він стає священником. Протягом 1291 – 1296 років удосконалює свої знання у Парижі, блискуче навчався в Оксфордському і Кембриджському університетах. Викладав філософію і теологію у Паризькому університеті. Конфлікт із Папою Боніфациєм VIII змусив його повернутися в Оксфорд; викладав у Оксфордському і Кембриджському університетах. Захоронений у Кельні, у церкві Святого Франциска

Найбільш важливою працею Іоанна Дунса Скота був «Оксфордський твір» («*Opus oxoniense*»), що являв собою коментар до творів Петра Ломбардського (видатного філософа XII ст.), але разом з тим детально презентував його власне вчення. Серед інших напрацювань Дунса Скота варто згадати «Про перший початок усіх речей» («*De primo omnium principio*»), а також його коментарі до логічних творів Аристотеля і низку питань до його метафізики (*Quaestiones in Metaphysicam*).

Особливого інтересу вартує вирішення Іоаном Дунсом Скотом фундаментальної проблеми співвідношення розуму і віри, філософії і теології. Дунс Скот не поділяє томістську установку на примирення філософії із теологією; він виступає за розмежування. Дунс Скот рішуче розходиться тут із Фоною Аквінським, наголошуючи на тому, що філософія не має виступати служницею теології (хоча вона і може допомогти віровченню усвідомити деякі його позиції). Як суто теоретичне знання філософія осягає зовнішній світ, буття і все, що до нього зводиться

(*ens*), спираючись на розум (і досвід) та послуговуючись науковим (вищим) знанням. Теологія переймається предметами віри – «*articula fidei*»; переважна більшість положень віровчення, які містяться у Святому Письмі, не піддаються раціональному обґрунтуванню і не потребують його.

Якщо філософія – *теоретична дисципліна*, що спирається на доказово-демонстративний процес, то теологія – головним чином *практичне знання* того, як найбільш успішно спрямовувати людську волю до виконання настанов віровчення. Тому теологія використовує шлях переконання і сповнюється передусім моральним змістом; її положення не можуть претендувати на точність та чіткість, чого філософія завжди має прагнути (Соколов, 1979: 398; Реале & Антисери, 1997: 101).

Іоанн Дунс Скот стверджує пріоритет індивідуального; людина намагається осягнути себе у всьому різноманітті особистості, – наголошує францисканський філософ.

Тяжіння Іоанна Дунса Скота до різноманітності форм індивідуального існування та характер його вчення про людське знання, дозволяє визнати схильність «тонкого доктора» до *номіналізму*. Поряд із цим, Дунс Скот надавав великого значення *чуттєвій інтуїції* у виникненні знання, бо лише за її допомогою можна констатувати індивідуальне існування будь-якої речі, залишаючи осторонь її сутність. Завдяки такого роду інтуїції людський розум отримує можливість осягати індивідуальне і конкретне через образ (*species*), у якому відображено не сутність речі, а поодинокість її існування.

У такому тлумаченні інтуїція як раптове осягання (яке Роджер Бекон трактував як особливий внутрішній досвід) у Іоанна Дунса Скота фактично перетворюється на *чуттєве сприйняття* (як і його усвідомлення), у якому безпосередньо відображується індивідуальність будь-якої речі. Така інтерпретація інтуїції цілком узгоджується із тлумаченням Дунсом Скотом науково-філософського знання, предмет якого складає насамперед зовнішній світ. Абстрактне ж пізнання відштовхується від індивідуальних осягнень чуттєвої інтуїції і, відволікаючись від тих чи інших властивостей речей, утворює загальні поняття.

Вагоме значення для усвідомлення розвитку психологічних ідей у період Високого Середньовіччя має тлумачення Іоаном Дунсом Скотом людини, у якому філософ виявив чітку тенденцію до зближення вегетативних, чуттєвих і пізнавальних функцій людської душі. Але ще важливіша виявилася в нього також *тенденція до розгляду людини як частини природного цілого*, яку можна дослідити незалежно від її надприродного призначення та посмертного існування.

Аналізуючи розумово-логічний аспект буття людини, францисканський філософ передусім зосереджується на вольовому змісті діяльності Бога і людини.

Воля у концепції Дунса Скота – гарант самовизначення людини.

Це варто знати!

Душа як духовний початок, звичайно, не могла ігноруватися філософською доктриною Дунса Скота. Душа, однак, інакше трактується тут у порівнянні з томізмом, і в цьому трактуванні з найбільшою силою проявляється його залежність від августинізму. Аквінат, як ми бачили, наділяє безсмертну душу функціями пізнання у його вищих проявах і функціями волі. Причому останні швидше визначаються першими, бо воля за всієї свободи все ж таки слідує певним розумовим підставам. Дунс Скот, як ми бачили, по суті, натуралізує пізнання, роблячи предметом навіть найвищих його проявів зовнішній світ і людину як його частину. Але при цьому францисканський філософ підкреслює автономію, незалежність людської волі від усіляких розумових означень і навіть її першість щодо них. Воля воістину нічим не детермінована, вільна, і свобода становить її глибоку духовну сутність.

Соколов В. В. Средневековая философия: учеб. пособ. М.: Высш. школа, 1979. С.402.

У різноманітті буття саме воля скеровує людину в одному напрямі, відсікаючи всі інші. Інтелект вміє бути максимально енергійним, а отже діяти з природною необхідністю, проте воля – єдине справжнє вираження панування над світом речей. Світло розуму необхідне, але воно не є детермінантою діяльності людини. Наприклад:

Якщо хвороба застала нас зненацька, щоб вилікуватися, потрібно знати щось про відповідні ліки. Прийняти їх або відмовитися – вільний вибір, а не необхідність, адже можлива ситуація, коли смерть краща, ніж життя. Якщо зілля все ж таки прийнято, то це акт не лише вільний, а й раціональний, адже тут послужила наука з усім, що є в її розпорядженні. Таким чином, два типи активності – розумовий і вольовий – спрацювали в даному випадку в дусі конвергенції: хворобу подолано (цит. за: Реали & Антисери, 1997: 105)

Цінним внеском Іоанна Дунса Скота у розвиток філософсько-психологічної думки доби Високого Середньовіччя слід вважати:

- 1) розмежування предмету дослідження і уточнення сфер впливу філософії та теології;
- 2) акцентування уваги у теологічних міркуваннях на особистісному початку людини;
- 3) визнання пріоритету волі людини у ситуації вибору напряму життєтворення, що обумовлює персональну відповідальність за гріховні вчинки.

Соціальна й ідеологічна ситуація у Західній Європі періоду Високого Середньовіччя означила розвиток критичного напряму у схоластичній філософії XIV століття: нові тенденції («*via moderna*») у філософії

протиставлялися ідеям давніх мислителів, «давньому шляху» («*via antiqua*»). Досить часто дискутував у своїх роботах із Фомою Аквінським розвивав ідеї Іоанна Дунса Скота відомий англійський мислитель і представник пізньої схоластики **Вільям Оккам** – англійський філософ, прибічник теорії номіналізму.

Біографічна довідка

Вільям Оккам

(лат. *Gulielmus Occamus*, англ. *William of Ockham*; бл.1280/1285–1347) – філософ, францисканець, майстер діалектики. Народився у графстві Суррей, селищі Оккам, що поблизу Лондона. Приблизно у 20 років став членом францисканського ордена. Навчався, а згодом викладав у Оксфордському університеті. Смілива філософська позиція та критика авторитетів призвели Оккама до папського суду курії в Авіньйоні, де йому довелося протягом чотирьох років відсидіти у в'язниці за звинуваченням в ересі. Через суворі санкції Вільям у травні 1328 року був змушений тікати з Авіньйона і приєднатися до Людвіга Баварського в Пізі. Ідучи за імператором, він осів у Монако, де й помер у 1349 році, ставши жертвою холери

Основними роботами Вільяма Оккама є передусім «Сума усієї логіки» («*Somma logicae*»), «Трактат про таїнства» («*Tractatus de sacramenti*»).

Вільям Оккам гостро коментує нестійку гармонію розуму і віри, відстоюючи незалежність філософії від теології. Спроби прихильників Аквінату, Дунса Скота опосередковувати розум і віру арістотелівськими та августиніанськими елементами видавалися йому хибними і марними: рівень раціонального, заснованого на логічній очевидності, і рівень просвітлення віри, орієнтованої мораль, *асиметричні*. Тож йдеться вже не просто про відмінності, а про прірву. Істини віри не самоочевидні, як аксіоми в доказах, їх не можна показати як наслідки, як ймовірні умовиводи у світлі природного розуму. Істини Одкровення принципово уникають царства оптимального. Філософія – не служниця теології, а

теологія – не наука, але комплекс положень, пов'язаних між собою не раціональною послідовністю, а силою віри, що цементує (цит. за: Реале & Антисери, 1997: 107).

Вільям Оккама відмежувався від середньовічної метафізики та запропонував нові докази на користь радикального емпіризму – сприйняття і спостереження певного факту «тут і зараз». Оккам наголошував на тому, що наші твердження – це лише концепти нашого розуму – ментальні концепти. Загальні універсалії – це розумові концепції, які не існують за межами людського розуму людини, яка міркує про них. Традиція схоластичного реалізму в епоху Оккама була сповнена вербальними псевдоузагальненнями, що ставали гальмом розвитку дійсно наукового, предметного знання. Цілям руйнування такого гальма служила відома «брита Оккама»; вона формулюється словами:

«Те, що можна пояснити за допомогою меншого, не слід висловлювати за допомогою більшого» («Frustra fit per plura quod potest fieri per pauciora») (цит. за: Соколов, 1979: 412).

На думку Оккама, людина може створити сутності, щоб пояснити інші сутності в світлі цих самих сутностей. Так лезо обрізає світ і обмежує тим самим кількість сутностей до того мінімуму, без якого просто неможливо обійтися (цит. за: Коханова, 2016: 77 – 78).

Даний вираз («брита») зазвичай розглядається в історико-філософській літературі як вираження *принципу економії мислення*; принцип економії мислення ні в чому не суперечить принципу Божественної усемогутності. Бог може обрати найскладніший спосіб дії, але люди віддадуть перевагу *найпростішому способу розвитку теорії* про реальні речі. Вільям Оккам наголошував на можливості вивчення природи і людини незалежно від теології. Він закликав до їх наукового дослідження шляхом досвіду і логіки. Проте для того, щоб зробити логіку більш придатною для пізнання конкретних явищ, необхідно очистити її від зайвих термінів схоластичного теоретизування за допомогою вищезгаданої «брита Оккама»: «Сутності не слід множити без необхідності» («*Entia non sunt multiplicanda sine necessitate*») (Соколов, 1979: 412; Коханова, 2016: 78).

У світлі критики традиційної метафізики принцип економії мислення Оккама означає необхідність утримання від всього, що поза індивідуальним, а покладатися лише на емпіричне пізнання як фундаментальне.

Канони наукового дослідження, сформульовані Оккамом у своїх роботах (серед яких «Висловлення окрім фізики» («*Expositio super Rhyisicam*»), «Дослідження про книги фізиків» («*Quaestiones in libros physicorum*»), «Природна філософія» («*Philosophia naturalis*») та ін.), внутрішньо пов'язані із новою логікою та критикою традиційної космології. Якщо світ є випадковим продуктом абсолютно вільної волі

Всемогутнього Бога, чи законно метафізично структурувати його необхідними зв'язками. І якщо це так, то єдиний фундамент наукового пізнання – *експеримент*. Звідси основні *канони наукового дослідження*:

- 1) науково знати можна лише те, що контролюється в емпіричному досвіді. До світу реального просуває логіка як інструмент лінгвістичного аналізу та критики. Покликана встановлювати точне місце термінів у пропозиціях, логіка наводить вірні співвідношення між змістом тверджень та ефективною реальністю індивідуального;
- 2) замість того, щоб запитувати «Що це?», слід'ясувати спочатку «Як воно існує», тобто не треба домагатися природи феноменів, достатньо знати, як вони функціонують.

Тож справжня місія теолога, згідно із вченням англійського францисканця, полягає не у демонстрації розумності прийнятих вірою постулатів, але у показі недосяжності їхньої висоти для розуму. З цією метою Оккам редукує розум до його законних меж, де царюють лише точні поняття, рятуючи істини віри у всій їх специфічності та альтернативності.

Це варто знати!

[Згідно із вченням Вільяма Оккама] *дар віри* – *виняткова умова прийняття чи неприйняття християнських догм*. Ось справжній фундамент віри та її істинності. На зусиллях поколінь схоластів, які болісно домагалися примирення розуму з вірою, поставлено хрест. Волею Оккама універсам природи та універсам віри роз'єднані, розставлені по різні боки на власні сваї. Замість «*Intelligo ut credam*» («Розумію, щоб вірити») та «*Credo ut intelligam*» («Вірю, щоб розуміти») Оккам проголошує «*Credo et intelligo*» («Вірю і розумію»).

Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.2. Средневековье (от Библейского послания до Макиавелли); пер. с итал. С.Мальцевой. СПб: Петрополис, 1997. С.111

Вільям Оккам вперше у середньовічній схоластиці:

- 1) спростував зв'язок філософії і теології, назвавши теологію не наукою, а системою догматів, пов'язаних силою віри;
- 2) винайшов і застосував методологічний принцип, який отримав назву «брита Оккама», згідно з яким «те, що можна пояснити за допомогою меншого, не потрібно виражати за допомогою більшого», – принцип, спрямований проти схоластики з її прагненням до нескінченних логічних побудов;
- 3) чітко сформулював канони емпіричного дослідження із урахуванням положень наукової логіки і термінологізму;

- 4) філософські міркування Окками посилили дух критицизму у сферах наукової та філософської думки.

Оцінюючи творчість Вільяма Окками, італійські історики філософії Джованні Реале та Даріо Антисери наголошують:

Оккамова довіра до факту і лише факту керує рухом «бритви», що відсікає аристотелівське положення про субстанційну незвідність небесної сфери до підмісячної, альтернативності всього нетлінного по відношенню до мінливого, схильного до руйнації і розпаду... Всі ці моменти становлять епілог середньовічної науки і водночас прелюдію нової фізики. Відмова від необхідних причин, категорій часу, простору, руху, природного місця в них об'єктивної цілісності, – все це свідчить про те, що на зміну однієї історичної доби поспішає інша (Реале & Антисери, 1997: 113).

***

Культура Середньовіччя створила нове коло ідей та образів, нові естетичні і світоглядні ідеали. Відображуючи релігійне світобачення, філософсько-релігійна спільнота глибоко занурилася у внутрішній світ людини. Однак потенційне багатство культурного та наукового життя лише частково виявило в епоху Середньовіччя свої можливості. Розвинулись йому завадили тенета громіздких ієрархічних структур феодального суспільства, безперечний церковний догматизм і, вірогідно, неспоможність духовної еліти поєднати «високу» культуру із численними варіаціями «низької» культури широких верств населення (Греченко & etc., 2002: 147). Головним надбанням середньовічної культури було те, що вона відкрила духовні сили людини, започаткувавши впровадження гуманістичних засад культурного розвитку. Середньовічний номіналізм (Д.Скотт, В.Оккам та інші) став провісником матеріалізму Нового часу, посприяв становленню світського раціоналізму та дослідницької науки. У дискусіях середньовіччя постали ідеї логічної та етичної проблематики, розпочався процес формування поняття «Я».

Особливості релігійно-філософських ідей епохи Середньовіччя:

- 1) синтез двох традицій: християнського віровчення та античної філософії;
- 2) яскраво виражений релігійний, ідеалістичний характер, ґрунтований на ідеях геоцентризму;
- 3) схоластичність, служіння теології; розвивається у площині примату віри над знаннями, головною формою пізнання вважається Божественне одкровення, що подається у Святому Писанні (Біблії);
- 4) двоїсте трактування природи людини.

3.2. Психологічні ідеї в епоху Відродження

Люди Відродження розуміли власну новаторську місію нести світло, яке розганяє темряву, що зовсім не означає «історично», що спочатку, до цього світла, була темрява, швидше (якщо слідувати метафорі) було просто інше світло.

Д. Антисери, Дж. Реале

Потужні соціокультурні зміни: прогресивні тенденції розвитку світської культури, системне нагромадження знань, розширення обріїв суспільного досвіду, криза середньовічного світобачення – обумовили у XIV – XV століттях перехід Європи до нової історичної епохи – *епохи Відродження* (французькою – *Ренесансу*).

*Змістовий сенс періоду Відродження пов'язаний передусім із відновленням (лат. *reformatio*) тих досягнень культури грекоримської античності, які були втрачені у добу Середньовіччя.*

У європейській історії Відродження розглядають як епоху перехідну, що містить у собі елементи Середньовіччя і зародки процесів епохи Нового часу: Відродження не відвертається від ключових положень християнського світобачення, але змінює у ньому акценти (щоправда, іноді досить радикально). Відбувається суттєва світоглядна переорієнтація:

- набуває цінності пізнання природи та земного життя людини; пізнання світу дає людині можливість сприймати й оцінювати велич божественної мудрості шляхом споглядання великого та малого світів;

- світ і природа розглядаються як єдине розумне творіння Бога гідне пізнання і осмислення;
- найвищим творінням Бога визнається людина; людина здатна осягати процес творіння, наслідуючи Творця, і навіть – змагатися у творчому генії;
- поступово формуються принципи класичної науки (Петрушенко, 2002: 99 – 100).

Це варто знати!

Зовнішньою ознакою і приводом до назви епохи послужило масове захоплення у той час античною культурою та літературою, які на певний момент постали для культурного загалу як неперевершені зразки людського самовиявлення. Але при всьому тому діячі епохи розуміли, що повернутися у минуле неможливо. Що ж тоді відроджували в зазначену епоху? Певною мірою, безперечно, античну культуру, але ще більше – погляд на світ, не обмежений санкціями влади чи Церкви, а орієнтований на виявлення всієї повноти життєвих проявів людини. Саме такий погляд діячі Відродження знаходили і цінували в античності.

Петрушенко В. Л. (2002). Філософія: Курс лекцій. Київ : «Каравела»; Львів : «Новий світ-2000». С.99

Якісні зміни середньовічного світобачення та формування специфічної соціокультурної ситуації епохи Відродження були пов'язані із розвитком ранньобуржуазного суспільства у середньовічних містах-державах, а також із боротьбою місцевих громад проти феодалних сеньйоратів. Ствердження буржуазії у містах призводило до їхнього розвитку: зростало значення і авторитет міст, збільшувалася їх питома вага та значення як в економіці, так і в духовному житті суспільства. У XIV – XV століттях міста стали центрами торгівлі, виробничої діяльності, освіти, науки, духовних пошуків. Вони були осередками розвитку нового погляду на світ, на людину, її можливості. Усі ці процеси в особливо концентрованому вигляді проявилися в *Італії* XIV – XV століття, де й зародилася феноменологія Відродження. Цьому сприяло і вигідне географічне положення (північні італійські міста опинилися на перехресті торгівельних шляхів із Заходу на Схід і стали центрами нових товарних відносин), і формування нової гуманістичної культури, на яку суттєво вплинула антична спадщина, що найкраще збереглася саме в Італії.

Північна та Середня Італія досягли інтенсивного міського життя порівняно з іншими країнами Західної Європи вже у XII – XIII столітті. Мілан, Венеція, Флоренція, Генуя, Піза, Сієна, Лукка, Болонья та інші італійські міста-республіки, розвиваючи ремісничу та торгівельну економіку та вдосконалюючи комунальну державність, успішно долали опір феодалів. У таких містах як Флоренція, Мілан, Феррара владу

отримують багаті сім'ї банкірів (Медичі, Вісконті, д'Есте та інші), які часто виступали замовниками мистецьких творів Відродження і всіляко сприяли творчості митців та науковців (Соколов, 1984: 10–12).

Значною мірою Відродження в Італії було підготовлено затяжною комплексною кризою, що охопила католицьку церкву в XIV столітті. Папська влада майже втратила свій морально-політичний авторитет, тому прогресивній частині італійців необхідно було відшукати інші незаперечні культурні чинники впливу на особистість. Заповнити цей ідейний вакуум допомогла сукупність попередніх контактів із більш розвиненими культурами, передусім – ісламською та візантійською, які здавна спиралися на античність.

Коли у XV столітті намітилося остаточне падіння Візантійської імперії (і зокрема під тиском турецької навали), то чисельні грецькі емігранти на Захід Європи віддавали перевагу передусім розвиненим італійським містам тому, що духовний клімат ренесансної Італії був надзвичайно сприятливим для розвитку різних галузей мистецтва, філософії і науки. Візантійські вчені-емігранти принесли із собою традиції грецької освіченості; завдяки грекам у Венеції та Флоренції акценти інтересів італійських гуманістів змістилися від риторики до неоплатонічної філософії. Завдяки активній перекладацькій діяльності візантійців діячі Відродження вперше познайомилися з грецькою філософією стоїцизму та епікурейством, творчістю Гомера, із візантійськими істориками і риториками. Важливу роль відігравали також переклади античних джерел із арабської, перської («халдейської»), єврейської мов (Греченко & etc., 2002: 150 – 151).

Це цікаво!

Відродження (або із французької – **Ренесанс**) – це термін, уперше запроваджений *Джорджіо Вазарі*, італійським митцем і біографом XVI ст., який використовується для визначення перехідної епохи в історії європейської культури від Середньовіччя до Нового часу. Як окремий історико-культурний період Відродження починає розглядатися із 60-х років XVIII ст., коли з'являються праці німецького класициста Й.-І.Вінкельмана з історії європейського мистецтва.

*Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А.
Історія світової та української культури : підручник для вищ.
закл. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2002. С.148*

Найважливішою особливістю, що відрізняла епоху Відродження від усіх попередніх періодів розвитку цивілізації, є зростання *запиту на розумову працю*; любов до науки і мистецтва охопила найвищі кола освіченої спільноти і перетворилася в окремий культ. Шляхетність людини XIV – XV століть визначалася не стільки походженням і заможністю роду, скільки розвитком особистої гідності та індивідуальності. Людина Відродження була впевнена у необхідності

всєбічного гармонійного розвитку, самовдосконалення і реалізації творчих можливостей. Звідси оптимізм епохи і віра в те, що від людини залежить усе і вона все може (Греченко & etc., 2002: 153).

Представники світської інтелігенції – діячі культури Ренесансу – відмежовували себе від середньовічної культури, філософії, науки (але не від релігії) як концептуально, так і формально, переймаючись питаннями античної науки і філософії.

... Ренесанс був грандіозним явищем духовного «відновлення» і «реформи», у якій повернення античності означало оживлення джерел, тобто повернення до справжнього. Стає зрозумілим прагнення до наслідування античності, бо це найбільш ефективний стимул самовідновлення (Антисери & Реале, 2002: 26) у нових історичних умовах.

Антична культура, мистецтво було своєрідним гімном людині, прославленням її фізичної і духовної краси. Тож культурна спадщина античних авторів стала тією опорою, що допомогла трансформувати песимістичний світогляд західного Середньовіччя у бік більш життєрадісного сприйняття земної дійсності і утвердити нові ідеї й нові культурні традиції, які несподівано для самих діячів ренесансної культури сприяли її *десакралізації* («розтаємниченню») (Греченко & etc., 2002: 151).

Показником світського, антисакрального характеру філософської спільноти є такий історичної важливості факт, як виникнення *гуманістичного руху*: на теренах європейських держав створювалися чисельні гуртки гуманістів, які не мали жодного стосунку до університетів та не були пов'язані з інтересами церкви.

Престиж епохи Відродження, що ще глибше виявляє її філософсько-ідеологічний аспект, пов'язаний передусім із терміном гуманізм.

Це цікаво!

...Італійські гуманісти слово *humanitas* (людяність) запозичили у Цицерона (I ст. до н. е.), який свого часу прагнув підкреслити, що поняття *людяність* як найважливіший результат культури, виробленої в давньогрецьких полісах, прищепилося і на римському ґрунті. Отже, вже у розумінні Цицерона гуманізм означав свого роду відродження людини.

Слово «людяність» неодноразово вживалося й Тертуліаном, Лактанцієм (III – IV ст.) та іншими християнськими «отцями церкви», котрі писали латиною. Цим словом вони прагнули підкреслити найвищу цінність людини, протиставляючи релігійну мораль, що складалася у них, більш грубій, жорстокій та нелюдській (як вони вважали) моралі рабовласників.

Соколов В. В. Европейская философия XV – XVII веков: учеб. пособие для филос. фак-тов ун-тов. М: Высш. шк., 1984. С.9

Піднесення культурою гуманізму людини до рівня титанічного змагання з Богом (звідси випливає *титанізм Відродження*) мало своїм зворотним боком наближення Бога до людини.

Титанізм (лат. *Titanism*) – філософська концепція, екстремальна форма гуманізму, відповідно до якої людина всесильна і має необмежені можливості; форма індивідуалізму, що проявляється в життєвій орієнтації людини на ефективну реалізацію своїх інтелектуальних, фізичних, психічних та інших можливостей, в орієнтації на самостійність у вирішенні своїх проблем

Людина у вимірах ренесансної культури мусила явити своїми діями силу й мудрість, від початку закладені в неї. Тому за будь-яких обставин людина повинна була довести свою людську гідність, утверджуючи богоподібність реальної особи. Підкреслюючи значення освіченості та таланту як найважливіших проявів та показників людяності, гуманізм став в Італії приблизно із середини XV століття дуже впливовою ідеологією.

Над цим варто подумати!

Найбільший внесок [у розуміння концепції Відродження – Т.Н.] (хоча в деяких аспектах і односторонній) зробив Конрад Бурдах у фундаментальній роботі під назвою «Від середньовіччя до реформи» (11 томів опубліковано в Берліні між 1912 і 1939 роками), в якій показано з релігійної точки зору походження ідеї Відродження, зрозуміло як оновлення до нового духовного життя. Таким чином, про Відродження слід говорити як про вищу форму життя, відновлення того, що складає своєрідність людини. Стара цивілізація, яку люди Відродження хотіли викликати до життя, мала б стати придатним інструментом «оновлення». Тому гуманізм як Ренесанс у вихідному намірі людей того часу «мав схильність не до збирання старих руїн, а до нового будівництва згідно з новим проектом. Вони не прагнули вдихнути життя в померлу цивілізацію – вони хотіли нового життя».

Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. Санкт-Петербург: Пневма, 2002. С.26

Тож епоха Відродження в історії цивілізації постає як період певного повернення до первісних джерел духовної культури: звернення не тільки до античної культурної спадщини, але *культурної спадщини взагалі* в пошуках подальшого формування нового світогляду, в якому моральна порядність і художня вишуканість поєднувалися б з оптимістичним світобаченням та *індивідуальним підходом до кожної людини*, утвердженням принципів реалізму, раціоналістичного бачення природи, формування нової системи цінностей (Греченко & etc., 2002: 152).

Основні риси культури Відродження

Оновлення усіх сфер соціокультурного буття людини в епоху Відродження виявилось у таких *рисах культури*:

- зростання інтересу до особистості, визнання її цінності;
- утвердження фізичного та морального самовдосконалення особистості;
- проголошення принципу рівності всіх людей, незважаючи на їх походження, становий та майновий статус;
- поетизація активної, діяльної людини, яка поєднує особисті та суспільні інтереси;
- орієнтація на культурну спадщину античної доби;
- світський характер культури, звільнення від середньовічної схоластики та панівної ролі релігії і Церкви в усіх сферах суспільного та соціокультурного життя;
- історизм (осмислення людини та її життя крізь призму історичних обставин);
- антропоцентричність філософського мислення;
- поява гуманізму як ідейного руху;
- формування ренесансного реалізму, зростання інтересу до природи і розвиток натурфілософії.

Епоха Відродження вражає нестримним злетом фантазії митців, піднесенням духу, психологізацією життєтворення, вірою у творчі можливості людини.

Хронологічні межі епохи Відродження

Хронологічно культура Ренесансу співіснує з пізнім Середньовіччям (кінець XIII – початок XIV століть), її розквіт відбувся у XV – XVI століттях. У XVI столітті культура Ренесансу стала загальноєвропейським, і передусім – західноєвропейським, явищем.

Відродження (або Ренесанс) – це широкий ідеологічний і культурний рух, що виник у країнах Західної Європи у процесі їх переходу від епохи Середніх віків до Нового часу

У розвитку світоглядних і філософських ідей європейського Відродження простежується тенденція переходу від ідей раннього гуманізму (XIV ст.) до ідей натурфілософії (кінець XVI – початок XVII століть).

...Відродження, яке складає своєрідність епохи Ренесансу, не є рухом цивілізації проти дикунства, культури проти безкультурності та варварства, знання проти незнання; це скоріше прояв іншої цивілізації, іншої культури, іншого знання (Антисери & Реале, 2002: 26).

Період Відродження датується в межах від останньої третини XIII століття до кінця XVI століття. В інтересах історико-культурного аналізу цей період поділяють (Греченко & ets., 2002: 149) на чотири етапи:

- *передвідродження* (остання третина XIII – початок XIV століття) – *Проторенесанс*; період в історії культурного розвитку Європи, коли свідомість людей ще не звільнилася від застарілих догм Середньовіччя, не було відкритого опору церковній схоластиці, проте митці почали більше звертатися до проблем особистості;
- *раннє Відродження* (середина XIV – XV століття) – гуманістичний (антропоцентричний) період, для якого характерним є відхід від традицій Середньовіччя;
- *високе Відродження* (кінець XV – 40-і роки XVI століття) – платонічний (пантеїстичний) період;
- *пізнє Відродження* (друга половина XVI – початок XVII століття) – натурфілософський період.

Послідовність етапів доби Відродження у різних країнах виявлялася по-різному; нерівномірність ренесансної доби була обумовлена економічними і соціокультурними умовами розвитку кожної європейської країни окремо.

3.2.1. Гуманістичний (антропоцентричний) період розвитку психологічних ідей

Я запитую себе, яка користь знати природу звірів, птахів, риб і змій, і або ігнорувати, або не піклуватися про знання людини (хто ми, звідки і куди йдемо)...

Франческо Петрарка

Епоха Відродження була прямим продовженням західноєвропейського Середньовіччя, від якого (попри суперечливий і неоднозначний характер релігійно-філософського досвіду) було успадковано ідеї гуманного ставлення до людини, історичного, суспільного та особистісного прогресу, психологічну глибину, схильність до алегорій та символізму, потяг до ерудованості, схоластичний універсалізм, визнання містичних підвалин буття, основні моральні норми і цінності. Сама ж антична спадщина розглядається з висоти християнського світогляду.

*Проте ідейною домінантою Відродження стає більш конкретний і зримий, порівняно із Середньовіччям, **християнський антропоцентризм**, з позицій якого людина є центром Всесвіту, вищим елементом природи, найбільш досконалим її творінням, а весь навколишній світ – творінням рук не лише Божих, але й людських (Греченко & etc., 2002: 152).*

Долаючи середньовічні уявлення про приреченість людської долі, про залежність людини від Бога, про незмінність її природи гуманісти –

представники ренесансної культури – поетизували особистість, яка усвідомила силу свого розуму і творчих можливостей, утверджували можливість духовного розвитку людини та її здатність самостійно вибирати свій шлях і визначати моральне обличчя епохи. Гуманістична антропологія передусім була спрямована на обґрунтування особливого, центрального місця людини в ієрархії світових сутностей, піднесення гідності людини; гуманісти прирівнювали людину у деяких можливостях і діях до Бога.

Принцип гуманізму (лат. *humanus* – людський, людяний) – принцип заснований на утвердженні краси й гідності людини, її розуму й волі, творчих сил і можливостей

На місце схематизму схоластики діячі Відродження ставлять емоційно насичене особисте переживання. Релігійно-аскетичне світосприймання, твердження про гріховність життя не заперечується, але доповнюється проголошенням особистого права людини на задоволення звичайних земних потреб, свободу, насолоду життям. Всі ці питання знайшли відображення у таких трактатах гуманістів як «Промова про гідність людини» Дж. Піко делла Мірандоли, «Про лицемірство» Леонардо Бруні, «Похвала глупоті» Еразма Ротердамського. На перший план гуманістами Відродження було винесено індивідуалізм, прагнення до розмаїтості, культ геройства і слави, прагнення до гармонії фізичного здоров'я, людської краси і духовності. Значну увагу було приділено (Греченко & etc., 2002: 152):

- взаємозв'язку внутрішнього світу людини з природою;
- здатності людини до всебічного пізнання і творчої діяльності;
- проблемі віротерпимості у конфесійно-релігійній приналежності;
- визнанню більшістю пізньоренесансних діячів самостійності і свободи науки.

Естетичний ідеал Відродження – образ людини, яка сама себе створює, не маючи жодних сумнівів. Звісно, це була висока мрія митців. Але в їхніх творіннях цей образ набував живої сили, надзвичайної реальності. Гуманістичний погляд на людину спростовує цінність аскетизму, проголошує право людини на повноту фізичного і духовного буття, максимальний розвиток кращих людських якостей.

Антропоцентризм (грец. *ανθρωπος* – людина і лат. *centrum* – центр) – філософське вчення, згідно з яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються; людина створена Богом «за своїм образом і подобою»

оловним центром гуманістичного руху – у всіх його аспектах – стала Флоренція, яку можна назвати столицею італійського Ренесансу. Тут народився і провів багато років свого політично активного життя великий поет і мислитель **Данте Аліг'єрі**, постать якого означила кінець феодального Середньовіччя і початок нової (капіталістичної) ери. Він подарував людині віру у свою силу, у свої внутрішні можливості, надію на моральне оновлення себе і всього людства.

Основними працями Данте Аліг'єрі визнано «Нове життя» (1295), «Про монархію» (1310), та неперевершена поема «Божественна комедія» (1321).

Біографічна довідка

Данте Аліг'єрі

(італ. *Dante Alighieri*; 1265 – 1321) – видатний італійський поет, політик, філософ-мораліст. Народився у Флоренції у шляхетній дворянській родині. Вже в юнацькому віці займає активну громадянську позицію, долучається до боротьби буржуазії за владу. Навчався юриспруденції у Болонському університеті, рано захопився поезією. У 1302 році через політичну діяльність мусив залишити Флоренцію; у вигнанні продовжив суспільно-політичну боротьбу. У 1315 році флорентійська сеньйорія знову засуджує його до смертної кари. Останні шість років Данте провів у Равенні

Данте Аліг'єрі першим почав писати літературні твори народною (італійською) мовою, а не латиною. Його головний художній твір, поема «Божественна комедія» (італ. «*la Divina Commedia*» (1307–1321), опублікована у 1555 році у Венеції), вважається одним із найбільш шанованих і впливових зразків світової літератури, що розкриває небачені простори людського духу. Данте використовує середньовічний жанр «подорожування душі» до потойбічного світу – пекла, чистилища, раю, щоб у алегоричній формі відобразити реальне земне життя, висвітлити людські злочини і пороки заради їх викорінення, що надає поемі філософсько-психологічного значення.

Письменник спирався на християнське вчення про подвійну долю людини, яка має два життя і дві смерті – фізичну (тілесну) і вічну

(духовну). Однак Данте долає середньовічне уявлення про незмінність і приреченість людської природи. У центрі «Божественної комедії» людина, котра прагне духовного удосконалення себе і світу, вона здатна досягнути гріховності всього людства і все ж віднайти вихід у Нове життя. Сенса поеми полягає у тому, що розум і знання (уособлені в образі поета Вергілія, провідника Данте у потойбіччя) можуть допомогти людині пізнати свої гріхи (картина пекла) і очиститися від них (картина чистилища), але цього недостатньо для містичного єднання з Богом. Тільки любов (образ Беатріче, яка супроводжує поета до раю) дає блаженство пізнання вищої істини і цілковитого злиття з нею.

Данте як провісника Відродження надзвичайно цікавила внутрішня сутність людини; у поемі «Божественна комедія» він здійснив спробу зазирнути у надра людської душі, висвітлити її психологію. Саме інтерес Данте до людини робить «Божественну комедію» вихідним документом гуманістичної думки, бо «з усіх проявів божественної мудрості людина – найбільше диво». Причому цей інтерес глибоко соціальний, бо доля «шляхетної людини» аж ніяк не зумовлена умовністю народження в тому або іншому становому званні і має складатися не так основи його «тваринної долі», а на основі невинного прагнення «до доблесті та знання» (Соколов, 1984: 17). Проголошуючи духовну велич людини, Данте наголошує на її особистій моральній відповідальності за зміни у житті й суспільстві.

Антропоцентризм (грец. *ανθρωπος* – людина і лат. *centrum* – центр) – напрям філософських та богословських учень, що стверджують винятковість людини як найвищої цінності

Гуманісти вбачали у творах Данте Аліг'єрі джерело своїх настроїв та ідей. Проте справжнім засновником і «батьком гуманізму» вважається **Франческо Петрарка** – величний діяч італійського Проторенесансу, фундатор гуманістичного руху в Італії. Петрарка був яскравим прикладом творчо багатогранної особистості епохи Відродження. Окрім філігранної віршованої лірики серед своїх сучасників поет був відомий як талановитий публіцист, ритор, політик і філософ.

Біографічна довідка

Франческо Петрарка

(італ. *Francesco Petrarca*; 1304 – 1374) – італійський поет старшого покоління гуманістів. Народився у місті Арєццо, у сім'ї нотаріуса. У 1312 році родина переїхала до міста Авіньон, де в той час знаходилася резиденція папи. З п'яти-шести років Петрарка уже займався граматику, риторикою та логікою. Під тиском батька вивчав юриспруденцію у Монпельє, а згодом у Болонському університеті. Захоплювався класичною літературою, моральною філософією; починає писати вірші. Після смерті батька (1326 р.) прийняв духовний стан, але став всесвітньо відомим завдяки ліричній поезії («Книга пісень»), у якій прославляється краса земної жінки і сила кохання. У 1341 році був коронований як поет Риму: йому був вручений диплом, він отримав звання магістра, професора поетичних мистецтв та історії

Філософ, вчений-гуманіст, котрий не залишав поза увагою соціальні і політичні теми у жанрі повчань або пізньоантичного діалогу, передусім переймався проблемами людини. Значний інтерес до людини, до її переживань і проблем існування відрізняє усі його твори – від ліричних поезій до філософських трактатів; Франческо Петрарка намагається знайти новий синтез ідей, ключ до таємниць людини, її переживань і ресурсів самовираження (Петрарка, 1998). На думку знаного гуманіста, наука має бути сконцентрована на людині, причому особливо важливими слід вважати поезію, риторіку та моральну філософію. Петрарка вказував також і на необхідність оволодіння культурним досвідом попередників,

який допоможе досягти єдиної правильної цілі виховання високодуховної та морально досконалої людини, котра керується розумом і високими нормами доброчесності (Коханова, 2016: 88). У відомих трактатах Франческо Петрарки – «Про засоби проти будь-якої долі», «Про презирство до світу», «Про істинну мудрість», «Моя Таємниця» – мислитель висвітлює проблеми існування людини, її внутрішніх конфліктів, способів їх подолання.

«Я вірю, – наголошує Петрарка, – що благородний дух людини ні на чому не заспокоїться, окрім як на Бозі, меті нашого існування, окрім як на самому собі і на своїх внутрішніх прагненнях, окрім як на іншій душі, близькій йому в силу великої подібності» (Петрарка, 1998).

У своїх міркуваннях Петрарка піддав уважному аналізу зіпсованість та безбожність свого часу і спробував визначити їх причини, серед яких найбільш важливими вважав дві: войовничий натуралізм, привнесений арабськими мислителями (зокрема Аверроесом), і панування діалектики та логіки, пов'язане з раціоналістичним мисленням. Проти цих викривлень Франческо Петрарка означає протитотруту (Антисери & Реале, 2002: 25):

- 1) щоб не розпорошуватися у поверхневому ознайомленні з природою, необхідне повернення до власної душі:

«... Мені не завдають занепокоєння книги та захоплення земними речами, оскільки у язичницьких філософів я навчився тому, що ніщо не гідне захоплення, за винятком душі, проти якої все здається незначним»

- 2) щоб не розпорошуватися в порожніх діалектичних вправах, потрібно знову відкрити чарівність цицеронівських гуманітарних наук (*litterae humanae*):

«Сенс життя відкривається не тому, хто нагромаджує силогізми, а тому, хто опанував мистецтво бути вільним. Діалектика, з розумом застосована, є не мета, а інструмент духовної освіти» (Антисери & Реале, 2002: 25 – 26).

Поет, мислитель-гуманіст Петрарка високо цінує слово як найважливіший засіб самовираження людини:

«Правий Сократ, який, побачивши гарного підлітка в мовчанні, сказав: «Говори, щоб я тебе розгледів». Через слово людське обличчя стає прекрасним» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 26).

Призначення філософії Петрарка вбачав у осягненні істинної сутності і природи людини; він наголошував на усвідомленні унікальності людини та її здатності жити насиченим життям, відкриваючи в собі

власною діяльністю багатство закладених Богом смислів. Нагородою за таке життя буде безсмертя, але не у небесному сенсі, а в земному – як слава та пам'ять прийдешніх поколінь (Філософія, 2019: 80).

Людина Петрарки – вже не просто нерозумна дитина випадку і долі, але вільний, повноправний господар своїх володінь – лихоліть і радостей, справжній володар пристрастей, приборканих суворими мурами розуму, навіть час і простір над людиною не владні, якщо вона вмє підняти над ними своє самовладдя. На думку поета-гуманіста міркування про сенс життя людини забезпечують «можливість надавати коротким миттям життя внутрішній зміст, сповнювати їх щастям та славою»; в цьому Петрарка вбачає суть справжньої філософії (на відміну від догматичної схоластики), про яку «говорили, що вона не може не бути думкою про життя та смерть. Це пояснює, що філософія, хоча вона і винайдена язичниками, все ж таки по суті своїй гуманістична» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 25).

Людина має віднайти себе, відкрити для себе свою людську сутність. Турбота про Батьківщину та любов до ближнього найтісніше пов'язуються у філософії Франческо Петрарки із внутрішнім самовдосконаленням людини, що є необхідною передумовою плідної діяльності на землі. Тож гуманізм епохи Відродження визначає місце людини у світі не з позицій гріхопадіння і спасіння, а як проблему гідності людини, визнанні за нею можливості піднятися від «варварського» стану до істинно людського (цивілізованого) життя (Філософія, 2019: 80).

Вартують уваги також міркування про цінність людини у вимірах нової історичної доби італійського філософа-гуманіста **Джованні Піко делла Мірандола**, який вже у ранньому віці намагався створити світогляд, який би базувався на синтезі науки і Біблії. Мислитель заглибився у вивчення східної філософії, творів арабських та єврейських філософів і астрономів, виявив інтерес до містичних вчень та іудейської Каббали, прагнучи охопити все найважливіше та найпотаємніше з того, що накопичено духовним досвідом різних часів та народів.

Підкреслюючи універсальний синкретизм гуманістичної культури епохи Відродження, Піко делла Мірандола наголошує на своїй рішучості «нікому не присягаючи на вірність, йдучи шляхами всіх вчителів філософії, все досліджувати, вивчати всі школи ... торкнутися всіх доктрин ... » (цит. за: Соколов, 1984: 38).

Основним твором Піко делла Мірандоли стали «900 тез, нав'язаних філософією, каббалою та теологією» («*Conclusiones philosophicae, cabalisticae et theologicae*»), який побачив світ у 1486 році; вступним словом до тез була «Промова про людську гідність» («*Oratio de hominis dignitate*», 1487 р.) – найвідоміший документ раннього Відродження, що відобразив у концентрованому вигляді весь духовний досвід доби Відродження класичної давнини.

Теоретичний зміст «Промови про людську гідність» узагальнює антропоцентричні ідеї гуманістів.

Біографічна довідка

Джованні Піко делла Мірандола

(італ. *Pico della Mirandola*; 1463 – 1494) – італійський мислитель, філософ, богослов, представник раннього гуманізму. Народився поблизу міста Модена, походив з графської родини Піко – синьйорів Мірандоли і Конкордії. У 14 років вступив до Болонського університету, де освоїв курс канонічного права. У 1479 році вперше побував у Флоренції, де захопився філософією. У 1480 – 1482 роках слухав лекції у Падуанському університеті, вивчав середньовічну філософію і богослов'я, нові та давні мови (латинська, грецька, єврейська, арабська, халдейська). Поїздка до Парижа у 1485 році дозволила Піко долучитися до дискусій пізньої схоластики, особливо паризького та оксфордського номіналізму

Згідно із уявленнями Джованні Піко делла Мірандоли Бог ставить людину в самому центрі Космосу, проголошуючи її суддею мудрості, величі та краси спорудженого ним Світу. Людина розглядається філософом як єдине з творінь Бога, властивості якого не вирішені наперед, але задані таким чином, що вона сама ліпить свій образ згідно заздалегідь обраної форми. Тож людина здатна опускатися до найнижчого – тваринного рівня або за допомогою чистого розуму підійматися до рівня досконалості ангелів. Водночас людина гідна більшого захоплення, ніж ангели, бо вони свої вищі духовні властивості отримують відразу (або невдовзі після свого створення) від Бога, а людині доводиться досягати їх у складній життєвій боротьбі (Соколов, 1984: 40). Велич людини, таким чином, полягає у мистецтві бути творцем самої себе, у самоконституюванні. Свої думки мислитель вимовляє вустами Бога, який звертається до щойно створеної людини – Адама:

«Не даємо Ми тобі, Адаме, ні певного місця, ні власного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце, і обличчя, і обов'язок ти мав за власним бажанням, згідно з твоєю волею та твоїм рішенням. Образ інших творінь визначено у межах встановлених нами законів. Ти ж,

нічим не обмежений, визначаєш свій образ за власним рішенням, у владу якого Я передаю тебе. Я ставлю тебе у центрі світу, щоб звідти тобі було зручніше оглядати все, що існує у світі. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний і славний майстер, сформував себе в образі, якому ти надаси перевагу. Ти можеш переродитись у нижчі, нерозумні істоти, але можеш переродитись за велінням своєї душі і у вищі, божественні» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 55).

Схожі думки прослідковуються й у творі Піко делла Мірандоли «Проти астрології», де автор наголошує:

«чудеса людського духу перевершують [чудеса] небес... На землі немає нічого більшого, крім людини, а в людині – нічого більшого, ніж її розум (mens) та душа (anima). Якщо піднестися над ними, значить, піднестися над небесами...» (цит. за: Соколов, 1984: 39–40)

Чудеса людського духу визначаються свободою його волі, сповненою свободою вибору різноманітних шляхів буття. Вона стає особливо рельєфною через замовчування доленосної функції Бога, хоч і в цих умовах людську свободу не можна мислити як хаотичне свавілля, бо Бог-батько, творячи людину, вклав у неї «насіння та зародки різноманітного життя» (цит. за: Соколов, 1984: 40). Однак їх використання обумовлено волею самої людини.

Свобода вибору, цей найбільший божий дар, насичена у Піко делла Мірандоли глибоким моральним змістом. Сократівське самопізнання спрямовує нас на шлях морального вдосконалення, що передбачає боротьбу з пристрастями, засвоєння певних правил життя («нічого занадто»), а це неможливо без засвоєння глибин справжньої філософії. Вільна людина може визнати істиною лише те, у чому вона щиро переконана; Піко делла Мірандола наголошує, що сам він вивчає філософію заради неї самої, і різко засуджує тих, хто головне благо життя бачить у надбанні грошей та слави.

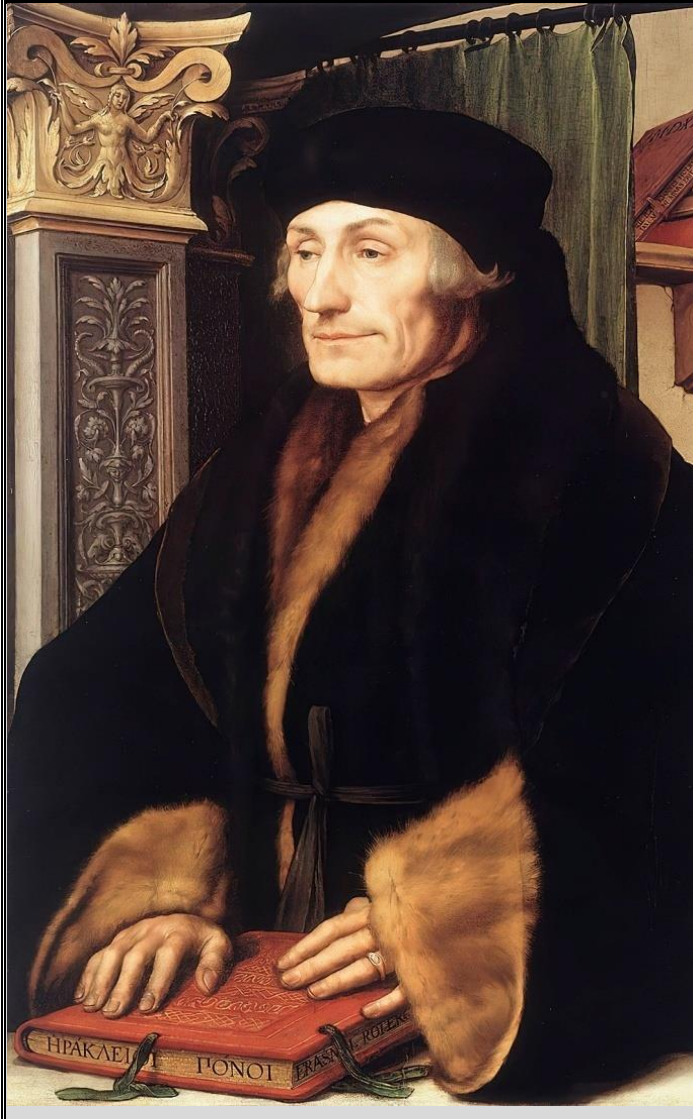
На зламі XV – XVI століття процеси, характерні для епохи Відродження, поширюються майже всією Європою; центр активності гуманістичного руху змістився на північ Європи, охопивши Німеччину, Нідерланди, Швецію, Францію, Англію, а також (частково) Іспанію.

Вагома роль у розвитку гуманістичних ідей у Північній Європі належить передусім нідерландському філософу, богослову, талановитому письменнику, представнику Північного Відродження **Еразму Роттердамському** (справжнє ім'я – *Герхард Герхардс*), названому науковою спільнотою «князем гуманістів». Він набагато випередив свій час; мав унікальні знання у галузі філософії, міфології, політології, досконало володів давньогрецькою мовою і латиною. Еразм Роттердамський увійшов в історію як автор оригінальної концепції

«християнського гуманізму» – морального вчення, витлумаченого через призму основних догматів християнства.

Серед робіт Еразма Роттердамського заслуговують на особливу увагу «Зброя християнського воїна» (1504), «Похвала глупоті» (1509, видано у 1511), трактат «Про свободу волі» (1524), видання великої кількості робіт Отців Церкви і особливо – критичне видання Нового Завіту грецькою мовою з відповідним перекладом (1514 – 1516).

Біографічна довідка

Еразм Роттердамський

(лат. *Desiderius Erasmus Roterodamus*, ім'я при народженні нід. *Gerrit Gerritszoon*; 1466–1536) – нідерландський мислитель епохи пізнього Відродження, богослов, перекладач Біблії. Народився у Роттердамі; був позашлюбною дитиною, проте батьки про нього гідно піклувалися. Отримав найкращу освіту, навчаючись у кількох монастирських школах. У 1486 році став ченцем, а у 1488 році – був посвячений у священники, хоча він ніколи не відчував потягу до пастирського покликання. Подальшу освіту отримав у університеті Парижу (Сорбонні), університет Турину нагородив Еразма почесним званням доктора філософії і богослов'я. Певний час викладав в Кембриджі. Виважена позиція Еразма щодо протестантизму здобула йому ворогів; він був оголошений еретиком. У 1543 році його книги були публічно спалені в Мюнстері

Еразм Роттердамський визнавав, що мудрість полягає зовсім не у чисельних знаннях, яких прагне людський розум, а у поверненні до простоти Христової Доброї Вісті, укладеної в Євангеліє. З цього переконання й народжується ідея «християнського гуманізму» видатного мислителя епохи Відродження.

Своє вчення Еразм Роттердамський іменував «Філософією Христа», прагнучи гармонійного поєднання античних і християнських морально-філософських ідеалів.

Еразм Роттердамський вбачав справжній сенс гуманізму епохи Відродження у відновленні людської природи шляхом відродження Христових заповідей у душі кожної людини, повернення до її початкової сутності, створеної чесною.

Тож суть «філософії Христа» становить щира віра, істинна християнська любов і надія на порятунок.

Філософ-гуманіст наголошував, що «філософія Христа», котра закликала до відродження ідей та ідеалів первісного християнства, давно забутих католицькою церквою і похованих під купою обрядового формалізму, в принципі доступна кожній людині. Життя згідно із заповідями Христа доступне як мирянам, так і духовним особам. Для розуміння істин християнства кожному вірянину потрібно, за можливості повно знайомитися зі Священним писанням, не задовольняючись тими уривками, що вимовляються в церквах, до того ж не зрозумілою переважній більшості латині (Соколов, 1984: 84).

«Філософія Христа» була досить повно сформульована вже у першому значному творі ще молодого Еразма – у «Зброї християнського воїна» (або «Кинжал християнського воїна», 1501/1503 роки). Філософ декларував передусім максимальне виявлення морального змісту християнства та ігнорування – але, звичайно, не заперечення – догматично-обрядового канону.

У міркуваннях Еразма Роттердамського традиційна метафора християнського воїна сповнена суто моральним змістом; він наголошує, що в цілому віра християнина (наприклад, в індивідуальне безсмертя душі) перевищує можливості його розуму, але ця віра має вести його до безперервної боротьби з тілесними спокусами.

Вона повинна також поєднуватися із твердими життєвими правилами та безперервною боротьбою за їхнє здійснення. Водночас Еразм Роттердамський визнає сенс свободи людської волі, свободи вибору. Свою моральну доктрину філософ-гуманіст вибудовував на основі одного з фундаментальних етичних принципів давнини – «нічого надміру». Тільки почуття міри, що вимагає розумно вихованої волі, здатне спрямувати людину єдино правильною дорогою життя.

Узагальнюючи ідеї створених раніше напрямів релігійно-етичної та гуманістичної думки, Еразм переконується у необхідності поставити гуманізм на службу релігії.

Послідовно дотримуючись концептуальних позицій християнського гуманізму, Еразм Роттердамський зацентрував увагу на людській природі Ісуса Христа; він вважав, що треба дотримуватися не канонів чи догм релігії, а справжньої «Філософії Христа», у якій на перший план виступає етика розв'язання проблем земного життя. Подвиг Христа, як наголошує філософ, виправдовує цінність та благо природи. Тож природа – мати, а не

мачуха для людини. Через споглядання природи людина може досягнути мудрості Творця, але оскільки всемогутність Бога людині недосяжна, треба любити і шанувати усіх людей без винятку.

Автор відомої сатири «Похвала глупоті» у своїх філософських творах виклав систему правил щодо зміцнення духу. Недостатньо лише бажання звільнитися від того чи іншого пороку:

слід постійно і завжди пам'ятати, що людське життя – не що інше, як безперервна боротьба з великою армією пороків. У боротьбі з ними дух має бути озброєний. Є два види зброї: молитва і знання, насамперед – Святого Письма та мудрості стародавніх. Чим багатші ці знаряддя, тим більше людина озброєна. «Початок мудрості у пізнанні себе» (цит. за: Ждан, 2004: 46).

Найбільш виразно світоглядні позиції Еразма Роттердамського виявилися у конфлікті із схоластичним віровченням і догматичним католицьким богослов'ям як системою моральності застарілого феодального суспільства.

У XV – XVI століттях схоластика все ще залишалася світоглядним антиподом ренесансної гуманістичної філософії. Це був суто консервативний світогляд, який дуже слабо реагував на нові явища життя і фактично ігнорував різноманітні інтереси людини, що народжувалась в умовах все більш інтенсивного міського життя.

На відміну від схоластики ренесансна філософія перебувала у тісній взаємодії з прогресивними явищами життя та з багатьма сторонами

гуманістичної культури (Соколов, 1984: 4). Еразм Роттердамський доводить до кульмінації бунт гуманістів проти схоластичного формалізму, що вступив у непримиренні протиріччя з різноманітними проявами життя.

Це варто знати!

Початок пізнього Відродження у часі збігається з початком доби Реформації (Північним Ренесансом). Ідейна боротьба цієї епохи розгорталася під прапором кардинальної церковної реформи. Гасло «*Ad fontes!*» («До джерел!») було також і гаслом Реформації. Але якщо італійські гуманісти намагалися створити художню видозміну християнської релігії, використовуючи погляди античних філософів, то представники Реформації прагнули воскресити демократичну релігію ранніх християн, звільнивши її від накопичених протягом століть перекручень та викривлень

Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2002. С.172 – 173.

Автор «Похвали глупоті» наголошує на важливості для людини *сфери чуттєвості*, пов'язаної з усім тілом людини; вона набагато ширше і більш складна порівняно із сферою розуму людини, сконцентрованою у її голові. Через це люди змушені «грати комедію життя», виконуючи різні ролі. Могутність чуттєвості необоротна, і безглуздо уявляти можливість моральності, повністю звільненої від неї, як про це нерідко твердять схоластизовані прихильники офіційного благочестя (цит. за: Соколов, 1984: 88). Водночас Еразм Роттердамський наголошує на ролі природи у житті людини, і зокрема – у виявленні і знеціненні універсальних домагань «глупства». «Мудрість природи» Еразм наполегливо підкреслює в різних її проявах (їх приклади особливо пов'язані з життям тварин). Оскільки «природа ніколи не помиляється», вона здатна вилікувати людей від будь-яких дурниць, в які вони безперервно впадають. Дивом, на думку філософа, слід вважати лише саму природу у всій її цілісності та з усіма її законами, бо в цьому вирішальному своєму аспекті вона так само непізнана, як і сам Господь-бог (цит. за: Соколов, 1984: 89).

Людина, в уявленні Еразма Роттердамського, суперечлива за своєю природою; конфлікт душі і тіла свідчить про їхню розбіжність і протистояння. Однак особа, яка зуміла приборкати в собі нікчемне, яка не піддається пристрастям і розумна у своїх вчинках, має право на гідне становище у суспільстві. У ставленні до людини Еразм Роттердамський дотримується принципу природної рівності усіх людей незалежно від їхнього походження:

справжнє благородство в принципі зовсім не залежить «від того, де видав ти свій перший дитячий крик». Шляхетність виявляється у активності та безперервній боротьбі за моральне удосконалення (цит. за: Соколов, 1984: 90).

У своїх трактатах Еразм Роттердамський наголошував, що природна обдарованість за безумовної її важливості все ж не відіграє вирішальної ролі у досягненні людського благополуччя та справжньої шляхетності. Пристрасті, підкреслював мудрець, згубні для людини, їхній прояв необхідно навчитися розпізнавати та приборкувати; але у міркуваннях Еразма Роттердамського не йдеться про викорінення пристрастей, бо їхнє природне призначення він вбачає у спонуканні до чеснот (наприклад, заздрість здатна породити старанність, гнів – мужність). З погляду філософа, кожна людина, прагнучи бути доброчесною, має спрямовувати свою волю на боротьбу із власним характером.

Важливу роль у становленні доброчесної особистості Еразм Роттердамський приписував *вихованню та освіті людини*. Основні постулати педагогічних уявлень філософа вибудовуються на засадах християнського гуманізму:

- людина народжується без моральних настанов і лише у процесі виховання отримує поняття про добро і зло;
- розум є основною рушійною силою будь-якої людини;
- оскільки кожна людина має волю і свободу вибору, то кожна особа несе відповідальність за свої вчинки;
- оскільки всі люди наділені розумом і свободою волі, то світ цілком може існувати без воєн та насилля.

Еразм Роттердамський першим після середньовічної паузи звертає увагу на особливий світ дитини та її потреби; філософ-гуманіст заговорив про те, що дитині потрібне правильне виховання, яке мають здійснювати розумні батьки та правильно підібрані вчителі. Він наголошує на диференційному підході до виховання особистості, рекомендуючи враховувати:

- вік та фізіологічні особливості кожної дитини, і не вимагати нічого, що перевершує її можливості;
- схильності та здібності кожної дитини, що мають розпізнаватися вчителем на ранніх стадіях і вміло розвиватися.

Вчення філософа про педагогічну систему епохи Ренесансу було для його часу надзвичайно новим та революційним, проте погляди гуманіста Еразма Роттердамського на виховання не втратили своєї актуальності й до сьогодні; ентузіазм філософа був спрямований на оновлення суспільства шляхом просвітництва і духовного удосконалення людини.

Вагому роль у розвитку психологічних ідей у період Відродження відіграла творчість **П'єтро Помпонаці**, прозваного *Перетто Мантовано*, – представника італійської атеїстичної думки епохи Ренесансу, в трактатах якого вперше в історії європейського вільнодумства обґрунтовано недоведеність догмата про безсмертя душі.

Основними роботами П'єтро Помпонацці є трактати «Про безсмертя душі» («*Tractatus de immortalitate animae*», 1516), «Про причини природних явищ, або Про чаклунство» («*De naturalium effectuum causis, sive De incantationibus*», 1520, видання 1556), «Про фатум, свободу волі та приречення» («*De fato, libero arbitrio et de praedestinatione*», 1520, видання 1567).

Біографічна довідка

П'єтро Помпонацці

(італ. *Pietro Pomponazzi*; часто вживаний псевдонім – Перетто Мантуанець; 1462 – 1525) – італійський філософ-схоласт періоду ренесансного реалізму. Народився в Мантуї, походив із шляхетної заможної родини. Навчався в Падуанському університеті, де 1478 року здобув науковий ступінь доктора медицини. У 1479 році став професором Падуанського університету; викладав природну філософію. У 1511 – 1512 роках переїжджає до Болоньї; викладав у місцевому університеті та почав писати власні філософські твори. Трактат «Про безсмертя душі» була засуджена церквою і публічно спалена у Венеції

П'єтро Помпонацці послідовно розвивав дуже радикальну для середньовічної свідомості концепцію «подвійної істини», запропоновану Аверроесом під впливом ідей Аристотеля. Суть її в тому, що істини розуму, доведені наукою та філософією, та істини віри, про які свідчать Писання та релігійне одкровення, знаходяться немов би у різних площинах, тому не можуть суперечити одна одній. У своїй концепції співвідношення віри та розуму П'єтро Помпонацці наголошував, що *істина філософії* – це саме *істина раціонального пізнання*, яка базується на чуттєвих відчуттях, і що її не можна спотворювати навіть задля узгодження її висновків із положеннями віри. Філософ ризикував визнавати істинним у філософії навіть те, що не може бути істинним згідно з християнським віровченням.

У трактаті «Про безсмертя душі» – одному із найбільш важливих видань XVI століття, написаному у традиційній формі коментарів до

трактату Аристотеля «Про душу» – П'єтро Помпонацці означив проблему, яка стала центральною для періоду Відродження.

Це варто знати!

Детально розглянувши проблему безсмертя «у природних межах, залишаючи осторонь одкровення і чудеса», П'єтро Помпонацці дійшов однозначного висновку про неможливість людського розуму бути незалежним від тіла. Грунтуючись на теорії пізнання Аристотеля (який стверджував, що душа – це форма існування тіла (*його ентелехія*), а тому мислення неможливе без відчуттів, без чуттєвих образів і уявлень), П'єтро Помпонацці наголошує: якщо розум потребує уявлень для своєї діяльності, то він «невіддільний від матерії і, безперечно, невіддільний від тіла». Тож душа людини «сама собою» матеріальна і вмирає зі смертю тіла

Помпонацци Пьетро. Трактаты «О бессмертии души», «О причинах естественных явлений, или О чародействе». М: Изд-во АОН, 1990. С.179.

Характерним для П'єтро Помпонацці є тверезе зауваження, що переважна більшість людей, які вірять у потойбічне життя своїх душ, «якщо й вчиняють добре, то скоріше зі страху вічних мук, ніж сподіваючись на вічне блаженство, оскільки муки нам більше знайомі, ніж ці вічні благ» (Помпонацці, 1990: 180). Причому, на думку філософа, і сподівання на відплату, і страх відплати привносять у душу «щось рабське», тоді як справжня моральність – доля не раба, а людини, яка вільно обирає між добром і злом. Тому варто визнати, що добродетельність сама собою є найвищою нагородою для того, хто її обирає, а гріховне життя у собі несе покарання тому, хто віддав йому перевагу, навіть якщо сама людина цього і не усвідомлює.

Мораль людини, вільної від страху, що принижує її покаранням і сподіванням на посмертну винагороду, – доля обраних, вищих натур, «мудрих мужів», що ніби зійшли зі сторінок стародавніх літописів та античних трактатів: тільки такі люди здатні віддати перевагу «крайнім нещастям і мукам, а не перебуванню у невігластві, дурості та пороках». Більшість людей (натовп, «простий народ») не здатні розумно керувати своїми пристрастями, пройняті рабською мораллю страху і тому потребують «закону» – релігійних догматів безсмертя душі та потойбічної розплати.

Помпонацці прагматично трактував віровчення як «закон», тобто як корисні настанови, необхідні для виховання народу та підтримання моральності, що розділило філософію та релігію більш радикально, ніж концепція «подвійної істини». По суті, у вченні П'єтро Помпонацці існує єдина істина – це істина раціонального пізнання, заснованого на відчуттях, і така істина якраз є метою та результатом філософського знання. Філософ визнає, що інтелектуальна душа обумовлює прагнення та переживання, притаманні людині. Порівняно із чуттєвою душею тварин інтелектуальна

душа людини здатна пізнавати універсальне та надчуттєве. Проте вона не відділена від чуттєвих образів, якими йде до пізнання. І, якщо так, душа не може обходитися без тіла, вона належить тілу і не може здійснювати без нього свої функції. Тому вона вважається *формою*, яка народжується і гине разом із тілом, не маючи жодної можливості діяти окремо від нього. Водночас, як наголошує П'єтро Помпонацці, будучи душею, вона має більш благородну сутність із усього матеріального суцього і, межуючи з іншим, «просочується нематеріальним, хоч і не в абсолютній формі» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 60).

Ця теза викликала безліч протестів, адже догма про безсмертя душі вважалася поза сумнівом фундаментом для платонізму та всього християнства. Проте П'єтро Помпонацці не ставив за мету абсолютне заперечення безсмертя; він хотів лише спростувати тезу, що цю «істину можна з достовірністю *продемонструвати за допомогою розуму*». Визнання безсмертя душі – це припущення віри, яке як таке має затверджуватись засобами віри, тобто «одкровенням і канонічним писанням», тоді як інші аргументи тут не підходять. І з цього приводу не має бути жодних сумнівів.

Це цікаво!

П'єтро Помпонацці спростовував можливість надати раціональні докази безсмертя душі, що є істиною релігійного одкровення. Він полемізував з церквою та зазнавав переслідувань з її боку за твердження, що хоч за вченням церкви і Євангелієм людська душа безсмертна, за доктриною Арістотеля вона є смертною. Трактат П'єтро Помпонацці «Про безсмертя душі» був публічно спалений інквізиторами у Венеції та увійшов до списку заборонених творів, укладеного на Тридентському соборі

Але всупереч цьому рішучому руйнуванню метафізичного образу людини, П'єтро Помпонацці знову звертається до ідеї людини як мікрокосму. Душа знаходиться на першому місці в ієрархії матеріальних сутностей (істот) і тому як така межує з нематеріальними сутностями, перебуваючи «посередині між ними, поєднуючи ті та інші»: матеріальна у порівнянні з нематеріальними істотами і, навпаки, нематеріальна в порівнянні з матеріальними істотами. Вона причетна як до розумного, так і до матеріального. Коли вона вчиняє дії відповідно до духовних сутностей, вона божественна; коли ж діє як тварина, то в неї і обертається.

Помпонацці зазначає:

«Адже за підступність називають людину змією або лисицею, за жорстокість – тигром тощо. Бо немає нічого у світі, що хоч якоюсь властивістю не могло б мати спільного з людиною, чому заслужено називають її мікрокосмом, чи малим світом. Адже кажуть деякі, що велике диво є людина, оскільки вона є всім світом і здатна обернутися на будь-яку природу, оскільки дана їй влада

слідувати будь-якій, якої забажає, властивості речей. Справедливо тож говорили давні у своїх притчах, стверджуючи, що деякі люди ставали богами, інші левами, вовками, інші орлами, ті рибами, ці рослинами і камінням тощо, оскільки одні люди слідуєть розуму, інші чуттям, а треті рослинним силам і т. п. Отже, ті, хто надає перевагу тілесним насолодам порівняно із моральними або розумовими чеснотами, швидше перетворюються на звірів, ніж на богів, а ті, хто попри все цінують багатство, уподібнюються золотому тільцю, одних тому маємо іменувати тваринами, інших – безумцями. Отже, з того, що душа смертна, зовсім не впливає, що маємо відкидати чесноти і прагнути до самих насолод, якщо тільки хтось не надає перевагу тваринному існуванню порівняно із людським, або прагне стати божевільним, ніж бути розумною і свідомою людиною» (цит. за: Антологія, 1970: 96)

У контексті своєї етико-соціальної доктрини автор трактату «Про безсмертя душі» піддавав переосмисленню аристотелівське вчення про активний і пасивний розум. Петро Помпонацці виокремлював три різновиди розуму (інтелекту) – споглядальний (*speculativus*), практичний, чи діяльнісний (*practicus, operativus*), і дієвий (*factivus*). Останній різновид розуму, який був відсутній у Аристотеля, відображав ренесансне уявлення про людину як творця різноманітних «механічних мистецтв і всього необхідного для життя» (цит. за: Соколов, 1984: 68). Кожна людина володіє усіма різновидами інтелекту, але різною мірою.

Цінними є також міркування П'єтро Помпонацці, викладені у трактаті «Про причини природних явищ, або Про чаклунство», в якому розглядаються виміри впливу надприродних причин на природні явища; П'єтро Помпонацці доводить, що всі події (без винятку) можуть бути пояснені явищами природного порядку та природними законами. Заперечуючи втручання потойбічних сил (Бога або диявола), Помпонацці стверджував, що це не надприродні явища, а просто явища, причини яких не завжди відкриті та/або явні. Прагнучи дати пояснення «дивних» явищ за допомогою природних причин, Помпонацці посилався на вплив цілющих трав, мінералів, випарів тощо. Такий підхід, поза сумнівом, прокладав шлях для нового емпіричного природознавства.

Потрібно довіряти відчуттям, – робить висновок Помпонацці.

Фактично у своїх працях (хоча й надрукованих вже після смерті філософа) П'єтро Помпонацці постає як представник натуралістичного пантеїзму – філософсько-релігійної доктрини, яка представляє природний світ, включаючи людину, частиною Божества. Ключові умовиводи П'єтро Помпонацці узгоджуються із поширюваними Європою XV–XVI століть натурфілософськими дослідженнями; вже в епоху Помпонацці науковці починають віддавати перевагу досвіду, а не авторитету Аристотеля.

3.2.2. Натурфілософські погляди на природу психічного

La sapientia e figliola della sperientia
(Мудрість – донька досвіду)

Леонардо да Вінчі

Важливою ознакою епохи Ренесансу є відродження природничо-наукового напрямку, розвиток науки і зростання знань. Поштовхом до розвитку природничих наук послужили географічні відкриття: європейцями був відкритий морський шлях до Індії (експедиція португальського мореплавця Васко да Гами 1497 – 1499 років), відкрито Америку (організована Іспанією експедиція Христофора Колумба 1492 – 1493 років), здійснені навколосвітні подоржі (зокрема організована Іспанією експедиція Фернана Магеллана 1519 – 1522 років); все це посприяло розширенню уявлень про світоустрій і прискорило спростування схоластичних догматів Середньовіччя.

Суттєвими у XV – XVI століттях були й успіхи науковців, серед яких посилювалось прагнення до поглибленого і більш достовірного пізнання природи. Суголосним природничим уявленням науковців епохи Відродження став емпіричний (практичний) досвід, зорієнтований на чуттєве пізнання реальності й можливість перевірки теоретичних припущень за допомогою дослідів. Вагомі відкриття були зроблені насамперед в астрономії (Миколай Коперник, Тіхо Браге, Галілео Галілей, Джордано Бруно), у математиці, фізиці (Леонардо да Вінчі, Йоганн Кеплер), філософії та у суспільних науках (Томас Мор, Мішель Монтень, Нікколо Макіавеллі). Було доведено необхідність аналізу реальних явищ,

процесів і означення законів, керуючись припущенням, що природа підпорядковується найпростішим правилам. У науковому просторі епохи Відродження поступово складалася нова наукова методологія.

Надважливим (і навіть революційним) винаходом XV століття було *книгодрукування* (1436 рік, Йоганн Гутенберг, Німеччина); винайдення друкарського верстату обумовило можливість збільшення кількості доступної інформації, поширення знань на теренах європейської культури. На початку XVI століття у Європі нараховувалося близько 250 центрів книгодрукування; література різного спрямування (релігійна література, твори античних авторів, історичні праці, навчальна література, праці європейських гуманістів тощо) починає активно поширюватися серед різних верств населення (Греченко & etc., 2002: 160).

На фоні інтенсивного розвитку природничих наук у період Ренесансу проблеми психіки вивчалися менше, оскільки питання духовного життя багато в чому залишалися ще поза колом інтересів наукової спільноти. Водночас проблеми пізнання, співіснування душі і тіла традиційно поставали у міркуваннях філософів епохи Відродження.

Найвищим результатом розвитку світоглядних і філософських ідей європейського Відродження постала *натурфілософія* (філософія природи), вільна від безпосереднього підпорядкування релігії. Натурфілософія засвідчила тенденцію переходу від ренесансного гуманізму (XIV – XV століття) до експериментального природознавства (XVI – XVII століття), спрямованого на осмислення законів природи і Всесвіту.

Натурфілософія (лат. *natura* – природа) – філософія природи; класичний напрям філософії, в якому уможливлено осмислювалися проблеми походження Космосу, виникнення життя, походження людини, особливості історичного процесу; формувалася ідея розвитку природи як єдиного цілого

Натурфілософія відіграла значну роль у боротьбі науки Відродження проти схоластики. Проголошена філософами свобода думки втілювалася у новому релігійно-філософському вченні щодо трактування понять матерії, форми, руху, часу, простору, що і призвело до принципового переосмислення місця і ролі Божественного початку. Взаємовідношення Бога і світу втрачає схоластичний характер, на зміну теїзму (від грец. Θεός – Бог; абсолютизація Бога та його ролі у життєтворенні світу і людини) приходять *пантеїзм*.

Пантеїзм (лат. *pan* – усе, *theos* – Бог; «Бог у всьому») – релігійно-філософське вчення, згідно з яким Бог і світ перебувають у нерозривній єдності. Бог розглядається як безособовий початок, розчинений у природі, тотожний з нею або з її субстанцією, внаслідок чого сама природа обожнюється

Природний підхід до пізнання законів світоустрою плідно протистояв як схоластиці, так і теологічним уявленням епохи Ренесансу; нові знання XV – початку XVI століть були пов'язані із зародженням математичного та експериментального природознавства, насамперед класичної механіки, і зі створенням нової механістичної (механічної) картини світу. У зв'язку з розвитком виробництва і науки філософія знову повернулася до вивчення природи. Винайдення книгодрукування, компаса, пороху, доменно-металургійного процесу, зацікавленість в астрономії, фізиці, анатомії, фізіології, розвиток експериментального природознавства – все це розширювало людський світогляд, зміцнювало владу людини над природою. Представники натурфілософії:

- обґрунтовували матеріалістичний погляд на світ;
- прагнули відокремити філософію від теології, формували науковий світогляд, вільний від теології;
- моделювали нову картину світу на засадах *пантеїзму*, в якій Бог, Природа та Космос єдині, а Земля не є центром Всесвіту (геліоцентризм);
- стверджували тотожність мікро- і макрокосму;
- вважали, що світ пізнаваний передусім завдяки чуттєвому пізнанню та розуму.

У науковому просторі Ренесансу XVI–XVII століть прослідковуються дві дослідницькі лінії:

- 1) *традиційна академічна парадигма*, пов'язана із освітніми закладами, передусім – університетами, і орієнтована на умоглядну схоластику, цураючись дослідно-експериментальних досліджень природи;
- 2) *практико орієнтована парадигма*, що формувалася у майстернях живописців, скульпторів, архітекторів (які водночас були інженерами, математиками, техніками) і була стимульована емпіричним досвідом. Майстерні були справжніми експериментальними лабораторіями, в яких поєднувалися знання і досвід.

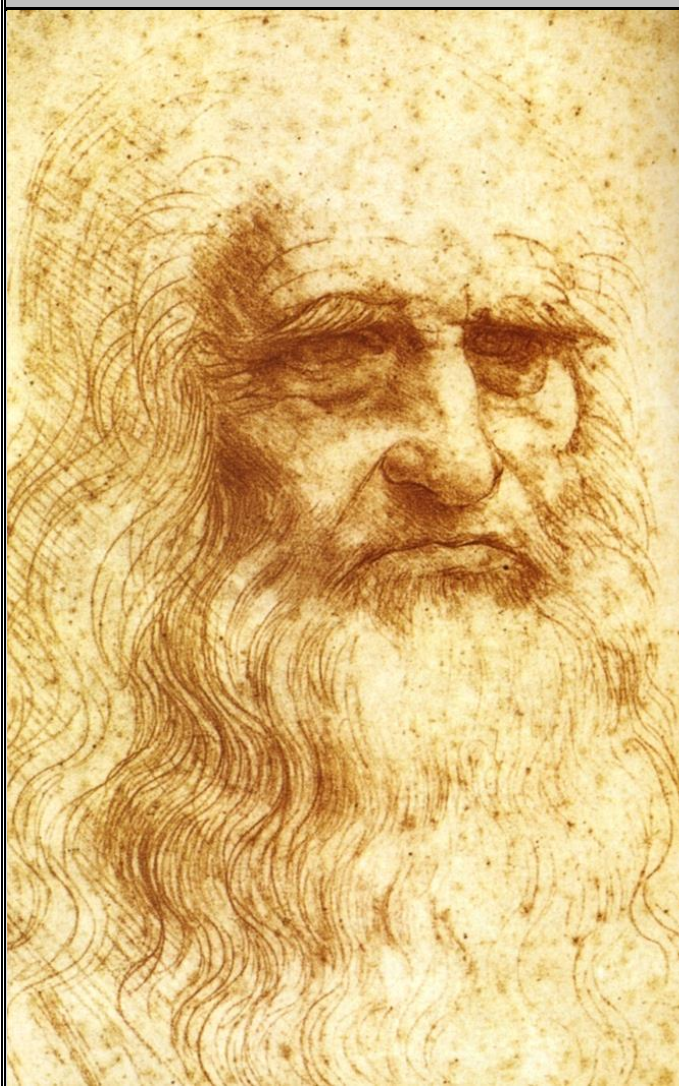
Ренесансна ситуація у сфері мистецтв та наук відрізнялася також тим, що навіть їхні головні галузі – живопис, архітектура, скульптура, а також математика, механіка, оптика, анатомія, медицина, основи хімії – розвивалися у найтіснішому зв'язку і нерідко поєднувалися в діяльності однієї людини (Соколов, 1984: 133).

Одним із найбільш видатних представників Високого Відродження є **Леонардо да Вінчі** – геніальний художник (живописець, скульптор, архітектор), науковець (анатом, натураліст), винятково обдарований інженер, який глибоко осмислював власне мистецтво та мистецтво всієї

своєї епохи (Зубов, 2008). Він поєднав у собі митця і вченого, не вбачаючи різниці між малюванням картин і проектуванням механізмів.

Згідно із твердженням професора М.Г.Ярошевського Леонардо да Вінчі «втільив у своїй творчості новий тип ставлення до дійсності, якому властивий синтез чуттєвого споглядання, теоретичного узагальнення і практичної дії» (Ярошевский, 1976: 103).

Біографічна довідка

Леонардо да Вінчі

(італ. *Leonardo da Vinci*; при народженні *Leonardo di ser Piero da Vinci*; 1452 – 1519) – італійський художник, науковець, яскравий приклад «*homo universale*». Народився в селищі Анкіано поблизу Вінчі; був позашлюбною дитиною заможного флорентійського нотаріуса та селянки, через що не мав права отримати класичну освіту в університеті. Все життя займався самоосвітою. У 1467/1469 році став підмайстром флорентійського художника Андреа дель Верроккьо; цікавився анатомією, ботанікою, механікою. Він не знав латини (мови освічених осіб того часу), його рукописи і щоденникові записи написані народною мовою. З 1472 року – член флорентійської гільдії художників. У 1476 році відкрив власну майстерню, проте вважав себе передусім науковцем. У 1516 р. за запрошенням короля Франциско I Леонардо як знаний митець переїхав до Франції

Майстер із Вінчі формувався не стільки під впливом книг, скільки у процесі особистого активного створення предметів мистецтва та технічних виробів; особливо вражає його інженерний геній. Його ідеї та винаходи (автоматична прялка, проєкт летального апарата, парашют, система шлюзів тощо) випереджали технічні можливості і потреби епохи та були гідно оцінені лише у XIX – XX століттях. Крім того він по праву заслужив ім'я піонера природознавства. Специфіка методології Леонардо да Вінчі полягає у тому, що він прагнув до максимальної конкретизації досвіду і, по можливості, точного означення його ролі у справі досягнення істини. У

боротьбі проти умоглядно-словесного «з'ясування» істини вчений наголосив:

сповнені помилок ті науки, які «не породжуються досвідом, батьком будь-якої достовірності, і не завершуються у наочному досвіді, тобто ті науки, початок, середина або кінець яких не проходять ні через один із п'яти органів чуття» (Леонардо да Вінчі, 1955: 9).

При цьому, як підкреслює майстер, *досвід становить мінімальну умову істинності*. Водночас проголошена ним однозначність істинності не може бути досягнута у досвіді, що розуміється (і масово здійснюється) як суто пасивне спостереження і сприйняття подій і фактів, хоч би якими вони були численними. Така гранична конкретність істини досяжна не на шляхах пасивного спостереження та сприйняття, а за допомогою активного, цілеспрямованого досвіду, або експерименту (Леонардо да Вінчі, 1955: 9). І хоча Леонардо да Вінчі не надає конкретної методики експериментування (майстер скоріше орієнтувався на те досить стихійне експериментування, яке здійснювалось у багатьох італійських художніх майстернях (боттегах) і яке, удосконалюючи, практикував він сам), проте проникливість науковця дозволила означити важливість досвіду у перевірці істинності припущень. Не спростовує Леонардо да Вінчі й необхідність теорії для осмислення практичних напрацювань, адже *«Наука – полководець, а практика – солдати»* (Леонардо да Вінчі, 1955: 23). Не залишає мислитель жодного сумніву і в тому, яку науку він має на увазі насамперед: це, звичайно, математика, бо тільки вона здатна надати результатам експериментування справжню достовірність, необхідну однозначність, що уможлиблює точне практичне застосування віднайдені істини.

Леонардо да Вінчі, художник і науковець, надзвичайно шанобливо ставився до математичної науки (був знайомий із ідеями Архімеда – античного математика і механіка, із працями середньовічних схоластів); він переконаний, що

«... ніяке людське дослідження не може призвести до істинного знання, якщо воно не спирається на математичні докази» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 112).

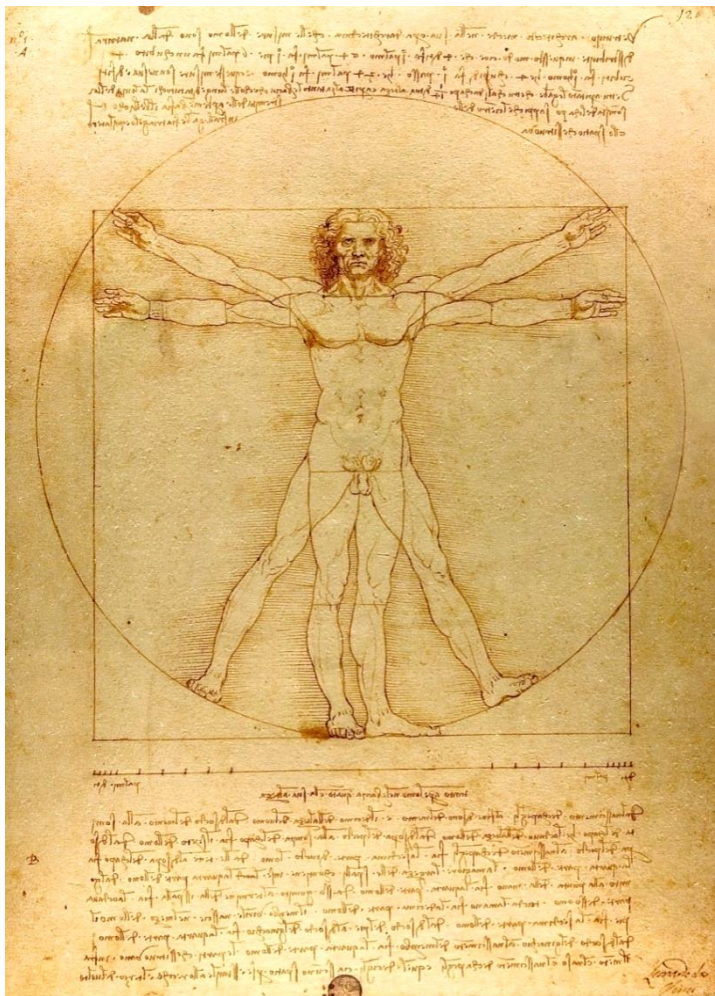
Простого спостереження, на думку Леонардо да Вінчі, недостатньо для вивчення природних явищ; у природі існує «нескінченна кількість відносин», які ніколи не можуть бути пізнані дослідним шляхом. І саме математика дозволяє виявити чисельні відносини необхідності між різними явищами і показати їхні причини.

Природні явища можуть бути зрозумілими лише у тому випадку, якщо ми розкриємо їх причини в умоглядному міркуванні: саме

причина показує, чому «ми маємо справу із досвідом певного роду» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 111 – 112).

А отже (як підкреслює Леонардо да Вінчі) ті, хто приймає практику (досвід) без науки (теоретичного обґрунтування, і зокрема – означення причин природних явищ), подібні до керманіча, що зійшов на корабель без штурвала та компаса, і який не знає точно, куди пливе корабель. Тож практика завжди має ґрунтуватись на доброму знанні теорії (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 112). «Раєм математичних наук» Леонардо да Вінчі називав механіку (цит. за: Зубов, 2008: 36), приділяючи їй особливу увагу і розглядаючи як головний ключ до таємниць світопізнання.

Не залишали філософи зрілого Відродження поза увагою і людину, довершеність людського тіла, яке найкращим чином мало бути адаптоване до людської діяльності, а саме в ній вони вбачали головне призначення людини. Щоб виразити красу й досконалість людського єства необхідно було відродити античну культурну традицію, що базувалася на так званому правилі «золотої пропорції».

Леонардо да Вінчі не лише ретельно вивчав анатомію людини, але й протягом життя працював над анатомічними рукописами (атласами), що містили малюнки кісток, м'язів, суглобів, судин, різних органів тіла людини – усього, що було необхідним для детального вивчення тілобудови чоловіка і жінки (Зубов, 2008: 96 – 98). Прикладом такого малюнка митця є «Вітрувіанська людина», в якому відображено передовий для епохи Відродження спосіб продемонструвати ідеальні пропорції людської фігури у двох проекціях.

Малюнки Леонардо да Вінчі не були схематичними замальовками одиничних спостережень. Леонардо писав, що для правильного і повного поняття «про декілька з небагатьох жил» ним було здійснено розсічення

бульш ніж десяти мертвих тіл, «руйнуючи усі інші органи, знищуючи до найменших часток усе м'ясо, що знаходилося навколо цих жил, не заливаючи їх кров'ю...», щоб отримати закінчене знання» (цит. за: Зубов, 2008: 109). Створюючи свої узагальнені малюнки, Леонардо да Вінчі нерідко використовував і результати розтину тварин, так наприклад, для зображення серця і кровотоку він користувався даними розтину не лише людських тіл, але й інших ссавців (бика, свині тощо). Тож, варто погодитися із зауваженням знаного мистецтвознавця В.П.Зубова: наукові фрагменти Леонардо да Вінчі, його малюнки фіксують не одиничні «тут» і «тепер», а розкривають загальне в одиничному (Зубов, 2008: 110). І хоча до нашого часу дійшли лише окремі сторінки анатомічного проекту Леонардо да Вінчі, все ж, поза сумнівом, Леонардо-художник, живописець-реаліст збагатив анатомічну науку чудовими ілюстраціями. Тим самим невтомний вчений-експериментатор і геніальний художник посприяв становленню природничо-наукового напрямку у вивченні людини.

Над цим варто подумати!

З давніх часів на роль «цариці наук» претендувала філософія. Леонардо передає цю роль «божественній науці живопису». Продукти нею породжувані, і містять у нероздільності образне, логічне і практичне. «Живопис, – говорив Леонардо, – поширюється на філософію природи». Вона, таким чином, має бути не натуралістичним копіюванням безпосередньо зримого, а дослідженням світу з метою відтворення його картини (не лише в естетичному сенсі, але й у сенсі близькому до сучасного філософського розуміння терміну «картина світу»)

Ярошевский М. Г. История психологии : учеб. пособ. М. : Мысль, 1976. С.103.

Особливого значення Леонардо да Вінчі надавав будові і властивостям рухового апарату, його біомеханіці. В цьому, – як наголошує М.Г.Ярошевський, – на перший план виходить інженерно-технічний аспект багатогранного мислення майстра, який вважав, що переваги і користь механіки порівняно із іншими науками полягає у тому, що вона може охопити в єдиних формулах як неживу, так і живу природу. І не дивно, – зауважує М.Г.Ярошевський, – що Леонардо да Вінчі опинився біля витоків рефлексорної концепції (Ярошевський, 1976: 104), про що свідчить зокрема один із фрагментів тексту Леонардо да Вінчі:

«Природа прийшла на допомогу зоровій здібності, яка, при подразненні надмірним світлом, має можливість скорочувати зіницю ока і, подразнювана різною темрявою, ширше розкриває цей світлий отвір, подібно отвору гаманця...І природа вдається тут до постійного вирівнювання, стало...збільшуючи і зменшуючи зіницю

співрозмірно названим градаціям темряви і світла, що безперервно перед нею виникають...» (цит. за: Ярошевский, 1976: 104).

Вагому роль у організації сприймання людиною об'єктів природи та/або творів мистецтва Леонардо да Вінчі надавав уяві; у свідомості майстра живопису прагнення до максимально точного відтворення природи не відділялося від ідеї її творчого перетворення. Ним були розроблені правила тренування уяви, де він зазначав, що навіть плями на старих стінах дозволяють живописцю розгледіти контури свого майбутнього творіння, подібно до того як звуки дзвонів дають можливість почути в них імена і слова, якими сповнений поет. В силу своєї невизначеності ці плями і звуки надають поштовх самостійній творчій роботі душі, не пов'язуючи її до конкретних речей (цит. за: Ярошевский, 1976: 105).

Леонардо да Вінчі був абсолютно переконаний у цінності людського життя, визнавав творчу могутність людини, яка здатна із простих природних матеріалів створювати нескінченну різноманітність складних речей, предметів, творів, яких у самій природі ніколи не було і не буде. Теза гуманізму про царство людини фактично перетворювалася у Леонардо да Вінчі на положення про перевагу людини над природою. Проте мислитель висвітлював і суперечливість натури людини: людина – це чудове знаряддя природи, але водночас – жорстока і часто ница у своїх намірах та вчинках. У своїх міркуваннях митець застерігав від надмірного поклоніння людям як богам:

Навіть якби людина була величиною із Землю, однак вона «була б подібна найменшій зірці, що здається точкою світоустрою» (цит. за: Зубов, 2008: 235).

Гімн людині супроводжувався у Леонардо да Вінчі нещадним висвітленням усього, що робить людей негідними імені людини. Викриваючи «знищення собі подібних» у прямому (людожерство) і переносному (переслідування, що змушують усамітнюватися у пустелях) значеннях, Леонардо запитував:

«Ну що ж ти тепер скажеш, людино, про свою породу? Такою ти є мудрою, якою ти себе вважаєш, і хіба це те, що має здійснюватися людиною?» (цит. за: Зубов, 2008: 235).

Реалістична сутність естетики Леонардо да Вінчі пов'язана передусім із його переконанням у тому, що мистецтво, як і наука, служить справі пізнання реального світу («Трактат про живопис»). Проте наука зорієнтована на розкриття кількісних сторін предметного світу, тоді як пізнання якісних ознак доступне головним чином мистецтву (Соколов, 1984: 138). Якість означає при цьому конкретність, *індивідуальність*, неповторність; у висвітленні унікальних властивостей світу (і людини

зокрема) геніальний художник бачить естетично облагороджувальну функцію природи:

Вона «настільки позитивна і невичерпна у різноманітності, що серед дерев однієї і тієї ж породи жодної не знайдеться рослини, яка цілком була б схожа на іншу, і не тільки рослини, а й гілок, і листя, і плоду не зустрінеться жодного, який би точно був схожий на інший» (Леонардо да Вінчі, 1955: 854).

Пізнавальна роль мистецтва згідно із світобаченням Леонардо да Вінчі виявляється саме у здібності художника відтворити цю максимальну конкретність та індивідуальність.

Перше місце серед мистецтв належить живопису, бо *«око, зване оком душі, – це головний шлях, яким загальне чуття може у найбільшому багатстві та пишноті розглядати нескінченні витвори природи...» (цит. за: Соколов, 1984: 138).*

Це варто знати!

У мистецтві Високого Відродження на перший план виходять проблеми громадського обов'язку, високих моральних якостей, подвигу; увага митців зосереджується на образі гармонійно розвиненої, сильної духом і тілом активної людини-героя. Пошук такого ідеалу привів мистецтво до синтезу, узагальнення, виявлення закономірностей. Мистецтво Високого Ренесансу відходить від часткового, від незначних подробиць заради узагальненого образу, заради прагнення до гармонійного життя. В цьому головна відмінність зрілого Відродження від раннього.

*Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А.
Історія світової та української культури : підручник для
вищ. закл. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2002. С.167*

Оцінюючи внесок Леонардо да Вінчі у становлення культури і науки епохи Відродження, доктор філософських наук, професор В.В.Соколов наголошує:

«Автор «Мони Лізи» (Джоконди), «Темної вечери» та інших безсмертних шедеврів живопису надав вкрай рідкісний приклад гармонійного поєднання геніального живописця та видатного вченого. Пропорції людського тіла він зобразив як надзвичайний анатом, а неповторність та красу людської душі у своїх портретах та картинах – як глибокий психолог та чудовий живописець» (Соколов, 1984: 139).

Важливу роль у становленні емпірико-натуралістичного напрямку розуміння світу у XVI столітті відіграла й наукова інтелігенція. В Італії яскравим вираженням таких устремлінь стала наукова діяльність і

доктрина **Бернардіно Телезіо**, який розглядав матеріальну природу як єдину доступну для людського пізнання субстанцію.

Свою натурфілософську доктрину філософ виклав у науковій роботі, в назві якої сформульовано його філософську (явно матеріалістичну) програму: «*Про природу речей згідно з її власними засадами*» («*De rebus natura juxta propria principia*») (1565; 1586, у 9 книгах).

Біографічна довідка

Бернардіно Телезіо

(Телезій, Телесій) (італ. *Bernardino Telesio*; 1509 – 1588) – італійський вчений та філософ, представник природничо-наукового емпіризму. Народився у Козенці (Калабрія). Першим вчителем Бернардіно був його дядько Антоніо, літератор. Класичну освіту отримав у Падуанському університеті (вивчав філософію, математику, медицину), у 1535 році отримав ступінь доктора філософії. У Неаполі організував Академію, спільноту вчених, задля досвідного вивчення природи на підставі її законів (*Academia Telesiana*, або *Consentina*). За розпорядженням церковної влади Академію було закрито. Телезіо повернувся до Козенца, де залишався до кінця своїх днів.

Пізнання, згідно з концепцією Бернардіно Телезіо, засноване на сприйнятті і відтворенні тонкою матерією душі зовнішніх впливів. Із порівняння і зв'язків чуттєвих вражень складається розум. Навіть геометрія, що визначається як незалежна від чуттєвості наука, потребує опору на досвід, бо й вона побудована на порівнянні фактів та їх опрацюванні шляхом аналогій (цит. за: Ярошевский, 1976: 102). Філософ стверджує, що людина здатна пізнавати принципи існування природи, для чого їй потрібно «змусити говорити саму природу», довірившись власним відчуттям, оскільки сама людина є частиною природи. Відповідно основним засобом пізнання є чуттєвий досвід; не спростовуючи значення розуму, Телезіо наголошує, що

відчуття викликають більше довіри, ніж розум, оскільки сприйняте чуттям не потребує подальшого дослідження (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 119).

На першому плані у концепції Бернардіно Телезіо постало вчення про рушійні сили, що є джерелом енергії для різних форм розвитку. Такими силами він називає *тепло і холод*. Тепло забезпечує розширення матерії, робить речі легкими, спричиняє рух. Холод, навпаки, зумовлює конденсацію і тому робить предмети важкими, перешкоджає руху. Означені «якості» взаємозмінні, тож боротьба протилежних зусиль і є джерелом будь-якого розвитку (цит. за Марцинковская, 2004: 100). Матерія, що рухається силами розрядження і конденсації, діє доцільно, маючи за мету – збереження досягнутого стану. Через те, що психічне теж є певним станом матерії, то й розум, емоції підпорядковані *закону самозбереження*. При цьому у позитивних емоціях (афектах) виявляється сила душі, яка прагне самозбереження, а у негативних (печаль, розпач тощо) – її слабкість, що перешкоджає самозбереженню. Розум також з цих позицій оцінює ситуації буття людини.

Чесноти людини, якщо їх розглядати з природної точки зору, спрямовані на досягнення тієї ж мети, тому що вони сприяють збереженню та вдосконаленню «духу» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 120).

Антропологія Бернардіно Телезіо в цілому натуралістична. Життєвий (природний) дух (*spiritus*), притаманний як тварині, так і людському організму, поєднує їх із світовим теплом (що є суголосним однієї з трансформацій стоїчної пневми – теплого дихання, що пронизує увесь світ). Проте пізнавальна здатність належить власне розумній душі (*anima rationalis*), яка у своїх діях завжди пов'язана з тілом, оскільки чуттєва сфера розглядається Телезіо як головне, визначальне джерело пізнавальної діяльності людини.

Етичні погляди Телезіо логічно узгоджені із загальним принципом самозбереження, який у поясненні поведінки людини отримує найбільш переконливу конкретизацію. Тож кардинальна відмінність людини від тварини (не говорячи вже про нижчі організації) виражається у вчинках, властивих людині як суто моральній істоті (наприклад, її здатність відмовитися від досягнення власних інтересів і навіть пожертвувати своїм життям). Така здатність не може бути пов'язана навіть з розумною душею, орієнтованою на чуттєву діяльність. Для пояснення моральної сутності людини Бернардіно Телезіо припускає існування іншої, «вищої» душі, певної «наддодаткової форми» (*forma superaddita*), що безпосередньо походить від Бога (Телезіо вдається до містифікуючої функції поняття Бога для пояснення вищого морального призначення людини) (Соколов, 1984: 155 – 156):

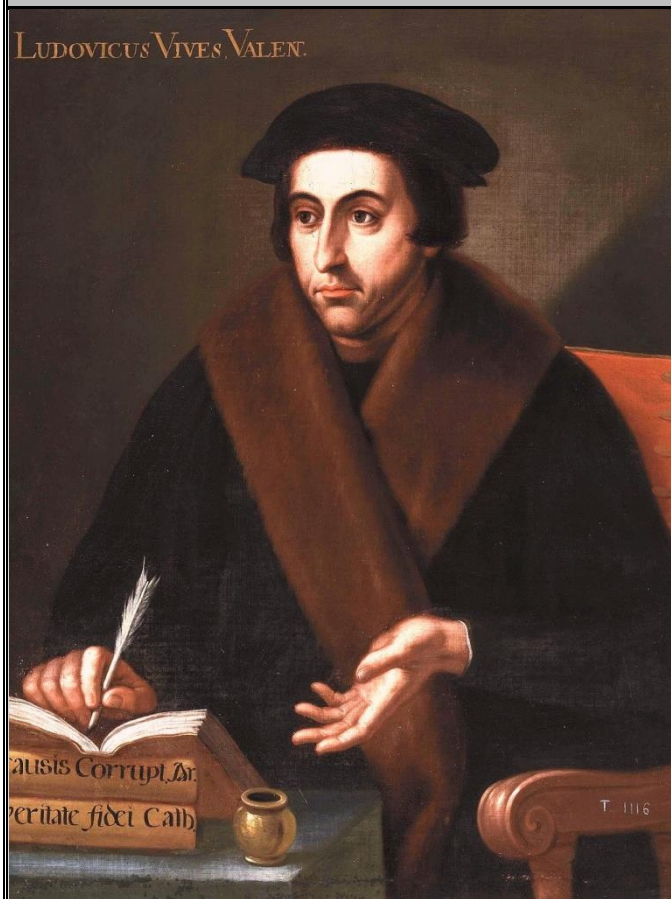
Духом людина пізнає і пристрасно бажає того, що сприяє її природному збереженню; «вищим розумом» вона пізнає і прагне божественного, не природного, а вічного спасіння. Відповідно, у

людині два устремління і два інтелекти. Тому вона здатна розуміти не лише відчутне добро, але й вічне, і хотіти його (завдяки вільному вибору) і не піддаватися силам матеріального світу, але зберігати дух у чистоті, прагнучи схожості з Творцем. Цей «розум» – *Mens superaddita* (додатковий розум) – стосується релігійної активності людини та виділяється специфічністю у світоустрої (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 120 – 121).

Оцінюючи концепцію філософа (із урахуванням рівня розвитку науки в епоху Відродження), варто відзначити її прогресивність; теорія афектів Бернардіно Телезіо як така, що доводить зв'язок емоцій і розуму із прагненням до адаптації спрямовує наукові пошуки до нових (об'єктивних) пояснювальних принципів психічних явищ.

Про необхідність розвивати природничо-науковий підхід у дослідженнях сфери психічного писав і відомий іспанський вчений **Хуан Луїс (Людвік) Вівес**.

Біографічна довідка

Хуан Луїс Вівес

(ісп. *Joan Lluís Vives*; 1492 – 1540) – іспанський філософ-гуманіст, педагог. Народився у Валенсії в єврейській родині, навернений у християнство; рідні були страчені інквізицією. З 15 років залишився сиротою і виїхав із Іспанії. Навчався в Паризькому університеті (1509 – 1512), у 1519 році був призначений професором літератури в університеті міста Лувен, згодом отримав ступінь доктора права у Оксфорді, де й продовжив викладати. У 1522 році був запрошений до Англії, був вчителем княжни Марії Тюдор. Останні роки життя провів у Брюгге. Підтримував тісні зв'язки із Еразмом Роттердамським і Томасом Мором. Означив нові шляхи у психології («Про душу і життя», 1538) і педагогіці

Визначаючи філософію як знання про божественні та людські справи, Хуан Луїс Вівес вважав теологію лише частиною філософії; у творах «Проти псевдодіалектиків» («*Adversus pseudodialecticos*», 1519), «Про науки» («*De disciplinis*», 1531), «Про суперечки» («*De disputatione*»,

1531) він критикував схоластику, вбачаючи основу пізнання у спостереженні і експерименті. Вчений наголошував, що у схоластичних поєднаннях слів немає ніякої науки; лише вивчення природи, чуттєве сприйняття речей та явищ здатне надати людині очевидні та реальні знання, досвід. Відкидаючи теорію вроджених ідей, основою знання філософ вважав відчуття, наголошуючи, що сутність речей пізнається розумом. Особливо Хуан Луїс Вівес, філософ-гуманіст, підкреслює, що людська природа пізнається не з книг, а шляхом самоспостереження та внутрішнього досвіду.

Значну увагу Хуан Луїс Вівес приділяв сфері психічного, що розглядалася вченим у гуманістичній перспективі: Вівес залишає осторонь найбільш метафізично спірні питання про структуру душі, її безсмертя, функції інтелекту та віддає перевагу дослідженням функцій душі в цілому. У трактаті «*Про душу і життя*» («*De anima et vita*», 1538) він стверджував, що досліджувати варто не душу та співвіднесеність душі і тіла, а реальні прояви душі, її властивості і дії, враховуючи зокрема й оцінку результатів медичної науки (наприклад, вплив природних факторів, умов існування на життя людини). Тим самим філософ означає новий підхід до психології як науки емпіричної, заснованої на аналізі даних чуттєвого досвіду.

Це варто знати!

В.Бібіхін у своїй передмові до перекладу уривків з першої книги трактату «Про науки» «Про причини занепаду мистецтв» пише, що твір Вівеса «Про душу та життя» зробив його автора «родоначальником сучасного психологізму, тому що він вперше зайнявся тут конкретним описом психіки без метафізики»

*Естетика Ренесанса: Антологія; сост. и науч. ред.
В.П.Шестаков В 2 т. М.: Искусство, 1981. Т. 1. С. 459*

Для побудови понять Хуан Луїс Вівес пропонував новий спосіб узагальнення чуттєвих даних – *індукцію*. І хоча операційно-логічні способи реалізації індуктивного методу були пізніше детально розроблені Френсісом Беконом, саме Вівесу належить доказ можливості та обґрунтованості логічного переходу від окремого (одиночного) до загального. Основою такого переходу, на думку Хуана Луїса Вівеса, є *закони асоціацій*, трактування яких він запозичив у Аристотеля. Асоціація вражень, ідей визначає, на його думку, природу пам'яті. На цій же основі виникають найпростіші поняття, що дають матеріал для подальшої роботи інтелекту. Поряд із сенсорною стороною душевної діяльності важливе значення Хуаном Луїсом Вівесом надавалося і емоційній; Вівес одним з перших дійшов висновку, що найбільш ефективним прийомом придушення негативного переживання є не його стримування чи подавлення розумом, а витіснення іншим, більш сильним переживанням (Марцинковская, 2004: 100 – 101).

Вагому роль у розвитку психологічних ідей у період пізнього Відродження відіграла діяльність відомого іспанського лікаря – **Хуана Уарте**, знаного філософа-гуманіста, який прагнув впроваджувати принципи матеріалістичного природознавства у лікарську практику.

Біографічна довідка

Хуан Уарте де Сан Хуан

(ісп. *Juan Huarte*; 1530 – 1588/ 1592 роки) – іспанський лікар, філософ-матеріаліст. Народився в місті Басків Сан-Хуан-де-Пьедель-Пуерто, Наварра (Іспанія). У 1540 році його сім'я емігрувала до Андалусії (провінція Баеса). Хуан Уарте навчався і успішно закінчив університет у Баесі. Пізніше вивчав медицину в місті Алькала, де у 1559 році отримав ступінь доктора медичних наук. Із 1572 року Хуан Уарте отримав ліцензію і працював міським лікарем у Баесі. Був лосвідченим лікарем, здобув повагу містян під час епідемії чуми (1566 рік)

Головним та єдиним твором автора є «Дослідження здібностей до наук» (*«Examen de ingenios para las ciencias»*), датоване 1575 роком. Книга була заборонена інквізицією у Португалії (1581) та Іспанії (1583), проте була перекладена усіма європейськими мовами й мала надзвичайний успіх

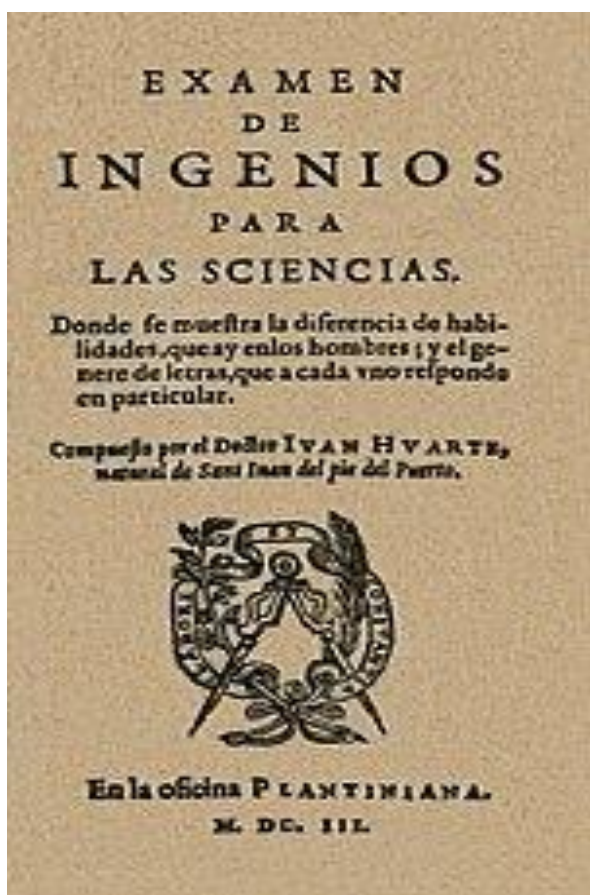
Варто зазначити, що Іспанія дуже повільно відходила від традицій Середньовіччя. У XV – XVI століттях країна переживала складні часи формування державності. У ході довготривалої реконкісти (ісп. *Reconquista* – відвоювання; використовується у значенні звільнення Іспанії від арабського володарювання (від влади маврів)) на території Піренейського півострова утворилися незалежні держави, станові монархії (Кастилія, Арагон, Португалія). У 1479 році Кастилія і Арагон об'єднуються в єдину державу під владою подружньої пари – Фердинанда Арагонського та Ізабелли Кастильської, що стало початком формування Іспанського королівства. Процеси державоустрою потребували підтримки, і таким впливовим засобом посилення королівської влади була обрана *інквізиція*, роль якої передусім полягала у захисті від ересі та збереженні суспільної моралі. За допомогою інституту інквізиції (введеного у 1480 році) монархи сподівалися насамперед зміцнити свою владу в умовах постійних конфліктів і нестабільності.

Це варто знати!

На території Іспанії у 1558 році був виданий закон, який забороняв ввезення в Кастилію всіх книг, надрукованих в інших частинах Іспанії та які не отримали спеціальної ліцензії. У законі передбачалося введення суворої цензури рукописів до і після публікації, всі продавці книг повинні були мати копію Індексу заборонених книг. Недотримання вимог цензури каралося смертю і конфіскацією. Можливо саме через інститут інквізиції Іспанія виявилася на початку Нового часу на задвірках європейської філософської думки, науки і мистецтва.

Мейкок А. История инквизиции; пер. с англ. М. В. Келер. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. С.198

Розвиток культури і науки в Іспанії відбувався шляхом жорсткої цензури. Проте у зазначених складних політичних та соціокультурних умовах у 1575 році вийшла друком книга іспанського філософа, лікаря Хуана Уарте «Дослідження здібностей до наук» («*Examen de ingenios para las ciencias*»), що принесла автору європейську славу і започаткувала новий напрям психолого-філософських досліджень у науковому просторі епохи Ренесансу. На етапі розвитку психологічних ідей в межах вчення про душу проблема здібностей зайняла гідне місце поряд із вже традиційним вивченням процесу пізнання.

Хуан Уарте розглядав можливість відродження величі Іспанської імперії шляхом оптимального використання на державній службі природних обдарувань людей. Тож у XVI столітті у своєму трактаті він здійснив першу в історії психології спробу глибокого осмислення індивідуальних відмінностей у здібностях людей з метою подальшого професійного відбору. Тому Хуана Уарте у подальшій історії вважатимуть засновником напряму, названого надалі *диференціальною психологією*.

Ця робота стала однією з перших в історії психології обдарованості.

Іспанський мислитель констатував:

«Для того, щоб твори майстрів мали ту досконалість, яка була б корисною для держави... слід було б встановити такий закон: нехай тесляр не займається землеробством, а ткач архітектурою, нехай юрист не займається лікуванням, а медик адвокатською справою, але нехай кожен займається лише тим мистецтвом, щодо якого він має природний дар, і відмовиться від решти» (Уарте, 1960).

Вирішити це завдання, на його думку, можна буде, якщо усунути причини, які заважають людям займатися суголосними їхнім талантам професіями. Всі люди, стверджував Уарте, рівні між собою і мають рівні права, тому в житті вони мають займати те місце, якого вони гідні згідно із своїми вчинками та заслугами перед суспільством, а не те, яке вони отримують як наслідок високого походження. Тож праця Хуана Уарте «Дослідження здібностей до наук» ставить перед собою завдання пояснити:

- 1) «якими якостями володіє та природа, яка робить людину здатною до однієї науки і нездатною до іншої»;
- 2) «які види обдарування є в людському роді»;
- 3) «які мистецтва та науки відповідають кожному обдаруванню зокрема»;
- 4) «за якими ознаками можна дізнатися відповідне обдарування» (Уарте, 1960:20)

У своєму дослідженні Хуан Уарте здібності душі (у дусі натурфілософії Відродження) ставить у залежність від тілесних особливостей людини, її темпераменту, що визначається домінуванням у мозку одного з чотирьох першоелементів природи: вогня, повітря, землі, води (основною зміною у природі та в організмі людини Уарте вважає активний елемент – вогонь), а також – від кліматичних умов та вживаної їжі. Основними здібностями людського роду він визнає уяву (фантазію), пам'ять та інтелект. Аналіз здібностей зіставлявся автором із пропорцією поєднання першоелементів в організмі (темпераментом) та з різницею у сферах діяльності (медицина, юриспруденція, військово мистецтво, управління державою тощо), що вимагають відповідних обдарувань. Водночас науки і мистецтва оцінювалися з точки зору того, якої з трьох здібностей вони найбільше потребують.

Не заперечуючи важливості навчання, виховання та праці у розвитку обдарованості, Хуан Уарте наголошував на важливості обліку індивідуальних та вікових особливостей учнів та акцентував увагу на залежності таланту від природи. Філософ стверджував необхідність створення державної системи професійного відбору, яка передбачала б призначення уповноважених осіб, які могли б «відкривати» обдарування у кожного ще у дитинстві. Хуан Уарте писав:

«Для того, щоб ніхто не помилявся у виборі професії, яка найбільше підходить до його природного обдарування, слід було б виділити уповноважених людей великого розуму і знання, які б відкрили у кожного дарування ще в ніжному віці; вони тоді змусили б його обов'язково вивчати ту область знання, яка йому підходить» (Урте, 1960).

Вагомий внесок у розвиток натурфілософії у період Відродження зробив також **Гомес Перейра** – іспанський лікар, філософ, інженер-винахідник, чия діяльність була спрямована передусім на руйнацію середньовічної концепції медицини і впровадження емпіричних методів у лікарську практику.

Біографічна довідка

Антонис Гóмес Перейра

(ісп. Gómez Pereira; 1500 – 1560/67) – іспанський філософ-гуманіст, лікар з Медіна-дель-Кампо. Був другим із п'яти братів; його батько, Антоніо, володів невеликим магазином, де торгував одягом, а мати, Маргарита, померла, коли хлопцеві було 15 років, тому дітей виховувала тітка, Ана-де-Авіла. Перейра вивчав філософію і медицину в університеті у Саламанці; закінчив університет у 1520 році. Оселився як лікар у своєму рідному місті, Медіні, був успішним у бізнесі, мав власний винний склад та здавав площі іншим купцям. Відомий і як винахідник, у в 1563 році разом із Франциско Лобато отримав патент на винахід водяного млина

Для розвитку психологічних ідей вкрай важливим виявився трактат Гомеса Перейри «*Антоніана Маргарита*» («*Antoniana Margarita*», Мадрид, 1554), якому філософ присвятив 20 років життя. У своїй роботі він показав важливість дослідження психічних явищ на противагу релігійно-схоластичним уявленням. Праця Перейри – філософський трактат, у якому розглядаються три ключові питання: «автоматизм» тварин, теорія людського пізнання і безсмертя душі. У підзаголовку автор наголосив на науковому і філософському значенні трактату, зазначивши: «Робота, корисна і необхідна для практики фізиків, медиків і богословів» («*Opus nempe phisicis, ac medicis teologis, non minus utile quam essentialarium*»).

Співставляючи психіку і поведінку тварин, Перейра дотримувався типових для християнського гуманізму епохи Відродження уявлень і спростовував рівність тварин і людини. Він визнавав, що тварини, як і люди мають тіло, здатне до відчуттів; проте у випадку тварин відчуття не призводять до знань, а спричиняють лише автоматичні реакції. Дійсно, більшість тварин здатні впливати на внутрішні імпульси тіла (*coma*), на зовнішні стимули (образи й фантазми) і володіють певною несвідомою здатністю до навчання (*memoria*). Однак Перейра не погоджується зі здатністю тварин до справжнього знання («*bruta sensu carent*») і пропонує вважати організм тварини свого роду машиною (автоматом), яка не потребує для своєї роботи участі душі. Тож філософ наголошував, що у тварин немає душі, а їхня поведінка обумовлена реакцією на зовнішні об'єкти (Ярошевский, 1976: 108), тим самим Гомес Перейра протиставляв тварин людині – богоподібній істоті, чия душа безсмертна.

У системі аналізу людського пізнання ідеї Перейри радикально протилежні середньовічній схоластиці: він стверджує, що людина отримує знання через органи відчуттів, як і тварини, але тільки людська душа, її дух здатні перетворювати інформацію, котру надають органи чуттів, у справжню думку. Це одна з якостей душі – здатність виокремлювати із фізичних відчуттів сутність речей (*універсалії*) за допомогою процесу абстрагування: «*якщо ви відчуваєш, ти розумієш*». Таким чином, Гомес Перейра визнає, що знання є важливою здатністю душі, і, більше того, людина має душу, яка усвідомлює себе та існує завдяки думкам, що розвиваються. У своєму трактаті «Антоніана Маргарита» філософ наголошує: «*Я знаю, що щось знаю; будь-хто, хто знає, існує, значить, я існую*» («*Nosco te aliquid noscere, & quidquid noscit, est, ergo ego sum*»).

Відносно людської душі погляди Гомеса Перейри не є послідовними (що може бути пояснено прагненням філософа уникнути санкцій іспанської інквізиції). Ставлячись до людської душі як до самодостатньої і тому безсмертної, Гомес Перейра наводить три докази: людська душа здатна пізнавати незалежно від тіла і таким чином здатна існувати, незважаючи на смерть тіла; людська душа не змінюється, навіть якщо тіло старіє чи хворіє, тобто на її суть не впливають зовнішні чинники; людині властиве бажання бути щасливою, яке, поряд із бажанням дізнатися про майбутнє і наслідки дій, є причиною, яка спонукає людину робити добро, тому що злі справи ведуть до покарання та нещастя.

Водночас іспанський мислитель пропонує досліджувати «дії душі» на підставі досвіду, методів фізики і розуму. У своїх міркуваннях Гомес Перейра спростовував некритичне поклоніння авторитетам, інтуїцію і вродженість ідей, тим самим готуючи передумови для вільних досліджень організму і діяльності на підставі емпіричного досліду.

Так у Європі доби Ренесансу поступово складалася натурфілософська система емпіричних знань, що прийшла на зміну догмам і схоластиці і була зорієнтована на досвід.

3.2.3. Психолого-педагогічні ідеї періоду Відродження

... Приклади засвідчують, що людина без виховання стає ні чим іншим, як тільки звірем...

Я. А. Коменський

Епоха Відродження пропонує людству образ нової людини, яка у трактатах гуманістів постає передусім активною, соціально розвинутою, високоморальною; вона володіє почуттям власної гідності, мужністю, фізичною і душевною стійкістю, здатна бути захисником Батьківщини; вона відрізняється усебічною освітою і культурою.

Напрацювання видатних мислителів епохи Відродження засвідчують зростання інтересу до психологічних (теоретичних та практичних) аспектів життєдіяльності людини і дозволяють зрозуміти тенденції подальшого становлення психологічних ідей. Доба Відродження постає в історії культури і науки як період, коли у комплексі гуманітарних знань (*studia humanitatis*), що «удосконалюють і прикрашають людину», формуючи її моральні характеристики, – починають кристалізуватися окремі дисципліни. І одним із найбільш продуктивних напрямів розвитку психологічної думки періоду Відродження може бути названо *педагогічну психологію*, що поєднала принципи гуманізму та досвід організації навчання і виховання у закладах освіти.

Невіддільні від розвитку гуманізму психологічні ідеї, зорієнтовані на удосконалення вимірів виховання і розвитку особистості, займали у ньому виняткове місце, бо цілеспрямоване виховання було головним шляхом втілення у життя гуманістичних принципів, впровадження в суспільну

свідомість нової ідеології. Психологічним проблемам організації педагогічної діяльності приділяли увагу провідні мислителі епохи. Психологічні ідеї гуманістичної педагогіки відзначалися повагою до дітей, протестом проти фізичних покарань, прагненням до вдосконалення здібностей дітей. У школах значну увагу приділяли естетичному вихованню, вивченню латинської і грецької мов, а також математики, астрономії, механіки, природознавства, географії, літератури, мистецтва.

Значну увагу приділяв питанням освіти **Еразм Роттердамський** (1466–1536) – видатний нідерландський філософ епохи Відродження. Гуманіст був у перших лавах тих, хто виступив на захист дитини й дитинства від жорсткостей (і навіть жорстокості) шкільної системи. У трактаті «Про виховання дітей» (1529 рік) він особливо наголошував на несправедливості покарання і пов'язував його з професійною некомпетентністю вчителя, зневагою до дитячої психології

Високо оцінюючи роль виховання, Еразм Роттердамський вбачав його головне завдання у розвитку в дітей з раннього віку моральності та благочестя. У своїх памфлетах «Похвала глупоті» та «Розмови за просто» він різко критикував зміст і схоластичні методи навчання, «паличну дисципліну» і брутальність учителів. Під час вивчення стародавніх мов вважав за необхідне основну увагу приділяти не формальному оволодінню граматики, а читанню латинських і грецьких класиків; вимагав, щоб навчання було легким і приємним для учнів, ґрунтувалося на їхніх інтересах і розвивало самостійність.

Як і всі гуманісти, Еразм Роттердамський був прихильником м'якої дисципліни у школі. Мислитель неодноразово наголошував на неприпустимості побоїв і будь-якої жорстокості щодо маленької дитини. На його думку, непомірні побої роблять дитину непокірною. Тоді «...більш здібний від природи стає впертим, а пересічна дитина – впадає у відчай»; від частих побоїв тіло не відчуває болю, а душа стає несприйнятливою до слів. Головний аргумент гуманіста – побої принижують особистість,

травмують і деморалізують її (цит. за: Образ человека..., 1999: 283). Більше того, зазначав гуманіст, навіть сувору догану не варто застосовувати для дітей дуже часто, бо «...ліки, які вживають неправильно, посилюють хворобу замість того, щоб її полегшити, а якщо їх вживати постійно, поступово втрачають цілющі властивості та діють так само, як звичайна неприємна, мало корисна для здоров'я їжа» (цит. за: Образ человека..., 1999: 282). Педагогічне спілкування, на думку Еразма Роттердамського, має будуватися не за схемою «пан – слуга», або «тиран – підлеглий», а «мудрий цар – громадянин» чи «батько – син» (цит. за: Образ человека..., 1999: 278).

Водночас Еразм Роттердамський не заперечував, що покарання як метод виховання має право на існування у педагогічній практиці. Але воно, за переконанням мислителя, передусім повинно бути справедливим та обґрунтованим, якомога більш м'яким, не принижувати гідність і застосовуватися лише у крайньому випадку. Мислитель рекомендував не стільки покарання, скільки стимулювання добродісної поведінки, а найбільш ефективними методами вважав сором і похвалу: «Сором – це страх перед справедливою ганьбою, похвала – годувальниця усіх мистецтв». Гуманіст закликав ними «спонукати розум дітей». Вони повинні замінити палицю:

«Нехай чують, як одних хвалять за чесні вчинки, інших – засуджують за погані. Нехай їм показують приклади тих, хто своєю освіченістю здобув найвищу славу, багатство, гідність, авторитет, і, з іншого боку, приклади тих, чий безчесні звичаї і ніякими науками не облагороджений розум принесли неславу, презирство, бідність і загибель» (цит. за: Образ человека..., 1999: 282).

Варто зауважити, що Еразм Роттердамський разом з тим застерігав від надмірної опіки і балування дітей, не відкидаючи (за необхідності) і покарання різками: «Коли ніщо не допомагає – ні вмовляння, ні прохання, ні змагання, ні сором, ні похвала, ні інші хитрощі, необхідно використати, якщо іншого виходу немає, також і покарання різками, але у пристойній формі» (цит. за: Образ человека..., 1999: 282 – 283). Мислитель наголошує, що дружні стосунки та «м'яка рука» вихователя не мають перетворюватися на фамільярність, неповагу до вчителя. «Нічого надмірного!» – кардинальний світоглядний принцип Еразма Роттердамського визначав його підхід як до питання про методику морального виховання, так і до навчання взагалі.

Книга Еразма Роттердамського *«Молодим дітям наука як слід поводитися і обходитися із іншими...»* містить правила з укріплення тіла і духу, важливі для юнацтва. Наприклад:

«Насміхатися, виставивши язика, є справа блазня»

«Зі старшими говорити потрібно поважно і мало, а з рівними – дружньо і ласкаво»

«Три знаряддя маємо для вченості: розум, пам'ять, старанність. Розум формується вправами. Пам'ять примножується від наполегливості. Наполегливість розвивай сам і не лінуйся» (цит. за: Образ человека..., 1999: 304 – 309).

Органічною часткою духовного співтовариства педагогів-гуманістів класичного Ренесансу став іспанець **Хуан Луїс Вівес** (1492 – 1540).

Більшу частину творчої спадщини Хуана Луїса Вівеса становлять педагогічні праці. Він накопичив значний досвід практичної роботи, викладаючи в школах та університетах Європи (Оксфордському, Лувенському). На цій основі й сформувалася його психолого-педагогічна система. Значна кількість творів Хуана Вівеса присвячені вихованню та навчанню: «Про спосіб занять з дітьми» («*De ratione studii puerilis*», 1523), «Про виховання жінки-християнки» («*De institutione feminae christianaе*», 1523), «Путівник до премудрості» («*Introductio ad sapientiam*», 1524), «Про науки» («*De disciplinis*», 1531), «Про душу і життя» («*De anima et vita*», 1538), «Вправа в латинській мові» («*Linguae latinae exercitatio*», 1538).

Психолого-педагогічні ідеї Хуана Вівеса виходять із уявлення про природу як зразок для виховання. Звідси прагнення виявляти та враховувати природні схильності дітей та виключати примус із виховного процесу.

Знання про природні явища, на думку Хуана Вівеса, набуваються за допомогою відчуттів; сутність явищ осягається розумом. Від розвиненості (освіченості) розуму залежить моральність людини.

Послідовно наслідуючи принципи педагогіки гуманізму, Хуан Вівес підкреслював важливість формування громадянськості та патріотизму, і водночас наполягав на необхідності фізичного та трудового виховання. Особливу увагу Хуан Вівес приділяв контролю над дитячим читанням, вимагав виключення надто грубих та фривольних творів із дитячого читання.

Мету педагога Хуан Вівес вбачав у повідомленні учням знань, розвитку їхніх умінь та навичок, які будуть потрібні в практичній діяльності. Хуан Вівес розробив навчальний план та програму гуманістичної школи, з яких виключив теологію і зосередився передусім не на діалектиці та філософії, а на науках про природу, на математиці та

історії. Перший період навчання (із 7 до 15 років) передбачав вивчення класичних мов (які не були самоціллю, а лише ключем до знань), логіки, діалектики та наук про природу (географії, ботаніки, зоології, мінералогії та ін.). Другий період (із 15 до 25 років) містив вивчення математики, астрономії, музики, історії та етики. Після цього учень міг довільно удосконалюватися в обраній ним спеціальності.

У своїй психолого-педагогічній концепції Хуан Вівес зробив важливі дидактичні узагальнення. Рекомендуючи викладати матеріал від окремого до загального, від простого до складного, іспанський мислитель вперше поставив питання про співвідношення науки та навчального предмету. Він закликав до систематичності та наочності у викладенні матеріалу, вимагав його свідомого засвоєння. Критикуючи середньовічні прийоми та засоби навчання (особливо диспути), Хуан Вівес пропонував нові: безпосереднє спостереження, пояснювальне читання, опитування тощо. Приділяв увагу мислитель створенню сприятливих умов для занять (зокрема – тиші, відповідному харчуванню).

Хуану Вівесу належать також гуманістична програма жіночої освіти, проект створення муніципальною владою ремісничих шкіл для бідних (трактат *«Про допомогу бідним»*, 1526), план освіти сліпих осіб (навчання музиці, читання їм вголос). Вівес обґрунтував необхідність світського виховання та освіти, державного забезпечення шкільної справи.

Видатним представником французького Відродження є **Франсуа Рабле** – французький письменник-гуманіст, педагог; він добре знався на античній літературі, а також на зоології, ботаніці, географії. Ідеї і погляди Рабле знайшли досить химерне відображення у новому жанрі ренесансної культури – *гротескному романі* (Греченко & etc., 2002: 178). Роман Франсуа Рабле *«Гаргантюа і Пантагрюель»* у п'яти книгах виходив частинами протягом 12 років (перша книга вийшла у 1532 році, остання –

вже після його смерті). У веселому і розумному романі йдеться про двох велетів – батька й сина, оповідаючи про їхнє сповнене курйозами життя, Рабле висвітлює проблеми свого часу, що робить роман справжньою енциклопедією французького життя XVI століття, яка поєднала у собі народні традиції із гуманістичною культурою і освітою.

Біографічна довідка

Франсуа Рабле

(фр. *François Rabelais*; 1493/1494 – 1553) – французький письменник, редактор, лікар, богослов, філолог, математик. Народився у Шиноні (провінція Турень), можливо, у сім'ї адвоката. Виховувався у францисканському монастирі Сельї, у 25-річному віці постригся у ченці; згодом перейшов до монастиря бенедиктинців. Вивчав латинь, грецьку мову, право. Отримав сан священника. Але вже у 1527 році Рабле залишив монастир і пішов навчатися. В університеті Монпельє у 1530 році отримав ступінь бакалавра, а у 1537 році – доктора медицини. Працював лікарем у Ліонському шпиталі, наприкінці життя з допомогою свого покровителя кардинала Жанна дю Белле, він отримує церковну парафію в Медоні, де й закінчує свої дні

В образах батька і сина Франсуа Рабле змалював два різних покоління гуманістів; письменник висміює середньовічний суд, феодальні війни, стару систему виховання, релігійний фанатизм, схоластику. У кількох розділах письменник змальовує у гротескній формі схоластичне виховання і, демонструючи його безглуздість, пропонує новий спосіб освіти та виховання (якщо Гаргантюа вчився ще за методикою зазубрювання, то його син Пантагрюель робить рішучий поворот у бік природничих наук, життєвості навчання, спорту, праці).

Відповідно до нових принципів знання (що має бути важливим для життя, а не лише схоластичною теорією) здобувається не тільки з книг, але й шляхом спостереження, безпосереднього знайомства з речами, що вивчаються – під час ігор, прогулянок, бесід, відвідування майстерень та ознайомлення з трудовою діяльністю; в освіті широко представлені

природничі науки, математика, мови; велика увага приділяється фізичному вихованню та художньому (заняття музикою, живописом, скульптурою).

Прекрасний і сповнений серйозності лист Гаргантюа синові є маніфестом гуманістичного виховання із закликом удосконалюватися в науках і чеснотах, з вірою в прогрес знання, з гордістю за свою епоху, що відродила знання мов, що винайшла друкарство, що має «освічених наставників і величезні книгосховища». Водночас Франсуа Рабле наголошує на важливості духовного розвитку людини:

«... як сказав премудрий Соломон, мудрість у порочну душу не входить, знання, якщо не мати совісті, здатне лише занапастити душу, а тому ти маєш шанувати, любити і боятися бога, спрямовувати до нього всі свої помисли та сподівання і, пам'ятаючи про те, що віра без добрих справ мертва, приліпитися до нього і жити так, щоб гріх ніколи не роз'єднував тебе з ним. Біжи від спокус цього світу. Не дай потрапити в серце своє метушні, бо земне наше життя минує, а слово Боже перебуває навіки» (цит. за: Образ человека..., 1999: 321).

Також варто звернути увагу на внесок у розвиток психолого-педагогічних ідей одного з найбільш знаних французьких гуманістів – **Мішеля Монтеня**; він представляє пізній гуманізм Європи, що пройшов найважчі випробування часом.

Справою життя Мішеля Монтеня як письменника та мислителя стали його «Досліди» – написана французькою мовою робота, що вийшла першим виданням в 1580 році та надалі доповнювалася і перевидавалася за життя автора ще тричі. «Досліди» Мішеля Монтеня започаткували у культурі Ренесансу новий жанр – *есеїзму* – несистематичних нарисів на різні теми, написаних жваво, часом афористично (Соколов, 1984: 101).

Біографічна довідка

Мішель де Монтень

(фр. *Michel de Montaigne*; повне ім'я Мішель Екём де Монтень; 1533 – 1592) – французький письменник і філософ епохи Відродження. Народився у родовому замку у місті Сен-Мішель-де-Монтень (Дордонь) поблизу Бордо. Здобув чудову освіту вдома (з дитинства добре знав латину), згодом закінчив факультет юриспруденції Тулузького університету. Протягом 10 років був членом парламенту в Бордо, двічі обирався мером Бордо (у 1580 – 1581 роках). Після смерті батька в 1568 він успадкував родовий маєток Монтень, де і оселився в 1571, продавши свою суддівську посаду і вийшовши у відставку. У 1572, у віці 38 років Монтень починає писати свої «Досліди»

Монтенівські «Досліди» є не абстрактно-філософським опусом, яких було так багато у попередню епоху середньовіччя; це книга про людину епохи Відродження. В есеїстиці Мішеля Монтеня знайшли своє відображення загострений психологізм, цілеспрямований інтерес до свого «я», як і до особистості інших людей у їхньому повсякденному житті (що стало одним з найважливіших ознак мисленневої культури гуманізму).

«Треба судити про людину за якостями її, а не за вбранням, і як дотепно говорить один давній автор [Сенека], «Чи знаєте, чому він здається вам таким високим? Вас обманює висота його підборів», – наголошує Монтень у своїх «Дослідах» (цит. за: Образ человека..., 1999: 83).

Інтерес Монтеня у «Дослідах» зосереджений і навколо проблем етики та психології, людини та природи, виховання. Метою виховання Мішель Монтень вважає плекання не просто фахівця (юриста, лікаря, священника), а людини взагалі – з розвиненим розумом, сильною волею, великодушним серцем, яка могла б радіти дрібницям, але при цьому стійко переносити будь-які удари долі.

Піддаючи сумніву звичаї та погляди сучасного йому суспільства, Мішель Монтень висловлювався проти суворої дисципліни середньовічних

шкіл. Головною ідеєю психолого-педагогічної теорії Монтеня є твердження, що виховання і навчання немислиме без встановлення гуманного ставлення до дітей: без покарань, без примусу та насильства. Батою та фізичними покараннями, – наполягав мислитель, – не можна пробудити в дітях інтерес до знань.

«Відмовтеся від насильства і примусу, – зазначає Мішель Монтень, – немає нічого, на мою думку, що так би спотворювало і викривлювало натуру з хорошими задатками. Якщо ви хочете, щоб дитина боялася сорому і покарання, то не привчайте її до цих речей. Привчайте її до поту і холоду, до вітру і пекучого сонця, до всіх небезпек, які їй належить зневажати...» (Монтень, 1992: 94).

Виховання, згідно із доведеннями Монтеня, має сприяти розвитку всіх сторін особистості дитини, теоретична освіта має доповнюватися фізичними вправами, напрацюванням естетичного смаку, вихованням моральних якостей. Все це можливе лише за індивідуалізації виховного процесу. У розділі «Про виховання дітей» Монтень пише:

«Я хотів би, щоб вихователь з самого початку, відповідаючи душевним нахилам довіреної йому дитини, надав їй можливість вільно виявляти ці схильності, пропонуючи звідати смак різних речей, вибирати між ними і розрізняти їх самотійно, іноді вказуючи їй шлях, іноді, навпаки, дозволяючи шукати дорогу самій. Я не хочу, щоб наставник один все вирішував і лише один говорив; я хочу щоб він теж слухав свого вихованця» (Монтень, 1992: 106).

У цьому умовиводі Монтень наслідує Сократа, який у бесідах спонукав до висловлювання учнів, а вже потім говорив сам.

Гостро критикував сучасну йому школу Мішель Монтень за те, що вона вчила некритично сприймати чужі думки, сліпо слідувати за авторитетами, й переконував, що таке навчання тренує пам'ять, проте не розвиває розум, вчить цитувати й коментувати, але не вчить мислити. Він вважав, що освіта має насамперед розвивати розум учня, самотійність його думки, критичне ставлення до будь-яких поглядів і авторитетів, підтверджувати навички освіти практичною діяльністю, а результати навчання – своїм життям.

«Нехай вчитель запитує з учня не лише слова затвердженого уроку, а й сенс і саму суть його, і судить про користь, яку він приніс, не за показами пам'яті свого вихованця, а за його життям. І нехай, пояснюючи щось учневі, він покаже йому це з сотні різних сторін і застосує до багатьох різних предметів, щоб перевірити, чи зрозумів учень як слід і якою мірою засвоїв це» (Монтень, 1992: 106).

Мотивація навчання школярів на думку Мішеля Монтеня має ґрунтуватися не на страху перед покаранням, а передусім на інтересі, на природній допитливості дітей та юнацтва:

«Нехай його [школяра] душі буде прищеплена благородна допитливість; нехай він дізнається про все без винятку; нехай оглядає все примітне, що тільки йому не зустрінеться, будь-яка будівля, фонтан, людина, поле битви, що відбувалася в давнину, місця, якими проходили Цезар або Карл Великий» (Монтень, 1992: 110).

У процесі навчання і виховання варто ознайомлювати юне покоління із основами логіки, фізики, геометрії і риторики, що будуть корисними для розвитку мислення; навчати школярів слід за допомогою читання наукових книг із подальшим роз'ясненням окремих частин змісту.

В цілому психолого-педагогічні ідеї мислителів епохи Відродження постали як новаторські для схоластичної педагогічної системи, що все ще продовжувала домінувати у країнах Європи XVI – початку XVII століть. Водночас психолого-педагогічні погляди нового покоління педагогів яскраво відображують дух епохи зрілого Ренесансу, що отримало подальший розвиток у працях Я.Коменського, Дж.Локка, Ж.-Ж.Руссо та інших науковців.

***

Доба Відродження постала в історії культури цивілізації як надзвичайно розмаїтий та ідейно багатий період, протягом якого відбулися принципові зміни тенденцій подальшого розвитку культурного та філософсько-наукового аспектів життя людства, і зокрема – психологічних ідей. Основною одиницею ренесансної культури і науки вперше стає не суспільство із його колективними інтересами і цінностями, а окрема особистість, котра реалізує власні наміри, задовольняє власні інтереси і творить власний життєвий простір. Людина зі своєю концентрованою реальністю внутрішніх переживань була органічно вписана у прогресивний світоустрій культури і науки Ренесансу.

У спеціально продуманому й осмисленому світосприйнятті доби Відродження домінували риси антропоцентризму, пантеїзму, панпсихізму; світ сприймався та інтерпретувався в його зосередженні на живих, активних діях людини, у його одухотворенні, динамізмі та внутрішній єдності. Це докорінно змінює соціокультурну ситуацію у Європі і світі, спонукаючи до активних пошуків конструктивних форм узагальнення і конкретизації психічного одухотворення життєвих перспектив людства.

Доба Відродження активно вплинула на формування сучасного розуміння гуманізму як світоглядної позиції, що базується на пріоритеті загальнолюдських цінностей. На основі філософсько-психологічних досягнень цієї доби виникла і розвинулася наука Нового часу.

Література

1. Антисери Д., Реале Дж. (2002). *Западная философия от истоков до наших дней*. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. Санкт-Петербург : Пневма. 880 с.
2. *Антология мировой философии* (1970). В 4-х томах. Т.2 Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения / ред. коллегия: В.В.Соколов и др. Москва : Мысль. 776 с.
3. Бердяев Н. А. *Философия свободы. Смысл творчества*. Москва: Наука 1989. 608 с.
4. Векилова С. А. (2005). *История психологии: конспект лекций*. Санкт-Петербург : Сова. 156 с.
5. Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. (2002) *Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти*. Київ : Літера ЛТД. 464 с.
6. Зубов В. П. (2008). *Леонардо да Винчи. 1452 – 1519*; изд. 2-е, доп. Москва : Наука. 350 с.
7. Ждан А. Н. (2004). *История психологии. От Античности до наших дней: учеб. для вузов*. Москва : Академический Проект. 576 с.
8. Каріков С. А., Ручинська О. А. (2014). *Історія релігії. Соціально-психологічні кризи та їх подолання : навч. посібник*. Харків : НУЦЗУ. 118 с.
9. Касьян В. І. (2008). *Філософія : навч. посіб.* Київ : Знання. 347 с.
10. Козлик І. В. (2011). *Світова література доби Середньовіччя та епохи Відродження («Картина світу». Естетика. Поетика) : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]*. Івано-Франківськ : СИМФОНІЯ форте. 344 с.
11. Корбен А. *История исламской философии* / пер. с франц. Москва : Прогресс-Традиция, 2009. 480 с.
12. Коханова О. П. (2016). *Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посібник*. Київ : НВП «Інтерсервіс». 235 с.
13. Кремень В. Г., Ільїн В. В. (2005). *Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник*. Київ : Книга. 528 с.
14. Леонардо да Винчи. *Избранные естественно-научные произведения*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. 1030 с.
15. Марцинковская Т. Д. (2004). *История психологии: учеб. пособ.* Москва : Академия. 544 с.
16. Мышкина М. С. (2007). *История психологии: учеб.-метод. комплекс*. Самара : Изд-во «Универс групп». 232 с.
17. Монтень М. *Опыты. Избранные произведения* в 3-х томах; пер. с фр. Москва : Голос, 1992. Том 1. 384 с.
18. *Образ человека в зеркале гуманизма : мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.): учеб. пособ. по пед. антропологии / сост.: Н.В. Ревякина, О.Ф. Кудрявцев*. Москва : УРАО, 1999. 400 с.

19. Петрарка Ф. (1998). *Сочинения философские и полемические*. Москва: РОССПЭН. 477 с.
20. Петрушенко В. Л. (2002). *Філософія: Курс лекцій*. Київ : «Каравела»; Львів : «Новий світ-2000». 544 с.
21. Помпонаци Пьетро. *Трактаты «О бессмертии души», «О причинах естественных явлений, или О чародействе»*. Москва : Изд-во АОН, 1990. 312 с.
22. Реале Дж., Антисери Д. (1997). *Западная философия от истоков до наших дней*. Кн.2. Средневековье (от Библейского послания до Макиавелли); пер. с итал. С.Мальцевой. Санкт-Петербург : Петрополис. 368 с.
23. Роменець В. А. (1978). *Історія психології: учеб. посіб.* Київ : Вища школа. 439 с.
24. Роменець В. А. (1983). *Історія психології Стародавнього світу і середніх віків : учеб. посіб.* Київ : Вища школа. 412 с.
25. Соколов В. В. (1979). *Средневековая философия: учеб. посіб.* Москва : Высш. школа. 448 с.
26. Соколов В. В. (1984). *Европейская философия XV – XVII веков: учеб. пособие для филос. фак-тов ун-тов*. Москва : Высш. шк. 448 с.
27. Уарте Хуан. *Исследование способностей к наукам*. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1960. 320 с.
28. *Філософія (2019): навч. посіб.* / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ. 368 с.
29. Фрейджер Р., Фейдимен Д. (2006). *Личность. Теории, упражнения, эксперименты* / пер. с англ. Е.Будагова, М.Васильева [и др.]. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК. 704 с.
30. Хант М. (2009). *История психологии* / пер. с англ. А. В. Александровой. Москва : АСТ. 863 с.
31. Ярошевский М. Г. (1976). *История психологии : учеб. посіб.* Москва : Мысль. 463 с.

Питання для самоконтролю

1. Які фактори впливали на розвиток психологічної думки у період Середньовічної культури? Які нові проблеми з'явилися серед психологічних ідей Середньовіччя?
2. Які тенденції взаємодії філософії, науки і церкви прослідковуються у період Середньовіччя? Чи можна говорити про вплив релігії на розвиток психологічного знання?
3. Які напрями отримала психологічна думка у арабомовній філософії? Аргументуйте значущість внеску арабських лікарів та філософів у розвиток психологічних знань у Середні Віки (Ібн Сіна, Газалі, Ібн Рушд та інші).
4. Проаналізуйте уявлення про душу, розум та психічні процеси в арабомовній філософії.
5. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку психологічної науки у середньовічній Європі. У чому полягає специфічний зміст поняття особистості у Середні віки?
6. У чому, на ваш погляд, у Середні віки та у період Відродження виявляється проблема взаємопроникнення культур?
7. Чи відрізняється ставлення до людини у період Відродження порівняно із Середньовіччям? У чому полягає сутність гуманістичного підходу ренесансної культури до тлумачення світоустрою?
8. Чи можна, на вашу думку, говорити про дослідницький характер психології Відродження?
9. Як впливало становлення натурфілософії, природничих наук та медицини на уявлення про душу та її функції?
10. У чому ви вбачаєте сутність моральної філософії як галузі розвитку антропологічних та психолого-педагогічних ідей у період Відродження?

Словник базових понять

Антропоцентризм (грец. *ανθρωπος* – людина і лат. *centrum* – центр) – різновид телеології; філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, вона створена Богом «за своїм образом і подобою»

Гуманізм (лат. *humanitas* – «людяність», *humanus* – «людяний», *homo* – «людина») – це філософська та етична позиція, яка надає особливого значення цінності людей та сприяння людям (як індивідуумам, так і групам)

Креаціонізм (від лат. *creatio* – створення) – релігійно-філософське вчення про створення світу, живої та неживої природи, людини Творцем (Богом) у єдиному творчому діянні

Монотеїзм (від грец. *monos* – один, *єдиний* та *theos* – бог) – єдинобожжя; релігія, що визнає лише одного бога (протилежне – *політеїзм*)

Натурфілософія (від лат. *natura* – природа і філософія) – класичний напрям філософії, в якому уможливлено осмислювалися проблеми походження Космосу, виникнення життя, походження людини, особливості історичного процесу; формувалася ідея розвитку природи як єдиного цілого; філософія природи

Панпсихізм (від давн.-грец. *παν-* – все і грец. *ψυχή* – дух, душа) – ідеалістичне вчення, за яким усе, що існує, має душу. До панпсихізму відносяться анімістичні уявлення первісних культур, гілозоїзм у давньогрецькій філософії, а також вчення про душу і психічну реальності як справжню сутність світу

Провіденціалізм (від лат. *providentia* – провидіння, передбачення) – релігійно-філософська концепція, яка ґрунтується на усвідомленні причин усіх подій як вияву волі Бога.

Ренесанс (фр. *Renaissance*, від лат. *renascor* – відроджуюсь) – епоха Відродження, період в ідеологічному й культурному розвитку країн Західної і Центральної Європи (в Італії 14 – 16 ст., в інших країнах кінець 15 – 16 ст.), зумовлений зародженням відносин.

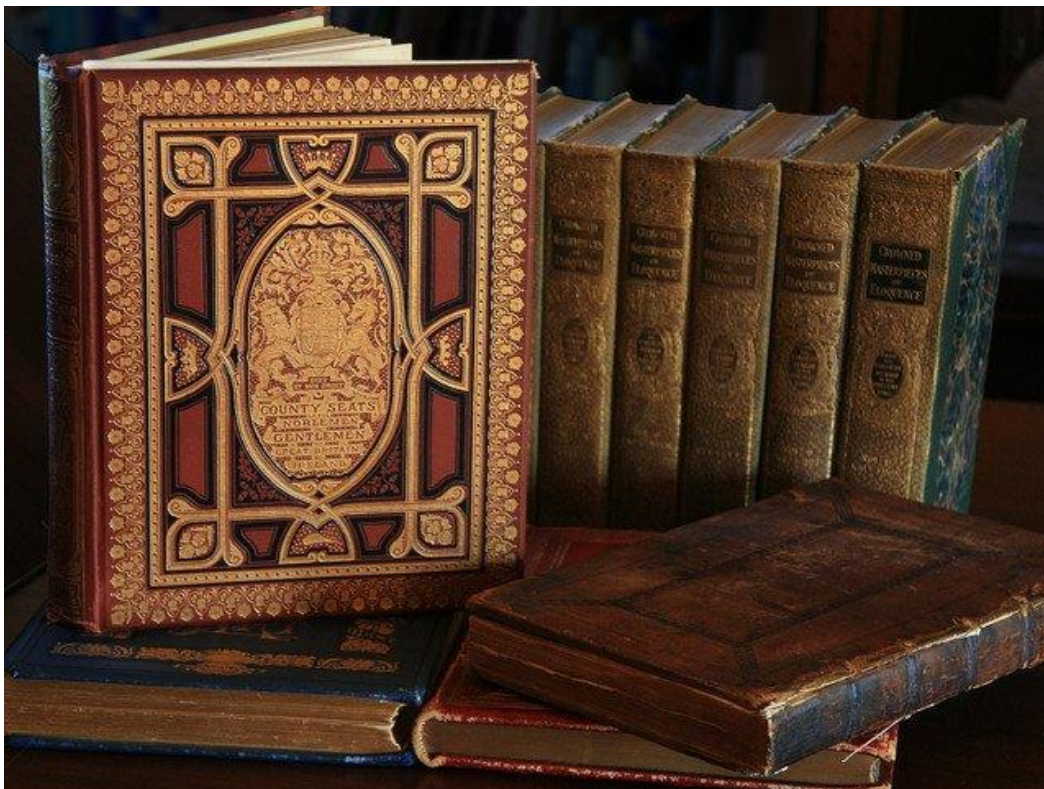
Схоластика (лат. *Scholastica*, від лат. *schola* – школа) – панівний у середньовічній Європі філософський і педагогічний метод, сконцентрований навколо університетів, що був синтезом християнського (католицького) богослов'я та логіки Аристотеля.

Феодалізм (від лат. *feudum* – утримання, даріння) – суспільно-економічний лад (аграрний, доіндустріальний), основою якого була власність феодала на засоби виробництва, насамперед на землю, і неповна власність на основних виробників (кріпаків), а також право здійснювати державну владу на своїй території

РОЗДІЛ IV

ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ НОВОГО ЧАСУ ТА ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА (XVII – XVIII століття)

4.1. Філософсько-психологічні уявлення Нового часу

Я радше прагну знайти одну істину, хоча б і в незначних речах, ніж довго сперечатися про найскладніші питання, не досягаючи ніякої істини....

Галілео Галілей

XVII – XVIII століття відкрили у світовій історії нову еру (англ. *modern history*, фр. *histoire moderne*), пов'язану із означенням обрисів нової картини світу. Вони стали тим рубежем, який відокремив у Західній Європі дві соціально-економічні формації – феодальну, що виникла після падіння Римської імперії, та індустріальну, початком якої стали дві революції – в Англії (XVII століття; 1640 – 1688 роки) та у Франції (XVIII століття; 1789 – 1793 роки).

Наприкінці XVI століття криза середньовічної (феодальної) цивілізації набула всеохоплюючого характеру. Тож XVII століття у всесвітній історії постало як тривалий процес модернізації – процес руйнації засад традиційного (аграрного) суспільства та перехід до індустріальної цивілізації, що передбачає урбанізацію, індустріалізацію, демократизацію політичних структур, становлення громадянського суспільства, наукову революцію, переворот у суспільній свідомості, утвердження вільнодумства та атеїзму. У європейському просторі значно

посилилася роль буржуазії; вона очолила торгівлю, сприяла розвитку економічних (капіталістичних) відносин, мануфактурного виробництва, мореплавства, підтримала наукові пошуки та експериментальні дослідження. Це зумовило суттєву експансію європейської цивілізації у інші регіони світу. Проте «новизна» світоустрою у XVII столітті у порівнянні з епохою Відродження стосувалася (з погляду гуманістів) передусім духовно-культурного аспекту розвитку цивілізації, розквіту світської науки і культури.

Соціокультурна ситуація у XVII столітті

Бурхливі події соціально-економічного життя не могли не позначитися на формуванні нових тенденцій європейської культури. Культура буржуазного суспільства постає як більш багатогранна і глибока; порівняно із культурою епохи Відродження, зорієнтованою передусім на вчення, ідеї та образи, твори античності, культура XVII століття, розвиваючись в нових соціально-історичних умовах, впевнено розкриває свою своєрідність.

Особливістю мистецтва XVII століття було панування двох художніх систем – бароко і класицизму.

Важливе місце в європейській культурі XVII століття зайняла культура *бароко* (від італ. *barocco* – дивний, вибагливий, химерний), що втілила безмежність і суперечливий характер світу і людини, той вічний Хаос, який не підлягає раціональному пізнанню: боротьбу суперечностей, таємниці сущого. Своєрідним світоглядно-мистецьким виявом культури бароко стала таємнича і суперечлива *«людина бароко»*.

Культурний психотип *«людина бароко»* далекий від пасивної споглядальності; це насамперед яскрава особистість із розвиненим вольовим та раціональним стрижнем, художньо обдарована і часто благородна у своїх вчинках людина, хоча із нелегким життям, сповненим утиском недобррозичливців та випадкових збігів обставин. Людина прагнула гармонії буття, проте приховані пристрасті й бажання обумовлювали напружену душевну боротьбу, яка не завжди закінчувалася перемогою світлого й доброго. Вона повстала проти Бога, але Бог постійно нагадував їй про залежність від нього. Людина XVII століття розривається між своїми почуттями, пристрастями, бажаннями та обов'язком і вірою.

*Хочу знати все, як є,
Щоб не мучитись журбою
(Хоч я знаю, що виною
Тут народження моє),
Чом мене недоля б'є,
Щоб ще більше я страждав
Через те, що світ пізнав?..*

(Педро Кальдерон де ла Барка «Життя – це сон»)

Це варто знати!

Для бароко характерний особливий погляд на людину та світ, що її оточує. «Весь світ театр, а люди в нім актори» – цей шекспірівський вислів вдало виражає зміст культури бароко, так само як його персонаж Гамлет відбиває тип «барокової людини». Відійшовши від властивих ренесансній культурі уявлень про чітку гармонію та закономірність буття і безмежні можливості людини, естетика бароко будувалася на колізії між людиною та зовнішнім світом, між ідеологічними і чуттєвими потребами, розумом і природними силами, які уособлювали тепер ворожі людині стихії. Песимізм, відчай після втрати стрункої і сталої культурної традиції, після визнання неможливості цілковито вивільнитися від природних і соціальних зумовленостей при усвідомленні такої внутрішньої потреби, оволоділи умами й вилилися у своєрідних формах мистецтва. Багатьох митців почали особливо цікавити трагедійні сюжети й мотиви. На зміну прохолодному ставленню до офіційної католицької релігії, властивому багатьом діячам Відродження, приходить релігійна екзальтованість. Замість реформаційного опрощення релігійного життя виникає протилежна тенденція доповнення старих і розвитку нових форм культу.

... Тема мізерності, нікчемності людини перед грізною силою Божої волі на повний голос забриніла в мистецтві бароко.

Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти. Київ : Літера ЛТД, 2002. С.185.

У бароковому мистецтві відчувається болісне переживання особистої самотності, «покинутості» людини напризволяще у поєднанні з постійним пошуком «втраченого раю» (Греченко & ets., 2002: 185 – 186). Митці у культурі бароко відкрили небачені глибини людського духу (див. табл. 4.1.1).

Таблиця 4.1.1.

Специфіка барокової культури

Середньовіччя	Відродження	Культура бароко
Бог – центр Всесвіту	Людина – центр Всесвіту, носій творчого і естетичного початку	Людина у складних взаєминах з Богом, носій раціонального початку
Поширення християнських традицій	Відродження античної культури	Поєднання християнських та античних традицій
Культ Бога	Культ сильної людини	Віра у духовні можливості людини, здатної піднятися до Бога
Світ непізнаваний, сповнений пороками;	Єдність, гармонійність світу	Прагнення досягнути таємниці земного світу;

справжнє життя – після смерті, не на землі, а на небі		визнання суперечливості світу, який втрачає цілісність і гармонійність
Основа світосприйняття – віра	Основа світосприйняття – розум	Універсальність світосприйняття; намагання узгодити віру і розум
Релігійний характер культури	Світський характер культури	Поєднання релігійних і світських мотивів
Ускладнення готичного стилю	Простота, гармонійність стилю	Різноманітність, синтез і динамізм форм

У XVII столітті також виникає й активно розвивається як самостійна художня система *класицизму* (від лат. *classicus* – зразковий), що прагнув знайти логіку в усьому, розглядав розум як критерій оцінки й засіб пізнання світу й людини; культура класицизму засвідчила прагнення до завершених і досконалих форм, до гармонії на противагу дисгармонії буття. Класицизм – крок до ідеалу, якого людина не знаходила у реальному житті.

Класицизм сформувався у Франції XVII століття, де на той час відбувалося формування централізованої абсолютистської держави. Король Генріх IV відновив національну єдність країни, що похитнулася у період громадянських війн, знизив податки для селян, сприяв активізації торгівлі й промисловості. Поміркований і мудрий діяч, він підкорив феодалів, зміцнив королівську владу, дав протестантам (гугенотам) свободу віросповідання. Але у 1610 році король загинув від руки найманого вбивці. Синові Генріха IV, Людовіку XIII, тоді було лише 9 років, тому до влади приходять його мати – Марія Медічі. У 1624 році, коли Людовік XIII досяг повноліття і міг керувати країною самостійно, на арену політичної боротьби приходять кардинал Рішельє; він стає першим міністром короля і фактично править Францією.

Це цікаво!

За часів правління Людовіка XIII кардинал Рішельє створив сильну монархічну державу. Рішельє першим спробував поставити мистецтво на службу монархії. З цією метою він заснував Французьку Академію, діяльність якої сприяла регламентації всіх видів мистецтва, формуванню класицизму як загальнодержавного напрямку, створенню національної мови, її впорядкуванню відповідно до ієрархії жанрів і стилів.

Кардинал Рішельє негативно ставився до претензійних салонів, прагнучи до формування єдиного художнього стилю, в якому закони «розуму» були б поєднані з інтересами абсолютної монархії та з її політикою

Класицизм постав при королівському дворі Людовика XIII не лише як форма особистісного смаку, але й як вираження політики монархії в галузі мистецтв; із Франції класицизм поширився серед аристократичних кіл усієї Європи. Історичним підґрунтям класицизму був абсолютизм, який за поданням кардинала Рішельє сприймався як гарант стабільності, миру, злагоди; це давало митцям привід бачити в державі уособлення розуму нації, завдяки чому служіння державі та її символу, королю, сприймалося як найважливіший обов'язок кожного громадянина.

Класицизм базується на такому принципі відбору, узагальнень і оцінки життєвих явищ, який визнає прагматичний розум єдиним мірилом усього суцього. Культу державних, громадянських чеснот приносилися у жертву почуття та особисті інтереси людини. Вище за все в «людині класицизму» цінується розумова, раціональна здатність панувати над своїми пристрастями, подавляти особисті переживання, почуття в ім'я обов'язку, підпорядковувати приватне державному.

Глибокі перетворення у соціально-політичному, економічному, культурному аспектах світоустрою Європи обумовлювали й прогресивні зміни науки, філософії, руйнуючи традиційну картину світу й моделюючи нові світоглядні орієнтири людини.

Розвиток науки у XVII столітті

В епоху усезагальної модернізації основною формою світогляду стає наука. Значною мірою переваги XVII століття порівняно із епохою Відродження визначилися суттєвими успіхами наукового – насамперед математичного і природничо-наукового – знання, щодо якого XVII століття перевершило всі попередні.

Це варто знати!

Відрізок часу приблизно від дати публікації роботи Миколи Коперника «Про обернення небесних сфер» (De Revolutionibus), тобто з 1543 року, до діяльності Ісаака Ньютона, твір якого «Математичні засади натуральної філософії» вперше опубліковано у 1687 році, зазвичай називають періодом «наукової революції». Йдеться про потужний рух, який знаходить у XVII столітті характерні риси в роботах Галілея, ідеях Бекона і Декарта і яке згодом отримає своє завершення у класичному ньютонівському образі Всесвіту, подібному до годинникового механізму.

Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. СПб : Пневма, 2002. С.146

У науковому просторі Нового часу стверджуються тенденції *сцієнтизму*.

Сцієнтизм (від латин. *scientia* – знання, наука) – світоглядна позиція, пов'язана з абсолютизацією позитивного впливу науки, зокрема природничих наук на розвиток культури і прогресу в цілому

Розвиток капіталістичного все більш раціоналізованого виробництва породжував потребу у науці, у наукових дослідженнях, що мали б прикладне, практичне значення. Державні правителі різних європейських країн, прагнучи економічного та військового посилення своїх держав, були змушені приділяти розвитку наукових досліджень все більшої уваги.

Досвід (і передусім досвід вивчення природи, зокрема й природи людини) стає символом часу.

В умовах поширення наукового проблемного поля на усі сфери державоустрою виникають нові форми організації дослідницької роботи: на відміну від університетів, які контролюються церквою, виникають нові центри наукових досліджень – *наукові академії*.

Особливо значну роль відіграли у Європі XVII століття два природничо-наукових центри. Перший – відоме *«Лондонське Королівське товариство розвитку природничих наук»*, утворене (при наполегливому інтересі Карла II) у 1645 році; у Статуті мета товариства передбачала складання точного опису «усіх природних явищ» простою та лаконічною мовою, близькою до мови «ремісників, селян, торговців», а не мовою «філософів».

Вибраний членами товариства промовистий лапідарний девіз – «Нічого зі слів» (*«Nullius in verba»*; перефразування одного з рядків Горація) означив постійну націленість членів товариства на дослідно-експериментальні дослідження, вільні від орієнтації на будь-які авторитети та упереджені ідеї. Серед чисельних видатних вчених, котрі належали до Лондонського товариства і працювали в різних галузях природознавства, варто звернути увагу на постаті *Роберта Бойля* (1627 – 1691; у 1680 – 1691 роках – президент товариства), одного із засновників фізики та хімії Нового часу, що трактувалися ним з позицій послідовного механіцизму, та *Ісаака Ньютона*. Місце цих (як і інших, не названих тут) дослідників природи в історії науки визначається не тільки світоглядним значенням їх природничо-наукових відкриттів, але і їх прямим інтересом до питань методології науки та філософії.

Майже одночасно з «Лондонським Королівським товариством розвитку природничих наук» у Парижі в 1666 році оформилася (за участю Кольбера, першого міністра Людовіка XIV) *Королівська академія наук Франції* (поряд з іншими академіями). Членами французької академії крім французьких дослідників природи ставали й іноземні фахівці. Найбільш видатним серед них є *Християн Гюйгенс* (1629 – 1695), нідерландський

механік, фізик та математик (винахідник маятникового годинника), перший президент (1665 – 1681) цієї Академії (цит. за: Соколов, 1984: 197).

Над цим варто подумати!

Змінюється образ світу, змінюється образ людини, але поступово змінюється також образ науки.

Наукова революція полягає не лише у створенні нових, відмінних від попередніх теорій астрономічного всесвіту, динаміки, людського тіла або навіть будови Землі. Наукова революція – це одночасно революція уявлень про знання, про науку. Наука – і це підсумок революції, який Галілей пояснить з надзвичайною чіткістю, – більше не є ні привілейованою інтуїцією окремого мага чи освіченого астролога, а ні коментарем до авторитету (до Аристотеля), який усе сказав. Наука відтепер не справа «паперового світу», вона стає дослідженням та розкриттям світу природи. Цей образ науки не виникає відразу, але виявляється поступово з безладного сплаву концепцій та ідей, в якому сплетені містицизм, герметизм, астрологія, магія та особливо тематика неоплатонізму. Йдеться про справді складний процес, який отримує найбільш наочний вихід в обґрунтуванні Галілеєм наукового методу і, отже, здобуття наукою автономії від віри та філософських концепцій. Науковий дискурс кваліфікується як такий, коли формується, як говорить Галілей, на основі «чуттєвого досвіду» та «необхідних доказів». «Досвід» Галілея – це «експеримент». *Наука це експериментальна наука.* В експерименті вчені знаходять істинні судження про світ. І цей новий образ науки – що виник з теорій, систематично контрольованих за допомогою експерименту, – «був актом народження типу знання, що розуміється як конструкція, доступна для удосконалення, внаслідок співробітництва інтелектів. З'явилася необхідність у спеціальній чіткій мові, необхідній для її виживання та розвитку, у власних специфічних інститутах. Здатність знання до зростання не ґрунтується на простій відмові від попередніх теорій, але на їхній заміні більш широкими, логічно більш потужними, з потенціалом контрольованості».

Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. СПб : Пневма, 2002. С.183-184

Лідером природознавчих наук у XVII столітті стала *механіка* як наука про рух тіл, що спостерігається безпосередньо або за допомогою інструментів; досягнення науки набувалися суголосно розвитку технологій, новітніх приладів (саме у XVII столітті з'являються термометр, барометр, логарифмічна лінійка, маятниковий годинник, телескоп та інші механічні прилади). Поширення механіки спричинило формування *механіцизму* як ключової ідеї наукового простору XVII століття.

Механіцизм (від гр. *mêchanê* – знаряддя, машина) – вчення, засноване на твердженні, що всі природні процеси визначені на механічному рівні і можуть бути пояснені на підставі законів фізики і хімії

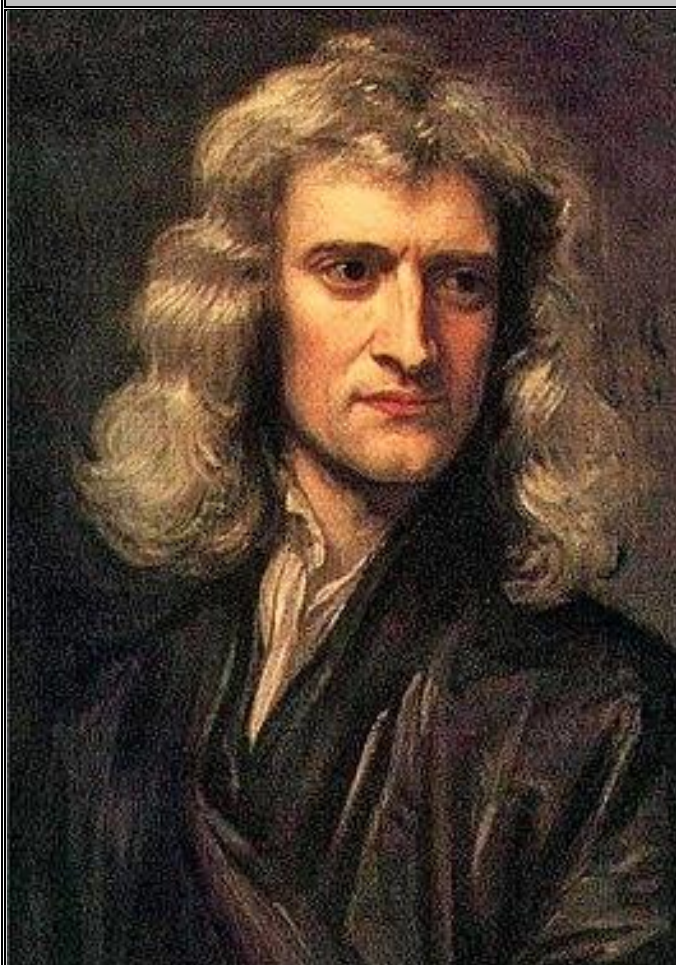
Провісником нового етапу розвитку натурфілософії (ідеї механіцизму зокрема) став *Галілео Галілей* (1564 – 1642) – італійський фізик, астроном, засновник класичної механіки. Він вчив, що природа є системою рухливих тіл (атомів), основними властивостями яких є лише геометричні та механічні характеристики. Усе, що відбувається у світі, наголошував науковець, варто пояснювати тільки цими матеріальними властивостями, тільки законами механіки:

Наука – це об'єктивне знання, знання об'єктивних властивостей тіл; якості можуть бути визначені за кількісними параметрами і доступні вимірюванню (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 233).

Розкриваючи сутність наукового методу, Галілео Галілей закликає до спостереження, фактів, «чуттєвого досвіду», проте наголошує й на необхідності «математичних гіпотез» і логічної сили, за допомогою якої із фактів видобуваються наслідки.

Натурфілософські умовиводи Галілео Галілея знайшли подальшу конкретизацію в експериментальних дослідженнях англійського математика, фізика **Ісаака Ньютона**.

Біографічна довідка

Ісаак Нью́тон

(англ. *Isaac Newton*; 1642–1727) – англійський фізик, математик, механік і астроном. Народився у селі Вулсторп (Woolsthorpe), графства Лінкольншир у родині фермера. У 1661 починає навчання у Трінті-коледжі Кембриджського університету, цікавиться математикою, фізикою; у 1664 році отримав ступінь бакалавра. Протягом 1666 – 1667 років (під час епідемії чуми) перебуває вдома, продовжуючи самостійне навчання і здійснюючи наукові досліди. У 1668 році отримав ступінь магістра і посаду викладача у коледжі. З 1669 року – професор математики і оптики Трінті-коледжу. Винайшов телескоп-рефлектор, що зробив його відомим; з 1672 року – член Королівського товариства. У 1705 році королева Анна посвятила Ньютона у лицарський чин (сер Ісаак Ньютон)

Найбільш відомий науковий твір Ісаака Ньютона – «Математичні начала натуральної філософії» (опублікований у 1687 році) став однією з найбільш важливих подій у фізиці; цю книгу можна вважати «кульмінацією тисячолітніх зусиль зрозуміти динаміку всесвіту, фізику рухомих тіл» (Антисери & Реале, 2002: 243).

У третій книжці цієї роботи Ісаак Ньютон встановлює основні методологічні «правила філософського міркування», переплетені з тезами метафізичного порядку щодо природи і структури Всесвіту:

- 1) «Не слід допускати причин більше, ніж достатньо для пояснення видимих природних явищ». Це методологічне правило є «принципом економії використання гіпотез», онтологічним постулатом *простоти природи*.
- 2) «Одні й ті самі явища ми маємо, наскільки це можливо, пояснювати тими самими причинами. Наприклад, дихання людини та тварини; падіння каміння в Європі та в Америці; світло від вогню на кухні та світло від Сонця; відображення світла на Землі і на планетах». Це правило виражає другий онтологічний постулат – *однаковість природи*.
- 3) «Властивості тіл, що не допускають ні поступового збільшення, ні поступового зменшення і які проявляються у всіх тілах у межах наших експериментів, мають розглядатися як універсальні». Це правило також базується на онтологічному постулаті *однаковості природи*. Ньютон пише: «Оскільки ми дізнаємося про властивості тіл лише за допомогою експериментів, ми повинні вважати універсальними всі властивості, які в експериментах носять стійкий характер, і ті, які не можуть бути ні зменшені, ні усунені. Звичайно, ми не повинні відмовлятися від очевидних експериментів заради мрій та порожніх фантазій нашого споглядання та нехтувати аналогіями в природі, яка проста і перебуває у злагоді із собою».
- 4) «В експериментальній філософії судження, виведені шляхом загальної індукції, слід розглядати як істинні чи дуже близькі до істини, незважаючи на протилежні гіпотези, які можна уявити, – до тих пір, поки не будуть виявлені інші явища, завдяки яким ці судження або уточнять, або віднесуть до винятків».

Тож природа проста і однакова. На основі відчуттів, тобто шляхом спостережень та експериментів, можна встановити деякі з основних властивостей тіл: протяжність, твердість, непроникність, рухливість, силу інерції цілого, всесвітнє тяжіння. І ці властивості встановлюються за допомогою єдиної, на думку Ньютона, дієвої процедури, що забезпечує формування наукових суджень: індуктивного методу (Антисери & Реале, 2002: 248 – 249). Літери алфавіту, яким написано книгу природи, – це нескінченна безліч частинок, рухи яких регулюються синтаксисом,

законами руху та законом всесвітнього тяжіння. Будь-яке явище у Всесвіті (в тому числі й людина) піддається кількісному вимірюванню.

Наприкінці «Начал...» Ісаак Ньютон розташував «Загальне повчання» («*Scholium generate*»), що містить результати наукових досліджень із судженнями філософсько-теологічного порядку: *система світу – великий механізм*. Закони функціонування окремих його частин виявляються шляхом індукції через спостереження та експеримент. Космічний порядок світу з усією очевидністю демонструє існування Бога, найвищою мірою премудрого та могутнього (Антисери & Реале, 2002: 250).

Це варто знати!

Метафора годинника доволі точно виражає собою дух механіцизму XVII століття, а тому годинниковий механізм по праву може бути названий найвеличнішим винаходом усіх часів... Жоден інший механічний прилад не вплинув настільки значимо на людську думку на усіх її рівнях...

Годинники були найбільш доступним, звичним, точним і передбачуваним механізмом, а тому з часом вчені і філософи стали сприймати їх як модель світу в цілому. Вони запитували себе, чи не є і весь Всесвіт – певним величезним годинниковим механізмом, створеним і запущеним у хід Творцем? Чисельні науковці – і серед них такі як англійський фізик Роберт Бойль, німецький астроном Іоганн Кеплер і французький філософ Рене Декарт – давали позитивну відповідь на це питання, стверджуючи, що Всесвіт є ничим іншим, як надзвичайним зразком годинникового механізму. Вони були впевнені, що гармонія і порядок у Всесвіті можуть бути зрозумілими за аналогією із годинниковим приладом: як чітка робота годинника – це щось надане механізму годинникарем, точно таким чином і упорядкованість світу в цілому мислилась як дещо надане світу Богом...

Шульц Дуан, Шульц Синди *История современной психологии / пер. с англ. А. В. Говорунов, В. И. Кузин, Л. Л. Царук ; под ред. А. Д. Наследова. СПб : Евразия, 2002. С39*

В цілому механіка Ньютона стала однією з найпотужніших і плідних дослідницьких програм в історії науки: після Ньютона для наукової спільноти усі явища фізичного порядку мали бути співвідносні з масами за законами руху Ньютона.

Філософсько-психологічні ідеї XVII століття

Змінюються у XVII столітті й тенденції розвитку філософії. Буржуазна за своїм основним соціальним змістом філософія Нового часу розвивалася у складній взаємодії з *релігією*, з одного боку, і з *наукою* – з іншого. Продовжувала панувати в ряді університетів Європи та деяких країнах (особливо відсталих) *схоластика* (близька до філософії концепція), що визнавалася офіційною філософською доктриною. Передова філософія у боротьбі проти схоластики спиралася вже не так на античні філософські

вчення, як це мало місце в епоху Відродження, скільки на ідеї, що народжувалися у процесі інтенсивного розвитку науки. Опора на них передової філософії була настільки значною, що породила нову форму філософії – *механістичний матеріалізм* (Соколов, 1984: 5).

Механістичний (механічний) матеріалізм (від лат. *materialis* – речовинний) – течія в метафізичному матеріалізмі XVII–XVIII ст., послідовники якої зводили якісно різні форми матерії до законів механіки, всі види руху до механічного, ціле – до простої суми складників

Філософія Нового часу являє собою принципово новий рівень у розвитку європейської філософії: вона розвивається у діалозі з експериментальною наукою, що виникає саме в цей час (Петрушенко, 2002: 115).

Соціокультурні та філософсько-наукові зміни Нового часу знайшли своє виявлення у *новому світогляді*:

- світ тепер розглядається людиною як об'єкт, на який спрямовується людська активність, а сама людина – як суб'єкт, тобто вихідний автономний пункт такої активності;
- світ постає в якості надскладного механізму, типовим взірцем якого був механічний годинник;
- людина повинна пізнати цей механізм та опанувати його (гасло «Знання є сила» стає показовим у цьому плані);
- природа тепер поділяється на живу та неживу, але і та, і інша є лише основою для росту людської могутності;
- людина, спираючись на свій розум, повинна перетворити середовище своєї життєдіяльності, зробивши його оптимальним (Петрушенко, 2002: 118).

XVII століття – переламна епоха й у розвитку поглядів на психіку.

Психологічні уявлення науковців протягом XVII століття, як і на попередніх етапах розвитку науки, розвивалися у системному зв'язку із філософією. Це пояснювалося тим, що, залишаючись у площині науки про душу (свого власного предмету), психології важко було позбутися схоластичних догм, відокремитися від богослов'я. Водночас орієнтація на філософію нової доби звужувала предмет психології, яка вивчала в основному загальні закономірності розвитку психіки людини, а не живого світу загалом. Розвиток природознавства у XVII столітті також не дозволяв вибудувати повноцінну концепцію психічного (особливо психіки людини) на основі природничих досліджень.

Разом з тим тісний зв'язок із філософією не знецінював пошуки психологічною наукою власного предмета дослідження, конкретного визначення сфери своєї діяльності. Ця галузь наукових міркувань розумілася передусім як *дослідження шляхів становлення у людини картини навколишнього світу і себе*. І ця картина, як уявлялося, мала бути свідомою (Марцинковская, 2004: 104). В усвідомленості душі, у розумі, слідом за філософами Середньовіччя, вченим Нового часу вбачалася відмінність людини від інших живих істот. Так уточнювався предмет психології, яка ставала *наукою про свідомість*. При цьому із комплексу питань, що потрапляли в поле уваги дослідників психологічних явищ античності і Середньовіччя, – про пізнання, про рушійні сили та закономірності психіки, про механізми регуляції поведінки – у XVII столітті на перший план виходили саме *проблеми пізнання*.

Зосередження уваги мислителів на проблемних аспектах пізнання відображувало прагнення вчених довести можливість людини в досягненні істини на основі знання, а не віри. У зв'язку з цим постали питання про етапи формування знання, його об'єктивність та суголосність того образу, який вибудовує людина у своїй свідомості, із реальною картиною світу; разом з тим із галузі психічного було видалено зовнішню активність, поведінку людини, проблеми рушійних сил і механізмів регулювання зовнішньої діяльності. Водночас аналіз змістової сутності і функцій свідомості спричинили інтерес дослідників до вивчення ролі свідомості у житті людини (а отже і у поведінці). Тож перед психологами постала необхідність означення різниці між розумною (свідомою) і нерозумною (афективною) поведінкою, означення меж свободи людини.

Варто врахувати і той факт, що соціокультурна, наукова ситуація XVII століття – епохи розквіту механіки, появи фізики І.Ньютона – не могла не позначитися на формуванні психологічної думки Нового часу. Утвердження нового світобачення, розуміння природи загалом як величного механізму (згідно із принципом *механістичного детермінізму*) не оминуло й психологічної царини досліджень; тіло людини аналізується із механістичних позицій як своєрідний автомат, що функціонує за принципом будь-якого механізму – за суворими законами фізики.

Механістичний детермінізм (від лат. *determinare* – визначений, відокремлений) – вчення про загальну обумовленість явищ і подій, що трактує всі типи взаємозв'язку і взаємодій як механічні і заперечує саму можливість об'єктивного існування випадковості

Відомий американський науковець Мортон Хант зауважив:

«Хоча психологія набагато пізніше природничих наук вилупилася із філософсько-теологічної лялечки, нею займалися деякі з найбільш видатних мислителів століття; вперше за два тисячоліття стали

формулюватися нові відповіді на питання, поставлені ще грецькими філософами. Хоча протопсихологи XVII століття і навіть їхні послідовники століття XVIII не мали способів досліджувати розум інакше, ніж за допомогою медитації і рефлексії, вони знали про нові відкриття у фізиці і фізіології; вони не просто опрацювали більш ранні теорії, але запропонували два явно відмінних від попередніх варіанти психології» (Хант, 2009: 83) – емпіричний і раціоналістичний.

Емпіризм (від грец. *ἐμπειρία* – досвід) – напрям у теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід єдиним джерелом і критерієм вірогідного знання; стверджує, що всі знання ґрунтуються на досвіді

Видатним пропагандистом дослідного (емпіричного) знання був англійський філософ XVII століття **Френсис Бекон**, мислитель пізнього Ренесансу, який водночас сформулював важливі принципи, характерні для філософії Нового часу.

Біографічна довідка

Френсис Бекон

(англ. *Francis Bacon*; 1561 – 1626) – англійський політик, філософ, публіцист. Народився у знаній дворянській сім'ї. У 1573 – 1576 роках навчався у Кембріджі. Був долучений до дипломатичної служби, яку у складі англійського посольства проходив у Парижі. Після смерті батька у 1579 році повернувся до Англії й розпочав власну юридичну практику; був членом Палати Лордів. Зробив кар'єру при дворі Якова I Стюарта; у 1618 році – лорд-канцлер Англії, барон Веруламський, у 1621 році – віконт Сент-Албанський. За звинуваченням нижньої палати Парламенту був заарештований і 3 дні провів у Тауері. Вирок був скасований королем), проте Бекон відмовився від подальшої кар'єри і присвятив себе творчості

Талант Френсиса Бекона виразно проявився у таких творах як «Досліди або настанови моральні і політичні» (1597), «Про гідність і

примноження наук» (1623), «Новий Органон, або Істинні вказівки для тлумачення природи» (1620), «Нова Атлантида» (1627).

У своїх міркуваннях Френсис Бекон проголосив революційні на той час ідеї про те, що людина є слугою та інтерпретатором природи, що знання стають силою (подібною до сил природи), коли люди від книг звертаються до реальних явищ, від споглядання – до експерименту (Ярошевський, 1976: 111).

Френсис Бекон, на відміну від античних і середньовічних філософів стверджує нову цінність науки: наука не може бути ціллю сама по собі, знанням заради знання, мудрістю заради мудрості; *кінцева мета науки – винахід і відкриття*. Метою винахідництва Френсис Бекон визнає користь для людини, задоволення потреб і поліпшення життя людей, примноження влади людини над природою (Філософія, 2019: 94). Водночас він «демократизував» істину, спростовуючи твердження про гідні («високі») та негідні («низькі») види діяльності і закріплюючи об'єктивне уявлення про істину; Френсис Бекон наголошує, що будь-яка область буття, будь-яке явище природи та людського життя виявлялися однаково гідними вивчення:

«...Те, що гідне для буття, гідне і для пізнання, яке є зображенням буття». Достовірність істини аж ніяк не визначається її об'єктом, тому як «сонце однаково проникає і в палаци і в клоаки і все ж таки не осквернюється» (Бекон, 1978: 70).

Водночас, згідно із твердженням Френсиса Бекона, хоч би якою цінною не була об'єктивна істина, критерієм успіхів людини служать ті практичні результати, до яких вона призведе: «*Плоди та практичні винаходи суть як би поручителі та свідки істинності філософій*» (Бекон, 1978: 37). Таким чином, тільки істинне знання дає людям реальну могутність і забезпечує їхню здатність змінювати світ; два людських прагнення – до знання і могутності – знаходять у концепції Френсиса Бекона свою оптимальну рівновагу, що пояснює й сенс відомої формули Френсиса Бекона: «*Знання – це сила*».

Важливим надбанням теоретичних міркувань Френсиса Бекона стала класифікація знань (цьому присвячено найбільший твір Ф.Бекона «Про гідність та примноження наук»), принцип якої відображує гуманістичну культуру філософа із стрижневим інтересом до людини. В основу класифікації було покладено три основні «здібності людської душі»: пам'ять, уява (фантазія), розум. Однак потім науки трактуються у зв'язку з тими сферами буття, до яких вони належать:

- пам'яті відповідає *історія*, що відповідно до антично-середньовічної традиції її розуміння визначалася як опис одиничних фактів та подій (зокрема й фактів природи – *historia naturalis* або людського суспільства – *historia civilis*);

- уяві відповідає *поезія*, що трактується як зображення дійсності залежно від запитів людського серця, від емоцій людини;
- розуму ж відповідає *філософія*, що є пізнанням узагальненим; автор розрізняє три основні предмети філософії: бог, природа та людина.

Найбільш суголосним до особливостей історії психології слід вважати третій розділ філософії – вчення про людину. Згідно із міркуваннями Френсиса Бекона людину слід вивчати як окрему особистість, що становить предмет антропології (*philosophia humana*), та як члена суспільства – предмет політичної філософії (*philosophia civilis*).

В антропології, що вивчає як тіло (галузь фізіології), так і душу (галузь психології) людини, Френсис Бекон дотримується теорії Бернардіно Телезіо, зосереджуючись насамперед на діяльності тілесної (нерозумної) душі, яка концентрує відчуття і рухи, що відбуваються в тілі та пояснюються впливом зовнішніх тіл. Цей розділ відображує матеріалістичну (природничо-наукову) сутність антропології Френсиса Бекона. Проте розумна (суто духовна, безсмертна частина) людської душі розглядається мислителем як предмет богоодкровенного (*theologia inspirata*) знання, у тлумаченні якого відображується містична сторона концепції Бога.

У своїй праці «Новий Органон» Френсис Бекон проголошує принцип емпіризму і обґрунтовує індуктивний метод – «метод сходження від розмаїтих індивідуальних, одиничних речей або фактів до теоретичних узагальнень» (Касьян, 2008: 47); за допомогою індуктивного методу можна досліджувати природу, досягаючи причини і закони, що діють в ній. Таким чином, «Новий Органон» Френсиса Бекона протиставляє індуктивну логіку (індукцію) дедуктивній логіці (дедукції) Аристотеля.

Це варто знати!

Наукова революція «відкрила дорогу категоріям, методам, інститутам, способу мислення, пов'язаним із феноменом, який ми стали називати сучасною наукою» (Паоло Россі). Найбільш характерна риса наукової революції полягає саме в методі: він вимагає, з одного боку сторони, уяви та здатності породжувати гіпотези, з іншого – громадського контролю за цими здогадами... Саме на експериментальному методі базується автономія науки; остання відкриває свої істини незалежно від філософії та від віри

Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. СПб : Пневма, 2002. С.148

Разом з тим мислитель застерігає, що на шляху пізнання природи методом індукції можуть виникати перешкоди у вигляді хибних уявлень, забобонів, які Френсис Бекон називає «ідолами» (термін «*idola*» походить від грецького «ейдолон» – тінь «померлого», його оманливе бачення) і які треба попередньо подолати:

- *ідоли роду* (племені) – *idola tribus* – пов’язані з вірою в істинність найкращого. Вони вроджені і пов’язані із недосконалістю (інертністю) розуму та органів чуття людини. Позбутися їх майже неможливо, але можна послабити їхній вплив шляхом дослідницької дисципліни;
- *ідоли печери* – *idola specus* – пов’язані з вузькістю поглядів (суб’єктивними перекручуваннями, деформацією процесу пізнання) окремих людей, їхніми звичками, вихованням, через що вони споглядають навколишній світ нібо із печери (назва «ідоли печери» походить від платонівського міфу про печеру, в котрому свідомість людини було уподібнено стіні печери, на якій виникають тьмяні відблиски подій, що відбуваються поза печерою, міражі). Подолання цих ідолів можливе за допомогою колективного досвіду, що виправляє досвід індивідуальний;
- *ідоли площі (ринку)* – *idola fori* – пов’язані зі штампами повсякденного користування, використанням застарілих понять, суджень, слів; породжуються словесною плутаниною у спілкуванні людей;
- *ідоли театру* (теорій) – *idola theatri* – пов’язані із помилковими філософськими вченнями, схемами мислення, із догматичною, сліпою вірою в авторитети, традиції, із звиканням до теоретичних систем, що своєю штучністю, нещирістю нагадують тетральні дієства, «комедії масок» (Бекон, 1978: 18 – 51).

«Протиотрутою» ідолам Френсис Бекон вважав мудрий сумнів і методологічно правильне дослідження, що очищують розум від помилок і дозволяють обрати продуктивний метод пізнання. Філософ розглядає три можливі шляхи пізнання:

- «шлях павука» – спроба розуму виводити істини із власного ресурсу (подібно павуку, що вимотує із себе павутиння) – шлях *абстрактного раціоналізму*;
- «шлях мурахи» – відображує *однобічний емпіризм*, що зводить пізнання до нагромадження фактів (подібно мурахам, які безладно тягнуть до мурашника все, що трапляється на шляху) без їх узагальнення;
- «шлях бджоли» – шлях перетворення емпіричних фактів за допомогою раціональних методів у наукову істину (подібно до бджоли, яка переробляє нектар у мед).

Виступаючи прибічником емпіричного шляху пізнання, який передбачає живе споглядання та експеримент, Френсис Бекон підкреслював, що розум людини повинен органічно поєднувати емпіричні

та раціональні підходи в поясненні світу, спрямовуючи пізнавальний інтерес на відкриття внутрішніх причин, сутності, законів світу:

Наука є дослідною наукою і передбачає застосування раціонального методу до чуттєвих даних (цит. за: Соколов, 1984: 221).

Заклик до емпірії, до дослідного вивчення світу набуває у Френсиса Бекона новий зміст. Вирішальну роль він віддає експерименту – не спогляданню і спостереженню, а зміненню явищ за посередництвом дій з використанням інструментів, знарядь, приладів.

«Людина отримує владу над природою, майстерно ставлячи їй питання й вириваючи в неї таємниці за допомогою спеціально винайдених знарядь», – наголошує знаний історик психології М.Г.Ярошевський (Ярошевский, 1976: 112).

Природа постає як величезний механізм, безмежно відкритий для розрахунків, спостережень, експериментів. Науковий метод емпіричного вивчення природних тіл поширюється й на людину.

Це цікаво!

...Важливим твором Бекона була утопічна новела «Нова Атлантида» (1627), сама назва якої говорить нам, що автор протиставляє свої погляди вже іншому «авторитету» античності – Платону.

«Нова Атлантида» – це своєрідна пропаганда науково-технічного прогресу, в якому мислитель вбачає запоруку безмежної влади людського суспільства над природою і над самим собою. Автора тут більше цікавило не питання соціального устрою, а місце і роль науки в суспільстві. Головний інститут цієї держави – своєрідний магічний орден під назвою «Дім Соломона» (ухвалює тільки мудрі і справедливі рішення) – це науково-технічний центр, або Центральний мозок країни, де все життя людей підпорядковано інтересам його успішного функціонування. Наука посідає перше місце в житті суспільства, релігія збережена й відіграє вагомий роль. Новела була потрібна автору, щоб викласти проект нової державної організації науки – це ідея і прообраз майбутніх європейських академій наук. Ось що належить до компетенції «Дому Соломона»: планування та організація наукових досліджень і технічних винаходів; розпорядження продуктивними силами країни; упровадження в промисловість досягнень науки і техніки; монополія зовнішніх відносин. Члени «Дому Соломона» – технократична елітарна каста, яка посідає найвищі державні посади. Влада технократів. Головна мета «Дому Соломона» – пізнання причин і прихованих сил усіх речей і поширення влади людини над природою, поки все не стане для неї можливим.

Філософія: навч. посіб. / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гасвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019. С. 95.

Поряд із емпіризмом визначальною ознакою XVII століття постає *раціоналізм*.

Переконання в тому, що природа – грандіозний механізм, усі частини якого, зокрема і тіло людини, діють за незаперечними фізичними законами, поєднувалося із переконанням у перевазі розумового (інтуїтивного і дискурсійного) знання над емпіричним, сенсорно-асоціативним (Ярошевський, 1976: 112).

Раціоналізм (від лат. *ratio* – розум; *rationalis* – розумний) – напрям у філософії, що визнає розум єдиною достовірною основою пізнання і поведінки людей, проголошує розум єдиним джерелом і основою наших знань

Одним з найбільш впливових філософів-раціоналістів XVII століття є **Рене Декарт** – винахідник аналітичної геометрії, видатний фізик і, за словами історика психології Роберта Уотсона, «перший великий психолог нового часу» (цит. за: Хант, 2009: 83), який своїм вченням про свідомість, запровадив критерій виділення психіки з аристотелевського вчення про душу, що існувало до нього. Психіка стала розумітися як внутрішній світ людини, відкритий самоспостереженню; світ, який має особливе – духовне – буття.

Біографічна довідка

Рене Декарт

(фр. *René Descartes*; латинізоване ім'я *Картезії*; 1596 – 1650) – англійський філософ, математик, природознавець. Народився у дворянській родині (батько – радник Парламенту Бретані, юрист) у Турені; був молодшим (третім) сином, дуже хворобливим. Початкову освіту отримав у ієзуїтському коледжі Ла-Флеш (де вивчав передусім філософію, математику, механіку, латину), із 1612 року вивчав право у Пуатьє, Парижі. У 1617 році вступив на військову службу (щоб пізнати світ). Після повернення до Франції був звинувачений в ересі, у 1628 році переїздить до Нідерландів, де 20 років займався наукою. Переслідувався богословами за вільнодумство

Серед основних наукових праць Рене Декарта варто виокремити: «Наука душевного здоров'я» (1623), «Правила для керівництва розуму» (1627 –1628), «Метафізичні міркування» (1642), «Пристрасті душі» (1649), «Трактат про людину» (надрукований після смерті філософа, у 1664 році).

Наукова робота Рене Декарта «Міркування про метод» (1637) стала *magna charta* («великою хартією») нової філософії XVII століття.

У своїх міркуваннях Рене Декарт ставить під сумнів покази своїх органів чуття, бо вони іноді надають неправдиву інформацію, віддаючи перевагу мисленню

... У той самий час, коли я схилився до думки про ілюзорність усього в світі, було необхідно, щоб я сам, котрий міркує таким чином, дійсно існував. І помітивши, що істина: я мислю, а отже я існую (Cogito ergo sum), – настільки тверда і вірна, що найбільш божевільні припущення скептиків не можуть її похитнути, я дійшов висновку, що можу без побоювань прийняти за перший принцип відшукованої мною філософії («Міркування про метод»; цит. за: Хант, 2009: 86).

У міркуваннях Рене Декарта тіло складається із фізичної матерії, а тому має володіти загальними для усієї матерії характеристиками – протяжністю (матерія завжди займає певне місце у просторі) і здатністю до руху. І якщо *тіло матеріальне*, то щодо нього можуть бути застосовані закони фізики і механіки, що описують характер руху об'єктів у фізичному світі. Таким чином, функціонування тіла подібне до роботи машини, що підпорядковується законам механіки. Тож виходячи з цього, Декарт усі фізіологічні процеси став пояснювати у термінах фізики (Шульц Д. & Шульц С., 1998: 48).

Відповідно до уявлень Рене Декарта, душа нематеріальна; душа – це думка, а не життя. Душа здатна усвідомлювати і мислити, надаючи таким чином людині інформацію про зовнішній світ; здатність до мислення відрізняє душу від усього матеріального світу в цілому.

Вагомим внеском Рене Декарта у становлення науки Нового часу є його спроба вирішити одну з найбільш заплутаних філософсько-психологічних проблем – проблему співвіднесення душі (ідеального утворення) і тіла (матеріального організму).

Підаючи сумніву все, про що говорили античні філософи, Декарт шляхом власних роздумів приходив до давнього *дуалізму душі і тіла*:

...Я дізнався, що я – субстанція, уся сутність або природа якої полягає у мисленні і яка для свого буття не потребує місця і не залежить від жодної з матеріальних речей. Таким чином моє Я, або душа, яка робить мене тим, що я є, абсолютно відрізняється від тіла... і якби його й зовсім не було, вона не перестала б бути повною мірою тим, що вона є (цит. за: Хант, 2009: 86).

Це варто знати!

У часи Декарта загальноприйнятним вважалося уявлення, згідно з яким взаємодія душі і тіла носить одно направлений характер: душа, розум може суттєво впливати на тіло, однак зворотний вплив вкрай незначний. Сучасні історики (Lowry, 1982) пропонують для пояснення цих поглядів таку аналогію: взаємовідносини душі і тіла подібні взаємовідносинам між лялькою і лялькарем, де лялькарь – це душа, а лялька – тіло.

Шульц Д. П., Шульц С. Э. История современной психологии / пер. с англ. А. В. Говорунов, В. И. Кузин, Л. Л. Царук; под ред. А. Д. Наследова. СПб : Евразия, 1998. С.47.

Успіхи пізнавальної діяльності, якими Рене Декарт насамперед переймався, наводили його на думку про полярну протилежність людської думки (душі) та людського тіла:

«Сила, за допомогою якої ми власне пізнаємо речі, – наголошував автор «Правил для керівництва розуму», – є чисто духовною, що відрізняється від усього тілесного не менше, ніж кров від кісток або рука від ока, єдина у своєму роді...» (цит. за: Соколов, 1984: 263 – 264).

Так Декарт вельми поглибив одну з найважливіших не лише для XVII століття, але й для наступних століть психофізичну проблему – проблему взаємодії тілесного начала людини, пізнаваного все більш детально, і людини, яка мислить все більш різнобічно, глибоко та достовірно.

Це цікаво!

...Анатомічні дослідження зазнали значних змін, коли **Вільям Гарвей** (1578 – 1657) опублікував у 1628 році роботу «Про рух серця», де викладено теорію кровообігу. Йдеться про революційне відкриття, принаймні, із трьох причин. Насамперед воно знаменує собою кінець галенової традиції; по-друге, були закладено основи експериментальної фізіології; по-третє, теорія кровообігу, сприйнята Декартом і Гоббсом, стала однією з найбільш міцних опор механістичної парадигми біології... Серце сприймається [Гарвеєм] як насос, вени та артерії – труби, кров – як рідина, що рухається під тиском, а венозні клапани здійснюють ту ж функцію, що й клапани механічні ... [Дискутуючи із французьким лікарем Жаном Фернелем] Гарвей пише: «Необхідно сказати, що ми в ході анатомічних досліджень жодного разу не виявили жодного духу ні у венах, ні у нервах, у жодній іншій частині організму».

Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. СПб : Пневма, 2002. С.138

У своїх міркуваннях Рене Декарт передусім покладався на раціоналізм. Проте, будучи людиною свого часу, він не цурався і емпіричних досліджень. Він уважно слідкував за відкриттями нової фізіології і сам виконував розтин тварин, вивчаючи зв'язок нервової системи із м'язами. У нервовій системі Декарт вбачав аналогію із деякими статуями у королівських садах Сен-Жермен-ан-Ле, які за допомогою води, що подавалася трубами, могли здійснювати природні рухи і видавати звуки. Це послужило підставою для *механіко-гідравлічної теорії людської поведінки*.

Рідину, що наповнює судини і порожнини мозку (сьогодні ми називаємо її спинномозковою рідиною), Декарт розглядав як «тваринні духи», найчистіші компоненти крові, більш грубі частки якої відфільтровуються дрібними артеріями перед потраплянням до мозку (можна припустити, що такою була модифікація Декартом грецького уявлення про те, що «пневма» – повітря – є важливою субстанцією душі, яка циркулює нервовою системою). Через те, що нервова система розходить від мозку до усіх частин тіла, життєві соки («тваринні духи» у термінології Декарта) мають витікати з мозку по нервам (які Декарт, як і греки, вважав трубчастими) і, досягнувши м'язів, змушувати їх напружуватися і рухатися (цит. за: Хант, 2009: 87).

Це варто знати!

Позиція Декарта вписується у межі більш загального руху, що розглядає поведінку людини як *детермінований*, передбачуваний процес. Всі рухи або дії механічного тіла можна передбачити заздалегідь, якщо відомі спонукальні стимули

Шульц Д. П., Шульц С. Э. История современной психологии / пер. с англ. А. В. Говорунов, В. И. Кузин, Л. Л. Царук; под ред. А. Д. Наследова. СПб : Евразия, 1998. С.49.

Декарт вважав, що рух «тваринних духів» також лежить в основі травлення, циркуляції крові, потовиділення і деяких психічних функцій – сенсорних відчуттів, бажань і пристрастей, пам'яті. Тож таким чином, Декарт спростовував теорію Фоми Аквінського (запозичену у Аристотеля) щодо «рослинних», «чуттєвих» та «розумних» функцій душі: у системі Декарта вони суто раціональні; усі інші функції належать тілу.

Над цим варто подумати!

Якою б помилковою не була механіко-гідравлічна теорія Декарта у деталях, вражає її близькість до істини у головному: управління м'язами приписується імпульсам, що передаються з мозку через рухові нерви.

Хант М. История психологии / пер. с англ. А.В.Александровой. М.: АСТ., 2009. С.87.

Аналізуючи питання щодо надходження «тваринних духів» до м'язів, Рене Декарт знову вдається до аналогії із автоматами у королівських садах, які приводилися в дію, коли відвідувач наступав на приховану педаль і тим самим включав подання води. Декарт припустив, що у живих істотах ту ж роль відіграють сенсорні стимули: вони створюють тиск на органи чуття, і цей тиск, переданий нервами до мозку, відкриває певні клапани, тим самим спричиняючи ту чи іншу дію тіла. За спостереженнями Декарта, значна частина рухів людського тіла спричинені зовнішніми факторами і є *undulation reflexa* – рухами, що відбуваються без участі свідомості і волі, автоматично.

Таким чином, Декарт першим описав те, що надалі стали називати рефлексом: специфічний зовнішній стимул змушує організм певним чином реагувати: збудження передається нервами, як рідина по трубам, а м'язи і сухожилля подібні до двигуна і пружин.

Місцем поєднання нематеріальної душі із матеріальним тілом Декарт вважав залозу (*шишковидне тіло – conarium*), що знаходиться у глибині мозку і не дублюється у півкулях: найменші рухи у залозі впливають на спрямування руху життєвих соків. І навпаки, життєві соки, що рухаються нервовими трубками, вкарбовуються у шишковидному тілі, спричиняючи створення розумом чуттєвих образів (сприймання, афектів). Таким чином, кількість руху потоком життєвих соків створює душевну якість (сприймання, переживання, пристрасть). Тіло породжує у душі такі пристрасті як здивування, любов, ненависть, бажання, радість і печаль. Душа свідомо оцінює кожну пристрасть і згідно зі своєю волею діє у відповідь – або, якщо пристрасть оцінюється як небажана, ігнорує її. І хоча пояснення Декартом взаємодії тіла і душі по суті невірні – шишковидне тіло у мозку людини є рудиментальним органом і не впливає на нервові імпульси – важливою є теорія науковця про те, що тіло і душа – роздільні сутності, котрі складаються із різних субстанцій, які *взаємодіють* (гармонійно або й конкуруючи) між собою.

Дуалістична позиція Рене Декарта спирається на визнання душі і тіла субстанціями різної природи, що взаємодіють між собою: не лише душа впливає на тіло, але й тіло здатне суттєво впливати на стан душі.

Згідно із теорією Декарта явища життя і смерті також можуть бути пояснені механізмом тваринного та/ або людського тіла, а не абсолютно відмінною від нього душею. За словами автора «Пристрастей душі», «душа віддаляється після смерті тільки з тієї причини», що припиняється тілесне тепло «і руйнуються ті органи, які служать для руху тіла» (цит. за: Соколов, 1984: 202 – 203).

Важливу роль серед теоретико-пізнавальних уявлень Рене Декарта виконує вчення Декарта про ідеї, згідно з яким пізнавальна діяльність людини складається із двох класів ідей: вроджених і набутих. *Ідеї набути* – це ідеї, що виникають на основі чуттєвого (сенсорного) досвіду, шляхом безпосереднього контакту із предметами та явищами зовнішнього світу (звуками дзвонів, виглядом дерев тощо) – *fideae adventitiae*. Такою, наприклад, є ідея Сонця, властива кожній людині, або ідея того ж Сонця, утворена астрономом на основі сенсорної ідеї, проте більш обґрунтована і глибока. Але для процесу пізнання найважливішу і навіть вирішальну роль відіграють *вроджені ідеї* – ідеї, джерелом яких є безпосередньо розум (душа) – *fideae innatae* – ідеї у суто раціоналістичному значенні слова. Їхнє існування не залежить від чуттєвого досвіду і зовнішніх стимулів, тому що, хоча людина й усвідомлює власне мислення і завдяки цьому знає про існування своєї душі, вона ніколи сенсорно душі не відчуває. До вроджених ідей Декарт відносить ідею Бога, ідею «Я», числа (Шульц Д. & Шульц С., 1998: 51). Аналогічним чином такі абстрактні поняття як «досконалість», «субстанція», «якість», «нескінченність» і геометричні аксіоми уявлялися Декарту незалежними від чуттєвими сприймання і тому мали б походити із самої душі, тобто бути вродженими (Хант, 2009: 88). Такі вроджені ідеї не виникають при народженні у закінченому вигляді; вони є «первинним зерням істини, посіяним природою». Душа здатна розвивати їх в результаті пізнання, набуваючи досвід.

Серед важливих психологічних міркувань Рене Декарта не останнє місце посідає *теорія пристрастей*, що з'єднує вчення про душу та вчення про моральність. Людина, на думку філософа, має керуватися не емоціями і взагалі почуттями, але розумом, який тільки може оцінити і, отже, вказати, які емоції слід прийняти, а які відкинути. *Мудрість полягає у зведенні ясної і виразної думки у ранг життя* (Антисери & Реале, 2002: 167). Вчений підкреслював, що виникнення та прояв пристрастей не залежать від безпосередніх вольових зусиль та бажань людини. Проте душа, якою б слабкою вона не була, може побічно вплинути на пристрасті. Так, щоб придушити у собі страх і виявити хоробрість, людині недостатньо мати одне лише бажання; разом з тим воля може стримати спричинені пристрастю рухи тіла (наприклад, перешкодити втечі через страх). Однак, як писав Декарт, «*сили душі без пізнання істини недостатньо*». Тому в проміжках між нападами страху воля та розум мають намагатися зрозуміти причину страху та зробити його новий напад менш небезпечним. Декарт, наприклад, рекомендує, коли виникає сильна пристрасть, намірено відволікти чимось свою увагу, доки хвилювання не стихне, і лише тоді приймати рішення про те, як слід вчинити. Разом з тим Рене Декарт застерігає, що перемагати одну пристрасть іншою нерозумно, бо це дарує лише уявну свободу; душа має боротися із пристрастями власною зброєю – твердими правилами, заснованими на розумінні добра і зла. Воля здатна перемагати афекти зрозумілим і чітким знанням, котре

демонструє, якого оманливого значення набувають речі під впливом пристрасного збудження, відкриваючи реальну ціну навколишніх предметів. У своїх листах до принцеси Єлизавети про щасливе життя і до королеви Христини про любов і вічне благо Декарт постійно повертався до думки про те, що мета людських прагнень полягає у *спокої совісті*, якого можна досягти лише рішенням волі жити добродібно, у злагоді із самим собою. Таким чином, мудрість полягає в тому, щоб виконувати те, що визнано за краще, чеснота – у твердості, а гріх – у непостійності (цит. за: Марцинковская, 2004: 118 – 119).

Етичні погляди Декарта тісно пов'язані з його теорією пізнання; пізнання у Декарта перетворюється на моральну діяльність, а істина і добродібність стають тотожними поняттями. Якщо людина у своїх рішеннях та вчинках виходить із пізнання істини, істинних суджень і твердо слідує їм, вона може бути впевненою у тому, що їй не доведеться каятися чи шкодувати про наслідки. Така людина досягає панування над своїми пристрастями і живе, слідуючи чесноті.

Історично виваженим внеском *Рене Декарта* у розвиток філософсько-психологічної думки XVII століття слід вважати:

- спроба застосування механістичної концепції до пояснення функціонування тіла людини;
- опис рефлекторної схеми регуляції дій;
- виділення свідомості як критерію психіки;
- обґрунтування дуалістичної позиції у розумінні взаємодії душі і тіла, згідно з якою душа і тіло мають різну природу й здатні до взаємодії: не лише душа впливає на тіло, але й тіло здатне суттєво впливати на стан душі.

Оцінюючи значення філософсько-психологічних міркувань та підкреслюючи дуалістичність теорії Рене Декарта, історик психології Раймонд Фанхер, наголошує:

З одного боку, він [Декарт] навчає, що людина – це машина, яку можна вивчати методами природничих наук. З іншого боку, він вчить, що найбільш цінна і унікальна людська особливість – душа – недосяжна для вивчення науковими методами і може бути зрозумілою лише шляхом раціональної рефлексії. І нарешті він робить висновок, що взаємодія між душею і тілом може бути пояснена завдяки поєднанню анатомічного втручання, психологічної інтроспекції і на диво порожнього логічного аналізу... Але якими б не були недоліки [теорії Декарта], його інтерактивний дуалізм захопив уяву людей настільки, що став сприйматися як незаперечний. Небагато теорій у будь-якій дисципліні можуть похвалитися таким же успіхом (цит. за: Хант, 2009: 90 – 91).

4.2. Післядекартівська полеміка про природу людини і душі

...Я можу сумніватися в усьому, проте не в тому, що я сумніваюсь, а коли я сумніваюсь, я мислю...

Рене Декарт

Перші методологічні розвідки у вимірах філософсько-психологічних уявлень Нового часу були цікавими, і відносно продуктивними. Вони передусім орієнтували наукові пошуки на незаперечну з логічної точки зору очевидність фактів (з огляду на «здоровий глузд»), що підводило до розуміння науки, як знання, котре функціонує на емпіричному та теоретичному рівнях. Вчені, мислителі Нового часу намагалися розв'язувати не лише проблеми пізнання і суспільного життя людини, а й приділяли увагу сутнісним аспектам функціонування психічних явищ, системно вибудовуючи свої теорії на надійному фундаменті науково обґрунтованих та/або емпірично перевірених законів.

У дослідженнях психологічних питань вчені нової доби виходили з різних методологічних позицій (табл. 4.2.1.)

Таблиця 4.2.1.

Методологічні позиції щодо аналізу психологічних явищ вченими Нового часу

Про світ і душу		
Дуалізм	Матеріалізм	Ідеалізм
Філософська теорія, згідно з якою <i>всесвіт складається з двох незмінних і незалежних</i>	Один з основних напрямів філософії, який визнає <i>об'єктивність існування зовнішнього</i>	Один з основних напрямів філософії, вихідним принципом якого є твердження, що в

<p><i>речовин (субстанцій):</i> душі - ментальної субстанції (розум або свідомість) і тіла - фізичної субстанції (тіло чи матерія) – Декарт. Вони не впливають одне на одне, мають різні властивості (душа – мислення; тіло – протяжність у просторі). Душа і свідомість тотожні, неусвідомлюваних процесів не існує</p>	<p><i>світу, незалежність його від людської свідомості, первісність матерії та вторинність мислення, пізнаваність світу і його закономірностей;</i> стверджує, що природа – єдина субстанція (Гоббс, Спіноза), властивостями якої є душа і тіло. Душа і свідомість тотожні, властивістю душі є мислення. Не визнається існування несвідомого</p>	<p>основі речей і явищ реальності лежить не матеріальне, а ідеальне, духовна першооснова: світовий розум, ідея тощо. Згідно із вченням Лейбніця – це <i>монада</i> (властивостями якої є сприймання і спрямованість). Душа має два рівня виявлення – свідомий і несвідомий; тож зміст душі більш широкий порівняно із змістом свідомості</p>
Про пізнання		
Сенсуалізм	Раціоналізм	
<p>Напрямок у філософії, який визнає відчуття єдиним джерелом пізнання; у розумі немає нічого, чого немає у відчуттях (Гоббс, Локк). Дані від органів чуття узагальнюються розумом; пізнання здійснюється поступово – від відчуттів до мислення. Вроджених ідей не існує, поняття з'являються у процесі навчання. Відчуття пасивні і суб'єктивні, що пояснює неможливість повної пізнаваності світу</p>	<p>Напрямок у філософії, що визнає розум єдиною достовірною основою пізнання і поведінки людей. Розрізняють два ступеня пізнання: логічне узагальнення даних відчуттів (неповні знання) та інтуїтивне мислення (раціональна інтуїція). Загальні поняття існують або у вигляді ідей (Декарт), або як передумови ідей (Лейбніць). Суголосність законів у світі ідей і речей є основою істинності знання (Спіноза). Пізнавальна активність людини обумовлює суб'єктивність її знань, що не суперечить їхній істинності (Лейбніць)</p>	
Про свободу і регуляцію поведінки		
Емоційна регуляція	Регуляція на основі рефлексу	
<p>Визнання провідної ролі емоцій (афектів, пристрастей) у регулюванні поведінки і скеровуванні дій людини. Розумне усвідомлення цього впливу і причин виникнення емоцій (пристрастей) звільняє людину від залежності; свобода – усвідомлена необхідність (Спіноза)</p>	<p>Тіло – незалежна субстанція, дії якої регулюються рефлексивно, за законами механіки. Рефлекс може видозмінюватися залежно від досвіду людини та її навчання. Душа лише частково здатна впливати на поведінку, змінюючи спрямування рефлексу за допомогою активних пристрастей (Декарт)</p>	

Використано: (Марцинковская, 2004: 106 – 107)

Раціоналістичні теорії аналізу психічних явищ

У часи після Декарта раціоналістична теорія пізнання набула подальшого розвитку і зокрема – у концепціях Готфріда Вільгельма Лейбніца та Бенедикта Спінози.

Готфрід Вільгельм Лейбніць – один з найбільш універсальних геніїв в історії людства – філософ-раціоналіст, вчений-енциклопедист, у філософсько-психологічній теорії якого акцент зроблено на проблемі об'єктивності людського пізнання.

Значне місце у системі наукових інтересів Готфріда Лейбніца посідали питання філософії та психології, насамперед теорії пізнання, що знайшло свій відбиток у його працях – «Нова система природи» (1695), «Нові дослідження про людський розум» (1705), «Начала природи та благодаті» (1714), «Монадологія» (1714). Найчастіше Лейбніць писав латиною, офіційною мовою науки, а також французькою; порушуючи середньовічні традиції вченого світу, він опублікував деякі зі своїх праць німецькою мовою.

Біографічна довідка

Готфрід Вільгельм Лейбніць

(нім. *Gottfried Wilhelm Leibniz*; 1646 – 1716) – провідний німецький філософ, вчений, дипломат. Народився в родині професора філософії моралі (етики) Лейпцизького університету Фрідріха Лейбніца; батько рано помер, проте у його бібліотеці Готфрід міг вивчати праці науковців і античну літературу. У 1661 році (у 14 років) вступив до Лейпцизького університету. Влітку 1663 року вивчав математику в Єнському університеті. У Лейпцигу отримав ступінь бакалавра права (1663), доктора філософії (1666), доктора права (1667); від посади професора відмовився, обравши натомість кар'єру дипломата і юриста. Із 1676 року і до кінця життя працював при дворі герцога Ганновера на посаді бібліотекаря та історіографа

Наукова революція, Френсис Бекон і особливо Рене Декарт зумовили в історії західноєвропейської філософсько-психологічної думки радикальні зміни. Здавалося навіть, що не лише рішення, а й сама проблематика

схоластичної античної філософії настільки вийшли з ужитку, що більше ніколи не з'являться.

Це цікаво!

Із кінця 1676 року Лейбниц почав працювати при дворі ганноверського герцога на посаді бібліотекаря, залишаючись ним, хоч і з муками, до кінця життя. Крім того, він був радником двору, а дещо пізніше – офіційним історіографом династії, діяльним та вірним прихильником дому Ганноверів.

З 1689 року стосунки Лейбниці з домом ганноверських герцогів почали псуватися: Георг Людвіг, майбутній англійський король Георг I, не був схильний терпіти постійні від'їзди Лейбниці і не завжди бажані культурні та політичні ініціативи різного роду, що відволікали його від безпосередніх обов'язків історіографа.

У 1700 році Лейбниц був обраний членом Паризької академії наук і як ініціатор створення – президентом Берлінської академії наук. Крім того, він став таємним радником Фрідріха I, короля Пруссії, у 1712 році – таємним радником Петра I. У 1713 р. Лейбниц призначений радником Віденського двору.

У 1714 році герцог Ганноверський став англійським королем Георгом I. Період везіння в житті Лейбниці закінчився. Король не побажав бачити його в Лондоні, а сильні світу цього, яким Лейбниц за різних обставин допомагав і давав поради, про нього забули. Лейбниц помер самотнім, у віці сімдесяти років. Під час похорону вченого за труною йшов його секретар, а з усіх академій лише одна Французька згадала про його заслуги.

Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. СПб : Пневма, 2002. С.138

Методи, параметри та коефіцієнти, запозичені з математики та фізики, здавалися єдино прийнятними у науці та у галузі філософії. Зокрема, як наголошують італійські історики філософії Даріо Антисери та Джованні Реале (Антисери & Реале, 2002: 190), «скомпрометованими» вважалися два поняття: а) поняття «цілі» (або «кінцевої причини») разом із заснованим на ньому загальним телеологічним поглядом на реальність; б) поняття «субстанції», що розуміється як «субстанціальна форма», у поєднанні з онтологічним баченням реальності. І все ж таки саме ці поняття знову використовує Готфрід Лейбниц. Він обстоює не лише цінність міркувань давніх філософів, а й у певному сенсі їхню «вічність» (Готфрід Лейбниц належить вираз «*philosophic perennis*» – «вічна філософія»), що підкреслює основні досягнення античної та середньовічної філософії та можливість примирення з нею філософів нової доби и (*philosophi novi*). Лейбниц наголошує на перспективності синтезу різнопланових міркувань геніальних філософів давнини (передусім Аристотеля, Платона) і механістичних методів мислителів-картезіанців – методів нової науки.

У листі до Томазія Лейбниц пише:

«Я не соромлюся стверджувати, що в книгах Аристотеля знаходжу більше справедливих речей, ніж у висновках Декарта. Так що для оновленої філософії можна успішно використовувати, наважусь сказати, всі вісім книг Аристотеля. Все, що Аристотель говорив щодо матерії, форми, природи, місця, нескінченності, часу, руху, здебільшого є точним та доведеним. Хто не визнає, наприклад, поняття субстанційної форми, через яку субстанція одного тіла відрізняється від субстанції іншого?...» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 190).

З позицій послідовного раціоналізму, спираючись на закони та методи математики, які дозволяють виділити складові одиниці та вивчити їх властивості, Готфрід Лейбниць дав нове пояснення світобудови, психічним функціям людини, відношенню між духовним та тілесним.

Всесвіт Лейбниць мислив у вигляді грандіозного механізму, первинними елементами якого є неподільні та замкнуті у собі центри життєвих сил-субстанцій – *монади* (від грец. *τοπος* – єдине); на відміну від матеріальних атомів монада Лейбниця є ідеальною одиницею, це духовна субстанція, що володіє психічною активністю.

Монада абсолютно проста (не ділиться на частини), не займає простору, безтілесна. Кожна монада якісно унікальна – індивідуальна і замкнута у собі, монада «не має вікон».

У своїх працях Готфрід Лейбниць наголошував, що основними властивостями монади є сприйняття (перцепція) та прагнення (спрямування). Філософ розрізняє монади нижчого рівня (грубі субстанції), котрі здатні лише до сприймання, і монади вищого рівня (духовні субстанції), які окрім сприймання здатні до апперцепції (усвідомлення, що є можливим завдяки увазі і пам'яті).

В одному з листів до Арно Лейбниць констатує:

«Якщо форми субстанції дійсно відбивають весь всесвіт, можна сказати, що грубі субстанції відбивають швидше світ, ніж Бога, тоді як духовні субстанції відбивають більшою мірою Бога, ніж світ. Тому Бог керує грубими субстанціями згідно з матеріальними законами сили та передання руху, а духовними – за духовними законами справедливості, які недоступні іншим субстанціями» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 199).

Саме тому, робить висновок Лейбниць, душі (духовні субстанції) мають зберігати свою індивідуальність та моральні якості: щоб Град Божий не втратив жодної людини потрібно, щоб люди особливо берегли щось на зразок спогаду про те, ким вони є. Тож Лейбниць вважав найціннішим і найважливішим людину: дух вартий всього світу, бо не тільки відображує, як інші монади, весь світ, а й пізнає його свідомо, досліджуючи причини речей; крім того, людський дух безсмертний у тому

сенсі, що не тільки перебуває в бутті, як інші монади, а й зберігає власну індивідуальність (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 204 – 205).

Філософ наполягав, що перцепцію слід відрізнити від свідомості – апперцепції, і вважав помилковим не визнавати несвідомі стани духу, неусвідомлювані сприймання. Констатуючи, що вся природа – це свого роду розсип духовних одиниць, Лейбниць тим самим спростовував думку, згідно з якою психічне є свідомим, а отже й пізнаваним завдяки здібності суб'єкта зосередитися на своєму «Я».

Він категорично стверджував:

«Переконання в тому, що в душі є лише такі сприйняття, які вона усвідомлює, є найбільшою помилкою» (цит. за: Марцинковская, 2004: 127).

Тим самим психічне явище та його представленість на рівні свідомості були розділені. Тож уявлення про психічне розширювалося, оскільки до його сфери включалося як свідоме, так і несвідоме. Теорія Лейбниця довела, що психічні процеси протікають реально, безвідносно до їх усвідомлення суб'єктом. Душа-монада, згідно із теоретичними уявленнями Лейбниця, має єдність і цілісність, організовуючи за цим принципом все психічне життя людини; Лейбниць описував її як безперервний процес, що охоплює свідоме і несвідоме, всі моменти якого об'єднані між собою таким чином, що нові елементи входять до органічного зв'язку із попередніми та змінюють їх.

Готфрід Лейбниць не заперечував зв'язок монади з навколишньою дійсністю, говорячи про те, що вона є *«живим дзеркалом Всесвіту»*. Основою цього зв'язку є сприйняття – активне і суб'єктивне, тому що кожній монаді притаманні прагнення (активність) та індивідуальність. Одним з найважливіших відкриттів Лейбниця було положення про те, що суб'єктивність пізнання є результатом не пасивного засвоєння матеріалу, але активного його розуміння. Тому власна позиція цілком природна для людини як суб'єкта пізнання: кожна людина сприймає навколишній світ по-своєму, виходячи зі своїх власних уявлень і досвіду. Тож, відповідно, кожна людина створює свою картину світу, але водночас ці уявлення по суті своїй тотожні і у відображенні основних властивостей та якостей навколишньої дійсності збігаються. Лейбниць порівнював цю особливість людського пізнання зі сприйняттям міста, на яке різні люди дивляться з різних точок:

«...Як одне й те саме місто, якщо дивитися на нього з різних боків, здається зовсім іншим і немов би перспективно помноженим ... »; так само образів навколишнього світу існує стільки, скільки людей. Однак усі ці індивідуальні образи «суть лише перспективи одного й того ж відповідно до різних точок зору...» (цит. за: Марцинковская, 2004: 128).

Саме в цій тотожності, відповідності властивостей речей природи ідеям розуму Лейбниць вбачає критерій істинності знання. А отже суб'єктивність людського пізнання, згідно з теорією Лейбниці, є наслідком активності та не суперечить об'єктивності отриманих знань. Це дозволило Лейбницю зробити висновок про принципову пізнаваність світу.

У своїх поглядах на проблеми пізнання Готфрід Лейбниць стояв на позиціях раціоналізму. Як і всі представники цього напрямку, науковець виділяв три рівні пізнання (та/або три види ідей):

- 1) чуттєве пізнання чи поняття, які людина утворює на основі даних органів чуття. Так людина отримує знання про окремі якості предметів (колір, звук, запах, смак та дотикові відчуття); проте дані органів чуття не відкривають знання сутності пізнаваних якостей, і людина користується ними, «як сліпий своїм ціпком»;
- 2) чуттєві та розумові поняття, які відкривають зв'язки та відносини і будуються на основі узагальнень даних органів чуття;
- 3) розумові поняття або знання, які виводяться з розуму і не потребують опори на чуттєве сприйняття. Це зрозумілі і виразні знання про загальне та необхідне.

Лейбниць не заперечував чуттєвого пізнання як такого, але пізнання загальних і необхідних істин пов'язував саме із розумом. Він порівнював відчуття з повітрям, яке необхідне людині для життя, але поза сумнівом життя є чимось іншим, ніж повітря. Так і відчуття доставляють матеріал для роздумів, хоча «роздуми вимагають не лише чуттєвого» (цит. за: Марцинковская, 2004: 129 – 130).

Найвищим ступенем знань Лейбниць вважав умовиводи (знання й ідеї), що містяться в галузі апперцепції. Вони відкриваються людині шляхом раціональної інтуїції і є найбільш достовірними, ясними та узагальненими.

Звертаючись до проблеми взаємозв'язку душі і тіла, Лейбниць не погоджувався (і навіть критикував) погляди Рене Декарта про можливість впливу душі на тіло. Лейбниць спростовує можливість впливу та/або взаємовпливу монад:

«Не думаю, що можливе існування системи, в якій монади впливають одна на одну ... ; крім того, слід додати, що вплив є зайвим: насправді, навіщо одна монада має віддавати інший те, що у другій вже є? Саме така природа субстанції: сьогодення завжди приховує у своїх надрах майбутнє, за одним лише елементом можна зрозуміти ціле» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 201).

Душа і тіло – незалежні утворення, які функціонують за різними законами, хоча і діють так, що створюється враження їхнього взаємозв'язку. Пояснюється це, згідно із позицією Готфріда Лейбниці, не законами природи, а божественною мудрістю; вона виявилася у

«передвстановленій гармонії» між психічним та фізичним: обидві сутності – душа і тіло – здійснюють свою роботу автоматично, через внутрішній устрій. Але оскільки їхнє функціонування, рух були спричинені Творцем з найбільшою точністю, складається враження їх залежності один від одного.

Над цим варто подумати!

Для пояснення зв'язку та узгодженості монад взагалі, і особливо – духовної і матеріальної монад (душі і тіла), Готфрід Лейбниць використовує аналогію двох маятникових годинників:

«Я пояснив узгодженість душі та тіла прикладом синхронного руху двох маятників годинників різної конструкції у момент, коли показують однаковий час. Це могло статися трьома способами:

- 1) узгодити їх таким чином, щоб вони неодмінно гойдалися синхронно;
- 2) доручити комусь регулювати їх рухи, роблячи їх синхронними;
- 3) зібрати нові годинники, настільки добротні і точні, щоб вони могли йти паралельно завдяки своїй конструкції.

Поза сумнівом, останній спосіб – найкращий»

Цит. за: Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. СПб : Пневма, 2002. С.200.

Згодом ідея «передвстановленої гармонії» отримала у психологічних дослідженнях назву «психофізичний паралелізм».

Психофізичний паралелізм у філософії розуму – теорія, яка виключає будь-яку причинно-наслідкову взаємодію між розумом (душею) і тілом, оскільки здається немислимим, щоб дві речовини, що мають кардинально різну природу, могли будь-яким чином впливати одна на одну. Психічні та фізичні явища розглядаються як дві серії ідеально корельованих подій; звичайна аналогія – це два синхронізованих годинника, які забезпечують ідеальний час

У наукових роботах Готфріда Лейбниці, таким чином, душа утворює цілісний самодостатній світ. Сполучною ниткою субстанцій виступає Бог, а сприйняття є об'єктивним процесом світоустрою. Довівши існування несвідомих образів і динаміки співвідношень між усвідомлюваним та несвідомим, Лейбниць зосередився передусім на ясно усвідомлюваних ідеях, з якими він пов'язував поведінку людини; зокрема Лейбниць зауважує необхідність врахування мети діяльності:

...Коли ми бачимо певний хороший результат або досконалість, що відбувається або впливає з творінь Бога, то можемо з упевненістю сказати, що Бог мав його за мету. Він нічого не вчиняє випадково, на

відміну від нас, які не знають, що і коли доречно робити. Тому Він далекий від можливих помилок на зразок тих, що допускаються надмірно обережними політиками, які передбачають надто багато тонкощів у намірах государів... (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 191).

Над цим варто подумати!

Поясненню явищ [на засадах механістичного принципу], що повністю виключає розгляд мети, Лейбниць протиставляє другу навігацію Платона (викладену у «Федоні»).

Платон вустами Сократа критикує Анаксагора, який хотів пояснити все згідно з розумом і кінцевою причиною (благом), але потім не виконав своєї обіцянки. Наприклад, той факт, що ноги Сократа складаються з кісток, м'язів, сухожиль тощо, може пояснити, як він потрапив до в'язниці, але пояснює це лише з погляду механічного руху; справжня причина (вища та кінцева) зовсім іншого типу: це моральний вибір між хорошим і дурним (Сократ вибрав законслухняність – понести покарання, а не бігти, використовуючи «механічні» причини – свої ноги, м'язи та сухожилля).

Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. СПб : Пневма, 2002. С.191.

Як мислитель Готфрід Лейбниць мав три унікальні риси: він був дуже проникливим – знаходив нове у загальновідомому та доповнював те, що вважалося завершеним; часто висловлював ідеї, на основі яких згодом виникали нові науки та наукові напрями. Він умів гармонійно поєднувати те, що інші вважали несумісним – ідеї схоластичної та нової філософії, віри та розуму. Він осмислював надзвичайно широкий спектр питань – від фундаментальних принципів філософії, історії, математики, мінералогії, мовознавства до проектування машин та вирішення поточних проблем міжнародної політики. Філософсько-психологічні погляди Лейбниця також стали важливою віхою у становленні багатьох проблем психології.

Цінним внеском для історії розвитку психологічних уявлень Нового часу у науковому доробку Готфріда Лейбниця варто вважати:

- спробу переглянути напрацювання філософів давнини у світлі нової науки та інтегрувати їхні ідеї, надаючи їм нової якості;
- постулювання активної природи психічного, що безперервно розвивається від одного рівня до іншого;
- введення в обіг психологічних досліджень поняття про несвідоме; показано складне співвідношення між свідомістю та несвідомим у динаміці психічного життя;
- означення проблеми співвідношення інтелектуального та сенсорного у людському досвіді, залежності цього досвіду від попередніх його

здатків та перспектив їх реалізації в реальних обставинах життєтворення людини;

- долучення до психологічних елементів поняття апперцепції;
- повернення до метафізичних пояснень діяльності поняття цілі (кінцевої причини);
- доведення реальності протікання психічних процесів, безвідносно до їх усвідомлення суб'єктом.

Для розуміння сутності післядекартівської полеміки щодо природи людини та її душі варто зупинитися на науковому доробку **Бенедикта (Баруха) Спінози** – відомого нідерландського філософа, одного з найбільш видатних раціоналістів XVII століття.

Серед найбільш важливих наукових праць філософа традиційно називають «Про Бога і людину і її щастя» (1658 – 1660), «Трактат про удосконалення розуму» (1662) і «Етика, доведена геометричним методом» (1677).

Біографічна довідка

Бенедикт Спіноза

(лат. *Benedictus de Spinoza*, уроджений *Барух Спіноза*; 1632 – 1677) – Барух де Спіноза народився у сім'ї євреїв-емігрантів, чії предки після вигнання з Португалії осіли в Амстердамі. Відвідував початкову релігійну школу «Ец Хаїм», де вивчав іврит, Тору, риторику. В мультикультурному середовищі добре володів мовами: португальською, іспанською, нідерландською, трохи французькою та італійською, літературним івритом, вивчав латину, філософію. У 1656 році за вільнодумство був відлучений від єврейської общини (і позбавлений імені Барух) та виїхав із Амстердама; жив у селищі Рейнсбург, з 1670 – у Гаазі. У 1673 році філософу запропонували очолити університетську кафедру у Гейдельберзі, проте він відмовився. Заробляв на життя виготовленням і шліфуванням лінз для окулярів, мікроскопів, а також приватними уроками

Спіноза був широко освіченим ученим, джерела його натхнення найрізноманітніші: пізньоантична філософія, середньовічна єврейська схоластика Маймоніда та Авіцеброна, схоластика XVI–XVII століть, філософія Відродження (Дж.Бруно), із сучасників найбільший вплив на становлення поглядів Бенедикта Спінози мали Рене Декарт і Томас Гоббс. Новий синтез став найважливішим етапом західної філософії (Антисери & Реале, 2002: 176).

До поля наукових інтересів Спінози потрапляє передусім філософська антропологія, дослідження людини у її відношенні до суспільства та всієї світобудови (Всесвіту, Бога і розуму). Як і Декарт, Спіноза прагнув побудувати об'єктивну, достовірну науку, основу якої бачив у математиці. Він обрав геометрію з її чіткою доказовістю для обґрунтування своїх філософських та психологічних поглядів. Спіноза втілює геометричний принцип у побудові своєї основної праці – «Етики», використовуючи для викладення матеріалу прийняті у геометрії визначення, аксіоми, теореми та доведення. У світлі чистого розуму філософ розглядав природу загалом і людську природу зокрема об'єктивно та неупереджено – так, якби це були геометричні проблеми.

Його ідеал виражений у максимі:

«Не сміятися, не плакати і не відвертатися – а розуміти»

(Nec ridere, nec lugere, neque detestari, sed intelligere) (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 178).

Долаючи дуалізм Декарта, Бенедикт Спіноза стверджував існування єдиної, неподільної та вічної субстанції – Бога або Природи, яка є єдиною реальністю. У вченні Спінози Бог не стоїть над природою чи поза нею, він розчинений у ній та ототожнюється з нею (що пояснює пантеїзм Спінози). Субстанція має нескінченне число атрибутів (або характеристик), проте людський розум здатний пізнати лише два – мислення та протяжність (поширеність). Таким чином, душа і тіло, мислення і протяжність розглядаються Спінозою як два атрибути єдиної та неподільної субстанції. Звідси висновок вченого про єдність та цілісність людини, сутностями якої є душа і тіло. Тож, хоча Бенедикт Спіноза і був моністом, розглядаючи душу і матерію як аспекти однієї реальності, він зберігає ідею паралелізму, висловлену Декартом:

«Ні тіло не може скеровувати душу до мислення, ні душа не може скеровувати тіло ні до руху, ні до спокою, ні до чогось іншого» (цит. за: Марцинковская, 2004: 122).

Тим самим Спіноза визнає, що не існує взаємодії душі і тіла. У взаємодії, на думку філософа, взагалі немає потреби, тому що душа і тіло породжуються однією й тією ж реальністю; тілесні події співіснують і координуються із психічними подіями, але не знаходяться у причинно-

наслідкових зв'язках, як не залежать одне від одного опуклість і увігнутість лінзи.

І все ж таки ідея єдності та цілісності субстанції, як наголошує історик психології професор Т.Д.Марцинковська, не тільки важлива для розуміння цілісності духовно-тілесної сутності людини, але й стає основною в підході Спінози до проблем пізнання. Оскільки субстанція одна, вона залишається однією і тією ж, чи розуміємо ми її під атрибутом мислення чи під атрибутом протяжності. Відповідно, пізнаючи природу чи пізнаючи себе, ми пізнаємо той самий зв'язок причин, той самий порядок або закон:

Теорема 7. Порядок і зв'язок ідей ті ж, що порядок і зв'язок речей (цит. за: Марцинковская, 2004: 122).

Таким чином, формулюючи свою сьому теорему, Спіноза стверджував принципову пізнаваність світу. Згідно із теорією Спінози сутність людської душі полягає саме в пізнавальній діяльності і пов'язана з наявністю у душі понять, чи ідей: «...ідея є перше, що становить буття людської душі». Філософ вирізняє три види ідей, або три ступені процесу пізнання:

- *думка* або уява – знання про конкретні речі, засновані на чуттєвому досвіді суб'єкта, що існують у вигляді образу; ці ідеї невиразні та спотворені, вони не є істинними, оскільки суб'єктивні та не відображують внутрішньої природи речей;
- *розум* – знання, отримані на основі висновків, логічних міркувань; це загальні поняття (насамперед математичні), адекватні ідеї, ясні та виразні про суттєві властивості речей. На цьому шаблі пізнання людська душа осягає внутрішню схожість і відмінність речей, що є підставою для наук;
- *інтуїтивне знання* – істинне, об'єктивне знання про сутність речей у різноманітності причинно-наслідкових зв'язків, що розкривають суттєве та індивідуальне у єдності конкретних ідей; це ідеї, які містяться у розумі та відкриваються людині рефлексивно, за допомогою інтелектуальної (інтелігібельної) інтуїції.

Таким чином Спіноза означає рух пізнання від абстрактного до конкретного (принцип, розвинений згодом у діалектичному матеріалізмі).

Бенедикт Спіноза визнає пізнання другого та третього видів необхідно істинним, адже лише за його допомогою можна відрізнити істинне від хибного: «*Розум містить у собі достовірність...*» (цит. за: Марцинковская, 2004: 123). Це адекватне пізнання, що дозволяє розглядати речі не окремо, а у їхньому необхідному зв'язку, відкриваючи закони світу, субстанції. Водночас, як і всі представники раціоналізму, Спіноза стверджував пріоритет інтуїтивного знання, інтуїції, пов'язуючи з нею безмежні можливості пізнання людиною себе та навколишнього світу.

Оскільки закони душі й тіла тотожні, пізнаючи себе, людина пізнає природу, і навпаки: *«дух краще розуміє себе, чим більше він розуміє природу»*.

У філософсько-психологічних напрацюваннях Бенедикта Спінози набула подальшого розвитку морально-етична складова раціоналістичної теорії пізнання Рене Декарта. Центральним моментом етики Спінози була проблема свободи волі, свободи вибору, яка стояла перед самим вченим і яку він вирішував, виходячи зі своїх принципів розумного регулювання поведінки.

На відміну від Декарта, який визнавав свободу волі, Спіноза розумів усі психічні явища подібно до усіх подій фізичного світу, як такі, що мають причини, у яких, у свою чергу, є причини більш ранні. Іншими словами, він був *переконаним детерміністом*. Світ Спінози, що містить і психічну діяльність людини, залежить від природних законів і піддається розумінню:

Аксіома 3. Із даної певної причини необхідно походить дія, і навпаки – якщо немає ніякої певної причини, неможливо, щоб слідувала дія.

Теорема 29. У природі речей немає нічого випадкового, але все визначено для існування за відомим образом із необхідності Божественної природи.

Доведення. Все, що існує, існує у Бозі. Бог же не може бути названий випадковою річчю, бо він існує необхідно, а не випадково. Далі, модуси божественної природи, через те, що вона розглядається орієнтованою до дії абсолютно, або відомим чином також походять з неї необхідно, а не випадково (цит. за: Хант, 2009: 93).

Нерозривно з теорією пізнання поставали й психологічні погляди Спінози на природу людських почуттів, афектів; Бенедикт Спіноза не засуджував і не висміював людські вчинки і пристрасті, він намагався зрозуміти їх на підставі законів природи. Філософ розглядав ненависть, гнів, заздрість та інші афекти не як недоліки, а як тяжкі, але невід'ємні властивості людської природи. Афекти Спіноза пояснював як стани тіла та ідеї цих станів, що збільшують або зменшують активність людини. Він розрізняв три види афектів:

- потяг (або бажання) як вияв сутності людської природи та прагнення до самозбереження;
- афекти задоволення (радість), що збільшує активність людини, її здатність до дії;
- афекти невдоволення (смуток), що зменшує активність людини.

Аналізуючи сутнісні ознаки афектів, Спіноза дійшов висновку: людина активна і природним чином прагне того, що викликає задоволення, і відвертається від усього, що завдає їй страждання.

Згідно із вченням Спінози, людина піддається афектам, оскільки вона – частина природи; людина не може опиратися порядкам і законам природи, вона безсила перед ними. Відповідно, людина безсила й перед непереборною силою своїх пристрастей:

«...ми по-різному збуджуємося зовнішніми причинами і хвилюємося, як хвилі моря, гнані протилежними вітрами, не знаючи про наслідки і долю» (цит. за: Марцинковская, 2004: 124).

Таким чином, поведінка людини, на думку Спінози, жорстко детермінована афектами, причому ця детермінація зовнішня, а не внутрішня. Афекти можуть сповнити свідомість людини й поневолити її:

«Людське безсилля у приборканні та обмеженні афектів я називаю рабством. Бо людина, схильна до афектів, вже не володіє сама собою, але знаходиться в руках фортуни, і до того ж такою мірою, що вона, хоч і бачить перед собою краще, проте змушена слідувати гіршому» (цит. за: Ждан, 2004: 57).

Уникнути кайданів пристрастей можна лише шляхом розуміння причин переживання. Пізнання звільняє від руйнівного впливу пристрастей: *«поясни свої думки – і ти перестанеш бути рабом пристрастей»*, – наголошує Спіноза (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 185 – 186).

Люди зазвичай усвідомлюють свої бажання, але не знають справжніх причин своїх вчинків, тому, вважав Спіноза, свобода волі є фікцією, вигадкою і як така не існує. Душа не може бути абсолютною причиною своїх дій – її реакції мають бути спричинені зовнішніми впливами, що обумовлюють ствердження або заперечення істинності чи хибності чогось. Оскільки сутність душі становлять ідеї та/ або поняття, які містять у собі ствердження чи заперечення, Спіноза стверджував: *«Воля і розум – одне й те саме»*.

Свободу Бенедикт Спіноза пов'язував із безмежними можливостями людського пізнання; пізнання причин афектів, розуміння обмеженості своєї свободи роблять людину вільною. Спіноза писав:

варто «не висміювати людські вчинки, не засмучуватися ними, не проклинати їх, а розуміти» (цит. за: Марцинковская, 2004: 124).

Тож свобода у розумінні Спінози це усвідомлена необхідність; усвідомлення причини пристрастей відкриває перед людиною межі її можливостей, показуючи, що залежить від її волі, а в чому вона не вільна, але залежить від обставин, що склалися.

Розум, пізнання – справжня сила, що звільняє і підносить людину.

«Зусилля, спрямовані на самозбереження, є фундаментальними. Однак сутність людини – її розум, оскільки він пізнає ясно та виразно. Отже, будь-яке розумне зусилля ні що інше, як пізнання. Про жодну річ ми не знаємо достовірно, хороша вона чи погана, але чи скеровує вона дійсно до пізнання чи перешкоджає йому – розуму відкрито» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 185 – 186).

Тож пізнання є основою шляхетності людини.

Розумне життя, життя у згоді з розумом, стає синонімом добродісного життя, тобто моральна діяльність розчиняється у діяльності пізнання, моральність походить із людської природи, а не є продуктом свободи. Таким чином, згідно Спінозі, моральність є внутрішня сутність людини, що випливає з її пізнавальної, розумової діяльності. Підставою моральності є прагнення до самозбереження, а оскільки розум не може приписувати людині нічого, що суперечить природі, то, згідно з природним правом, все корисне дозволено.

Тому Спіноза закликав виховувати людей таким чином, щоб вони жили у злагоді з розумом. Ідеалом для Спінози був мудрець, вільна людина, яка досягає душевного задоволення у нескінченному процесі пізнання себе, природи та речей. Цей шлях досягнення мудрості важкий, вважав Спіноза, тому він доступний лише обраним.

Це варто знати!

Вплив Спінози на психологію, між тим, проблематичний: одні вчені вважають його суттєвим, інші – незначним. Зокрема думки різняться тому, що «Етику», в якій Спіноза обговорює психологічні проблеми, складно зрозуміти через страхотливо геометричної форми викладення (аксіоми, теореми, доведення...) і метафізичну термінологію...

*Хант М. История психологии / пер. с англ. А. В. Александровой.
М.: АСТ, 2009. С.92.*

Аналіз та системне узагальнення базових положень філософсько-психологічного вчення Бенедикта Спінози дозволяє стверджувати, що історично виваженим внеском Бенедикта Спінози у становлення психологічної думки варто вважати:

- моністичне обґрунтування поняття єдиної субстанції, властивостями якої є мислення (розум) та протяжність;
- ствердження раціоналістичної віри в силу людського духу, його можливість пізнати правду;
- поширення механістичних принципів на духовні явища та пристрасті та заперечення свободи волі;

- ствердження ідеалу свободи як здатності керувати своїми афектами.

Теорія пізнання та етика Бенедикта Спінози вплинули на погляди науковців, визначивши чисельні положення сучасної психології емоцій.

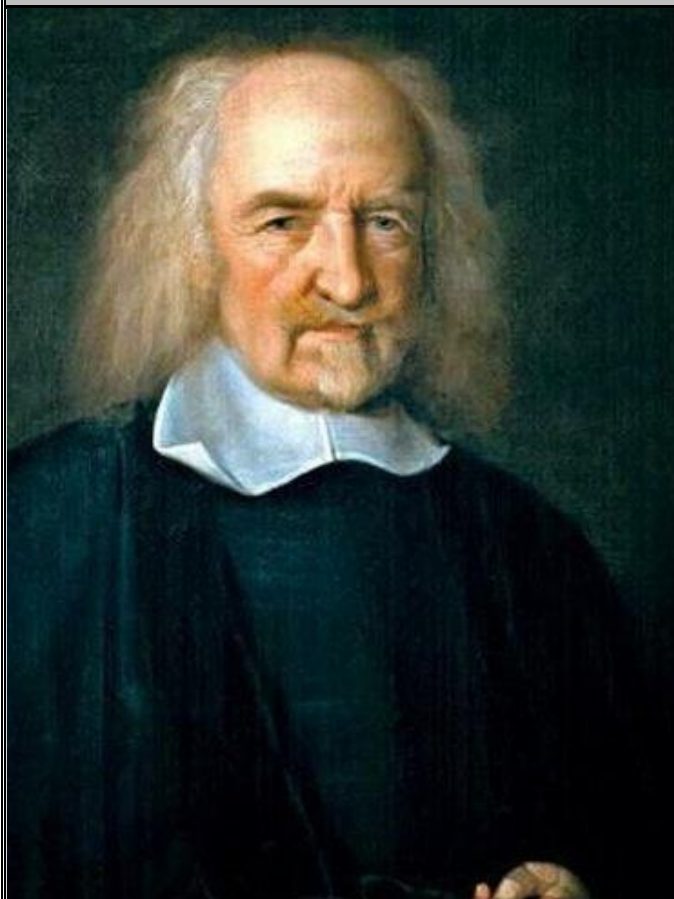
Сенсуалістські погляди на природу психічних явищ

Інтенсивний розвиток виробництва і науки у XVII столітті потребував нової – практикоорієнтованої – теорії. Такою теорією став *емпіризм*, що досить потужно розвивався в Англії, яка швидко перетворювалася у капіталістичну країну. Водночас у Англії XVII століття розвивається дослідне природознавство на фоні філософської парадигми сенсуалізму. Вагома роль у ствердженні ідей сенсуалізму належить англійським вченим – Томасу Гоббсу та Джону Локку.

Томас Гоббс – англійський вчений і мислитель, протопсихолог, який зробив значний внесок у розвиток емпіричної психології.

Видатний вчений залишив по собі значну наукову спадщину. Серед найважливіших творів Томаса Гоббса слід зазначити: «Філософські засади вчення про громадянина» (1642), «Трактат про людську природу» (1650), «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» (1651), «Про тіло» (1655), «Про людину» (1658).

Біографічна довідка

Томас Гоббс

(англ. *Thomas Hobbes*; 1588 – 1679) – англійський філософ-матеріаліст. Народився у графстві Уїлтшир у сім'ї парафіяльного священика. Виховувався заможним дядьком. Гоббс добре знав античну літературу (грецьку, римську) та класичні мови. У 1603–1608 роках навчався у Оксфордському університеті. Із 1610 року – на службі у лорда Вільяма Кавендиша в якості вихователя його сина. До кінця життя залишався пов'язаним зі своїм учнем, який став його покровителем. Спілкувався із інтелектуальною елітою того часу, у 1621 – 1626 роках був особистим секретарем Ф.Бекона. Мандрує Європою, в Італії знайомиться із Галілеєм. У 1637 році повернувся до Англії, занурився у наукову творчість

Науковий доробок Томаса Гоббса складно віднести до одного філософського напрямку. З одного боку, науковець дотримувався емпіричного підходу, з іншого – був прихильником математичних доведень. Специфікою його наукових поглядів було передусім застосування ним методу, запозиченого з фізики Галілео Галілея (саме його Гоббс вважав засновником науки свого часу). Механіка і математика (геометрія), використовувані Галілеєм для аналізу і прогнозування явищ у фізичному світі, були перенесені Гоббсом у вимір вивчення людської діяльності (Коханова, 2016: 123).

Людина у філософсько-психологічному світобаченні Томаса Гоббса постає не лише як природне, фізичне тіло. Вона ще й істота моральна, духовна, творець культури і державності.

Проте місце у пантеоні психологічної науки Гоббсу забезпечили не його погляди на людську природу, а емпірична епістемологія. Долаючи суперечливі твердження Френсиса Бекона та Рене Декарта, Томас Гоббс спростовував існування розумної душі як особливої нематеріальної субстанції; згідно з його поглядами, у світі *існують лише матеріальні тіла, що рухаються за законами механіки*.

Під враженням від фізики Галілео Галілея Томас Гоббс робить висновок, що *всі події – це рух матерії*. Водночас механістичний детермінізм Декарта у теорії Гоббса отримав своє завершене вираження у розумінні життєдіяльності людини як процесу. Автор «Левіафана» наголошував:

«...життя є лише рухом членів», в якому «серце – це пружина, нерви – нитки, а суглоби – колеса, які запускають у рух всю машину людського тіла» (цит. за: Соколов, 1984: 292).

Разом з тим Томас Гоббс пішов далі Декарта, поширивши принцип механістичного детермінізму на все психічне життя людини, яке в його теорії сприймається як епіфеномен матеріального світу:

вся психічна діяльність має являти собою рух атомів у нервовій системі і мозку, будучи реакцією на рух атомів зовнішнього світу (цит. за: Хант, 2009: 97).

Томас Гоббс рішуче заявляв, що жодна частина Всесвіту не є нематеріальною, що «душа» – це лише метафора для «життя». Піддаючи критиці теорію вроджених ідей Декарта, Томас Гоббс послідовно втілював у життя лінію Френсиса Бекона, підкреслюючи емпіричне, досвідне походження людського знання, джерелом якого є дані *органів чуття*:

... Немає жодного поняття у людському розумі, яке б не було породжене насамперед, цілком або частково, в органах відчуття. Все інше є похідним від нього (цит. за: Хант, 2009: 98).

Без відчуттів не існують ні уявлення, ні пам'ять, ні інші компоненти людської свідомості. Тож філософські погляди Томаса Гоббса розгортаються у вимірах *сенсуалізму* як напряду пізнавальної логіки, що означає зовнішній світ як критерій і джерело пізнання.

Сенсуалізм (від фр. *sensualisme*, лат. *sensus* – сприйняття, почуття, відчуття) – напрям у теорії пізнання, згідно з яким відчуття й сприйняття – основна форма достовірного пізнання, а основу психічного життя становлять чуттєві образи

Оскільки рух може спричинити лише рух, відчуття Томас Гоббс розумів як результат впливу матеріального тіла на організм: відчуття виникають у результаті взаємодії зовнішнього руху матеріальних тіл (предметів, явищ) та внутрішнього руху органів чуття, спрямованого назустріч першому руху. Образи величини, фігури, руху та спокою відповідають об'єктам впливу, постають як ефекти (реакції), спричинені зовнішнім предметом у тілі. Усі інші образи – кольору, звука, запаху тощо – свого роду привиди, тіні реальних процесів, що мають матеріальний субстрат, «великий обман відчуттів», що виправляється самими відчуттями.

Тож підхід Томаса Гоббса до розуміння психіки (як і у Готфріда Лейбніця) розвивався у вимірах *психофізичного паралелізму*.

Це цікаво!

...Прагнення до вдосконалення пізнання та його засобів у Гоббса призвело до спроб вироблення більш точної та гнучкої філософської мови.

Вихідні підстави знання [Гоббс вбачав] у дефініції, по можливості точних визначеннях слів, що фіксують належне їхнє значення.

«Світло людського розуму, – підкреслював автор «Левіафана», – це зрозумілі слова, однак попередньо очищені від будь-якої двозначності точними дефініціями».

Замінюючи таким чином проблему інтуїції [представлену у Декарта] проблемою дефініції, Гоббс надає в методології першорядне значення вмінню складати точні визначення.

Соколов В. В. Европейская философия XV – XVII веков: учеб. пособие для филос. фак-тов ун-тов. М. : Высш. школа, 1984. С.283 – 284.

Томасу Гоббсу належить перша спроба, використовуючи фізичний принцип (який згодом став відомий як перший закон Ньютона), пояснити, як чуттєві враження перетворюються в уявлення, спогади, образи уяви і знання в цілому:

Раз тіло знаходиться у русі, воно буде рухатися (якщо нічого не завадить цьому) вічно, і, щоб не перешкоджало цьому руху, воно

*припинить його не миттєво, а лише за певний проміжок часу і поступово. Подібно до того, як ми спостерігаємо у воді, що хвилі продовжують ще котитися тривалий час, хоча вітер вже стих, те ж саме відбувається із тим рухом, який виробляється у внутрішніх частинах людини, коли вона бачить, коли йому сниться тощо. Бо, після того як об'єкт віддалився або очі заплющені, ми все ще утримуємо образ баченого предмету, хоча і більш невиразно, ніж коли ми його бачимо. Саме це римляни називають *imagination* [уява] від образу... Уява є тому лише послаблене відчуття... Коли ми бажаємо відобразити факт послаблення і позначити, що відчуття зблідло, застаріло і відійшло в минуле, ми називаємо його пам'яттю... Спогади або пам'ять про чисельні речі називаються досвідом... (цит. за: Хант, 2009: 98 – 99).*

Із позицій детермінізму Томас Гоббс тлумачив і проблеми свободи волі; він спростовував сам принцип свободи волі, наголошуючи, що свобода не суперечить необхідності і навіть доповнює її.

«Свобода і необхідність сумісні, – наголосив автор «Левіафана». – Вода річки, наприклад, має не лише свободу, а й необхідність текти за своїм руслом. Таке ж поєднання ми маємо в діях, що здійснюються людьми добровільно... Так як добровільні дії походять з волі людей, то вони походять зі свободи, але так як всякий акт людської волі... виникає з якоїсь причини, а ця причина – з іншої в безперервній низці ... то вони виникають із необхідності» (цит. за: Соколов, 1984: 295).

Тож, оскільки поведінка людини детермінована зовнішніми причинами, вона завжди необхідна, але в рамках цієї необхідності людина вільна у виборі своєї поведінки. Воля, на думку Гоббса, є похідною від двох основних мотивів людської поведінки – прагнення (або потягу) та відрази (огиди). Одна й та сама подія (річ, явище) може викликати в людині то потяг, то відразу, то бажання діяти, то бажання уникнути цієї дії (у сучасній термінології цей стан називають боротьбою мотивів), Гоббс називав його роздумом, обмірковуванням. Останнє спонукання – результат, підсумок роздумів і буде волею (бажанням чи небажанням). Тож людина *«може бути вільною в одному відношенні та невільною в іншому»*, що особливо виявляється у суспільних обставинах її життя (цит. за: Соколов, 1984: 295). Тільки в цьому сенсі і в цих межах, з точки зору Гоббса (і на чому наголошує професор Т.Д.Марцинковська), можна говорити про свободу волі (Марцинковская, 2004: 132 – 133).

Складовою психологічних поглядів Томаса Гоббса є також *вчення про здібності*; філософ доводить, що люди не мають вроджених переваг:

«...Немає іншої здібності розуму, вкладеної природою в людину таким чином, щоб для її застосування потрібно було лише одне, а саме народитися людиною і жити, користуючись своїми п'ятьма відчуттями. Ті інші здібності, ... які здаються властивими лише людині, набуті і примножені навчанням та працьовитістю, а у більшості вчених людей – освітою та дисципліною... Бо людський розум не має жодного іншого руху, крім відчуття та зв'язку думок, але за допомогою мовлення і методу ці здібності можуть бути розвинені настільки, що людина робиться відмінною від усіх інших живих істот» (цит. за: Ждан, 2004: 59).

Відповідно, якщо люди мають однакові здібності, постає питання про причини відмінностей між людьми у виявленні талантів. Фізичні відмінності, на думку Гоббса, хоч і існують, але вони не такі значні, щоб могли обумовлювати вирішальну перевагу одній людині порівняно з іншими. Відмінності між людьми у виявленні розумових здібностей складаються прижиттєво або у неорганізованій життєвій практиці без будь-якого методу та/або культури навчання («природний розум» у термінології Гоббса), або ж формуються шляхом систематичного вивчення наук («набутий розум»). Згідно із вченням Томаса Гоббса, якби люди були поставлені в однакові умови, вони набули б однакового розуму. Разом з тим мислитель стверджує, що у розумі є один компонент, за яким люди суттєво відрізняються. Це, власне, навіть не розумовий компонент, але нерозривно пов'язаний із ним – певна активність, ініціативність чи, навпаки, пасивність, індиферентність.

«Причини відмінностей розуму приховані у пристрастях ...бо думки грають відносно бажань роль розвідників і шпигунів, які шукають шляхи до бажаних речей» (цит. за: Ждан, 2004: 59).

Узагальнюючи, варто наголосити, що історично обґрунтованим внеском Томаса Гоббса у ствердження психологічних ідей є:

- застосування механістичного світобачення до пояснення психічної діяльності, де елементи свідомості (відчуття і уявлення як їхні сліди) взаємодіють на підставі механістичних зв'язків, що відображують мозкові процеси;
- спроба пояснити процес трансформації чуттєвих образів у вищі психічні процеси (уява, пам'ять, мислення);
- означення ролі мови і мовлення у пізнавальному процесі;
- визнання (поряд із умовами виховання і навчання) ролі активності самого суб'єкта у розвитку здібностей особистості.

Вагому роль у подальшому розвитку філософсько-психологічних ідей емпіричної парадигми відіграли погляди англійського філософа, лікаря за освітою, протопсихолога, педагога – **Джона Локка**.

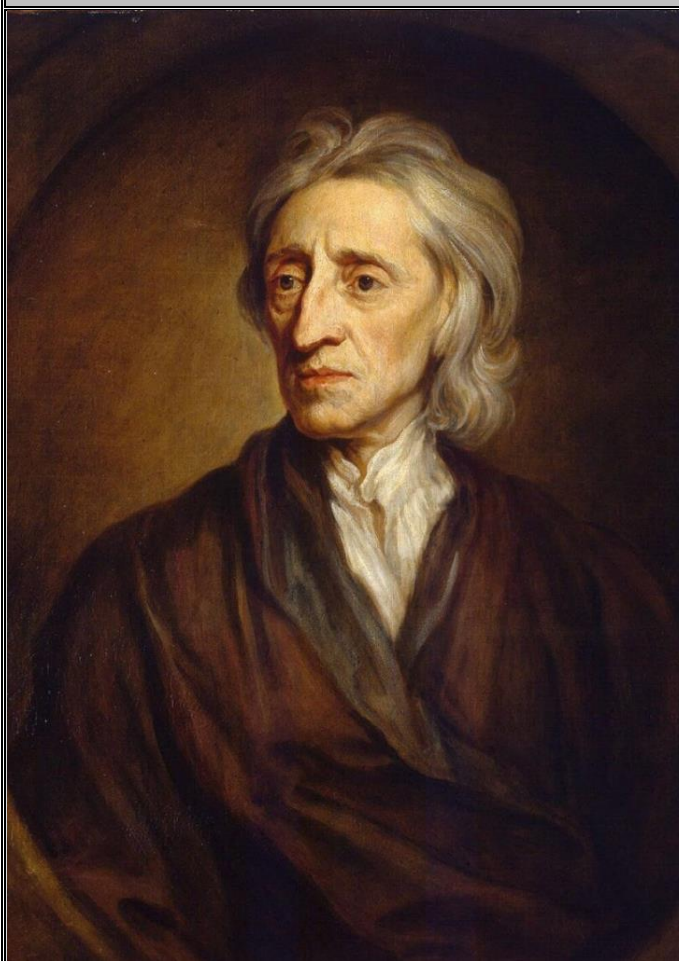
Над цим варто подумати!

Емпіризм став суттєвою складовою частиною філософії Бекона і Гоббса, однак у першого він обмежений тематикою наукового досвіду, а у другого – переплетений із раціоналізмом і жорстко обумовлений матеріалістичною теорією тіл. Локк першим сформулював основи емпіризму, розробив сенсуалістичну теорію пізнання.

Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. СПб : Пневма, 2002. С.217.

Найбільш відомими науковими творами Джона Локка стали «Досвід щодо людського розуму» (1690), «Думки про виховання» (1693), «Розумність християнства» (1695).

Біографічна довідка

Джон Локк

(англ. *John Locke*; 1632 – 1704) – англійський педагог та філософ. Народився у Рінгтоні (Королівство Англія; Брістоль) в сім'ї провінційного адвоката. Початкову освіту здобув удома. Закінчив Вестмінстерську граматичну школу (Лондон), Оксфордський університет. Самостійно вивчив нову філософію (Бекона, Декарта та ін.), природознавство, медицину. Мав ступінь магістра (1658), ступінь бакалавра медицини (1674). Викладав грецьку мову і літературу в університеті, з 1674 року був лікарем, а згодом – вихователем сина графа Шефтсбері. Багато подорожував, довго жив у Франції, де познайомився з ідеями Монtenя. У розпалі абсолютистської реакції (1683) емігрував разом із графом Шефтсбері до Нідерландів, повернувся до Англії після революції 1688 року.

Це цікаво!

Локк був дуже незадоволений філософською освітою, здобутою в Оксфорді, називав його «перипатетизмом, замутненим незрозумілими словами та марними дослідженнями». Схоластичний перипатетизм розчинявся в словесній грі та вишуканих міркуваннях. Тому неважко зрозуміти, що він прагнув задовольнити свої наукові потреби, вивчаючи медицину, анатомію, фізіологію та фізику (зазнавав при цьому помітного впливу фізика Р.Бойля). *За професійну компетенцію його називали «доктором Локком».*

У 1668 р. він став членом престижного Лондонського королівського товариства, але не вписався за причини розбіжностей, викликаних його теорією.

Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. СПб : Пневма, 2002. С. 217.

У зоні науково-публіцистичних інтересів Джона Локка можна виокремити такі вектори досліджень:

- гносеологія (яка стала предметом «Досвіду щодо людського розуму»);
- етикополітичні питання;
- релігія, на якій філософ сконцентрував увагу головним чином останніми роками життя;
- психолого-педагогічні питання функціонування людини, у дослідженнях яких Локк виступив теоретиком нової науки про виховання.

У своїх міркуваннях щодо ресурсів розуму людини Джон Локк (на відміну від Декарта і Гоббса та наявні знання з медицини) не акцентував увагу на «рухах духів або змінах у тілі»; він використовував передусім емпіричний підхід, досліджуючи власний досвід і досвід інших людей.

Це цікаво !

[Локку виконав] принаймні один відомий експеримент: опустив одну руку у гарячу воду, а іншу – у холодну, а потім обидві руки занурив у теплу воду, яка здалася холодною для однієї руки і гарячою – для іншої. Тим самим було продемонстровано, що попри об'єктивний характер причини, яка викликала відчуття, сприймання суб'єктивне і не є точною копією властивостей об'єкта...

Хант М. История психологии / пер. с англ. А. В. Александровой. М.: АСТ., 2009. С.103.

Шедевром філософа, педагога Джона Локка стала загальновідома праця «Досвід щодо людського розуму» (англ. *An Essay Concerning Human Understanding*) – результат майже двадцятирічної роботи мислителя, опублікований у 1690 році; автор розвідки розмірковує про те, як розум здобуває знання.

Загальний задум і цілі «Досвіду» та нової філософії Локка, критично осмислені, відображені у «Вступі», що є ключем до всієї роботи:

«Знання своїх пізнавальних здібностей оберігає нас від скептицизму та розумової бездіяльності. Коли ми знатимемо свої сили, будемо краще знати, що можемо зробити з надією на успіх...» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 219).

Медичний та педагогічний досвід Локка суттєво вплинув на теоретичні погляди автора «Досвіду щодо людського розуму», утвердивши його в думці про прижиттєвий характер понять і переконань людини. Джон Локк, дискутуючи із Рене Декартом щодо вроджених ідей, заперечує будь-яку форму вродженості і прагне довести, що ідеї приходять завжди і лише з досвіду. Спростування ідеї вродженого знання Локк побудував на даних етнографії, медицини, дитячої психології; він констатував (цит. за: Марцинковская, 2004: 134), що, якби вроджені ідеї існували, вони були б відомі і дитині, і дорослому, і ідіоту, і представникам народів, які знаходяться на низькому ступені розвитку. Ці знання усвідомлювалися б ними раніше за інші істини з особливою легкістю та ясністю. Але кожен, хто займається вихованням та навчанням дітей, на власному досвіді переконався в тому, що процес оволодіння знаннями у дітей пов'язаний із значними труднощами. Логічні та теоретичні істини, якими користується доросла людина, залишаються за межею розуміння дитиною чи ідіотом.

Водночас Джон Локк доводив, що не існує не лише загальних вроджених теоретичних і логічних знань, а й загальних практичних істин. У різних народів різні мови, різні політичні та моральні переконання, закони та уявлення про добро і зло, які можуть бути іноді прямо

протилежними. Більш того, моральні уявлення різняться й у різних верств населення, і в окремих осіб. Ідея Бога, яку Декарт вважав однією з основних вроджених ідей, на думку Локка, також не є вродженою, що підтверджується різницею віросповідання у різних народів у різних країнах світу, що стоять на різних щаблях культурного розвитку.

Концепція Локка ґрунтується передусім на таких положеннях:

- 1) не існує ні вроджених ідей, ні принципів;
- 2) жоден людський розум, хоч би яким сильним і потужним він не був, нездатний сформулювати або винайти ідеї, як не може і знищити вже існуючі ідеї;
- 3) з цієї причини джерелом та одночасно межею розуму є досвід: розум отримує матеріал пізнання *виключно із досвіду* (як індивідуальної історії життя людини).

Знання (логічне, теоретичне, етичне) походить з досіду, із відчуттів, які й становлять основу розуму. Тож появу абсолютно усіх ідей, згідно із вченням Джона Локка, можна пояснити через навчання і звички.

Це варто знати !

Душу людини Локк розглядає як пасивне, але здатне до сприйняття середовище, порівнюючи її з чистою дошкою, на якій нічого не написано, або з порожньою кімнатою, в якій нічого немає. Ці порівняння стосуються лише знань. Локк не спростовує існування природних нахилів, задатків, конституційних відмінностей між людьми.

Ждан А. Н. История психологии. От Античности до наших дней: учеб. для вузов. М.: Академический Проект, 2004. С.60.

Локк стверджує існування двох джерел людського пізнання:

«Припустімо, що розум – чистий лист без жодного знаку та ідеї. Як він оснащує себе? Звідки береться цей багаж, який сповнюється невгамовною фантазією нескінченним різноманіттям ідей? Звідки розум та пізнання беруть свій матеріал? Відповім коротко: із досвіду. На ньому базується все наше пізнання і до нього зводиться. Наші спостереження всіх зовнішніх предметів та внутрішніх операцій є те, що дає матеріал мисленню. Такими є два джерела наших знань, звідки ми можемо природним шляхом отримати ідеї» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 229).

Тож Локк розрізняє два джерела досвіду – *відчуття і рефлексію* (власні операції розуму над тією інформацією, яку він отримав, її суб'єктивне осмислення).

Це цікаво!

Багато століть до цього схожі думки [про відсутність вроджених ідей] висловлював Аристотель: розум людини при народженні являє собою *tabula rasa* – чисту дошку, на якій досвід вкарбовує свої позначки

Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии; пер. с англ. А.Говорунова и др. СПб: Евразия, 1998. С. 53.

Первинний досвід людини формують органи чуття (шляхом безпосереднього впливу об'єктів зовнішнього світу на органи чуття) та навички рефлексії (усвідомлення власної здатності сприймати, мислити, бажати; знання людини про себе, про різні процеси свідомості тощо). Ідеї, які походять від органів чуття (прості чуттєві реакції, враження про конкретні предмети та внутрішні стани особи) Локк називає «простими ідеями». Органи чуття, згідно з теорією Локка, передають відчуття розуму; опрацьовуючи «прості ідеї» шляхом комбінування і поєднання між собою, розум активно створює нові похідні – «складні ідеї» (знання про класи предметів, загальні закони природи, моральні принципи).

Внутрішній досвід вторинний відносно досвіду зовнішнього, чуттєвого: для того, щоб аналізувати, узагальнювати, згадувати інформацію, її потрібно передусім отримати. Таким чином, згідно із теорією Джона Локка, свідомість людини функціонує у відповідності із законами фізики: базовими елементами психіки є прості ідеї, що являють собою аналог матеріальних атомів у механістичній галілеївсько-ньютонівській системі Всесвіту (Д.Шульц & С.Шульц, 1998: 55). За допомогою різних логічних операцій та здатності розуму до абстрагування із простих ідей утворюються складні ідеї, загальні поняття, які не можуть виникнути безпосередньо із відчуттів та рефлексії. І якщо відчуття (зовнішні і внутрішні) – джерело знань, то розум – його керівник, суддя, який систематизує та комбінує конкретні дані відчуттів та рефлексії. Таке розуміння ролі розуму пояснює й увагу Локка до логічних операцій, за допомогою яких відбуваються систематизація знань та перетворення їх у загальні (складні) поняття.

Розглядаючи процес пізнання як результат взаємодії між людиною та природою, Локк підкреслював, що ця взаємодія призводить до реального знання, яке є відповідністю між ідеями і предметами природи. Крім достовірного знання Локк виокремлював знання недостовірне, або окремих погляд, коли узгодження та/або неузгодження ідей лише передбачається з більшим чи меншим ступенем імовірності. Водночас він підкреслював, що при сприйнятті простих ідей розум здебільшого пасивний, *«розум також мало вільний не приймати ці прості ідеї, коли вони являються душі, змінювати їх, коли вони вкарбувалися, викреслювати їх і створювати нові, як мало дзеркало може не приймати, або*

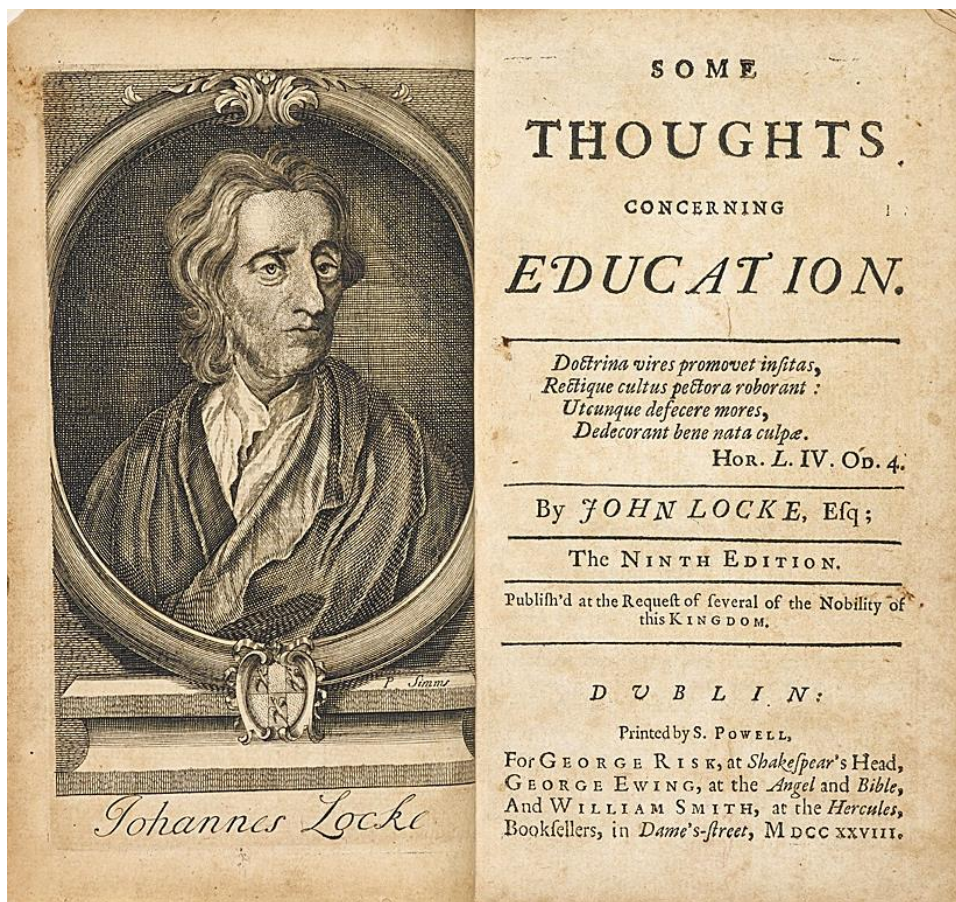
змінювати, чи стирати образи чи ідеї, які викликають у ньому поставлені перед ним предмети» (цит. за: Ждан: 2004: 61)

Результатом цих міркувань став висновок Джона Локка (як і більшості представників сенсуалізму) про часткову пізнаваність зовнішнього світу.

Аналізуючи філософсько-психологічні міркування Джона Локка, варто звернути увагу також на *педагогічний спадок* науковця.

Із основного положення Джона Локка, згідно з яким мистецтво чуттєвого сприймання є справою досвіду і звички, природно постає висновок:

«Від виховання і зовнішніх обставин залежить... весь розвиток людини» (Пед. наследие, 1988: 139).

Локк вперше звертається до початків духовного життя, що лежить у дитинстві:

«Стежте за дитиною з її народження і спостерігайте за виробленими з часом змінами, і ви побачите, як завдяки відчуттям душа все більше і більше збагачується ідеями, дедалі більше пробуджується, мислить більш посилено, що більше в неї матеріалу для мислення» (цит. за: Ждан, 2004: 60).

Згідно із розумінням Локка протягом дорослішання вихованець має не лише практично готуватися до життя (вивчати природничі науки, право стенографію, бухгалтерію тощо – знань, потрібних для промислової і комерційної діяльності), але й усвідомлювати свою громадянську відповідальність, бути пристосованим *«до добродесного життя і практичної діяльності»*, *«виявляти інтерес до вивчення того, в чому він може бути корисним своїй країні»* (Пед. наслідие, 1988: 139). У самообмеженні і самодисципліні Джон Локк вбачав суттєву умову розумної поведінки і керування собою за різних умов життя; моральні норми і правила поведінки, – наголошував науковець, – не повинні бути чимось зовнішнім, вони мають стати глибоко особистісними властивостями молодшої людини і лише в цьому випадку здатними виконати своє призначення *«у забезпеченні її шляхетності»* (Пед. наслідие, 1988: 140).

Новаторство Джона Локка у психолого-педагогічних міркуваннях полягало у визнанні процесу становлення і виховання людини як єдності фізичного, морального і розумового розвитку, у визнанні цілісності усіх проявів життєдіяльності людини. Автор *«Думок про виховання»* означив необхідність гуманного ставлення до дитини як принцип, що обумовлює вибір педагогічних засобів виховання; він засудив догматизм у навчанні, пригнічення особистості вихованця.

Дитина – істота, яка відзначається власною цінністю і тому потребує до себе поваги.

Зміст і рівною мірою прийоми виховання й навчання мають, згідно із вченням Джона Локка, мають відповідати віковим та індивідуальним природним особливостям дітей, тому що

«...навіть чи знайдуться двоє дітей, у вихованні яких можна було б застосовувати абсолютно однаковий метод... Лише спираючись на ... природні схильності дітей, нічого їм не нав'язуючи і не перетворюючи заняття на тягар, педагог може успішно керувати їхнім навчанням» (Пед. наслідие, 1988: 142).

Джон Локк розширив структурне поле психолого-педагогічного процесу, увівши поняття мотивації навчальної і позанавчальної діяльності. У *«Думках про виховання»* він пише:

«... де немає бажання, не може бути ніякого старання... Потрібно підкуватися, щоб вони [діти] завжди робили із задоволенням те, що для них корисне» (Пед. наслідие, 1988: 142).

Філософські та психолого-педагогічні праці Джона Лока склали цілу епоху у науці, вплинувши на становлення психологічних поглядів на пізнання й виміри навчально-виховного процесу, а сам мислитель постав у

історії психології як філософ виховання, котрий заклав основи педагогічної психології

Історично обґрунтованим *внеском Джона Локка* у ствердження психологічних ідей є:

- встановлення єдності психофізичної природи людини і умов її розвитку;
- означення психологічних механізмів засвоєння знань;
- ствердження активності суб'єкта виховання як обов'язкової умови фізичного, розумового та морального розвитку;
- утвердження принципів, методів формування фізично сильної та духовно цілісної людини, яка отримує корисні для суспільства знання.

***

Філософсько-психологічні пошуки науковців Нового часу заклали основи трактування психологічних явищ на підставі законів та термінології інших наук, засвідчили, що не лише філософія, а й, наприклад, механіка (а згодом – фізика, біологія та інші науки) можуть стати методологічним фундаментом психологічних досліджень. Метою такого синтезу постала необхідність віднайдення наукових позицій, які б надали аналізу психологічних проблем об'єктивності й посприяли створенню методу, котрий дозволив би вивчати факти психічного життя.

Водночас, залишаючись у рамках філософії, психологічні погляди Нового часу розвивалися не лише як теоретичні, але й як дослідні знання.

Своєрідність психологічної думки XVII століття розкривається у розробці вчень:

- про живе тіло (в тому числі й людське) як механічну систему, яка не потребує для свого пояснення жодних прихованих якостей і душ;
- про свідомість як притаманну індивіду здібність шляхом внутрішнього спостереження мати найбільш достовірне, наскільки це можливо, знання про власні психічні стани і акти;
- про пристрасті (афекти) як закладених у тілі в силу його власної природи регуляторів поведінки, які спрямовують людину до того, що для неї корисно, і відвертають від того, що шкідливо;
- про співвіднесення фізичного (фізіологічного) і психічного (Ярошевский, 1976: 113).

Одним із центральних питань психології Нового часу стало переосмислення предмету психології. Проблема душі трансформувалася на *проблему свідомості* як унікальної здатності людської душі не тільки мислити та відчувати, а й рефлексувати всі свої акти та стани з незаперечною достовірністю.

4.3. Особливості психологічних ідей епохи Просвітництва

Просвітництво – це вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини... Неповноліття з власної вини має причиною не брак розуму, а нестачу рішучості та мужності користуватися ним без керівництва з боку когось іншого. Sapere aude! Май мужність користуватися своїм власним розумом! – Такий девіз епохи Просвітництва.

Іммануїл Кант

XVIII століття постало у просторі світової (передусім – європейської) цивілізації як період значних соціальних зрушень, політичних і економічних суперечностей. У багатьох країнах світу (США, Франція, Німеччина та в інших) продовжують розвиватися капіталістичні відносини. Разом з тим на фоні політичних трансформацій у розвинених країнах починається боротьба за демократичні цінності, з'являються соціалістичні теорії, активізується робітничий і національно-визвольний рух. Потужним чинником соціально-політичних реформ стала Велика французька революція (1789 – 1794), що відобразила протест прогресивних верств суспільства проти абсолютної монархії та феодального устрою, прагнення до встановлення соціалістичних порядків, захисту буржуазії і народу.

Мислителі XVIII століття зосередилися головним чином на розв'язанні соціальних питань; переосмислення концепцій подальшого розвитку світоустрою та людства постало глобальною проблемою

філософського мислення. Усі країни Європи охопив широкий ідейно-культуральний рух – *Просвітництво*.

...У істини немає інших джерел, крім людського розуму. Просвітителі перетворюють «традицію на об'єкт критики так само, як наука [робить] природу об'єктом аналізу її зовнішніх проявів... Не традиція, а розум є останнім джерелом авторитету», – наголошує Гадамер – один із фундаторів просвітницького світобачення (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 593).

Ініціатори просвітницького руху піддавали всебічній критиці попередню соціальну ідеологію та соціально-економічну систему. На теренах Європи XVIII століття позначився значний просвітницький вплив, який виявився у прищепленні європейській цивілізації ідеології постійного соціального прогресу й зумовив типові ознаки західних цивілізацій (Рис. 4.3.1), що суттєво відрізнялися від східного світобачення (Петрушенко, 2002: 42).

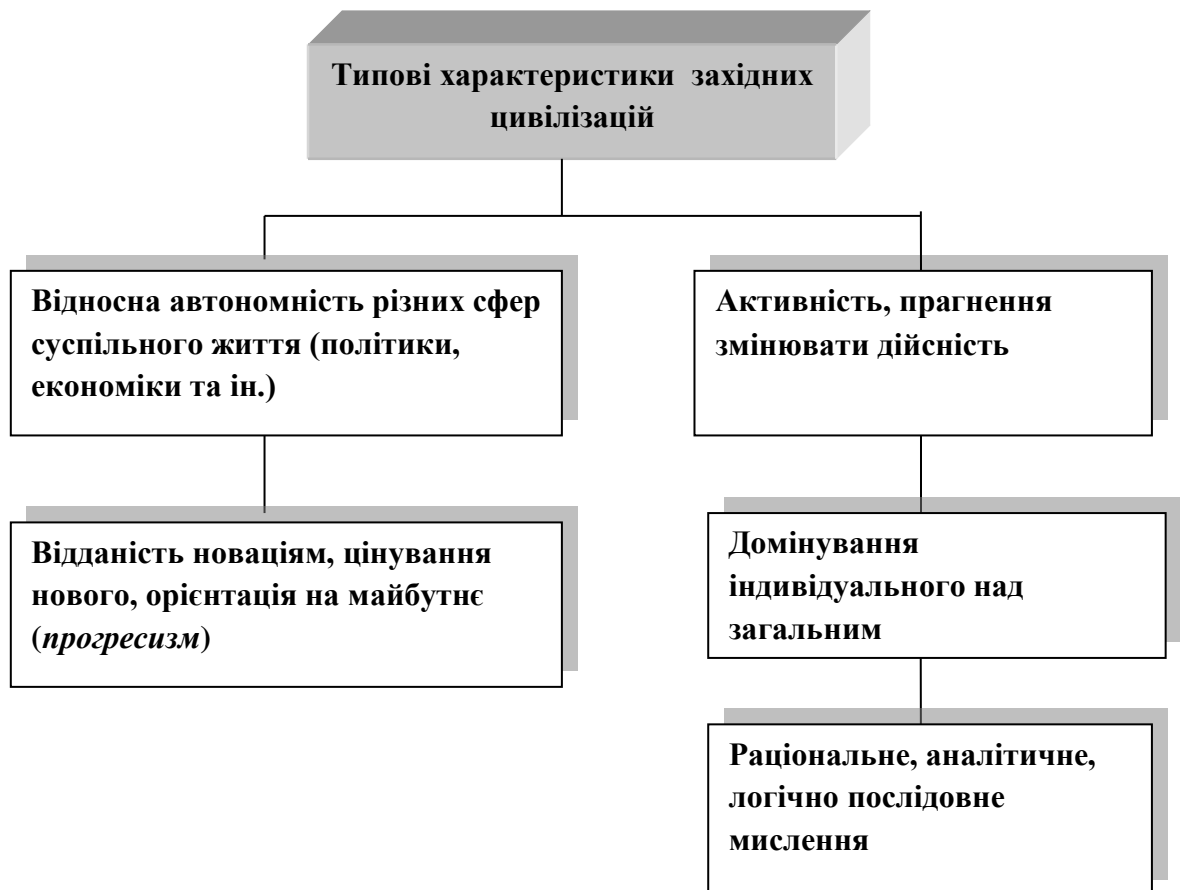

Рис. 4.3.1. Характерні ознаки західних цивілізацій

Нові соціально-культурні цінності європейської цивілізації XVIII століття, з одного боку, передбачали надання людині усе більшої свободи у діяльності (і передусім – творчої), а з іншого – вимагали підпорядкування особистих цілей та інтересів суспільним потребам. Суперечливий характер світобачення, антагонізм різних типів ідеологій (консервативної,

ліберальної, революційної) – обумовили розмаїтість шляхів подальшого соціально-культурного, філософського розвитку психологічних уявлень у XVIII столітті.

Це варто знати !

Просвітництво – явище досить складне і багатогранне. У широкому значенні під цим терміном розуміють просвіту широких верств населення, прилучення їх до культури, наук, мистецтва. У вужчому, історико-культурному значенні цей термін використовується для означення ідейного руху, що розгорнувся у країнах Європи під гаслом подолання закоснілих форм соціально-політичного, соціально-економічного і соціокультурного життя в ім'я ідеї всебічного соціального прогресу.

Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти. Київ : Літера ЛТД., 2002. С. 203.

Просвітництво формувалося на ґрунті різних традицій не у вигляді теоретичної системи, а у формі ідеологічного руху, що носило у кожній окремій країні специфічний характер, але із загальною основою: вірою в людський розум, покликаний забезпечити прогрес людства, позбавлення від глухих кутів і безглуздості традицій, звільнення від кайданів невігластва, забобонів, міфів, гноблення. Культ Розуму у просвітителів передбачав захист наукового і технічного пізнання як знаряддя перетворення світу та поступового поліпшення умов матеріального та духовного життя людства; це передусім релігійна та етична толерантність, захист невід'ємних природних прав людини та громадянина, відмова від догматичних метафізичних систем, які не піддаються фактичній перевірці, критика забобонів, втілених у релігіях, боротьба проти станових привілеїв та тиранії. Саме ці риси ріднили між собою різні напрями Просвітництва, що склалися у різних країнах (Антисери & Реале, 2002: 593).

Серед вагомих ознак епохи варто згадати й основні розбіжності у поглядах мислителів XVIII століття щодо релігії. Хоча немало науковців, філософів-просвітителів були одностайними у негативному ставленні до церковних інституцій, найбільш вираженими постали два прогресивних напрями переосмислення релігійно-філософських ідей: *деїстичний* і *атеїстичний*.

Деїзм (від лат. *Deus* – Бог) – релігійно-філософське вчення, яке визнає Бога і створення ним світу, але водночас відкидає його втручання в явища природи і суспільного життя, заперечує більшість надприродних чи містичних явищ, а для пізнання світу вважає достатніми розум і спостереження за природним світом

У площині деїстичного підходу (найбільш помітним представником даного віровчення був Вольтер) не спростовується існування Бога, але його сутність розглядається передусім як раціональний першопринцип, покладений в основу світоустрою. Прибічники атеїстичного напрямку (найбільш послідовно представлений у доробку Д.Дідро) критично ставилися не лише до церкви, а й до самої ідеї існування Бога; атеїсти заперечували віру у надприродне. Вони вважали, що марновірство і релігійний догматизм завдали суспільству величезної шкоди, і що безрелігійне суспільство було б кращим, аніж те, в якому плекаються релігійні забобони, нехай навіть з метою підтримання моралі. Подолання релігії й утвердження нового світогляду, заснованого на розумі, розглядалося мислителями цього напрямку як неодмінна умова суспільного прогресу.

Атеїзм (др.-греч. ἄθεος – безбожність, безвір'я; від ἀ – без та θεός – Бог) – радикальне релігійно-філософське вчення, що характеризується запереченням релігійних уявлень, культів, відсутністю віри в існування будь-яких богів, духів, інших надприродних істот та ствердженням самоцінності світу і людини

За усієї відмінності поглядів і підходів представників Просвітництва єднають деякі спільні ідеї, що дозволяє виокремити цю добу в історії людства, а саме:

- визнання культу розуму і природи: природа – розумна, а розум – вияв природи;
- заперечення теорії вроджених ідей і надання переваги досвіду, який розглядається як єдине джерело набуття знань;
- віра у перетворювальну силу ідей та освіти: ідеї правлять світом і саме вони можуть змінити суспільство;
- переосмислення питань світобудови і світоустрою, критика недосконалого суспільного ладу, несправедливості, нерівності;
- проголошення цінності людини незалежно від її походження, утвердження рівності всіх людей;
- ствердження принципу виховання гармонійної особистості за законами розуму і природи;
- утвердження виховної ролі мистецтва у суспільстві.

Увесь пафос Просвітництва полягає у програмі оновлення життя, формуванні нової людини, утвердження нових ідеалів і цінностей, нових стосунків між людьми, які, на думку мислителів, мали призвести до загального добра і всесвітньої гармонії. Просвітителі – «громадяни світу» – відчували свою відповідальність за увесь світ, прагнули змінити його на засадах гуманізму.

4.3.1. Особливості світосприйняття та специфіка культури епохи Просвітництва (XVIII ст.).

Ідеї і поняття не є природженими, вони так же мало народжуються разом з нами, як мистецтва і науки

Джон Локк

Просвітництво охопило майже всю Європу, хоча більшість просвітителів залишалися при цьому яскравими особистостіми із власними (часто відмінними від інших діячів культури та науки) ідеями. Найбільш яскравими представниками просвітницького руху були у Франції – Ж.-Ж.Руссо, Д.Дідро, П.Бомарше; в Англії – Д.Дефо, Дж.Свіфт; у Німеччині – Г.Лессінг, Й.Гете, Ф.Шиллер. Більшість просвітителів були літераторами, що й не дивно, адже саме література перебрала на себе провідну місію поширення освіти і науки.

Бурхливі події політичного та соціального життя, наукові досягнення і відкриття XVIII століття не могли не позначитися на світосприйманні. У мистецько-культуральному світоустрої епохи Просвітництва домінували три основні напрями: просвітницький класицизм, просвітницький реалізм і сентименталізм.

Відродження класицизму у XVIII столітті передусім було обумовлено «культу розуму», який панував у добу Просвітництва. Просвітителі прагнули досліджувати людські вчинки і пристрасті, соціальне середовище, взаємозв'язки людини і світу. У їхніх творах з'являється раціоналістичний аналіз мотивів і наслідків діяльності особистості,

глибоке висвітлення рис людини, суттєвого у характерах персонажів; митці тяжіли до загального, типового у вираженні філософсько-психологічних та політичних ідей, за допомогою яких просвітителі (у літературі Вольтер, Й.Гете, Ф.Шиллер; у живописі Ж.Давид, Д.Рейнолдс та ін.) намагалися виховати нову людину і змінити світ, встановити більш розумний і гуманний порядок світоустрою. Не оминали увагою представники просвітницького класицизму й демократичні ідеали античної естетики, що відзначалася філософською універсальністю, прагненням осмислити проблеми особистості, культури, історії у всесвітньому масштабі і віднайти шляхи подолання дисгармонії світу за рахунок внутрішніх можливостей людини.

Це варто знати !

Філософською базою Просвітництва був раціоналізм. Діячі культури сповідували культ розуму, вірили у його безмежні можливості. «Розум править світом», – стверджували вони. Все, що не відповідало принципів розумності, засуджувалося ними до знищення. Головним призначенням літератури та мистецтва було виховання людини. Митець повинен активно втручатися в суспільне життя. Він не лише відтворює навколишній світ, він – суддя, він карає злочинців на троні, гнобителів-тиранів, звеличує і прославляє моральні якості народу.

Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти. Київ : Літера ЛТД., 2002. С. 203.

Ідеї просвітницького реалізму, що також постає на арені культури епохи Просвітництва, тяжіють до принципу наслідування природи; митці намагалися правдиво зображувати усі прояви життя (не лише ідеальне, прекрасне, а й потворне). Правдивість – основний естетичний принцип світосприймання у площині просвітницького реалізму.

Це цікаво !

Знаряддям просвітницької популяризації [знань, досвіду] стали нариси. Вольтер так висловив ставлення до написаних нудно і пишномовно творів, із безліччю тріскучих фраз: «Вони нудні і спричиняють лише прикрість». Просвітителі віддавали перевагу жанру нарису або есе, тобто твору короткому, барвистому, за можливістю живому та дотепному, бажано полемічному. Нарис легко перетворювався на іронічний і глузливий памфлет. Французи були великими майстрами жанру есе. В Італії користувалося приголомшливим успіхом есе «Про злочини та покарання» (*Dei delitti e delle pene*), яке належало перу відомого теоретика права Чезаре Беккарія.

Антисери Д., Реале Дж. (2002). Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. Санкт-Петербург : Пневма, 2002. С.607

Представники просвітницького реалізму у мистецтві надавали перевагу зображенню сучасності, конкретним фактам приватного життя людей. Героями просвітницького реалістичного роману (передусім – англійського) були пересічні люди, які волею долі опиняються у різних обставинах, що потребують від них виявлення найкращих рис (природності, розуму, практичності, справедливості, вихованості). Типовими зразками просвітницького роману є «Робінзон Крузо» Даніеля Дефо, «Мандри Гуллівера» Джонатана Свіфта, «Історія Тома Джонса, найди» Генрі Філдінга тощо.

Не менш важливим стильовим напрямом європейської культури XVIII століття (який поєднав її зі століттям XIX) був *сентименталізм*.

Об'єктом уваги сентименталістів постає людина; причому це не абстрактна людина, а досить конкретна, приватна особа із усіма притаманними їй рисами характеру. Цінність її зумовлена не приналежністю до панівних кіл суспільства, а особистісними якостями. Тому позитивними героями більшості творів сентименталізму є представники середніх і нижчих верств, що, безумовно, імпонувало читачам із демократичного середовища.

Сентименталізм (від фр. *sentiment* – почуття, чуттєвість, чутливість) – напрям у європейській культурі, що розвивався як утвердження чуттєвої стихії на противагу раціоналістичним нормативам класицизму і культу абсолютного розуму

Культу розуму, інтелекту у класицистів сентименталісти протиставили культ почуттів. Внутрішній світ людини, її психологія, відтінки настроїв стають провідною темою більшості творів. Данину сентименталізму віддали зокрема Ж.-Ж. Руссо («Нова Елоїза»), І.Гете («Страждання молодого Вертера») та інші.

Велике значення для подальшого розвитку європейської культури мав і *преромантизм*, що виявився у творчості групи німецьких літераторів, відомої під назвою-гаслом «*Буря і натиск*» (назва походить від одноіменної п'єси Ф.Клінгера, 1775 року), котрі називали себе «буремними геніями» (Греченко & etc., 2002: 207 – 208).

«Буря і натиск» (нім. *Sturm und Drang*) – період в історії німецької культури (передусім – літератури; (1767–1785), пов'язаний із відмовою від культу розуму, притаманного класицизму, на користь яскравої емоційності та опису крайніх проявів індивідуалізму

Ідеї «Бурі й натиску» – літературно-просвітницького руху 1770-х років у Німеччині відзначалися бунтівними мотивами, пафосом боротьби й перетворення дійсності. Із сентименталізмом преромантиків єднає увага до почуттів людини, культ особистості та природи, але на відміну від

сентименталістів, провісники романтизму наголосили на стихійності, непізнанності, ірраціональності людських почуттів; вони зробили акцент на взаємниченні життя особистості.

Це цікаво !

Ідейним натхненником і активним учасником «Бурі і натиску» був видатний німецький філософ, історик, письменник і перекладач Йоганн Готфрід Гердер (1744 – 1803), з іменем якого пов'язують чи не перше формулювання основних принципів романтизму: історизм в оцінці культурних явищ, національна самобутність літератури кожного народу, підвищена увага до народної творчості, культ індивідуальності у творчості.

Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти. Київ : Літера ЛТД., 2002. С. 208.

Найбільш видатним представником «Бурі і натиску» («*Sturm und Drang*») є **Йоган Вольфганг Гете** (1749 – 1832).

Біографічна довідка

Йоганн Вольфганг фон Гете

(нім. Johann Wolfgang von Goethe, 1749 – 1832) – німецький літератор, природознавець, філософ, державний діяч. Народився в німецькому місті Франкфурті-на-Майні в сім'ї заможного бюргера, імперського радника, колишнього адвоката. Отримав хорошу домашню освіту (мав 8 репетиторів). В 1765 році вступив до Лейпцизького університету, вищу освіту завершив у Страсбурзькому університеті в 1770 році, де захистив дисертацію на звання доктора права. В 1775 році Гете став першим міністром в уряді Карла Августа, герцога Саксен-Веймар-Ейзенаху, отримав титул таємного радника. Проте скоро обмежив державну службу, залишаючи за собою лише театр і навчальні заклади. Оселився у Веймарі, де й провів решту свого життя.

Як і інші просвітителі, Гете проголошував культ «природної людини», утверджуючи безмежні можливості особистості, і зокрема – в удосконаленні світу; він шукав шляхи встановлення суспільної, природної та духовної гармонії, важливої для всіх і кожного. Значну роль у вихованні людини Гете відводив мистецтву, наголошуючи, що саме воно допомагає їй удосконалювати природні здібності.

Йоганн Вольфганг фон Гете захоплювався філософією Спінози з його пантеїзмом; під впливом ідей Спінози у Гете сформувалося уявлення про природу як про всесвітню єдність, що вічно рухається і містить у собі таємничу силу, до якої має наблизитися людина.

Серед творів Гете визнаними світовою спільнотою є передусім роман «Страждання юного Вертера» (1774, 1787), балада «Вільшаний король» (1782), що відображують філософські погляди митця; вершинним твором німецького Просвітництва стала геніальна трагедія Й.В.Гете «Фауст» – результат духовних та естетичних шукань Гете, синтез його філософських уявлень. Історія вченого-чорнокнижника, котрий погодився на союз із Мефістофелем, старшим демоном потойбічного світу, стала втіленням філософських роздумів письменника про людину та її призначення, про моральну сутність особистості й життя усього людства. Людина у «Фаусті» – суперечлива істота, осередок боротьби Добра і Зла, вона шукає сенс буття, прагне усвідомлення свого місця у світі, духовного саморозвитку. Сповнений протиріч образ Фауста постає для автора зосередженням усіх високих (хоча й честолюбних) поривань людського духу, спрямованих на осмислення і опанування світу:

«Всю долю людства я хочу пережити в глибинах свого я...», – зазначав Й.В.Гете, працюючи над «Фаустом».

Фаустівська жага пізнання є художнім осмисленням прагнень самого Гете, який активно займався природодослідницькою науковою діяльністю (серед його праць – «Нарис про метаморфози рослин», «Вчення про колір» тощо). Творчість Гете характеризується глибокими морально-філософськими міркуваннями, психологізмом проблем, застерігає від самозакоханості і самозасліплення.

Новітні соціокультурні, етичні, філософсько-психологічні підходи до світоустрою у XVIII столітті не могли не позначитися на науковому світогляді. Завдяки роботам Ф.Бекона, Р.Декарта та інших вчених до XVIII століття було доведено необхідність вибудовування об'єктивної науки, незалежної від віри та заснованої на розумі. Змінні умови буття в епоху Просвітництва вимагали вивчення психологічних механізмів перебудови психіки, аналізу способів впливу на свідомість та самосвідомість людини та її можливостей пристосування до нових умов життя. Вивчення цих питань призвело до ідеї про прижиттєвий характер змісту свідомості, її зв'язок із зовнішньою ситуацією, а не із внутрішнім світом, який, так само

як і вроджені ідеї, досить стабільний. Важливе місце займали також дослідження способів та меж впливу на зміст свідомості і поведінку людини, у тому числі й за допомогою навчання та освіти (Марцинковская, 2004: 141).

Це варто знати!

Інтенсивний розвиток науки в цей період призвів до виникнення в суспільній свідомості ідеї прогресу, думки про те, що все у світі розвивається від простого до складного, від менш розвиненого та досконалого до все більш розвиненого та досконалого. При цьому навіть подібні процеси не тотожні один одному, але повторюються щоразу на більш високому рівні, оскільки розвиток відбувається за спіраллю. Це також переконувало психологів у прижиттєвому характері знань, який забезпечує індивідуальний та соціальний прогрес.

Марцинковская Т. Д. История психологии: учеб. пособ. М.: Академия, 2004. С.141.

І хоча домінантною тенденцією у дослідженні психологічних питань цього періоду залишався механіцизм (прагнення пояснити психічне життя виходячи із законів механіки) важливим моментом у розвитку психологічних уявлень XVIII століття стала поява перших концепцій, що пов'язують психіку з культурним чи географічним середовищем. Італійський вчений Д.Віко у своїй роботі «Підстави нової науки про загальну природу речей» (1725) наголошував, що кожне суспільство проходить послідовно через три епохи – богів, героїв та людей; відповідно змінюються й психічні риси людей, зокрема – виникає логічне мислення, що, на думку Д.Віко, пов'язане із розвитком торгівлі. Д.Віко також вперше висловив ідею про існування надіндивідуальної психічної структури – народного духу, який зумовлює психологічні особливості конкретної нації. Відомий французький просвітитель Ш.Монтеск'є у книзі «Про дух законів» (1748) також писав про те, що існує «загальний дух народу», який залежить від багатьох факторів, насамперед від географічних умов. Німецький вчений І.Гердер у працях «Ідеї філософії в історії людства» (1791) і «Про походження мови» (1770) відстоював як найважливіший фактор не клімат, а мову; він наголошував на виявленні етнічної своєрідності у народній поезії. І.Кант у своїх лекціях з фізичної географії та антропології, повертаючись до ідеї Ш.Монтеск'є, констатував, що психічні особливості, схильності людей обумовлені кліматом, в якому вони живуть, а також їх забобонами, маючи на увазі й особливості мислення. Новітні теорії дозволяли вивчати свідомість, спираючись не лише на інтроспекцію, а у подальшому й розробляти нові методи об'єктивного дослідження та нові напрями психологічних уявлень – етнопсихологію, соціальну і диференціальну психологію (цит. за: Марцинковская, 2004: 142).

4.3.2. Розвиток французької психологічної думки

Люди, які не знають істини всього, намагаються дотримуватися перевіреного. Якщо інтелект не задоволений наукою, то принаймні воля має спиратися на совість

Джамбаттиста Віко

Помітним явищем у розвитку емпіричного спрямування у розвитку психологічних ідей стали дослідження французьких вчених-просвітителів, яких об'єднувала ідея про важливість навчання, освіти людей. Розквіт наукової (передусім – матеріалістичної) думки у Франції був підготовлений ньютонівською картиною природи і дослідженнями свідомості Дж.Локка. Виходячи з ідеї Джона Локка про те, що в основі всіх знань лежать відчуття, досвід людини, вони доводили, що головним фактором, який впливає на розвиток психіки, є середовище; навчання та виховання, які отримує дитина, є системоутворювальним чинником, що форматує її долю, визначає розумовий та особистісний розвиток, соціальний статус та успіхи. Проте вплив середовища опосередкований когнітивними процесами, люди отримують різну інформацію, різну освіту, у них розвиваються різні здібності і як наслідок – різні стилі життя.

Пропагандистом дослідного знання, гострим критиком метафізики і схоластики у Франції був передусім філософ-просвітитель **Вольтер**. Саркастичною прозою, гострим і елегантним стилем, пристрастю до справедливості та безмежної терпимістю, зі своїм сміхом та шаленими спалахами Вольтер став емблемою культури епохи Просвітництва (Антисери & Реале, 2002: 653).

Біографічна довідка

Вольтєр

(фр. Voltaire, справжнє ім'я **Франсуа Марі Аруе**, фр. François Marie Arouet; 1694 – 1778). Народився у Парижі, його батьком був нотаріус, збирач податків, мати – куртизанка. Навчався у паризькому єзуїтському коледжі Людовика Великого (1704 – 1721), на вимогу батька зайнявся вивченням права. Проте проміняв юриспруденцію на лаври зухвалого віршотворця. У 1717 році за складання сатири на регента Франції герцога Орлеанського потрапив до Бастилії. Наприкінці 1726 року – змушений залишити Париж, більше двох років перебував у Королівстві Великої Британії, що зміцнило його прихильність до віротерпимості і лібералізму. Літературна слава і впливові заступники забезпечили йому місце придворного історика (1745). У 1746 році його обрали до Французької академії. У 1754 року переїхав до Швейцарії, де йому довелося провести решту життя.

Вольтер був прихильником сенсуалізму Дж.Локка, вчення якого він пропагував у своїх «Філософських листах» та у «Короткому філософському словнику» (фр. *Dictionnaire philosophique portatif*, 1764); в питанні про дух Вольтер вагався між запереченням і ствердженням безсмертя душі.

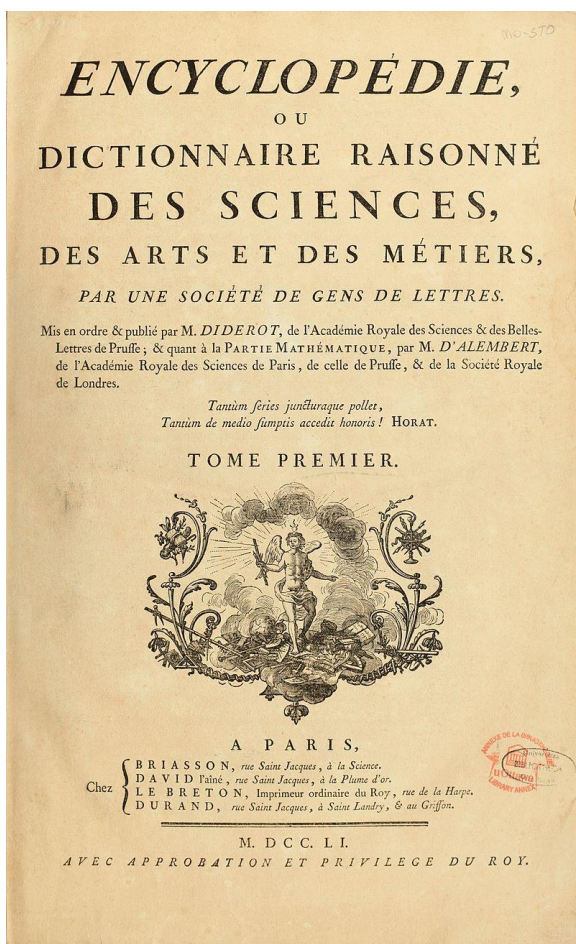
У ставленні до Бога Вольтер дототмується ідеї деїзму. Як і для Ньютона, для Вольтера Бог – великий інженер або конструктор, котрий задумав, створив і налагодив систему світобудови. Існування годинника є незаперечним доказом існування годинникаря. І Бог є, як вважав Вольтер, тому що існує світопорядок. Це підтверджується «простими та чудовими законами, що змушують небесні світи мчати у бездонних просторах». Водночас, пояснюючи присутність величезного скупчення зла у світі, Вольтер констатує, що Бог створив фізичний світопорядок, а історія – справа самих людей (у цьому й полягає теоретичне ядро деїзму). Деїст знає, що Бог існує, проте, як пише Вольтер у «Філософському словнику», «деїст не знає, як Бог карає, опікується і прощає, тому що він не настільки безрозсудний, щоб тішитись ілюзією, ніби пізнав спосіб дій Бога» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 659).

Існування Бога для Вольтера не питання віри, а, скоріше, результат роботи розуму, здорового глузду; у «Філософському словнику» Вольтер пояснює:

«Для мене очевидне існування необхідної, вічної, вищої розумної Сутності, і ця істина відноситься не до віри, а до здорового глузду... Віра полягає не в тому, що здається істинним, а в тому, що наш розумє хибним... існує віра в чудеса, віра в речі суперечливі і неможливі» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 659).

Для того, щоб світ став більш цивілізованим, а життя людей більш стерпним, Вольтер все своє життя вперто боровся за терпимість. У «Філософському словнику» читаємо:

«Що таке терпимість? Це надбання людства... Наша свідомість обмежена, і ми всі схильні до помилок – у цьому корениться доказ на користь взаємної терпимості...» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 667).

Величним здобутком французької просвітницької філософії і культури стало найбільше довідкове видання XVIII століття – «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» (*Encyclopedic, ou Dictionnaire raisonne des sciences, des arts et des metiers*; 1751 – 1780). Дені Дідро та Жан д'Аламбер згуртували навколо цього багатотомного проекту кращі уми Франції XVIII століття (Ф.М.Вольтер, П.А.Гольбах, Жан-Жак Руссо, Шарль Луї де Монтеск'є, Гельвецій та інші). Перше видання «Енциклопедії», що складається з 17 томів основного тексту і 11 томів ілюстрацій, виходило друком в Парижі протягом 1751 – 1772 років; згодом Енциклопедія перевидалася, була перекладена кількома мовами.

Статті «Енциклопедії» відображають характерні для XVIII століття погляди на релігію, історію, філософію та мистецтво, а також містять цінні відомості про наукові відкриття, стан розвитку всіх ремесел і технологій; на сторінках грандіозного довідкового видання висвітлювалися різні

аспекти життя природи та людського суспільства, розглядалися погляди науковців (і зокрема Дж.Локка) на процес пізнання та роль відчуттів у розвитку змісту свідомості, ідея Декарта про рефлекс як рушійну силу поведінки – основи необхідних для освіченої людини знань. Вступне слово до «Енциклопедії» вважається маніфестом Просвітництва.

Видання було розраховане на дворянську і заможну аудиторію, розповсюджувалось за підпискою освічених багатіїв, зацікавлених у збереженні власних привілеїв і власного пільгового стану; «Енциклопедія» суттєво вплинула на думки інтелектуальної еліти XVIII століття.

Серед французьких просвітителів важливе місце посідає філософ-енциклопедист **Жан Лерон д'Аламбер**.

Біографічна довідка

Жан Лерон д'Аламбёр

(фр. Jean le Rond d'Alembert; 1717 – 1783) – французький вчений-енциклопедист, філософ, механік, математик. Народився в Парижі; позашлюбна дитина маркізи де Тансен і офіцера-артилериста Детуша. Був всиновлений родиною ремісника Руссо. Завдяки грошам Детуша, здобув пристойну освіту в коледжі де-Катр-Насьон (отримав ступінь магістра вільних наук), згодом – у Академії юридичних наук (отримав звання ліценціата прав); вивчав математику, цікавився медициною. Член Паризької академії наук (1740), Французької Академії (1754), Лондонського королівського товариства (1748) та ін. академій. Із 1751 року брав участь у виданні *Енциклопедії*

У теоретико-пізнавальних поглядах д'Аламбер стверджував, що розум має брати до уваги факти; слідом за Дж.Локком, філософ дотримувався сенсуалізму:

«Насправді всі наші знання можна розділити на прямі та відображені. Прямими є такі, котрі ми отримуємо безпосередньо, без втручання нашої волі... Відображені пізнання набуває наш дух шляхом впливу на прямі, по-різному з'єднуючи і комбінуючи їх. Усі прямі знання ми отримуємо від органів чуття; з цього можна дійти

невтішного висновку, що всіма ідеями ми завдячуємо відчуттям»
(цит. за: Антисери & Реале, 2002: 624 – 625).

У вирішенні основних філософських питань д'Аламбер схилився до скептицизму, вважаючи неможливим що-небудь достовірно стверджувати про Бога, взаємодію його з матерією, про вічність або сотвореність матерії тощо; однак він не став на позиції атеїзму.

Із глибоким шануванням філософ-енциклопедист ставився до розуму, контрольованому досвідом. На відміну від французьких матеріалістів, д'Аламбер вважав, що існують незмінні моральні принципи, які не залежать від суспільного середовища.

Вагоме місце в історії французького просвітництва посідає **Дені Дідро** – французький мислитель, твори якого увійшли до скарбниці світової філософії, літератури, мистецтвознавства, суспільних та природничих наук.

Біографічна довідка

Дені Дідро

(фр. Denis **Diderot**; 1713 – 1784) – філософ-енциклопедист, матеріаліст і атеїст. Народився у містечку Лангр в родині ремісника. Початкову освіту отримав в лицей короля Людовіка Великого (Луї XIV), проте відмовився від кар'єри священника, щоб стати юристом; навчався у коледжі д'Аркур у Сорбоні, де у 1732 році отримав ступінь магістра гуманітарних наук; залишив подальше навчання задля письменництва. Етап юнацьких пошуків несхвально сприймався батьками, що призвело до конфліктів. Дені обірвав зв'язок з батьком і деякий час вів богемний спосіб життя, набираючись власного життєвого досвіду. Із 1751 року брав участь у виданні *Енциклопедії*

У філософських творах Дені Дідро: «Думки про пояснення природи» (1754), «Філософські принципи матерії та руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774–1780) мислитель відстоював матеріалістичні ідеї, розглядаючи все, що існує як різні формоутворення єдиної Нествореної матерії. Згідно з його вченням, матерія якісно різноманітна, в ній є початок

саморуку, розвитку. Задовго до Чарлза Дарвіна Дені Дідро висловив здогад про біологічну еволюцію.

Говорячи про пізнання, Дені Дідро наголошував, що основою всіх понять є відчуття. Він наголошував, що людина є *«інструмент, обдарований здатністю відчувати і пам'яттю. Наші почуття – клавіші, по яких ударяє навколишня природа...»*. Таким чином, зовнішній світ породжує відчуття, які узагальнює наш розум, формуючи судження та поняття. В той же час Дені Дідро не міг не бачити, що відчуття не лише суб'єктивні, але нерідко і зовсім неточні. Тому він наполягав на необхідності перевіряти дані органів чуття вимірами та досвідом, який пов'язує свідомість із зовнішнім світом. Поступово узагальнюючи отримані шляхом спостереження та дослідів розрізнені факти, розум створює справжні поняття про речі. Говорячи про можливість такого узагальнення, Дідро писав, що

«... природа подібна до жінки, яка, показуючи з-під своїх нарядів, то одну частину тіла, то іншу, надає своїм наполегливим шанувальникам деяку надію дізнатися її колись всю...» (цит. за: Марцинковская, 2004: 147).

Дідро не визнавав теорії вроджених ідей, але разом з тим не виключав впливу біологічного фактора на розвиток моральної, духовної сторони людини; він не ігнорував вроджені задатки й необхідність їх урахування вважав однією з умов ефективного виховання. Філософ зауважує, що не можна наділити тонким чуттям хортицю, а швидкістю, яка властива хортиці, – лягаву: щоб ви не робили, – говорить Дідро, – перша збереже швидкість ніг, а друга – гарний нюх. Згідно із психолого-педагогічними уявленнями Дені Дідро завдання вчителя полягає в тому, щоб виявити природні здібності дітей і забезпечити їх повноцінний розвиток.

Дені Дідро був поборником освіти, яка, за його переконанням, надає людині гідності, і навіть раб починає усвідомлювати, що не народжений для рабства. На прохання Катерини II Дені Дідро складає низку порад щодо організації навчання і виховання: «Про школу для молодих дівчат», «Про особливе виховання», «Про публічні школи» та інші (1773 – 1775), де зосереджує увагу на важливості гуманізації освітнього процесу, на вихованні чесної, справедливої людини із здоровим розумом і широким світоглядом.

Дідро виступив з проектом державної системи народної освіти на принципах загального, безкоштовного, початкового навчання. Він прагнув забезпечити фактичну доступність школи, вважав за необхідне організувати матеріальну допомогу держави дітям бідних верств населення (він пропонував впровадити безкоштовні підручники та харчування в початковій школі, стипендії в середній та вищій школі).

Вагому роль у розвитку матеріалістичної психологічної думки у Франції XVIII століття відіграли міркування **Етьєна Бонно де Кондильяка**. Розвиваючи сенсуалістичний підхід у теорії пізнання, мислитель доводив провідну роль відчуттів у створенні картини зовнішнього світу та виникнення таких психічних процесів як пам'ять, мислення, увага.

Біографічна довідка

Етьє́н Бонно́ де Кондилья́к

(фр. Étienne Bonnot de Condillac; 1715 – 1780) – абат, французький філософ, представник сенсуалізму. Народився в Греноблі у заможній родині; був наймолодшим з трьох братів. Навчався в паризькій духовній семінарії, вивчав теологію у Сорбонні. У 1740 році зведений в сан священника, але відмовився від обов'язків священнослужителя; зацікавився філософією. Деякий час обертася в колі енциклопедистів, проте різко виступав проти матеріалізму. У 1758–1767 перебував в Пармському герцогстві в якості вихователя спадкоємця престолу інфанта Фердинанда Пармського, онука Людовіка XV. Член Французької академії (1768)

Кондильяк має безперечне історичне значення, оскільки його наукові погляди є особливим етапом розвитку сенсуалістичної теорії пізнання й емпіризму. Основними творами Етьєна Кондильяка є «Досвід про походження людських знань» («*Essai sur l'Origine des Connaissances humaines*», 1746), «Трактат про системи» («*Traité des Systèmes*», 1749); «Трактат про відчуття» («*Traité des Sensations*», 1754), «Трактат про тварин» («*Traité des animaux*», 1755).

Послідовно розвиваючи сенсуалістичну традицію теорії пізнання, Етьєн Кондильяк прагнув вивести всі знання та духовні здібності людини із відчуттів. Природа, згідно із міркуваннями Е.Кондильяка, обмежується лише тим, що дає людині органи чуття, дозволяючи досвіду навчити її здобувати звички й закінчити розпочату нею роботу. Відкидаючи декартівську теорію вроджених ідей, Кондильяк вважав, що здібності людини визначаються виключно досвідом, вправами, вихованням.

У «Трактаті про відчуття» Етьєн Кондильяк зауважує, що Дж.Локк помиляється, допускаючи подвійне джерело пізнання – відчуття

(sensations) та рефлексію. Рефлексія, на думку Е.Кондильяка не є самостійним утворенням, а становить перероблене відчуття; з відчуттів складається і пам'ять; множинність відчуттів спричиняє судження. Відповідно душа має тільки одну первинну здатність – здатність відчувати, а всі інші властивості – теоретичні (увага, пам'ять, мислення) та практичні – розвиваються пізніше на її основі. У такий спосіб Етьєн Кондильяк не лише описує різні душевні явища, але й вибудовує історію розвитку душі, в якості ілюстрації використовуючи модель статуї – живої, але не одухотвореної, здатної лише до усвідомлення відчуттів:

Припустімо, що статуя отримує перше відчуття, навіть таке, що найменше впливає на зміст наших знань – нюхове. Один запах змінює інший, і цього достатньо для того, щоб свідомість набула усе те, що Декарт відносив на рахунок актів душі і вроджених ідей, а Локк – на рахунок рефлексії. Сильне несподіване відчуття породжує увагу; коли це відчуття повертається знову – перед нами пам'ять; два відчуття дають порівняння, відмінності, судження і так далі до найбільш складних дій інтелекта. Кожне відчуття має чуттєвий тон: воно приємне або неприємне. Звідси виникає вольовий імпульс позитивного або негативного спрямування. Дотик вносить новий момент, повідомляючи, що існує децо зовнішнє, тим самим надаючи привід розрізнити суб'єктивне і об'єктивне (цит. за Ярошевский, 1976: 147).

Етьєн Кондильяк вирізняє дотикові відчуття і надає їм сенсоутворювального значення (і це є беззаперечний внесок Е.Кондильяка у формування психологічних уявлень щодо чуттєвого рівня пізнання), вибудовуючи душевне життя навколо сенсорного досвіду. Згодом виникають афекти, воля, мовлення для позначення потреб, формується свідомість.

Перевага людини над тваринами пояснюється, на думку Е.Кондильяка, більшою досконалістю його відчуттів, різноманітністю потреб та ідей, а також наявністю мовлення. Таким чином, все духовне бере початок у відчуттях, але у процесі розвитку у людини відчуття звільняються за допомогою мовлення від чуттєвого досвіду, узагальнюються за допомогою мислення та стають загальними поняттями, моральними нормами, основою духовної досконалості та усвідомлення себе. У своїх працях філософ стверджує, що знання про дійсність люди встановлюють способом її пізнання. Мова визначається Е.Кондильяком як сполучна ланка між ідеєю та дійсністю; Е.Кондильяк обґрунтував зв'язок мови з культурою та довів її залежність від матеріальних та соціальних факторів.

Можна виокремити такі основні ідеї філософії Етьєна Кондильяка:

- світ пізнаваний;

- людина може пізнати зовнішній світ настільки, наскільки це дозволять зробити її людські можливості (передусім – органи чуття);
- навколишній світ є джерелом усіх знань;
- в основі пізнання лежить чуттєвий досвід (відображення органами чуття навколишньої дійсності із подальшим осмисленням);
- самостійного пізнання (за допомогою розуму) без участі сенсорної системи світосприйняття не існує.

Послідовність матеріалістичного світогляду демонструє у своїх умовиводах і французький лікар та філософ **Жульєн Офре де Ламетрі**, який одним із перших у Франції надав викладення системи механістичного матеріалізму, поєднавши сенсуалізм із вченням Декарта про механіцизм поведінки живих тіл.

Біографічна довідка

Жульєн Офре де Ламетрі

(фр. *Julien Offray de La Mettrie*; 1709 – 1751) – лікар і філософ-атеїст. Народився у містечку Сен-Мало у родині заможного торговця. Вчився у престижних коледжах, зокрема й у паризькому д'Аркурі. У 1726 році вступає до медичного факультету Паризького університету, де протягом 6 років вивчає анатомію і хірургію. У 1733 році отримує звання бакалавра., а через декілька місяців – доктора медицини. Протягом 1733 – 1735 років продовжив навчання у голандському місті Лейден під керівництвом відомого лікаря Германа Бургаве. У 1735 році Жульєн повертається до Сан-Мало, де відкриває власну практику у міській лікарні. Обіймав посаду домашнього лікаря герцога де Граммона й одночасно лікаря його гвардійського полку. Через публіцистичну сатиру мусив залишити Францію, прихисток він знайшов у короля Пруссії Фрідріха II Гогенцолерна

Основні праці Ламетрі: «Природна історія душі» (1745), «Людина-машина» (1747), «Людина-рослина» (1748) та інші, в яких лікар і філософ Жульєн Офре де Ламетрі захищав природничо-науковий підхід до проблеми людини та її психіки. Націленість на факти природознавства проти умоглядності означає основний вектор усіх міркувань Ламетрі. У

своїх творах він, зокрема, доводив, що існує лише єдина матеріальна субстанція наділена здатністю відчувати і мислити, яка проявляється в «організованих тілах»; стан тіла цілком обумовлює стан душі за посередництвом чуттєвого сприйняття. Ламетрі відкидає дуалізм Декарта і приписує матерії поряд із протяжністю здатність до руху (рушійну силу) та здатність до відчуття і мислення.

Всі відчуття, як вважав Ламетрі, за допомогою нервів пов'язані із матеріальною речовиною мозку. Матерія, на думку філософа, здатна мислити завдяки своїй організації; організація мозкової тканини вільно викликає базові властивості (активність, чутливість, мислення).

Людина, на думку Жульєна Ламетрі, – це своєрідний складний механізм; душа людини матеріальна і є двигуном людського організму. Відмінність людини від тварини лише кількісна: у розмірі та структурі мозку. Грунтуючись на аналогії внутрішньої організації тіла людини і, у тому числі, у будові мозку, захищаючи ідею природності людини, розглядаючи її як частину природи, Ламетрі вказує на спадкоємність у розвитку від тварин до людини (у трактаті «Людина – рослина»). Рослини, тварини та людина утворюють «сходи з непомітними щаблями, які природа непомітно проходить послідовно один за одним, ніколи не перестрибуючи через жодну сходинку» (цит. за: Ждан, 2004: 68). Це розуміння людини, на думку філософа-атеїста Ламетрі робить зайвою ідею Бога-творця.

В праці «Людина-машина» Ж.О.Ламетрі стверджує:

«Людина настільки складна машина, що абсолютно неможливо скласти собі про неї ясну ідею, а, отже, дати точне визначення. Ось чому виявилися марними всі дослідження a priori найбільших філософів, які бажали, так би мовити, здійснитися на крилах розуму. Тому, тільки шляхом дослідження a posteriori, тобто, намагаючись знайти душу як би всередині органів тіла, можна не відразу відкрити з повною очевидністю саму природу людини, але досягти в цій області максимального ступеня ймовірності» (Ламетри, 1983: 180).

Разом з тим, праця Ламетрі «Людина-машина» має полемічний характер; ототожнюючи людину з машиною, вчений, однак, наголошує на суттєвій відмінності людини від механізмів. Людина, підкреслює він, – це:

- 1) особлива машина, яка здатна відчувати, мислити, розрізняти добро і зло; розум людини є надійним керівником у пошуках істини, але коли спирається на дані чуттєвого досвіду та перевіряється ним;
- 2) це машина, яка сама себе «заводить», органічно, шляхом надходження у кров «хілусу» – харчового соку, утвореного при перетравлюванні людським організмом їжі. Ламетрі висловлює

думку про хімічний характер процесу перетворення «хілусу» в енергію, яка вже потім механічно оживляє м'язи і серце;

- 3) на відміну від годинникового механізму, який постійно фігурує в філософії Нового часу як образ ідеально відрегульованої машини і з яким Ламетрі порівнює людське тіло, тіло продовжує функціонувати і після серйозних пошкоджень, навіть після втрати деяких органів.

Ламетрі першим у філософії XVIII століття вибудував свої філософські узагальнення про природу не лише на основі механіки, а й осмислюючи результати біологічних та частково хімічних досліджень. Мислитель був переконаний, що лише фізіологічні механізми можуть розкрити прояви та поведінку організму.

Жульєн Офре де Ламетрі виступав проти абстрактної метафізики та неодноразово підкреслював:

Душа – це слово, за яким не криється жодне поняття і яке розумна людина має використовувати для позначення мислительної частини організму. За наявності найпростішого принципу руху одухотворені тіла повинні мати все, що їм потрібно, аби рухатися, відчувати, мислити, розмірковувати, словом, орієнтуватися у фізичному й моральному світі (Ламетри, 1983: 179 – 182).

Тож трактат Ламетрі «Людина-машина» стверджував принцип повного підпорядкування свідомості і характеру людей природній необхідності.

Визначним досягненням Ламетрі було також усвідомлення ним того, що походження людства неможливо пояснити лише біологічними факторами. Він констатує необхідність суспільного життя як умови формування людини та її свідомості. На думку філософа, навчання та виховання – це дві переваги, завдяки яким можна визначити таланти людини та її моральні ідеали; саме освіта робить з людини «освічену машину».

Це варто знати!

У 1740 році з'явився перший випуск «Природної історії» Жоржа Луї де Бюффона, що зобразила шлях, пройдений нашою планетою за «сім епох» – від її виникнення до появи людини. Життя і розум долучалися до загального процесу еволюції. Ідея розвитку захоплює Дідро, Мопертюї, Робіне та інших мислителів. Із розробкою гіпотези еволюції з'являються паростки нового способу причинного розгляду явищ. Поелементний аналіз і уявлення про механічну взаємодію тіл поступаються місцем більш складним способам інтерпретації.

Ярошевский М. Г. История психологии: учеб. пособ. М. : Мысль, 1976. С. 149.

Згідно з вченням Ламетрі людина – це земна істота. Саме тому вона наділена правом на земне та особисте щастя. Мислитель-гуманіст закликав до життєрадісного способу життя, свободи, творчості та насолоди діяльністю.

У 1745 році Жульєн Ламетрі опублікував книгу «*Природна історія душі*», в якій, використовуючи висновки порівняльної анатомії, доводив, що тілесна схожість між людьми та тваринами свідчить про подібність їхньої психічної діяльності. Стверджуючи, що психіка є продуктом особливим чином влаштованого тіла, Ламетрі прагнув також обґрунтувати об'єктивний критерій, який дозволив би відокремити психічне життя від непсихічного; таким критерієм, на його думку, є ступінь складності будови тіла. Найбільш складною тілобудовою відрізняється людина, тож саме людина є вінцем природи – стверджував учений.

Настільки ж оптимістичними були і припущення Ламетрі щодо закладених у кожному індивіді невичерпних можливостей удосконалення. Якщо людина не дотримується норм і правил, то провину за це слід покладати не на її гріховну тілесну природу, як проповідувала церква, а на протиприродні зовнішні обставини.

Людина – дитина природи, тому існуючий соціальний устрій має бути упорядкований відповідно до потреб і прав, якими природа її наділила.

Жульєну Ламетрі належить заслуга у виділенні потреб як своєрідного аспекту душевного життя та підкреслення їх особливої ролі у поведінці людини. Істоти, позбавлені потреб, позбавлені також розуму (як рослини). Потреби Ламетрі розуміє натуралістично: основними для людини є її потреби як природної істоти (в їжі, в насолодах тощо, у предметах, корисних для збереження організму та розмноження виду). Тому і щастя полягає, на думку Ламетрі, саме у задоволенні органічних потреб і у тілесних задоволеннях. Вищі задоволення похідні від чуттєвих та доступні небагатьом людям.

Виступ Жульєна Офре де Ламетрі на захист нагальних потреб, властивих людині за самою природою, незважаючи на теоретичну обмеженість, мав прогресивне значення та сприяв подоланню застарілої ідеології християнського аскетизму (Ждан, 2004: 69 – 70).

Це варто знати!

Ідею [Ламетрі] щодо залежності психіки від організації прийняли усі французькі матеріалісти. Цей підхід у поєднанні з ідеєю про психіку як продукт особливо організованого тіла став предтечею нового, еволюційного погляду на природу та місце людини в ній.

Марцинковская Т. Д. История психологии: учеб. пособ. М. : Академия, 2004. С. 145.

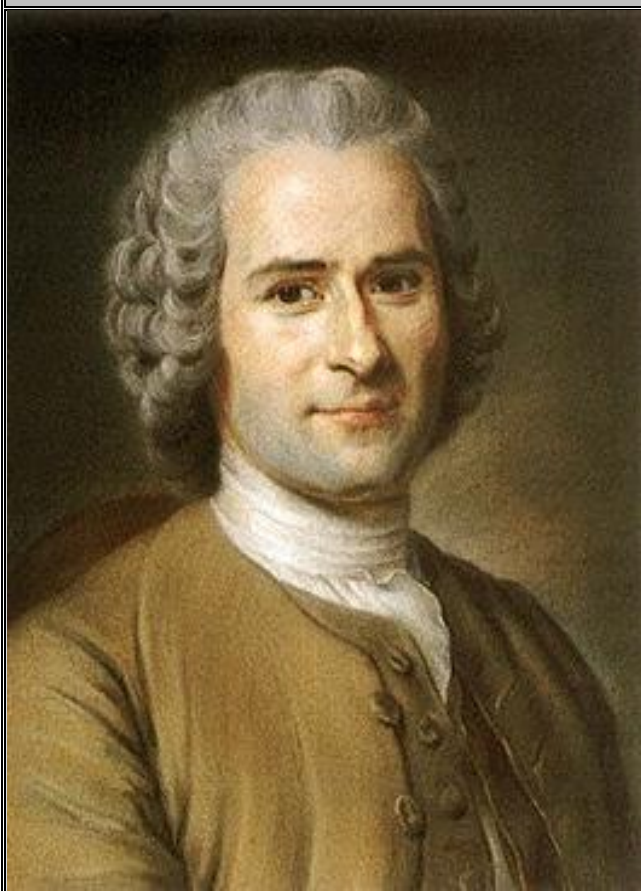
Теорія «природної людини» надала гостроти проблемі співвіднесення вроджених особливостей індивіда і зовнішніх умов, до яких додавалася поряд із географічними, кліматичними та іншими умовами також і соціальне середовище (Ярошевский, 1976: 149).

Головна практична ідея французького матеріалізму полягала в утвердженні вирішальної ролі виховання і законів у формуванні людини; обов'язки щодо удосконалення суспільства покладалися на вихователів і освічених законодавців.

Яскраве і пристрасне обґрунтування цієї ідеї прослідковувалося у творах Ж.-Ж.Руссо і К.Гельвеція.

Видатний представник епохи Просвітництва, філософ, письменник, якого І.Кант назвав «Ньютоном моральності», теоретик педагогічної науки **Жан-Жак Руссо** стоїть у ряду знаних реформаторів XVIII століття. Він був щиро переконаний, що розум без інстинктів та пристрастей стає академічним та безплідним, а пристрасті та інстинкти без дисципліни розуму призводять до індивідуалізму, хаосу та анархії.

Біографічна довідка

Жан-Жак Руссо

(фр. Jean-Jacques Rousseau; 1712–1778) – франко-швейцарський філософ, реформатор педагогіки. Народився у місті-державі Женеві в родині годинникаря. Мати померла через дев'ять днів після пологів; до 10 років виховувався батьком, після повторного одруження він мало піклувався про хлопця. У 13 років Жан-Жак почав працювати і навчатися ремеслу спочатку в нотаріуса, потім у гравера. У 15 років хлопець втік із Женеви, мандрував містами Франції, Італії, Швейцарії. У 1741 році вперше потрапляє до Парижа. Систематичної освіти не отримав, але самостійно вивчав філософію. Через переслідування за релігійне вільнодумство мусив виїхати із Франції, жив у Швейцарії, Англії. Творчий злет Руссо припадає на 1756 – 1762 роки.

До основних творів Жан-Жака Руссо належать трактат «Роздуми про науки і мистецтва» (1749 – 1750), «Листи про мораль» (1758), «Юлія, або

Нова Елоїза» (1758), педагогічний роман «Еміль, або Про виховання» (1762) та інші.

У своїх міркуваннях Руссо орієнтується на таку модель суспільних відносин, за якої істинна сутність людини в умовах цивілізації не була б спотворена нашаруваннями хибних роздумів, умовностей та забобонів. Він висуває поняття «природної людини» – цілісної, доброї, біологічно здорової, морально чесної та справедливої.

Це цікаво!

[Жан-Жак Руссо] у конкурсній дисертації «Чи сприяло відродження наук та мистецтв очищенню моралі?» доводив, що культура і цивілізація погіршила моральний образ людини і не принесла їй щастя. Звідси постало питання: а що таке людина? Відповідно до своїх уявлень про розвиток суспільства Руссо допускав «природний стан» людей – це людина, якою її створила природа, коли люди перебували в повному незнанні пороку.

Ждан А. Н. История психологии. От Античности до наших дней: учеб. для вузов. М.: Академический Проект, 2004. С.71.

Мислитель ідеалізує природну людину, характеризуючи її як істоту добру, здатну співчувати, побачивши загибель та страждання іншого, якій притаманні лише необхідні (базові) потреби. У суспільних відносинах формується «громадянський стан» людини, що змінює її природу:

«Споконвічне в людині поступово зникає, і суспільство відкриває тоді очам мудреця лише скупчення штучних людей і облудні пристрасті, які суть продукт цих нових відносин і не мають реальної основи в природі» (Ждан, 2004: 71).

Ідеї протиставлення природного, що впливає із самої природи, всьому штучному лежать в основі всіх робіт Руссо. Цивілізація жахливо псує людину. Людина, на думку Руссо, не народжується, а стає злою та несправедливою через втрату гармонії із природою під впливом обставин, що прищеплюють їй негативні якості та звички.

У «Роздумах про нерівність» Руссо пише:

«Саме ці випадкові обставини сприяли вдосконаленню людського розуму, але водночас погіршили расу, зробивши людину поганою через її тяжіння до спілкування і, нарешті, призвели людину і світ до того стану, в якому ми їх бачимо» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 686).

Водночас, на відміну від Я.А.Коменського, Руссо наголошує не на зовнішньому наслідуванні природи, але на необхідності слідувати закономірностям внутрішньої гармонії, природності розвитку людини.

Значну увагу Жан-Жак Руссо приділяє аналізу педагогічної системи; піддаючи критиці моделі аристократичного та релігійного виховання, філософ наголошує, що виховання природної людини – не проста справа, вона вимагає багато сил і мужності.

Це цікаво!

Цікаво, що Жан-Жак Руссо, який вважався у XVIII – XIX ст. одним із найбільш значних теоретиків виховання, ніколи не займався вихованням своїх нащадків (їх було п'ятеро), воліючи віддавати їх відразу після народження до притулку. Проте його заслугою можна вважати те, що він привів у цілісну картину все те, що до цього часу було відомо про природу дитини, про її розвиток

Вихователь не повинен залишати дитину на поталу інстинктам, а мусить навчити підпорядковувати їх голосу розуму. Дитина має бути вільною, стихійно розвиваючи свої таланти під керівництвом вихователя.

Провідний принцип педагогічного роману Руссо «Еміль, або Про виховання» полягає в тому, що свобода має бути не примхливою, а «добре впорядкованою».

З цією метою «... не слід виховувати дитину, коли вихователі не знають точно, формування яких саме якостей вони прагнуть досягти. Дитину можна сковувати, стримувати або спонукати до дії тільки за допомогою голосу необхідності, таким чином, що вона навіть не буде скаржитися; можна зробити її м'якою і слухняною тільки за допомогою сили речей, так що жодна вада не зуміє завестися в її серці, бо пристрасті ніколи не спалахують, коли вони марні» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 701).

Цей принцип має послужити вихователю для впорядкованого розвитку всіх потенційних здібностей людини: егоїзм має перетворитися на любов до суспільства та інших людей; пристрасті, «які є засобом самозбереження», мають перетворитися на стратегію захисту суспільства; інстинкти мають визріти настільки, щоб стати опорою розуму, якому належить бути провідником людини у житті. Тому педагогічний процес варто розглядати як поступовий та брати до уваги рівень розвитку особи.

Насамперед, – як підкреслює Руссо, – вихователь не повинен вважати дитину дорослою людиною в мініатюрі.

«Природа хоче, щоб діти, перш ніж стати [дорослими] людьми, були дітьми. У дитинства існують особливі способи бачити, думати, відчувати, у всьому відмінні від дорослих; немає нічого дурнішого, ніж намагатися замінити їхні способи нашими» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 702).

Руссо зосереджується на природовідповідності навчання і виховання. За його переконанням освітній процес має базуватися на внутрішній гармонійності розвитку людини, враховувати особливості природного психічного розвитку дитини.

Існують не лише індивідуальні, а й загальні для всіх людей закономірності психічного розвитку, що змінюються на кожному віковому етапі, – наголошував Руссо.

Виходячи з цього, на підставі власних теоретичних філософських поглядів, Жан-Жак Руссо створив першу розгорнуту періодизацію психічного розвитку (хоча й умоглядну, не пов'язану із результатами спостережень):

- перший період – *від народження до двох років*, – зважаючи на вікові особливості розвитку дитини, Руссо рекомендує присвятити фізичному розвитку дитини. Він вважав, що в цей час у дітей ще не розвивається мовлення, і був противником її раннього розвитку;
- другий період – *від двох до дванадцяти років*, – варто присвятити сенсорному розвитку дитини, дбати про розумне тренування органів чуття у дітей. Розвиток відчуттів Руссо розглядав як основу майбутнього розвитку мислення;
- третій період – *від дванадцяти до п'ятнадцяти років* – період цілеспрямованого навчання; у цьому віці підліток здатний адекватно сприйняти і засвоїти запропоновані знання, тому Руссо рекомендує розвивати інтелект. Водночас мислитель застерігає, що в цей період знання підлітка мають бути пов'язані лише із природничими і точними науками (від фізики до геометрії та астрономії);
- четвертий період – *від п'ятнадцяти до двадцяти двох років* (до повноліття) – молода людина вже готова до сприймання гуманітарних наук; у цей період вкрай необхідно сформуванню у молодій людини добрі почуття, гуманні судження, добру волю. Увагу слід концентрувати на моральних аспектах життя: на любові до ближнього, необхідності розділяти страждання ближнього і намагатися полегшити їх, на сенсі справедливості, а значить, на соціальних аспектах та проблемах співіснування, з яких починається входження особистості у світ зобов'язань та обов'язків.

Згідно із психолого-педагогічними міркуваннями Жан-Жака Руссо щодо проблем виховання, дитина від народження добра і чесна, не має негативних рис, вона свого роду досконалість; завдання вихователя – зберегти її, не зіпсувати. Свобода та самодіяльність дитини, повага до її особистості та вивчення її інтересів – ось основа «справжнього виховання» – природного виховання – Руссо.

Завдання вихователя філософ вбачає у створенні необхідного виховного простору, що скеровує дитину на роздуми, на певний вчинок.

Завдяки новим, прогресивним для XVIII століття ідеям про роль та можливість виховання, Жан-Жак Руссо суттєво вплинув на розвиток психолого-педагогічних уявлень.

Проблеми виховання особистості Нового часу постали й у творчості **Клода Адріана Гельвеція**, котрий одним із основних психолого-педагогічних питань вважав вивчення природи та генези здібностей, їх зв'язку із спадковістю та вихованням людини.

Біографічна довідка

Клод Адріан Гельвецій

(фр. Claude Adrien Helvétius; 1715 – 1771) – французький літератор і філософ-матеріаліст утилітарного напрямку. Народився в Парижі, в родині придворного лікаря. Освіту здобув у коледжі отців єзуїтів Луї-ле-Гран, де отримав класичну освіту. Під тиском батька обрав кар'єру фінансиста. Протягом 1738–1751 років служив при королівському дворі генеральним відкупником (збирачем податків). Під впливом Ш.Л.Монтеск'є і Вольтера у 1751 році полишив державну службу, присвятив себе літературній та науковій праці. У 1751–1771 роках брав участь у створенні багатотомної «Енциклопедії», входив до гуртка Дідро і Гольбаха. У 1764 році здійснив мандрівку до Англії; у 1765 році на запрошення пруського короля Фрідріха II Великого відвідав м.Берлін. Був членом Французької і Пруської академії наук. Останню роки життя провів у власному сільському маєтку

Основні твори – «Про розум» («*De l'Esprit*», 1758; книга була заборонена феодално-релігійними реакціонерами Сорбони і піддана громадському спаленню катом); «Про людину, її розумові здібності та її виховання» («*De l'Homme, de ses facultés intellectuelles et de son education*»; написано у 1767, опубліковано посмертно у 1773), в якій найповніше викладено соціологічне й етичне вчення французького матеріалізму XVIII століття.

У своїх трактатах Клод Адріан Гельвецій стверджує, що лише чуттєва сфера спричиняє формування усіх ідей; відчуття – фундамент

всього ментального життя людини. Значну роль філософ відводив також пам'яті, яку вважав «тривалим, але ослабленим відчуттям». Разом з тим він ігнорує якісну своєрідність мислення; виконувати всі розумові операції, порівнювати ідеї можна, на думку мислителя, за наявності уваги. Увага передбачає зусилля. Робити це зусилля спонукає інтерес: людина, позбавлена бажань, не буде виявляти увагу.

Інтерес, на думку Гельвеція, є також початком, основою моральних уявлень та соціальних якостей людини.

«Я вважаю, що розум – це сукупність більш-менш численних нових ідей, що становлять інтерес для громадськості, а репутація розумної людини залежить не так від кількості дотепних ідей, скільки від їхнього вдалого підбору», – підкреслює Гельвецій (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 648).

Згідно з уявленнями Гельвеція фізичний світ підпорядковується законам руху, а світ моралі – законам інтересу або самолюбства (егоїзму): *«як чарівник, у всіх на очах інтерес змінює форму усіх предметів»* (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 648 – 649).

Основні принципи етики Гельвеція:

- 1) єдиним мотивом всіх людських вчинків є егоїстичний інтерес;
- 2) егоїзм постає як первинний чинник навіть у вчинках суто моральної якості;
- 3) критерієм моральності вчинку є його корисність для суспільства;
- 4) законодавство та виховання служать приведенню в гармонію, за допомогою винагород та покарань, індивідуального егоїзму та суспільного блага.

За результатами своїх міркувань Гельвецій робить висновок:

«Нерівність розумів можна пояснити вихованням» бо саме «виховання робить нас тим, чим ми є» (цит. за: Ждан, 2004: 71).

Одним з головних питань у психологічній концепції Гельвеція стало вивчення природи та генези здібностей, їх зв'язку зі спадковістю та вихованням людини. Для обґрунтування провідного значення соціального середовища у питаннях розвитку особистості Гельвецій розрізняв поняття душі та духу. Він стверджував, що *душа*, яка ототожнюється з психікою і свідомістю, є вродженою властивістю кожної живої істоти; її зміст зводиться до здатності відчувати і самолюбства (егоїзму).

На відміну від вродженої душі *дух*, на думку Гельвеція, є сукупністю думок, понять, набутих у процесі життя та навчання. Тому дух людини визначається його оточенням, вихованням і саме духовний зміст відрізняє людей одне від одного.

Серед набутих якостей духу Гельвецій особливе місце відводив *здібностям*, котрі, як і всі інші духовні якості не даються від народження, а набуваються в процесі життя. При цьому під здібностями він розумів можливість добре або відмінно виконувати певну діяльність; здібності досліджувалися лише у перебігу виконання певного завдання та оцінювалися за якістю виконання будь-якої діяльності.

Над цим варто подумати!

Гельвецій у своїх міркуваннях дійшов висновку про те, що здібності не є вродженими, але набуваються у процесі навчання... Такий підхід підкріплював переконання філософа у загальній рівності людей, індивідуальні відмінності яких пояснюються лише різним соціальним становищем та вихованням. Але він же призводив, як не дивно, до фаталізму, оскільки людина сприймалася іграшкою долі, яка за своєю примхою, з волі випадку може помістити особу в те чи інше середовище, означивши її соціальний статус та життєвий сценарій. Так, відсутність будь-яких вроджених особливостей у концепції Гельвеція спричиняла значною мірою і заперечення відповідальності людини за формування своїх здібностей, знань, нарешті, за долю.

Марцинковская Т. Д. История психологии: учеб. пособ. М. : Академия, 2004. С. 148.

Гельвецій, таким чином, вважав, що світом правлять думки, а виховання є засобом перебудови світу; що всі люди від природи мають рівні здібності і можливості для розвитку, відкидав думку про нерівність розумового розвитку людей, обумовленого їх соціальним походженням, національною або расовою приналежністю. Дитина, на думку Гельвеція не народжується злою або доброю, такою чи іншою її робить середовище і виховання. А тому успіх нації залежить цілком від того, наскільки серйозно державні інституції ставляться до розвитку освіти.

***

Успішно розвиваючи кращі традиції Відродження і вільнодумства XVII століття, французьке Просвітництво XVIII століття стало поворотним етапом духовного розвитку людства.

У психологічних теоріях французьких просвітителів були накопичені чисельні дані про роль відчуттів та сприймання у створенні цілісної картини світу, про механізми впливу образу світу, знання на поведінку людини. Суттєве значення для французьких емпіриків мали дослідження здібностей, а також проблеми активності людської свідомості, вказівки на її обумовленість суспільними умовами.

4.3.3. Розвиток психологічних ідей у німецькій філософії

Бути людиною – значить бути борцем

Й. В. Гете

Просвітництво на теренах Німеччини відрізняється від французької просвітницької парадигми; роздрібненість Німеччини у XVIII столітті перешкоджала розвитку буржуазії. Це обумовило компромісний характер психологічних вчень, що склалися на теренах німецької науки.

Це варто знати!

Німеччина XVIII століття була виснажена Тридцятирічною війною (1618–1648), і могутня французька монархія постійно загрожувала її незалежності. Триста князівств, на які була поділена Німеччина, гальмували просування буржуазії, хоч вона і зуміла досягти певних успіхів в економіці та торгівлі. Ці успіхи підштовхували буржуазні кола до спроб іншого розподілу політичної влади. Відсутність політичної єдності, територіальна та політична роздробленість країни, старі привілеї та мита на товари у межах окремих «держав», заважали енергійному розвитку буржуазних відносин... Ситуацію врятував король Пруссії Фрідріх II [правив впродовж 1740 – 1786], меценат філософів, який дослухався до їхніх порад. Втім, реформи, проведені Фрідріхом II, виявилися більш формальними, ніж суттєвими.

Антисери Д., Реале Дж. (2002). Западная философия от истоков до наших дней. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. СПб : Пневма, 2002. С.745

Ідеї раціоналізму та твердження про активний характер усіх пізнавальних процесів, пов'язаних із вродженою активністю душі стало домінували у вимірах психологічних ідей XVIII століття.

Високий авторитет Лейбніца, який заклав ці ідеї, залишався непорушним, а його погляди отримали розвиток передусім у працях філософа-енциклопедиста, представника німецької просвіти **Християна Вольфа**, що відрізняються логічністю умовиводів.

Біографічна довідка

Християн фон Вольф

(нім. Christian Freiherr von Wolff; 1679 – 1754) – німецький вчений-енциклопедист, філософ, юрист та математик. Народився у м.Бреслау в провінції Сілезія (нині територія Польща) в сім'ї зі скромними статками. Навчався у місцевій гімназії. У віці 20 років вступив до Йенського університету, де вивчав теологію, фізику і математику. У 1703 році у Лейпцигському університеті захистив докторську дисертацію. У 1706 році, за підтримки Лейбніца, стає професором математики та філософії в Гальському університеті. Через звинувачення в атеїзмі був змушений залишити Пруссію. Вольф вирушив у Гессен, де викладав до 1740 р. у Марбурзькому університеті; у тому ж році король Фрідріх II запросив філософа назад до Пруссії, де він знову почав викладати в університеті Галлії. У 1743 році Вольф став ректором університету, на цій посаді залишався до кінця своїх днів.

Основні праці Вольфа були написані німецькою мовою та латиною; німецькою мовою – «Розумні думки про сили людського розуму» (1715), «Розумні думки про Бога, мир і душу людини» (1719), «Розумні думки про людські дії» (1720), «Розумні думки про громадське життя людей» (1721), «Розумні думки про дії природи» (1723), «Розумні думки про цілеспрямованість природних речей» (1724), «Розумні думки про частини людей, тварин, рослин» (1725). Латина використана Вольфом при написанні передусім «Емпіричної психології» («Psychologia empirica», 1732), «Раціональної психології» («Psychologia rationalis», 1734).

Система Християна Вольфа була компромісом між емпіричними та раціоналістичними ідеями психології XVIII століття. Схоластиці і містиці, які домінували в інтелектуальному просторі Німеччини протягом XVII – XVIII століть Християн Вольф протиставив філософію розуму; науковець

відомий своїм *методом раціонального аналізу*, водночас обережного та рішучого, покликаного доводити законність кожного кроку, тобто внутрішню можливість використовуваних як основи понять.

Це варто знати!

Вольфу належать також значні здобутки у розробці німецької психологічної термінології, що замінила латинську. Саме слово «психологія» стало в Європі загальновідомим після виходу книг Вольфа «Емпірична психологія» (1732) та «Раціональна психологія» (1734). Першій належало описувати факти, спостерігати за явищами. Перед раціональною психологією постала задача дедуктивно виводити явища із сутності і природи душі. В якості пояснювальної основи висувалося поняття про здібності (Vermögen). З ним поєднувалася ідея спонтанної активності душі.

Ярошевский М. Г. История психологии: учеб. пособ. М. : Мысль, 1976. С. 142.

Християну Вольфу, члену чотирьох найбільших європейських наукових академій (Лондон, Берлін, Петербург, Париж), належить одна з перших спроб виокремити психологію в якості *самостійної філософської дисципліни*. Прагнучи упорядкувати структуру філософського знання, Вольф розглядав різновиди психології (емпіричну психологію та раціональну психологію) як філософські дисципліни.

Це цікаво!

У емпіричній психології Вольфа виявилася тенденція XVIII століття до вивчення *фактів життя душі* замість стомлюючих схоластичних суперечок про сутність душі. Однак емпірія Вольфа була дуже мізерною. Вольф невиразно вказав на можливість вимірювання у психології. Величину задоволення можна виміряти усвідомлюваною досконалістю, а величину уваги – тривалістю аргументації, яку ми можемо простежити. Однак подальші кроки у цьому напрямі були припинені...

Ждан А. Н. История психологии. От Античности до наших дней: учеб. для вузов. М.: Академический Проект, 2004. С.74.

Вольф є автором теорії, що отримала назву «психологія здібностей»; позитивна роль цієї теорії обумовлена тим, що в ній зроблено спробу дати наукове пояснення різним психічним якостям людини. Теорія здібностей вибудовувалася Християном Вольфом навколо раціоналістичного підходу щодо пізнання й ідеї спонтанної активності душі, що спричиняє й активність усіх душевних процесів, і передусім процесів пізнання. Здібності розглядалися Вольфом як прояви цієї активності; головною вважалася здатність до уявлення, що виявляється у вигляді пізнання і бажання. Слідом за Лейбніцем Вольф писав про те, що душа розвиває закладені в ній образи речей: невиразні – на рівні чуттєвого пізнання, ясні

та виразні – на рівні розуму. Однак ці уявлення не статичні, з кожним уявленням, вважав Вольф, пов'язане устремління, прагнення. Якщо з уявленням про об'єкт пов'язується думка про задоволення, душа прагне втримати це уявлення. При думці про незадоволення виникає протилежне устремління (цит. за Марцинковская, 2004: 151).

Вольф педантично описав різні класи психічних явищ, розділивши їх на ієрархічно розташовані групи. Виникав своєрідний «анатомічний театр людської душі», для кожної з груп передбачалася відповідна здатність як її причина та основа.

Історичним внеском Християна Вольфа у становлення психологічної науки є передусім таке:

- 1) створення і впровадження у наукових дослідженнях методу раціонального аналізу;
- 2) виокремлення емпіричної психології (*Psychologia Empirica*) та раціональної психології (*Psychologia Rationalis*), які тлумачилися як самостійні розділи філософії;
- 3) встановлення послідовності пізнання сфери психічного: встановлення принципів ознак душі на підставі інтроспекції і досвіду із подальшим тлумаченням (через концептуальний аналіз) тих явищ, існування яких можливе завдяки душі людини;
- 4) розробка теоретичних засад «психології здібностей», спроба надати наукове пояснення різним психічним якостям людини;
- 5) обґрунтування ідеї про спонтанну (апперцептивну) активність душі, що породжує з своїх творчих потенцій весь світ уявлень і прагнень людини.

Аналізуючи особливості філософсько-психологічних напрацювань епохи Просвітництва, варто наголосити на суперечливому характері вчень, в яких передусім виявляється паралелізм інтелектуального та морального у психіці людини. Як стверджує знаний історик психології професор В.А.Роменець (Роменець, 1978), у культурологічних теоріях епохи Просвітництва акцентується увага на *дуалізмі людської природи*: досконалі, енциклопедичні знання про людину і суспільство, про світ у цілому дають змогу вибудовувати життя на засадах раціоналізму; водночас видатні діячі Просвітництва констатують на значимості моральної складової поведінки людини, підкреслюючи, що інтелект (розум) та моральність функціонують автономно. Зокрема *Іммануїл Кант*, фундатор німецької філософії, констатував, що лише у межах раціональних (розумових) теорій не можна дати однозначних відповідей на важливі питання людського буття (Бог і природа, душа і тіло, свобода і необхідність, смертність і безсмертя людини тощо), тлумачення яких потребує урахування й моральної сторони буття людини.

Біографічна довідка

Іммануїл Кант

(нім. Immanuel Kant; 1724 – 1804) – німецький філософ, фундатор німецької класичної філософії. Народився у східній частині Пруського королівства, у м.Кенігсберг, у родині ремісників. У 1740 році Іммануїл став студентом теологічного факультету Кенігсберзького університету, проте найбільше його цікавили природознавство, філософія, математика. У 1746 році через смерть батька і необхідність утримувати родину мусив залишити навчання, до 1755 року служив домашнім вчителем. У 1755 році Кант повертається до рідного університету, захищає дисертацію й отримує ступінь доктора наук. Починає викладати в університеті, у 1770 році отримав посаду екстраординарного професора. З 1786 року Кант займає посаду ректора університету. Останні роки прожив у замському будинку.

Іммануїл Кант є однією з найбільш величних постатей у інтелектуальній історії людства; доробок мислителя визнається вершиною німецької класичної філософії, а його філософська система залишається у центрі гострих наукових дискусій до сьогодні. Коло наукових інтересів І.Канта було надзвичайно широким, його цікавили найбільш загальні проблеми світобудови, буття, суспільства, пізнання, розуму, природи людини.

У працях Іммануїла Канта «Критика чистого розуму» (1781), «Метафізика моралі» (1785), «Антропология із прагматичної точки зору» (1798) та в інших його роботах поняття апперцептивної (спонтанної) активності поєдналося із вченням про апіорні знання, тобто такі, що існували поза досвідом, до початку процесу пізнання.

Поширюючи механічне розуміння причин психічної активності на процес пізнання, І.Кант, виходячи із законів Ньютона, дійшов висновку, що відчуття можуть виникати лише під впливом зовнішнього поштовху, спонукання. Самі собою вони пасивні, тому потребують зовнішньої активності, що й стає стимулом процесу сприйняття. Такий підхід Іммануїла Канта до тлумачення сутності відчуттів дозволяв пояснити, як у людини формуються поняття про форму, колір або призначення

конкретних предметів, оскільки звук чи тактильний дотик може стати зовнішнім спонуканням до відчуття. Однак такі поняття, як час або простір, так само як і інші абстрактні уявлення, що не мають безпосереднього зв'язку із зовнішніми впливами, виявлялися поза цим законом і не могли бути пояснені як результат узагальнення даних чуттєвих вражень. Це і призвело Канта до думки про існування апріорних знань.

Апріорне знання (лат. *a priori* – з попереднього) – поняття ідеалістичної філософії, яке означає знання, що ґрунтуються на абстрактних міркуваннях, не спираючись на досвід і практику. Тож знання апріорі вважається беззаперечно достовірним у порівнянні з досвідним знанням, опосередкованим чуттєвим сприйняттям

Все пізнаване (зовнішні предмети і внутрішні переживання) вчений поділяв на «явища» і «речі у собі». Явища можна пізнати, а речі в собі непізнавані за допомогою відчуттів і, отже, недоступні для пізнання взагалі, оскільки іншого шляху, окрім дослідного, Кант (як і всі сенсуалісти) не визнавав.

Істинне пізнання явищ відбувається головним чином за умов експериментального дослідження, яке є більш точним та достовірним, ніж звичайне спостереження, – наголошував Іммануїл Кант (цит. за: Марцинковская, 2004: 153).

Над цим варто подумати!

Розвиваючи ідеї, висловлені ще Беконом, І.Кант дійшов висновку про обмеженість даних, якими володіє психологія. Він пов'язував це з тим, що у психології, на відміну природознавства, неможливе експериментальне дослідження. Крім того, дані природознавства узагальнюються і набувають більшої достовірності завдяки математиці, психічні ж факти, що існують у неповторному потоці часу, не можна підвести під чіткі математичні закони. Виходячи з цього Кант дійшов того ж висновку, що і Юм – психологія, хоча і є самостійною наукою, не може бути наукою точною та достовірною. Спостерігаючи та аналізуючи різні сфери психічного – пізнання, волю та почуття, психологія озброює людину певними знаннями, які може використовувати у реальному житті. Призначення психології – опис проявів психічного життя, але не їх пояснення.

Марцинковская Т. Д. История психологии: учеб. пособ. М. : Академия, 2004. С. 153.

Апріорні знання, згідно із уявленнями І.Канта стосуються не лише зовнішніх, а й внутрішніх феноменів, наприклад поняття «Я», яке неможливо вивести лише з даних рефлексії. Спонтанна активність душі,

також не осяжна відчуттями, не лише дозволяє зрозуміти чисельні речі, а й структурує, упорядковує той досвід, який людина отримує завдяки відчуттям. Так у теорії Канта з'являється поняття *трансцендентальної апперцепції* (загальновідоме: *Cogito* – «Я мислю»), тобто психічної активності, завдяки якій людина усвідомлює світ і себе постійними та цілісними.

Концепція трансцендентальної апперцепції у дещо модифікованому варіанті зайняла надалі гідне місце у багатьох психологічних концепціях.

Не оминав увагою Іммануїл Кант і питання духовного життя людини. Усі питання, які означають духовність людини (*що я можу знати? що я повинен робити? на що я смію сподіватися?*), І.Кант зводив до науки про людину – *антропології*. У своїй останній праці «Антропологія з прагматичної точки зору» (1798) Іммануїл Кант описав три здібності людини – пізнання, почуття і воля.

Природа людини і її природні здібності, – наголошував І.Кант, – не є тотожними, однак якщо перша – це ноумен, то другі – феномени. І вони не є незмінними. Природні здібності людини еволюціонують аж до природного кінця. І йдеться не про конкретну людину, а про людство як таке.

Тож, послуговуючись ідеєю про еволюцію природних здібностей людини (феноменів), І.Кант робить висновок про еволюцію природи людини. Він вказує і на джерело цього розвитку – антагонізм у суспільстві. В основі антагонізму, за І.Кантом, лежить *дуалістичність природи людини*: це потреба у спілкуванні і потреба в усамітненні. Він зазначав:

... Засіб, яким природа користується для того, щоби здійснити розвиток усіх задатків людей, – це антагонізм у їхньому суспільстві, оскільки він урешті-решт стає причиною їх законотворчого порядку.

Крім того мислитель виклав свої уявлення про характер та темперамент людини, створивши психологічні описи – «портрети» різних темпераментів, складених «за аналогією гри почуттів і бажання із тілесними рушійними причинами». І.Канту належить опис чотирьох типів темпераменту, поділених на дві групи (Ильин, 2004: 24). Сангвінічний і меланхолічний типи розглядалися філософом як темпераменти почуттів, а холеричний і флегматичний – як темпераменти дії (активності):

- *сангвінік* визначається І.Кантом як людина веселої вдачі. Сангвінік хороший співрозмовник, вміє і любить спілкуватися. Він сповнений сподівань і віри в успіх своїх починань. Безтурботний і недалекий, він нічим не переймається надто глибоко. Це грішник: щиро кається у своїх гріхах, легко забуває про своє каяття і грішить знову. Робота

його швидко втомлює, а заняття, до яких він схильний, є для нього швидше грою, ніж серйозною справою;

- *меланхолік* характеризується І.Кантом як людина похмура. Меланхолік недовірливий і сповнений сумнівів, готовий у всьому бачити привід для тривоги і побоювань. Він остерігається давати обіцянки, тому що детально продумує всі труднощі, пов'язані з їх виконанням; порушити ж дане слово він не може: для нього це надто неприємно. Він рідко веселиться сам і не любить, коли веселяться інші;
- *холерик* – це людина запальна. Він легко дратується і лютує, але так само легко заспокоюється, якщо йому поступаються. Дуже активний. Розпочавши справу, діє енергійно, але надовго його запалу не вистачає: у нього немає терпіння і витримки. Він вважає за краще керувати іншими, надаючи їм можливість доводити справи до кінця, ніж діяти самостійно. Холерик любить, щоб його привселюдно хвалили, тому схильний оточувати себе підлабузниками. Егоїст. Намагається виглядати розумнішим, ніж є насправді. Холеричний темперамент більше, ніж всі інші, викликає протидію оточення, і тому, як вважає Кант, холерики найбільш нещасливі особи;
- *флегматик* – це людина холоднокровна, не схильна до афективних спалахів. Недоліком (слабкою стороною) флегматика є схильність до бездіяльності (лінощі) навіть у ситуаціях, які нагально потребують активності. Проте, розпочавши що-небудь робити, обов'язково доводить справу до кінця: «той, у кого в крові добра порція флегми, нагрівається повільно, але довго зберігає тепло». І це сильна сторона флегматика. Він позбавлений блиску, але розсудливий, дотримується принципів і сприймається як людина мудра. Він не дратує людей, але може, непомітно для них, підпорядкувати їхню волю своїй. Цей тип темпераменту І.Кант вважав найбільш вдалим для його власника (цит. за: Ильин, 2004: 24 – 25).

Важливе значення для психології мали й роботи І.Канта, пов'язані з вивченням морального розвитку людини.

Говорячи про досягнення науки, вчений підкреслював, що за всіх її успіхів два аспекти залишаються загадковими та незбагненими – це зоряне небо над головою та моральний закон усередині нас. Головний етичний принцип, сформульований Кантом, не втратив своєї актуальності і в наш час – *людину не можна розглядати як засіб для досягнення мети, вона сам є ціль*. Цей підхід не лише визнає аморальним будь-яке маніпулювання людьми, їх прагненнями та переживаннями, але й ставить перед людиною завдання відповідати своєму високому призначенню (цит. за: Марцинковская, 2004: 154).

І.Кант вважав, що існує обов'язковий для всіх людей етичний закон, якого вони мають дотримуватися не через прагнення користі, але через

бажання відповідати ідеалу людини. Напрацювання філософа з проблем моральності втілилися у положення *морального імперативу Канта*:

Моральний характер вчинкам людини надає обов'язок. Людина повинна вільно слідувати обов'язку. Інші підстави дії людини – релігійні заповіді, міркування зовнішнього порядку (кар'єра, прибуток тощо), почуття – не стосуються моральності, хоча часто й обумовлюють поведінку (цит. за: Ждан, 2004: 76).

Іммануїл Кант створив «*мистецтво життя*»: розробив правила, виконання яких сприяє збереженню духовного та фізичного здоров'я людини:

людина може і повинна керувати собою, «...підвищувати свою культуру, цивілізованість та моральність..., ведучи тривалу боротьбу із перешкодами, нав'язаними їй грубістю її природи» (цит. за: Ждан, 2004: 76)

У психології набули розвитку такі ідеї Іммануїла Канта:

- 1) вчення про трихотомію душі: поділ душевних станів на пізнавальні, емоційні та вольові. Вже у вступі до «Критики здібності судження» (1790) він відокремив пізнавальну здатність душі від здібності відчувати задоволення та страждання (*Gefühle der Lust und Unlust*) та від бажаної сили (*Begehrungsvermögen*). Проте докладніше ця класифікація представлена в «Антропології» (1798);
  - 2) теорія апріоризму у вченні про пізнання, особливо вченні про апріорність простору та часу як форм сприйняття;
  - 3) вчення про трансцендентальні схеми (чуттєві поняття, що є продуктом уяви), в якому вирішується питання про застосування категорій до емпіричної дійсності, даної людині у сприйнятті; схеми – новий елемент свідомості, що поєднує в собі різноманітні пізнавальні можливості.
- Вчення Канта зберігає своє значення і сьогодні.

***

Роботи Х.Вольфа й І.Канта (як і у XVII столітті праці Лейбніця) стимулювали дослідження важливих для психології проблем:

- індивідуальних особливостей,
- природи активності людини,
- формування у людини цілісної картини світу і себе).

Водночас теоретичні напрацювання провідних науковців німецького Просвітництва зумовили й особливий характер підходу до цих проблем німецької психології.

4.3.4. Розвиток вчення про нервово-психічні функції

*Лише з урахуванням усіх рівнів організації матерії
можливе найбільш повне пізнання психічних явищ*

В. А. Ганзен

XVIII століття, окрім феноменологічних, психолого-педагогічних досліджень, ґрунтовних емпіричних досліджень здібностей та індивідуально-типологічних відмінностей між людьми, відзначилося й суттєвими зрушеннями у площині фізіологічних вчень. Науковці намагалися пояснити роботу рухового апарату, функціонування внутрішніх органів передусім законами механіки.

Це варто знати!

Фізіологія сформувалася як самостійна наука у XVIII – початку XIX столітті; наука пояснювала за допомогою експериментів механізми функціональних процесів у різних органах та тканинах людини та тварин. Істотну роль розвитку фізіології відіграла рефлекторна теорія, засновником якої вважають Рене Декарта (1596–1650), французького мислителя, котрий постулював ідеалістично-механічні уявлення про відображувальну діяльність організму у відповідь на подразнення. Зокрема Рене Декарт переніс принципи механічного руху і на нервову систему тварин; використовуючи закони оптики, Декарт намагався пояснити роботу ока людини

Найбільш видатним фізіологом XVIII століття визнано швейцарського науковця **Альбрехта фон Галлера** – одного з перших лікарів-природознавців просвітницької епохи, талановитого анатома, якого справедливо вважають засновником експериментальної фізіології.

Біографічна довідка

Альбрехт фон Галлер

(нім. *Albrecht von Haller*; 1708 – 1777) – швейцарський лікар, анатом. Народився у Берні, у патриціанській родині; був хворобливим, але надзвичайно обдарованим (у 9 років вже писав вірші давньогрецькою, давньоримською мовами, латиною). Із 1723 року навчався у Тюбінгенському, згодом – у Лейденському університетах. У 1727 році (у 19 років) отримав ступінь доктора медицини; навчався медицині у Парижі і Кембріджі. У 1729 році повернувся до Берну, де став відомим лікарем. У 1736 році він прийняв професуру по кафедрах медицини і ботаніки у нововідкритому Геттінгенському університеті, заснував там анатомічний театр і ботанічний сад. У 1751 відкрив королівське товариство наук (*Sociëit der Wissenschaftea*), яке обрало його своїм незмінним президентом

Помітним внеском Альбрехта фон Галлера у науку стала восьмитомна праця Галлера із загальної фізіології людини «Елементи фізіології людського тіла» («*Elementa Physiologiae Corporis Humani*», 1757–1766), у якій узагальнено факти і теорії, що стосувалися фізіології.

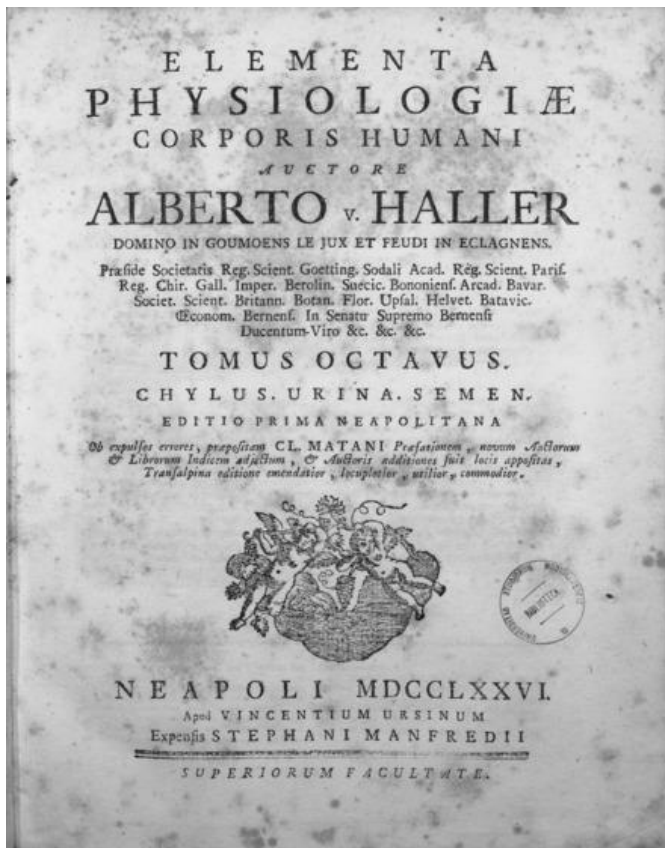
Це варто знати!

«Основи фізіології» (1757) Альбрехта Галлера оцінюються істориками науки як «межовий кордон між сучасною фізіологією і всим, що відбувалося раніше». Галлера відділяв від Декарта сторічний досвід розвитку фізіології і медицини. Коли Декарт конструював свою «нервову машину», він мав за мету пояснити поведінку цілого організму... Галлер пішов далі, здійснивши на підставі експериментів умовивід щодо автономного характеру м'язових скорочень

Ярошевский М. Г. История психологии: учеб. пособ. М. : Мысль, 1976. С. 144.

Фізіологію Альбрехт фон Галлер означає як «оживлену анатомію» – «*anatomia animate*», підкреслюючи тим самим, що в основу нової галузі знань покладено спостереження і дослідне вивчення живого організму; результатами фізіологічних досліджень може послуговуватися медицина.

Науковець тісно пов'язав фізіологічні функції організму людини із її анатомічною будовою. Альбрехт фон Галлер одним з перших описав функціонування організму в цілому; аналізуючи функції цілісного організму, він звернув увагу як на сукупну діяльність різних органів у реалізації певної життєво важливої функції, так і на їхню автономну активність. Наприклад, вивчаючи діяльність серця, Галлер дійшов висновку, що серцебиття (так звана «автоматія серця») здійснюється незалежно від діяльності головного і

спинного мозку за рахунок власної енергії.

На думку Альбрехта фон Галлера, функціонування надчутливого органа – серця не залежить від діяльності центральної нервової системи. Тож, тоді як ще не була досконало вивчена роль нервової системи у регуляції фізіологічних функцій, Галлер висунув припущення, що складні рухові акти організму обумовлені збудженнями, що надходять як із «периферії», так і з «центру»; тим самим Альбрехт фон Галлер означив напрям наукових пошуків майбутнього. Згідно з уявленнями А.Галлера існують чисельні неусвідомлювані функції (науковець назвав їх «темні сприймання»), які не потребують участі «душі» і являють собою мимовільні автоматичні дії, що забезпечують організму значну долю автономії рухів. Водночас визнавалося, що будь-який нервовий акт завжди обумовлений як власним станом і «здібностями» органу, так і імпульсами, котрі надходять до цього органа із «центра» – мозку.

Крім того Альбрехт фон Галлер зробив значні наукові висновки щодо автономного характеру скорочення м'язів; А.Галлер запровадив поняття «м'язова сила» (аналог механічної), поєднуючи у ньому подразливість і нервову силу, встановив існування власних законів нервової діяльності, незалежних від душі як нематеріального начала.

Саме А.Галлеру належить ідея локалізації психічних функцій у відділах головного мозку, звідки беруть початок відповідні нерви. Дослідивши анатомію мозку людини, Альбрехт фон Галлер описав, яким чином з'єднуються у ньому нервові волокна.

Введене Ф.Гліссоном поняття подразливості, – як наголошує знаний історик психології М.Г.Ярошевський, – постає у Галлера під назвою м'язової сили (vis insita) – особливої сили, притаманної м'язовим волокнам як таким (на відміну від інших тканин організму). Це самостійна сила, але вона пов'язана з іншою силою – нервовою (vis nervosa), яка розумілася як здатність нерва активувати м'язові волокна, приводячи їх у стан діяльності. Обидві ці сили за своєю сутністю матеріальні і діють так само закономірно, як і інші сили природи (цит. за: Ярошевский, 1976: 144).

У своїх міркуваннях Альбрехт фон Галлер прагнув звільнити від детермінаційного впливу душі не лише нервові явища (фізіологічні), але й значну частину психічних явищ. Згідно з його твердженнями, ці явища безпосередньо беруть участь у складних рухах (кліпання, ходіння тощо). Водночас слабо усвідомлювані психічні явища А.Галлер трактує не як рушійну силу життя, а як елементи роботи нервового механізму, підпорядкованого природним законам.

Попри деякі положення, що свідчать про компроміс із теологією, фізіологічна система Альбрехта фон Галлера в цілому була важливою ланкою вибудовування природничих поглядів на нервово-психічні явища. Пояснюючи ці явища природою самого тіла, а не сторонніми відносно нього факторами, вона доповнювала декартовську схему новими елементами. Досвід розкривав специфічні властивості організма – реальні і доступні об'єктивному вивченню, як і інші атрибути матерії.

Галлеровська жива машина постала на відміну від декартівської носієм сил і властивостей, які відсутні у автоматів. Тим самим створювалися природничо-наукові передумови важливого зрушення у розвитку психологічної думки – переходу до розуміння психіки як властивості організованої матерії. Не механіка, а біологія ставала основою детерміністичного аналізу свідомості (Ярошевский, 1976: 144 – 145).

Історично значимим внеском Альбрехта фон Галлера у розвиток вчення про нервово-психічні функції можна вважати такі:

- 1) обґрунтування основних положень наукової фізіології;
- 2) відкриття понять збудливості і чутливості;
- 3) відкриття явища «автоматизму серцевого м'яза»;
- 4) обґрунтування біологічних детермінант аналізу свідомості.

Наукові ідеї Альбрехта фон Галлера щодо нервово-психічних функцій організма мали суттєве значення для подальшого розвитку рефлексорної теорії.

Загалом переорієнтація із механістичних на біологічні засади вивчення природи рухової активності людини обумовила розвиток у XVIII столітті нових тенденцій в уявленні про рефлекс. Якщо у Р.Декарта це уявлення вибудовувалося на принципах фізики, то у дослідженнях чеського фізіолога **Іржи Прохазки** (котрий продовжив лінію Альбрехта фон Галлера) воно отримало біологічне підґрунтя.

Біографічна довідка

Іржи (Георг) Прохаска

(чеськ. *Jiří Procházka*; 1749–1820) – чеський анатом, фізіолог та офтальмолог, доктор медицини. Народився у містечку Бліжковіце (Моравія). Освіту отримав у гімназії ієзуїтів у Цнаймі. Згодом вивчав медицину у Празі та Відні; отримав ступінь доктора медицини (1776). У 1778–1780 – професор анатомії Віденського університету, а у 1780 – 1791 роках – професор анатомії та хвороб очей Празького університету, де заснував анатомічний музей. Був також засновником наукового медичного товариства у Празі (1784). У 1791 році повернувся до Віденського університету, протягом 1791–1818 років працював професором анатомії, фізіології та хвороб очей. Мав велику практику із офтальмології. Заснований Прохаскою анатомічний музей був викуплений урядом за 6000 флоринів

Іржи Прохаска надав принципово нове розуміння фізіології, до предмету якої науковець долучив емпіричне обґрунтування не лише фізіологічних, але й психічних фактів життєдіяльності. Серед численних друкованих праць Іржи Прохаски чільне місце посідають: «Анатомічний трактат про структуру нервів» (1779), «Трактат про функції нервової системи» (1794), в яких автор зробив опис нервової системи і її функцій; у роботі «Фізіологія, або наука про людську природу» (1820) Іржи Прохаска розвинув уявлення про нервовий рефлекс, рефлекторну дугу, значення нервової системи як посередника між зовнішнім середовищем і організмом.

Сучасники про нього писали:

«Із факелом у руці він шукає загальні сили природи».

Дослідження та відкриття Іржи Прохазки в галузі структури нерва та нервової діяльності довели, що психіка не є чимось ефемерним, а такий же рефлекторний процес, як звуження зіниці ока при яскравому світлі.

У науковому дослідженні «Фізіологія, або наука про людську природу» Іржи Прохазка стверджує, що поняття про рефлекс має пояснювати діяльність усієї нервової системи в цілому.

У процесі життєдіяльності «враження [подразнення], здійснені на органи чуття, мають відчуватися, одне від одного відрізнятися, порівнюватися із минулим відчуттям і оцінюватися. Потрібно також вирішувати, чого варто уникати, а що шукати і утримувати. Ці необхідні для самозбереження тварини та її нащадків функції називають душевними, а орган, що слугує цьому, є мозок, об'єму і складності якого відповідає ступінь досконалості душевних функцій» (цит. за: Ярошевский, 1976: 146)

За «відчування» душі, згідно із вченням І.Прохазки, таким чином відповідає відділ центральної нервової системи (мозок), який функціонує за принципом переходу (відображення) чуттєвих вражень у м'язові скорочення, тобто за принципом рефлексу:

«Зовнішні враження, що виникають у чуттєвих нервах, дуже швидко поширюються всією довжиною до самого початку. Там вони відображуються за певним законом, переходять на визначені і відповідні їм рухові нерви й ними надзвичайно швидко спрямовуються до м'язів, за посередництвом яких здійснюють точні й чітко обмежені рухи» (цит. за: Ярошевский, 1976: 145)

Іржи Прохазка не обмежився характеристикою рефлексу як закономірного нервового акту, що здійснюється із правильністю і необхідністю, притаманними усім явищам природи (на чому наполягав Рене Декарт). Він доводить, що закономірність рефлекторних дій не тотожна простому фізичному відображенню. Вчений встановив, що рефлекс спричиняється не будь-яким зовнішнім подразником, а лише таким, котрий перетворюється на відчування (як усвідомлене, так і несвідоме).

«Відчуття, яке супроводжується свідомістю, і відчування, що не супроводжується свідомістю, є немов би компасом життя, котрий вказує нам на потреби життя, надає можливість розпізнати корисні та шкідливі впливи» (цит. за Ярошевский, 1976: 145 – 146)

Розвиваючи цю лінію вчення, І.Прохазка не лише елементарні відчуття, але й більш складні форми психічної діяльності (зокрема –

мислення) підпорядковує завданням пристосування організмів до умов життя.

Розглядаючи рефлекс як психобіологічний нервово-м'язовий акт, І.Прохаска вважав матеріальною основою рефлексу нервову силу (імпульси, віднесені науковцем до категорії електричних явищ); психофізіологічна функція рефлекторної реакції полягає, на думку І.Прохаски, в тому, щоб, використовуючи відчуття та рухи, уникати шкідливих впливів на організм, водночас відшукуючи та використовуючи корисні для виживання живих істот.

Тож, визнаючи ідею тотальної залежності організму від природи, нерозривного зв'язку з нею, І.Прохаска водночас визнавав підставою цього зв'язку не механістичний закон збереження кількості рухів (який був обґрунтований Декартом), але *закон самозбереження живого тіла*, що виконується лише за умови здійснення вибіркових реакцій на впливи зовнішнього середовища. Вибіркові реакції живого організму на зовнішні подразнення у свою чергу передбачають здатність розрізняти властивості зовнішнього світу і оцінювати їх за відношенням до потреб організму. Ця здатність, згідно із вченням І.Прохаски, і є психічне (Ярошевський, 1976: 146).

Це варто знати!

[У XVIII столітті] вчення про рефлекторну структуру поведінки було збагачено низкою нових ідей: поняттям про біологічне призначення цієї структури (біологія, а не механіка), про придатність її для аналізу усіх рівнів психічної діяльності (монізм, а не дуалізм), про детермінацію впливу відчуження (ствердження активної участі психіки у регуляції поведінки, а не епіфеноменалізм)

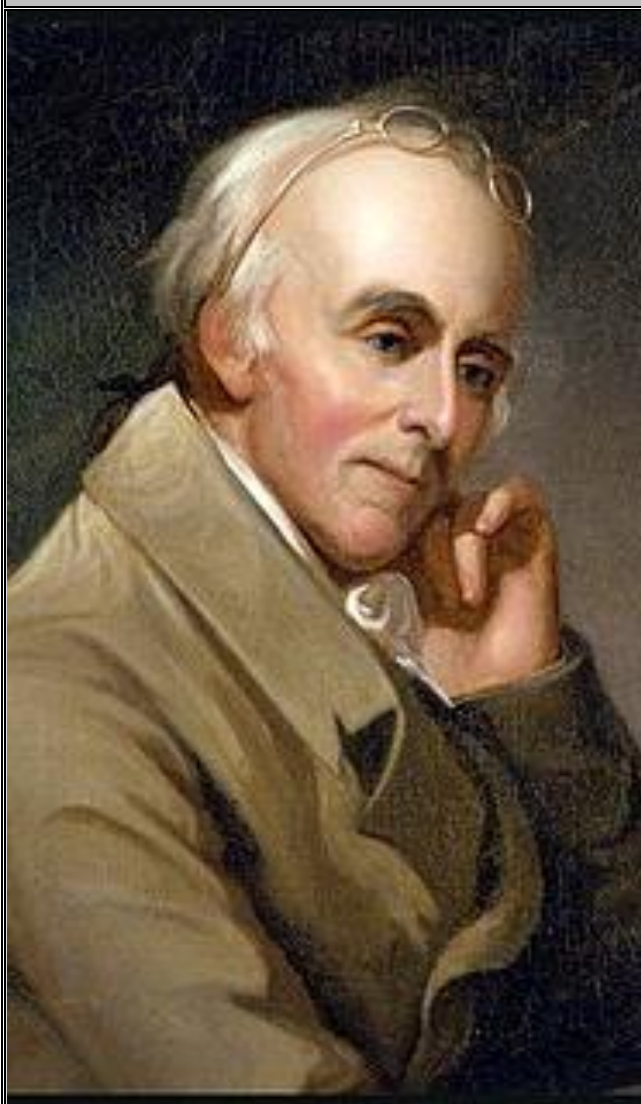
Ярошевський М. Г. История психологии: учеб. пособ. М. : Мысль, 1976. С. 146.

Історично виваженим науковим здобутком Іржи Прохаски визнано таке:

- 1) розвиток новаторської концепції щодо обумовленості психічних функцій людини діяльністю центральної нервової системи, яка стала основою нейрофізіології;
- 2) обґрунтування емпірично достовірного уявлення про рефлекс як закономірний нервово-м'язовий акт: перехід (відображення) чуттєвих реакцій від вищих нервових центрів до м'язів;
- 3) означення рефлекторної діяльності не лише як фізичного (механічного), а й як психобіологічного та психофізіологічного процесу;
- 4) ствердження активної участі психіки у регуляції поведінки живого організму (доведення впливу відчуження) та його адаптації до зовнішнього середовища.

У другій половині XVIII століття на фоні боротьби американських колоній проти колоніальної залежності від Англії у США розгортається потужний про світительський рух із його апологією природних прав людини і «світоча розуму». Вчення Нової доби відрізняються розумінням людини як природної істоти, психіка якої має земне походження і підпорядкована загальним законам матеріального світу. Зокрема звертають на себе увагу дослідження американського лікаря **Бенджаміна Раша** – визнаного «батька» американської психіатрії.

Біографічна довідка

Бенджамін Раш

(англ. *Benjamin Rush*; 1746–1813) – політик, фізіолог, лікар-психіатр, філософ, один з тих політиків, хто підписали Декларацію незалежності США.

Народився у містечку Байберрі (округ Філадельфія Британської Америки) у родині фермерів. У 1760 році, у віці 14 років, після навчання в коледжі Нью-Джерсі отримав ступінь бакалавра мистецтв. Вивчав анатомію у Пенсильванському університеті, захоплювався медициною. Продовжив навчання в Единбурзькому університеті в Шотландії (1766–1768) і отримав ступінь магістра. Володів французькою, італійською та іспанською мовами. У 1769 році повернувся до Британської Америки, відкрив свою приватну медичну практику у Філадельфії. Служив генерал-хірургом Континентальної армії; став професором хімії, медичної теорії та клінічної практики в Пенсильванському університеті.

Був членом Американського філософського товариства, Медичного товариства у Пенсильванії

Науковець-просвітитель Бенджамін Раш також відзначався широтою інтересів у сфері освіти: він виступав за безкоштовні державні школи, прагнув покращити освіту для жінок і створити просвітницьку систему виконання покарань. Б.Раш пропагував Суспільне здоров'я, надаючи особливого значення особистій гігієні, фізичним вправам і культурі харчування.

Найбільш важливою у контексті становлення наукової психології є робота «Про вплив фізичних причин на моральну здатність людини» (17884), де Б.Раш пояснює витoki психіки; для нього вихідним стало поняття не про фізичні рухи (вібрації) нервової речовини, а про її особливі властивості – збудливість (*excitability*) та чутливість (*sensibility*). Ці властивості, як вважав Б.Раш, первинно притаманні живому тілу (хімічному за своєю природою), проте для їхнього виявлення необхідні зовнішня і внутрішня стимуляція, так само як повітря вогню.

«Людське тіло, – підкреслює Б.Раш, – це не автомат і не машина, що рухаються самостійно, але воно існує і рухається при постійному впливі на нього стимулів» (цит. за: Ярошевский, 1976: 156).

Визнання специфічності життєвого процесу поєднувалося у вченні Бенджаміна Раша із ствердженням визначальної ролі зовнішніх впливів:

«Тваринне життя у всіх його численних формах і модифікаціях так само є результатом зовнішніх вражень (impressions), що впливають на специфічні види матерії, як звук – результатом удару молотком по дзвону, а музика – руху смичка по струнах скрипки» (цит. за: Ярошевский, 1976: 156).

Обумовленість психічних процесів відображена передусім у трактуванні Б.Рашем мислення і волі. Він підкреслює, що процес мислення здійснюється із природною необхідністю, притаманною усім іншим функціям; тим, хто сумнівається в цьому, Б.Раш пропонує спробувати за своїм бажанням призупинити операції розуму. Це буде вдалим не більше, ніж спроба затримати діяльність серця або рух планет. Що стосується волі, то вона без мотивів так само неможлива, як зір без світла або слух без звука (цит. за: Ярошевский, 1976: 156). Разом з тим Бенджамін Раш доводить психофізичний зв'язок тілесного (матеріального, фізичного) і душевного (психічного): матеріальні причини впливають на душевні процеси і властивості, але й психічні стани позначаються на вимірах тілесного (re-action). Тож фізіологічні і психічні процеси у вченні Б.Раша функціонують не як паралельні реальності, а як взаємопов'язані утворення, що впливають одне на одне. Ця ідея лікарем-психіатром Б.Рашем була покладена в основу психотерапії; він стверджував, що недорозвиненість морально-релігійних здібностей є злом, котре може лікуватися душевною терапією. Значну увагу Б.Раш приділяв вивченню розумових відхилень. У своїй праці «Медичні дослідження і спостереження за хворобами мозку» (1812) науковець висловив припущення щодо соматичної природи (дисбалансу у роботі мозку) психічних розладів. Як провідний лікар свого часу Бенджамін Раш суттєво вплинув на формування стандартів медичної професії в епоху Просвітництва.

4.4. Розвиток асоціативних ідей у XVIII столітті

Будь-хто переходить від однієї думки до іншої, дивлячись на те, як звичка розташувала у його тілі образи речей...

Бенедикт Спіноза

Методологічні засади вивчення асоціативних зв'язків між поняттями та ідеями мають давню історію. Перші згадки про асоціації прослідковуються ще у античній філософії.

Асоціація (лат. *Associatio* – поєднання, взаємозв'язок), у психології та філософії – закономірний зв'язок, що виникає між окремими подіями, фактами, предметами або явищами, відображеними у свідомості індивіда і закріпленими в його пам'яті

Зокрема **Аристотель** акцентував увагу на тому, зв'язки (асоціації) між поняттями або їхніми образами з'являються тоді, коли образ виникає без видимої на те причини, мимовільно; Аристотелю належить і перша класифікація асоціацій, побудована на триєдиній основі:

- *за схожістю* – зв'язки утворюються між предметами, що мають подібні ознаки: форму, розмір, колір, запах тощо (наприклад, кішка – тигр);
- *за суміжністю* у просторі (поле – квітка) та у часі (ніч – сон), що пов'язують предмети, які знаходяться в одному місці та/або в один і то й же час;

- *за контрастом* – зв'язки пов'язують предмети, яким притаманні протилежні властивості (великий – малий, холодне – гаряче).

XVII століття вибудувало механічну модель світу і пов'язало її із теоретичними уявленнями про асоціації. Рене Декарт зосереджував увагу на механізмах асоціативних зв'язків в емоційній сфері, а Томас Гоббс – у розумовій діяльності людини. При цьому Т.Гоббс на основі асоціацій пояснює сутність «механічної психології», у якій асоціативні зв'язки розглядаються як механічна взаємодія відчуттів та уявлень у відповідному просторі й часі; мислитель розробив типологію поєднання образів як конкретних проявів «руху думки».

Найбільш чітко означив уявлення про поєднання ідей і зворотний процес їхнього аналізу у теорії асоціацій **Джон Локк**.

Теорія асоціацій – теоретична концепція, згідно з якою складні ідеї утворюються шляхом поєднання (асоціації) простих ідей

У трактуванні механізму асоціації Дж.Локк продовжував наукові погляди Рене Декарта.

«Усі вони, – писав Джон Локк про асоціації, – є, очевидно, лише послідовності (ланцюги) руху у життєвих душах, які, запущені одного разу, продовжують йти тими ж шляхами, до яких звикли» (цит. за: Ярошевский, 1976: 126).

Це варто знати!

... Ні Декарт, ні Гоббс, ні Спіноза – справжні творці механістичної моделі асоціації – ще не знайшли для неї відповідного терміна. Він був запропонований Локком, який увів до четвертого видання свого «Досвіду...» (1690) спеціальний параграф «Про асоціацію ідей». Відтоді термін «асоціація» і стає одним з найбільш вживаних у психологічному лексиконі.

Ярошевский М. Г. История психологии: учеб. пособ. М. : Мысль, 1976. С. 126.

Ідея відчуттів» Дж.Локка мала подвійну природу: вона позначала як віднесеність до зовнішнього об'єкта, так і зміст свідомості. Водночас зв'язки ідей за асоціацією Дж.Локк протиставляв зв'язкам на підставі розуму і роль асоціативних ідей у загальній механіці душевного життя оцінював як руйнівну. У них Дж.Локк вбачав «невірні і неприродні поєднання ідей»: релігійні упередження, суперечності, забобони.

Асоціації походять від випадку або звичая і не мають розумного підґрунтя. Вони спостерігаються, коли *«ідеї, самі собою зовсім не споріднені, у розумі деяких людей поєднуються так, що досить*

складно розділити їх. Вони завжди супроводжують одна одну, і, як тільки одна така ідея потрапляє до розуму, то відразу з'являється поєднана із нею ідея; а якщо таким чином поєднано більше двох ідей, то разом показується увесь нерозлучний гурт» (цит. за: Ярошевский, 1976: 126).

Тож, згідно з асоціативними теоріями XVII століття, не душа формує асоціації, а вони за загальними законами механіки складаються у ряди тілесних явищ, усвідомлюваних як душевні. Проте у XVII столітті асоціація ще не стала загальною категорією. Вважалося, що регульована нею поведінка не співпадає із інтелектуальною. Адже у асоціації, створюваній взаємодією матеріальних тіл, вищі принципи цієї взаємодії свідомості не відкриваються. Вони досягаються лише «надасоціативним» шляхом завдяки «ясному світлу розуму», інтелектуальній інтуїції (Ярошевський, 1976: 126 – 127).

Асоціація (лат. *Associatio* – поєднання, взаємозв'язок) – такі зв'язки між психічними явищами, за яких поява одного з них у свідомості людини призводить до практично одночасної появи інших

Поєднання законів механіки з законами асоціацій, відкритих ще Аристотелем і повернутих у науку мислителями XVII століття (І.Ньютон, Р.Декарт, Т.Гоббс, Б.Спіноза, Дж.Локк), стало основою для становлення методології *першої психологічної школи – асоціанізму*.

Асоціативна психологія (від лат. *associare* – приєднувати, пов'язувати) – один з основних напрямів психології XVII–XIX століть, згідно з яким складні психічні утворення (уявлення, думки) виникають із простих (відчуттів) завдяки комбінації елементарних асоціацій

У XVIII столітті асоціативні ідеї наукової спільноти розвивалися від емпіризму Дж.Локка до асоціанізму у працях Девіда Гартлі, Джорджа Берклі та Девіда Юма; у методологічному аспекті асоціативні ідеї відображували філософію *матеріалістичного та суб'єктивно-ідеалістичного асоціанізму*.

Вперше асоціація перетворюється в універсальну категорію, що пояснює психічну діяльність, у працях англійського лікаря **Девіда Гартлі** – одного із фундаторів першої оформленої системи асоціативної психології.

Основна праця Девіда Гартлі «Роздуми про людину, її будову, її обов'язок і сподівання» («*Observations on man, his frame, his duty and expectations*», 1749), в якій розвинено вчення про вібрації в нервовій

системі, а також уявлення про асоціацію ідей як універсальний механізм психічного життя.

Біографічна довідка

Девід Гартлі

(англ. David Hartley, 1705–1757) – англійський мислитель, лікар, психолог. Народився поблизу Галіфакса (Йоркшир) у сім'ї священника. Матір померла через три місяця після народження сина, батько пішов із життя, коли Девіду було 15 років. Саме тоді, у 15 років хлопець вступив до Джизас-коледжу Кембриджського університету, вивчав богослов'я і філософію, готувався до телеологічної кар'єри. Проте згодом відмовився від духовного сану. Зацікавився медициною і вибрав її як професію, розпочав приватну лікарську практику. Гартлі прожив спокійне, позбавлене гучних подій життя. Дозвілля присвячував філософії

Девід Гартлі не лише намагався пояснити психологічні процеси, керуючись механістичними принципами, але й прагнув розкрити фізіологічні механізми психічних явищ.

Серед витоків вчення Девіда Гартлі звертають на себе увагу такі:

- фізичні уявлення І.Ньютона («Оптика», «Начала...»), використані для обґрунтування гіпотези про фізіологічні механізми душевних процесів;
- ідея еквівалентності психічного і фізичного, їх невіддільності у вченні Спінози;
- вчення Дж.Локка щодо похідного характеру вищих інтелектуальних явищ від елементарних сенсорних;
- ідея Лейбніця щодо розділення психічного і свідомого;
- успіхи медицини і нейрофізіології, пов'язані із розрізненням рівнів нервової діяльності.

Означені положення поєдналися у психологічних поглядах Девіда Гартлі задля вивчення можливостей реалізації потужного (але нездійсненого) задуму: на підставі точних законів навчитися управляти

поведінкою людей з метою формування у них твердих морально-релігійних переконань і тим самим удосконалити суспільство.

У своїй концепції Д.Гартлі розвиває вчення про психіку як природне утворення. Духовні здібності (сприйняття та ін.) Д.Гартлі пояснює через звернення до органічної структури мозку; він стверджував, що нервова система – це система, підпорядкована фізичним законам. Відповідно і продукти її діяльності включалися до чіткого причинного ряду, що не відрізняється від дії причин зовнішнього, фізичного світу. Цей ряд охоплював поведінку всього організму – від сприймання вібрацій у зовнішньому середовищі (ефірі) через вібрації нервів і мозкової речовини до вібрацій м'язів. Тож об'єктом пояснення (так само як і у Декарта) поставала поведінка цілісного організму, а не його окремих органів або частин. І через те, що психічні процеси визнавалися невіддільними від своєї фізіологічної основи, вони також розглядалися у однозначній залежності від характеру вібрацій.

Мислитель виокремлював три основних елементи душевного життя: сенсації (відчуття), ідеації (ідеї відчуттів, тобто повторення відчуттів без предметів), афекції (найпростіший афективний тон – задоволення, невдоволення). З цих трьох основних елементів вибудовується душевне життя за допомогою механізму асоціації.

Це варто знати!

У основі елементів та психологічного механізму асоціацій лежать *вібрації*, тобто матеріальні фізіологічні процеси, що виникають у речовині нервів та мозку під впливом зовнішніх впливів. Відмінностями у вібраціях пояснюється різноманітність первісних простих ідей та відчуттів, уявлень та чуттів.

Ждан А. Н. История психологии: От Античности до наших дней: учеб. для вузов. М.:Академический Проект, 2004. С. 65.

Усі нервові вібрації Д.Гартлі поділяв на два різновиди: великі і малі. Малі виникають у білій речовині головного мозку як мініатюрні копії (або сліди) великих вібрацій у черепно-мозкових і спинномозкових нервах. Вчення про малі вібрації пояснювало виникнення ідей на відміну від відчуттів. Виникаючи одного разу, малі вібрації зберігаються і накопичуються; завдяки цьому організм на відміну від інших фізичних об'єктів стає системою, здатною до навчання і збереження власної історії. Якщо ж дві різні вібрації відбуваються у мозку одночасно, то через поширення збудження з ділянок мозку у різні сторони, вони впливають одна на одну. Між двома центрами прокладається більш міцний зв'язок. Тоді в подальшому *«якщо з якоїсь причини буде викликана одна з вібрацій, викликається й інша вібрація... Це відповідає процесу викликання однієї ідеї за допомогою іншої»* (цит. за: Ждан, 2004: 65). Таким чином, асоціації

є пасивним відображенням нервових зв'язків у мозку. Поєднуються власне не відчуття чи ідеї, а стани мозку, які супроводжуються вібраціями. Девід Гартлі наголошує:

«Вібрації мають містити в собі асоціацію як свій наслідок, а асоціація має позначати вібрації як свою причину» (цит. за: Ждан, 2004: 65).

Через те, що нервові зв'язки можуть бути або одночасними або послідовними, то й асоціації, згідно із вченням Д.Гартлі бувають лише одночасними та послідовними: вони є суто механічними утвореннями.

Це варто знати!

Згідно із поглядами Гартлі основним законом асоціації є **закон суміжності**, на підставі якого він намагався пояснити явища пам'яті, розуму, емоцій, волі і мимовільних дій. Ідеї або враження, які зазвичай зустрічаються разом – одночасно або послідовно, – асоціюються між собою так, що одна ідея призводить до появи іншої. Крім того, Гартлі висловив припущення, що **повторюваність** вражень також є достатньою підставою для виникнення асоціацій: чим частіше дві ідеї зустрічаються разом, тим більш велика імовірність утворення між ними асоціативного зв'язку.

Шульц Д. П., Шульц С. Э. История современной психологии; пер. с англ. Говорунова А. В. и др. СПб : Евразия.1998. С. 60 – 61.

Девід Гартлі погоджувався із Дж.Локком у тому, що усі знання походять із досвіду, – вроджених асоціацій не існує, як не існує і знань, притаманних людині від народження. По мірі дорослішання людини і накопичення чисельних чуттєвих вражень з'являються усе більш складні психічні зв'язки між її ідеями, множаться асоціації. У зрілості людина досягає вищого рівня розвитку розумової діяльності, однак вищі мозкові функції (мислення, винесення суджень і умовиводів за допомогою аналізу) можуть бути зведені до набору елементарних відчуттів. Саме Д.Гартлі першим спромігся дати систематичне пояснення усім видам розумової діяльності на підставі теорії асоціацій (Шульц Д.& Шульц С., 1998: 61).

Основою научуваності Девід Гартлі вважав пам'ять, яка здатна була вкарбовувати і відтворювати сліди минулих впливів. Пам'ять для Д.Гартлі є загальною фундаментальною властивістю нервової організації організму, а не одним із психічних пізнавальних процесів:

«Ми не маємо здатності за бажанням викликати яку-небудь ідею, але можемо згадати про неї, оскільки є зв'язок за допомогою колишніх асоціацій з тими ідеями, які зараз перебувають у душі. Вигляд людини наводить на ідею її імені» (цит. за: Ждан, 2004: 65).

Увесь порядок відтворення ідей, згідно із вченням Д.Гартлі, відбувається об'єктивно без спрямованої участі суб'єкта. Окремі питання, пов'язані з пам'яттю: погіршення пам'яті у людей похилого віку, забування душевнохворими після одужання подій, що відбувалися під час перебігу хвороби, проблемність пригадування чогось у стані втоми тощо – Д.Гартлі пояснював грубо матеріалістично станами мозку.

Значне місце у системі психологічних поглядів Д.Гартлі відведено проблемі пристрастей (або афектів), що розглядаються науковцем як рушійна сила поведінки. Афекти, що досягли певної міри інтенсивності, спонукають до різних дій і в цьому сенсі можуть бути позначені термінами бажання чи огиди. Афектів, згідно із твердженнями Д.Гартлі, у вродженому стані не існує. Не існує вроджених ганебних і шляхетних пристрастей; пристрасті – продукт виховання і виникають за механізмом асоціації між уявленням про речі та афекцією. Наприклад, почуття страху спочатку невідоме дитині. Але якщо одного разу вона зазнає якоїсь шкоди, «після цього ідея страждання, що залишилася в душі як спогад про отриману шкоду, асоціюється з ідеєю обставин, за яких вона зазнала цієї шкоди...» (цит. за: Ждан, 2004: 66).

Тож Девід Гартлі у своєму вченні дав природне пояснення походження психічних явищ:

емоції, воля, інтелект, сприйняття, пам'ять, уява – «всі вони виводяться із зовнішніх вражень, спричинених зовнішніми відчуттями, слідами (чи ідеями) цих вражень та їхніми взаємними зв'язками за посередництвом асоціацій, взятих разом та здатних впливати одне на одне» (цит. за: Ждан, 2004: 66).

Психіка не є вродженою. Вродженими є лише здатність до афектів, а також можливість отримувати відчуття. Все, що є у душевному житті людини, є продуктом виховання. Д.Гартлі показав, що для того, щоб зробити людину такою, яка вона є, не потрібно нічого, крім чуттєвого початку та впливу тих обставин, у яких справді знаходиться людина.

Схема Гартлі в умовах XVIII століття надавала можливість презентувати об'єктивну динаміку психічних процесів, не вдаючись до душі як пояснювального поняття. За Девідом Гартлі визнається пріоритет у розробці двох важливих ідей, що увійшли до сучасної психофізіології:

- 1) ідеї про те, що рецептор (орган чуття) має розглядатися не окремо, а як елемент системи, що містить орган сприйняття (афферентний) та додані до нього м'язові елементи;
- 2) ідеї про те, що наступні за подразненням рецептора рухи м'язів можуть відбуватися непомітно для зовнішнього сприймання («мікрорухи»).

За визначенням професора М.Г.Ярошевського новаторський характер теорії Девіда Гартлі виражало послідовно матеріалістичне

пояснення несвідомих психічних процесів і виведення з їхнього закономірного перебігу усього, що вважалося унікальною діяльністю свідомості – інтелектуальних і вольових актів. *Вчення Девіда Гартлі – це перша матеріалістична концепція несвідомого* (Ярошевський, 1976: 139).

Разом з тим вчення Д.Гартлі є другою (після концепції Рене Декарта) видатною спробою поєднати рефлекс із асоціацією.

Теорія Девіда Гартлі – вершина матеріалістичного асоціанізму XVIII століття, що відіграв важливу історично прогресивну роль в укріпленні природничо-наукових поглядів на психіку. Водночас матеріалістичний асоціанізм в силу його механістичної методології ігнорував як відповідність образу або ідеї зовнішньому об'єкту, так і реальну предметну дію, що обумовлює цю відповідність.

Безпосереднім послідовником Дж.Локка був також **Джордж Берклі** – відомий філософ другої половини XVIII століття, вчення якого означило шлях від сенсуалізму до суб'єктивного ідеалізму.

Біографічна довідка

Джордж Берклі

(англ. *George Berkeley*; 1685–1753) – впливовий ірландський філософ, англіканський єпископ. Народився поблизу Томастауна (графство Кілкенні, Ірландія). Вчився спершу в коледжі в Кілкенні, потім у Коледжі пресвятої Трійці (англ. *Trinity College*) в Дубліні. У 1704 році отримав перший вчений ступінь – бакалавра мистецтв, у 1707 році – звання *fellow* (наукового співробітника). У 1721 р. був призначений придворним проповідником намісника ірландського герцога Грефтона, а незабаром деканом міста Деррі. Одержавши за заповітом чималий спадок, Барклі зробив пропозицію заснувати на Бермудських островах місіонерський навчальний заклад для навернення язичників Північної Америки до християнства. Багато мандрував Європою, викладав у Трінті коледжі у Дубліні. Останні роки життя обіймав посаду єпископа м.Клойна (Ірландія).

Суб'єктивний ідеалізм – група напрямів у філософії, представники яких заперечують існування незалежної від волі та свідомості суб'єкта реальності

Джорджу Берклі належать дві філософські роботи, що вплинули на розвиток психологічних ідей у XVIII столітті: «Досвід нової теорії зору» («*An Assay Towards a New Theory of Vision*»; 1709) та «Трактат про принципи людських знань» («*A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*»; 1710).

Джордж Берклі поділяв думку Дж.Локка щодо того, що всі наші знання про зовнішній світ походять із досвіду, але спростовував різницю первинних і вторинних якостей. Згідно із вченням Дж.Берклі усі якості – вторинні. Всі знання є надбанням людини, функцією досвіду.

Це варто знати!

Через декілька років його [Берклі] позиція отримала назву **менталізму** [концепція, згідно з якою усі знання є функціями психічних процесів, а процес пізнання залежить від носія досвіду – людини, яка сприймає світ], що підкреслює ту обставину, що для Берклі увесь світ являє собою не більше ніж деяке суб'єктивне психічне явище

Шульц Д. П., Шульц С. Э. История современной психологии; пер с англ. А. В. Говорунова и др. СПб. : Евразия, 1998. С. 57.

У своєму трактаті «Досвід нової теорії зору» Дж.Берклі наголошує: вважалося, що зір дає ідеї світла, квітів, а також простору, фігури, руху (про що зокрема писав Дж.Локк). Проте, зазначає Дж.Берклі, нам лише здається, ніби ми безпосередньо бачимо протяжні тіла у просторі, у трьох його вимірах; насправді відстань, тобто віддаленість предметів від нас, і сам факт, що вони знаходяться поза нами, величина предметів, положення предметів у просторі відносно один одного оком не сприймаються:

«Оцінка, яку ми даємо відстані об'єктів, значно віддалених, є скоріше актом судження, заснованого на досвіді, ніж відчуттям. Наприклад, коли я сприймаю велику кількість таких проміжних об'єктів, як будинки, поля, річки тощо, які, як я знаю з досвіду, займають значний простір, то звідси я утворюю судження або висновок, що об'єкт, який я бачу за ними знаходиться на великій відстані. З іншого боку, коли об'єкт, що з близької відстані, як я знаю з досвіду, виглядає яскраво і велично, здається блідим і малим, я відразу вважаю, що він знаходиться на далекій відстані. І це, очевидно, є результатом досвіду, без якого із блідого і малого вигляду я не зробив би жодного умовиводу щодо відстані об'єктів» (цит. за: Ждан, 2004: 64).

Вчений констатує, що просторові характеристики речей даються нам за допомогою м'язових відчуттів, котрі виникають від повороту ока, від напруження його м'язів. У досвіді зір завжди супроводжується руховими, м'язовими відчуттями, які Джордж Берклі називає дотиковими, включаючи сюди і власне дотик, і рухові відчуття від органу, який здійснює сприймання. Зір і дотик пов'язані (на думку Дж.Берклі це характерно й для слуху). Асоціація між ними стає звичною через часте повторення. Тому згодом, сприйняті якості – відстань, величина, фігура – починають сприйматися і візуально. Таким чином, те, що ми називаємо зоровими відчуттями є комбінацією власне зорових і дотикових відчуттів. Тож видиме сприйняття простору розглядається мислителем як знаки раніше набутих через дотик ідей. Джордж Берклі порівнює зорові образи з мовою: зір став для дотику мовою, стало відображуючи зміст тактильного (дотикового) досвіду. У порівнянні зорових ідей з мовою підкреслюється умовність зорових відчуттів, їхня знакова природа. Однак, оскільки цей зв'язок утворюється у досвіді, він забезпечує людині адекватну поведінку; у цьому полягає його біологічна корисність.

У вченні Джорджа Берклі «ідеї відчуттів» Дж.Локка постають об'єктами аналізу, за межами яких іншої пізнаваної реальності не існує. Реальним є лише те, що дане свідомості у вигляді безпосередньо сприйнятих феноменів.

Філософ стверджував: *«Esse est percipi»* (у перекладі з латини «Бути – значить бути у сприйнятті»).

Людині, згідно із поглядами Дж.Берклі, недоступні істинні характеристики зовнішнього, об'єктивного світу, адже все, що ми можемо про нього знати, – це наше сприймання. Разом з тим сприймання – внутрішні відчуття людини і тому суб'єктивні. Вони не можуть достовірно вважатися відображенням зовнішнього, об'єктивного світу. Те, що ми називаємо об'єктом, є поєднанням різних відчуттів (зорових, м'язових, дотикових та ін.) у один цілісний комплекс, котрий звичка згодом закріплює як єдине ціле. Таким чином, згідно із вченням Дж.Берклі, чуттєвий світ є не більше ніж поєднання (асоціація) різних відчуттів.

Не існує жодної матеріальної субстанції, в існуванні якої ми можемо бути достатньою мірою впевнені, оскільки, якщо відволіктися від усіх відчуттів, не залишиться нічого. Поза відчуттями не існує кольору. Рівно як поза відчуттям форми або руху немає ні форми, ні руху (цит. за: Шульц Д.& Шульц С., 2002: 57).

Для пояснення процесу пізнання Джордж Берклі використовував *теорію асоціацій*: знання є передусім поєднанням взаємопов'язаних простих ідей, окремих психічних елементів. А отже складні уявлення є

комбінаціями низки простих, котрі виникають завдяки наявним у людини органам чуття.

Послідовником філософсько-психологічних ідей Джорджа Берклі у свертженні асоціативних поглядів на організацію психічних процесів у XVIII столітті став філософ **Девід Юм**.

Біографічна довідка

Девід Юм

(англ. David Hume; при народженні David Home, 1711–1776) – шотландський філософ-емпірист, історик та економіст, діяч епохи Просвітництва. Народжений у сім'ї небагатого дворянина-землевласника у родовому маєтку Найнвелс. Девід провів перші роки свого життя в Единбурзі. Із 1723 року (з 12 років) навчався на юридичному факультеті Единбурзького університету, вивчав давньогрецьку мову, філософію. Проте повстав проти волі рідних зробити його адвокатом (як батько). Пробирав себе у комерції (невдало). У 1734–1737 перебував у Франції, навчався у коледжі Ла-Флеш (Париж), проте не зміг стати викладачем через атеїзм і скептичні погляди. Юм був військовим аташе, бібліотекарем, а 1763 року став особистим секретарем лорда Гертфорда – британського посла у Парижі. У 1769 році Юм повернувся до Единбургу, де проживав до кінця життя.

Найбільш значною працею Девіда Юма у галузі психології вважається *«Трактат про природу людини»* (*«A Treatise of Human Nature»*, 1739), у якому науковець зокрема розвинув поняття асоціації та обгрунтував погляд на людське пізнання як асоціацію ідей. Асоціативна теорія Д.Юма виписана згідно із базовими принципами суб'єктивного ідеалізму.

Суб'єктивно-ідеалістичний напрям асоціативної психології трактує асоціації як специфічні утворення внутрішнього світу людини, відображені у її свідомості

Девід Юм проголосив єдиним об'єктом пізнання досвід, спростовуючи фактор рефлексії як джерела пізнання:

Коли ми безпосередньо вглядаємося у себе, – писав Д.Юм у «Дослідженні про людське пізнання», – то ніяких вражень ні про субстанції, ні про причинність, ні про інші поняття, начебто похідних, як вчив Локк, із рефлексії, зовсім не отримуємо. Єдине, що помічаємо, – це комплекси перцепцій, що змінюють одне одного... (цит. за: Ярошевский, 1976: 141).

Досвід, згідно із вченням Д.Юма, вибудований, по-перше, із вражень, до яких (за сучасною термінологією) належать відчуття, емоції (пристрасті), і, по-друге, із «ідей» – копій вражень, що використовуються людиною у міркуваннях. Таким чином Девід Юм спростував відповідність образів (вражень та їхніх копій) зовнішнім предметам.

Враження та ідеї у вченні Д.Юма різняться за суб'єктивними ознаками: чіткості, силі та іншими якостями, щодо яких інформує лише інтроспекція. Складні ідеї утворюються шляхом асоціацій. Ідеї (факти свідомості) залежать від вражень (інших фактів свідомості) і слідує одна за одною згідно з правилами. Тож асоціація – не є продуктом причинного зв'язку речей (як це уявляли Т.Гоббс, Спіноза та ін.); відповідно до вчення Д.Юма думка про існування такого різновиду зв'язку – продукт асоціації.

На думку Девіда Юма у відносинах між ідеями існує певна «сила» (що певною мірою нагадує ньютонівську силу тяжіння, котра притягує одне до одного фізичні тіла, навіть якщо вони різного характеру), що виражається принципом асоціації:

«Якби ідеї були абсолютно розрізненими, тільки випадок поєднував би їх, одні й ті ж прості ідеї не могли б регулярно з'єднуватися у ціле (як це зазвичай буває), якби між ними не існувало певного сполучного початку, якоїсь асоціативної якості, за допомогою якої одна ідея природно викликає іншу. Цей принцип, що з'єднує ідеї, не слід розглядати як нерозривний зв'язок, бо такого, як уже було сказано, для уяви не існує. Ми не повинні також робити висновок, що без допомоги цього принципу розум не може поєднати дві ідеї, бо немає нічого більш вільного за означену здатність. Нам варто розглядати цей принцип лише як м'яку силу, що зазвичай переважає і є, між іншим, причиною того, що різні мови такі подібні одна одній: природа немов би вказує кожній з мов ті прості ідеї, яким більше належить об'єднуватися у складні. Таких якостей, з яких виникає ця асоціація та за допомогою яких розум переходить вказаним чином від однієї ідеї до іншої, три, а саме: подібність, суміжність у часі або просторі, причина і дія» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 508 – 509).

У створеній Девідом Юмом картині розгортання асоціативних процесів зникали не лише об'єкти реального світу, але й реальний суб'єкт – цілісна й активна особа, діями якої можуть бути відтворені зв'язки речей. Залишалася лише динаміка психічних «атомів».

Класифікуючи різновиди асоціацій Д.Юм виокремлює:

- асоціації випадкові і неправильні, що утворюються лише за законом суміжності у просторі та/або часі;
- поєднання ідей природні і правильні – це асоціації за законом подібності та причинності.

Асоціації виникають не лише на основі схожості явищ та подій, але й на основі їх протиставлення, оскільки зіставлятися може те, що має спільні ознаки. На думку Д.Юма, стверджуючи одне, ми заперечуємо інше, чим створюємо асоціативні ряди існування та відмирання ідей. Всі ці асоціації зустрічаються у повсякденному житті. Вони ж є основою наукового мислення. Девід Юм наголошує:

«Ми легко переходимо від однієї ідеї до іншої, схожої на неї (наприклад, портрет змушує мене згадати про зображену на ньому людину), або ж від одного уявлення до іншого, що зазвичай здається нам пов'язаним із першим у часі або просторі (наприклад, уявлення про шкільний клас негайно викликає у мене уявлення про сусідні класні кімнати, шкільний коридор або й всю будівлю школи; уявлення про підйом якоря породжує уявлення про відплиття корабля; число прикладів може бути нескінченним); уявлення про причину негайно викликає думку про наслідок, і навпаки (як, наприклад, думаючи про вогонь, я неминуче подумаю про виділення диму або тепла, і навпаки)» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 509).

Водночас причинно-наслідкові залежності зводяться Девідом Юмом до звичної послідовності явищ. Знання причини не є апріорним, але встановлюється у досвіді таким чином:

одного разу певний об'єкт супроводжується певною дією (наприклад, хліб наситив нас). Наступного разу і потім такий самий (хоча вже і не той самий) об'єкт завжди супроводжувався такою ж дією. В результаті народжується впевненість, що і надалі подібні об'єкти викликать такі ж дії, тобто що одне є причиною іншого. Принципом, який спонукає до цього висновку, є звичка, або принцип асоціації. «Дії цього тяжіння дані, причини – невідомі» (цит. за: Ждан, 2004: 64).

Тож, узагальнюючи концептуальні положення асоціативного вчення, Девід Юм робить висновок:

«Такі, відповідно, принципи з'єднання та зчеплення наших простих ідей, принципи, що замінюють в уяві той нерозривний зв'язок, який поєднує ці ідеї в пам'яті. Ми маємо тут справу з різновидом тяжіння, дії якого виявляться у розумовому світі настільки ж незвичайними, як у світі природи, і проявляться у першому у настільки ж численних і різноманітних формах, як і у другому. Дії цього тяжіння завжди явні, що ж стосується його причин, то вони здебільшого невідомі і мають бути зведені до початкових якостей людської природи» (цит. за: Антисери & Реале, 2002: 509).

Душевне життя людини Девід Юм зводив до відчуттів (або сприймання), афектів та асоціацій між ними. Він заперечував існування духовної субстанції, а також «Я» особистості як особливих, відмінних від відчуттів, утворень.

***

Оцінюючи досягнення науки XVII – XVIII століть Френсис Бекон зазначив:

Наш час за розвитком знання зовсім не поступається, а у деяких випадках і значно переважає ті два загальновідомі початкові періоди або перевороти у розвитку наук, які припали на долю греків і римлян (цит. за: Хант, 2009: 81).

Нова доба історіогенези суттєво позначилася на прогресивному розвитку психологічних ідей. Фізика Ньютона і фізіологія Галлера зумовили природничо-науковий характер епохи Просвітництва у становленні цивілізації. У загальному розвитку мисленнєвої парадигми раціоналізм XVII століття у XVIII столітті змінився емпіризмом – переконанням у всемогутності досвіду, що стало своєрідною програмою розвитку психології та її предмета. У філософсько-психологічних міркуваннях філософів XVIII століття підкреслювалася первинність чуттєвого досвіду у пізнанні, зосереджувалася увага на аналітичному описі елементів свідомості та утворенні складних ідей внаслідок асоціювання низки простих ідей. Були зроблені важливі кроки й для обґрунтування методу психології: самоспостереження постало як провідний і адекватний спосіб вивчення психічного життя людини.

У цей час були закладені й інші важливі тенденції у розвитку психологічної науки: пріоритет пізнання, когнітивних процесів, які домінували у психологічних дослідженнях наступні два століття, ототожнення психіки та свідомості, поширене у психологічній науці до початку XX століття.

Наукова спільнота завмерла в очікуванні становлення психології як самостійної наукової дисципліни.

Але це буде згодом...

Література:

1. Антисери Д., Реале Дж. (2002). *Западная философия от истоков до наших дней*. Кн.3. От Возрождения до Канта; пер. с итал. С.Мальцевой. Санкт-Петербург : Пневма. 880 с.
2. *Антология мировой философии* (1970). В 4-х томах. Т.2 Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения / ред. коллегия: В.В.Соколов и др. Москва : Мысль. 776 с.
3. Бэкон Френсис (1977). *Сочинения в двух томах*; Ин-т философии АН СССР. – 2-е изд., испр. и доп. Т. 1 / сост., общ. ред., авт. предисл. А. Л. Субботин; пер. Н. А. Федоров. Москва : Мысль. 567 с.
4. Бэкон Френсис (1978). *Сочинения в двух томах*; Ин-т философии АН СССР. – 2-е изд., испр. и доп. Т. 2 / сост., общ. ред., авт. предисл. А. Л. Субботин, пер. З. Е. Александрова, пер. А. Н. Гутерман и др. Москва : Мысль. 575 с.
5. Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. (2002) *Історія світової та української культури : підручник для вищ. закл. освіти*. Київ : Літера ЛТД. 464 с.
6. Євдокімова О. О. (2020). *Історія психології : навч. посіб.* Харків: Нац. ун-т внутр. справ. 320 с.
7. Ждан А. Н. (2004). *История психологии. От Античности до наших дней: учеб. для вузов*. Москва : Академический Проект. 576 с.
8. Ильин Е. П. (2004). *Психология индивидуальных различий*. Санкт-Петербург: Питер. 701 с.
9. Касьян В. І. (2008). *Філософія : навч. посіб.* Київ : Знання. 347 с.
10. *Педагогическое наследие: Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И. Г. (1988) / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джурицкий*. Москва : Педагогика. 416 с.
11. Коханова О. П. (2016). *Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посібник*. Київ : НВП «Інтерсервіс». 235 с.
12. Кремень В. Г., Ільїн В. В. (2005). *Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник*. Київ : Книга. 528 с.
13. Ламетри Ж. О. (1983). *Человек-машина. Сочинения / общ. ред., предисл. и примеч. В. М. Богуславского; 2-е изд. / пер. с фр. Э. А. Гроссман и В. Левицкого*. Москва : Мысль. С. 169–399.
14. Марцинковская Т. Д. (2004). *История психологии: учеб. пособ.* Москва : Академия. 544 с.
15. Махній М. М. (2016). *Історія психології: навчальний посібник*. Київ: Видавничий дім «Слово». 237 с.
16. Мышкина М. С. (2007). *История психологии: учеб.-метод. комплекс*. Самара : Изд-во «Универс групп». 232 с.
17. Петрушенко В. Л. (2002). *Філософія: Курс лекцій*. Київ: «Каравела»; Львів : «Новий світ-2000». 544 с.
18. Роменець В. А. (1978). *Історія психології: навч. посіб.* Київ : Вища школа. 439 с.

19. Соколов В. В. (1984). Европейская философия XV – XVII веков: учеб. пособие для филос. фак-тов ун-тов. Москва : Высш. шк. 448 с.
20. Філософія (2019): навч. посіб. / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачковська, О. Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ. 368 с.
21. Хант М. (2009). *История психологии* / пер. с англ. А. В. Александровой. Москва : АСТ. 863 с.
22. Шульц Д. П., Шульц С. Э. (1998). История современной психологии / пер. с англ. А. В. Говорунов, В. И. Кузин, Л. Л.Царук; под ред. А. Д. Наследова. Санкт-Петербург : Евразия. 532 с.
23. Ярошевский М. Г. (1976). История психологии : учеб. пособ. Москва : Мысль. 463 с.

Питання для самоконтролю

1. Чому змінився предмет психології у Новий час? Аргументуйте об'єктивність виділення свідомості як критерію психіки.
2. Поясніть сенс концепції механіцизму. Яким чином ідеї механіцизму були використані для розуміння людського буття?
3. У чому полягає внесок Рене Декарта у розвиток психології? Як Р.Декарт пояснював функціонування і взаємодію тіла людини і її душі?
4. Як ви розумієте сутність онтологічного дуалізму Рене Декарта?
5. Поясніть відмінність між позиціями раціоналізму і сенсуалізму. Як вирішується проблема пізнаваності світу у раціоналізмі?
6. Яке вирішення означені Р.Декартом проблеми отримали у напрацюваннях Б.Спінози? Яким чином вирішується проблема свободи волі в етиці Б.Спінози?
7. Які аргументи приводить Дж.Локк у своїй критиці вроджених ідей?
8. На підставі яких фактів Дж.Локк робить висновок щодо неповної пізнаваності зовнішнього світу? Чому Дж.Локка називають «батьком емпіричної психології»?
9. Які чинники сприяли розвитку сенсуалістичної психології у XVIII столітті?
10. Як відбувався процес становлення емпіричної психології у Франції XVIII століття? Які докази щодо пріоритетного значення відчуттів наводили французькі філософи?
11. Які ідеї німецької класичної філософії вплинули на розвиток психології? Які положення теорії Х.Вольфа стали провідними для німецької психології?
12. У чому полягає відмінність між сприйняттями та уявленнями у вченні Д.Юма?

Словник базових понять

Апріорне знання (лат. *a priori* – з попереднього) – поняття ідеалістичної філософії, яке означає знання, що ґрунтуються на абстрактних міркуваннях, не спираючись на досвід і практику. Тож знання апріорі вважається беззаперечно достовірним у порівнянні з досвідним знанням, опосередкованим чуттєвим сприйняттям

Асоціація (лат. *Associatio* – поєднання, взаємозв'язок), у психології та філософії – закономірний зв'язок, що виникає між окремими подіями, фактами, предметами або явищами, відображеними у свідомості індивіда і закріпленими в його пам'яті

Асоціативна психологія (від лат. *associare* – приєднувати, пов'язувати) – один з основних напрямів психології XVII–XIX століть, згідно з яким складні психічні утворення (уявлення, думки) виникають із простих (відчуттів) завдяки комбінації елементарних асоціацій

Бароко (італ. *barocco* – дивний, вибагливий, химерний) – напрям у мистецтві та літературі XVII – XVIII ст., для якого характерне поєднання релігійних і світських мотивів, образів, тяжіння до різних контрастів, складної метафоричності; динамізм, алегоризм, емблематичність, прагнення вразити читача пишним, барвистим стилем

Деїзм (від лат. *Deus* – Бог) – релігійно-філософське вчення, яке визнає Бога і створення ним світу, але водночас відкидає його втручання в явища природи і суспільного життя, заперечує більшість надприродних чи містичних явищ, а для пізнання світу вважає достатніми розум і спостереження за природним світом

Емпіризм (від грец. *ἐμπειρία* – досвід) – напрям у теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід єдиним джерелом і критерієм вірогідного знання; стверджує, що всі знання ґрунтуються на досвіді

Класицизм (лат. *classicus* – зразковий) – напрям у європейській літературі та мистецтві, для якого характерним є орієнтація на античність, раціоналізм, нормативність мистецтва, чітка ієрархія жанрів, образів, мови

Механіцизм (гр. *mêchanike, mêchanê* – знаряддя, машина) – система світоглядних орієнтацій, згідно з якою зміни в світі (або тільки в природі) мають у своїй основі механічні переміщення найдрібніших матеріальних часток чи інші суто механічні взаємодії, а сам світ організований і рухається як машина

Механістичний детермінізм (від лат. *determinare* – визначений, відокремлений) – вчення про загальну обумовленість явищ і подій, що трактує всі типи взаємозв'язку і взаємодій як механічні і заперечує саму можливість об'єктивного існування випадковості

Механістичний (механічний) матеріалізм (від лат. *materialis* – речовинний) – течія в метафізичному матеріалізмі XVII–XVIII ст.,

послідовники якої зводили якісно різні форми утворення матерії до законів механіки, всі види руху до механічного, ціле – до простої суми складників

Раціоналізм (лат. *rationalis* – розумний) – учення в теорії пізнання, згідно з яким достовірні знання можуть бути отримані лише за допомогою розуму, що є критерієм оцінки всього, або за допомогою понять, притаманних розуму

Сенсуалізм (від фр. *sensualisme*, лат. *sensus* – сприйняття, почуття, відчуття) – напрям у теорії пізнання, згідно з яким відчуття й сприйняття – основна форма достовірного пізнання, а основу психічного життя становлять чуттєві образи

Суб'єктивний ідеалізм – група напрямів у філософії, представники яких заперечують існування незалежної від волі та свідомості суб'єкта реальності

Сцієнтизм (від латин. *scientia* – знання, наука) – світоглядна позиція, пов'язана з абсолютизацією позитивного впливу науки, зокрема природничих наук на розвиток культури і прогресу в цілому

Навчальне видання

Токарева Наталя Миколаївна

**Історія психології:
від витоків до епохи Просвітництва**

*Підручник
для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра*

Підписано до друку 11.12.2022.

Формат 60 x 84/16. Ум. др. арк. – 22,40. Обл.-вид. арк. – 25,70.

Видавець Р. А. Козлов
вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027
097 – 192 – 20 – 77

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4514 від 01.04.20113 р.

Друкарня С. Г. Щербенка «Літерія»
вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027
097 – 192 – 20 – 77

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4561 від 13.06.20113 р.

Токарева Наталя Миколаївна,

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та вікової психології Криворізького державного педагогічного університету.

Автор і співавтор понад 125 публікацій, серед яких 9 монографій, 6 навчально-методичних посібників.

Сфера наукових інтересів – психологія розвитку, персонологія, когнітивна психологія, психолінгвістика, історія психології.

tokareva152681@gmail.com